

T. C.
FATİH SULTAN MEHMET VAKIF ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ PROGRAMI

DOKTORA TEZİ

EBUSSUÛD TEFSİRİNDE MÜŞKİLÜ'L-KUR'ÂN

MURAT DİNLER
131111002

TEZ DANIŞMANI
PROF. DR. SADRETTİN GÜMÜŞ

İSTANBUL 2018

T. C.
FATİH SULTAN MEHMET VAKIF ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ PROGRAMI

DOKTORA TEZİ

EBUSSUÛD TEFSİRİNDE MÜŞKİLÜ'L-KUR'ÂN

MURAT DİNLER

131111002

TEZ DANIŞMANI

PROF. DR. SADRETTİN GÜMÜŞ

İSTANBUL 2018

TEZ ONAY SAYFASI

FSMVÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı Temel İslam Bilimleri doktora programı 131111002 numaralı öğrencisi **Murat DİNLER**'in ilgili yönetmeliklerin belirlediği tüm şartları yerine getirdikten sonra hazırladığı “**EBUSSUÛD TEFSİRİNDE MÜŞKİLÜ’L-KUR’ÂN**” başlıklı tezi aşağıda imzaları olan jüri tarafından **26.06.2018** tarihinde oybirliği ile kabul edilmiştir.

Prof. Dr. Sadrettin GÜMÜŞ

(Jüri Başkanı-Danışman)

Marmara Üniversitesi

Prof. Dr. Ahmet Turan ARSLAN

(Jüri Üyesi)

Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi

Prof. Dr. İsmail YİĞİT

(Jüri Üyesi)

Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi

Prof. Dr. Ömer ÇELİK

(Jüri Üyesi)

Marmara Üniversitesi

Doç. Dr. Muhammet ABAY

(Jüri Üyesi)

Marmara Üniversitesi

BEYAN

Bu tezin yazılmasında bilimsel ahlak kurallarına uyulduğunu, başkalarının eserlerinden yararlanılması durumunda bilimsel normlara uygun olarak atıfta bulunulduğunu, kullanılan verilerde herhangi bir tahrifat yapılmadığını, tezin herhangi bir kısmının bağlı olduğum üniversite veya bir başka üniversitedeki başka bir çalışma olarak sunulmadığını beyan ederim.

Murat DİNLER

İmza

TEŞEKKÜR

Tez konumuzun seçimi, içeriğinin tasarısı ve yaptığım çalışma boyunca ilmî katkılarını esirgemeyen, tezimin her aşamasında değerli fikirleriyle beni yönlendiren, bu çalışmamın husûle gelmesinde büyük emeği bulunan değerli danışman hocam Prof. Dr. Sadrettin GÜMÜŞ'e ömrüne ve ilmine bereket dileyerek nihayetsiz şükranlarımı sunarım. Tez izleme sürecinde verdikleri ilmî katkılar ve tavsiyeler için Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Dekanı Ahmet Turan ARSLAN'a ve Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi hocalarımızdan Prof. Dr. İsmail YİĞİT'e ömürlerine bereket dileyerek sonsuz teşekkür ederim. Tezimi okuyup tenkit ve tashihleriye değerli katkılarda bulunan ve tez jürisinde yer alan Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi hocalarımızdan Prof. Dr. Ömer Çelik ve Doç Dr. Muhammet Abay'a canıgönülden teşekkür ederim.

Ayrıca lojistik destekle işlerimizi takip edip kolaylaştıran Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü çalışanlarına Enstitü Sekreteri Çelebi Bozkurt şahsında ayrı ayrı teşekkür ederim.

Bütün eğitim hayatım boyunca dualarıyla bana destek olan sebeb-i vücudum annem ile babama kalbî şükranlarımı sunarım.

Çalışmam için beni teşvik eden eşime ve çalışmama fırsat tanıyan, değerli zamanlarını bana feda eden oğullarım Halil İbrahim ile Mahmud'a sonsuz teşekkür ederim.

EBUSSUÛD TEFSİRİNDE MÜŞKİLÜ'L-KUR'ÂN

ÖZET

Tezimizin konusu, aralarında tenâkuz olduğu zannedilen âyetler ile anlaşılmasında zorluk bulunan âyetlerin ele alındığı müşkilü'l-Kur'ân'dır. Bu konudaki âyetler Ebussuûd Efendi'nin (v. 982/1574) “**İrşâdü'l-'akli's-selîm ilâ mezâya'l-Kitâbi'l-Kerîm**” adlı tefsiri üzerinden tespit edilip çözümlenmiştir. Bu tezde, müşkilü'l-Kur'ân ilminin kavramsal çerçevesi tartışılmış, bu ilmin doğuşu ve bunu hazırlayan faktörler ile hicrî III ila X. (IX-XV.) yüzyıl arasında geçirdiği anlam daralması incelenmiştir. Ebussuûd Efendi'nin bu tartışmadaki yeri tespit edilmiş ve müşkilü'l-Kur'ân anlayışı ortaya konulmuştur. Âyetlerde işkâlin sebepleri Ebussuûd Tefsiri üzerinden hareketle oluşturulmuştur. Onun, müşkil âyetleri, telif (uzlaştırma), tevil, tahsis, umûmu nesih ve nesih gibi beş yolla çözümlendiği tespit edilmiştir. Ayrıca müfessire göre Kur'ân'da müşkil âyetler bulunmasının hikmetleri ve bu müşkili gidermenin hükmü üzerinde durulmuştur.

Müşkilü'l-Kur'ân konusunda günümüze kadar yapılan çalışmaların kronolojik bibliyografyası verilerek literatür değerlendirmesi yapılmıştır. Müfessirin biyografisi kapsamında kısaca hayatı, eserleri ve tefsirindeki metodundan bahsedilmiştir.

Ebussuûd Tefsiri baştan sona okunarak onun tespit ettiği müşkil âyetler ve ortaya koyduğu çözümler konularına göre tasnif edilmiştir Müellifin bu bağlamda, ilâhiyat, yaratılış, nübüvvet, kulların âhiretteki durumu, farklı inanç grupları, gayb âlemine ait varlıklar, iman-amel münasebetleri ve benzeri konularla ilgili müşküller üzerinde durduğu görülmüştür. Bu tez, bir mukâyese çalışması olmamakla birlikte

Özellikle Zemahşerî, Râzî, Beyzâvî ve Âlûsî'nin tefsirlerine müracaat edilerek karılatırmalar yapılmış, gerektiğinde onların tahlillerinden yararlanılmıştır. Bütün bunlar neticesinde Ebussuûd Efendi'nin müşkilü'l-Kur'ân ilmine sağladığı katkı ortaya konulmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Ebussuûd, Ebussuûd Tefsiri, Müşkil, Müşkilü'l-Kur'ân, çelişki, teâruz, tenâkuz.

MUSHKIL AL-QUR'AN İN THE COMMENTARY OF EBUSSUÛD

ABSTRACT

In this thesis, the conceptual framework of Mushkil al-Qur'an, its emergence and the factors that prepare and the process of narrowing in its meaning from the hijri third century to the tenth century and the way of eliminating the conflict between verses are examined. The supposed reasons of the conflict between the verses with the wisdom and the provision of eliminating this conflict are emphasized. A chronological bibliography of the studies on the Mushkil al-Qur'an done up to this day has been given and literature review has been carried out.

The biography of Ebussuûd Efendi (d. 982/1574) is described including his life, personality, scientific personality and his works are listed. His commentary work “**İrşâdü'l-'akli's-selîm ilâ mezâya'l-Kitâbi'l-Kerîm**” are examined in terms of its writing process, its sources and the method of narration and knowledge. Some Qur'anic sciences in the commentary have been analyzed. The location of this work on the history of commentary has been determined. Some of the manuscripts and printed copies of this commentary are given and a list of studies done on it is given.

This commentary, which is the great labor of Ebussuûd Efendi and whose effect continues on the whole Islamic world until today as in its own era, is read from the beginning to the end and the original explanations about the conflicted verses are emphasized. The verses related to the different subjects contradicting each other are examined, such as theology, prophecy, the Hereafter, hereafter, things belonging to worship, creations, acts of servants, beliefs and behaviors. It has been revealed that

the author resolves these verses in three classical ways namely compilation, abrogation and restriction. Moreover, the verses and the hadiths, which seem to be contradictory to the each other, have been resolved. This thesis is not a comparative study but it was applied to the comment of Zemahshari, Razi, Beyzâvî and Âlûsî in particular, and comparisons were made and their analyzes were used when needed. As a result, the contribution Ebussuûd Efendi made of the science of “Mushkil al-Qur’an” was tried to be revealed.

Keywords: Ebussuûd, The commentary of Ebussuûd, Difficulty, Mushkil al-Qur’an, Contradiction, Conflict, Opposing.

ÖNSÖZ

Ebussuûd Efendi'nin “İrşâdü'l-'akli's-selîm ilâ mezâya'l-Kitâbi'l-Kerîm” adlı tefsiri, dil tahlilleri, belâgat incelikleri, âyetler arasındaki münasebetler, ilgili rivayetler ve fıkhi meseleleri ihtiva etmesinin yanı sıra müşkilü'l-Kur'ân konusunu da yoğun olarak işleyen tefsirlerden biridir. Bahsettiğimiz konularla ilgili bilgiler veren Ebussuûd Efendi, müşkilü'l-Kur'ân alanında da dikkat çeken tahliller yapmakta ve ilk bakışta birbiriyle çelişkili görülen müşkil âyetlere çözümler sunmaktadır. Ayrıca anlaşılmasında zorluk bulunan bazı âyetleri de ele almakta ve bunları da aslında çelişki zannını bertaraf edecek şekilde çözüme kavuşturmuştur. Bu itibarla tez danışmanım Prof. Dr. Sadrettin GÜMÜŞ hocamın teşviki ve konu seçiminde bana yol göstermesiyle “Ebussuûd Tefsirinde Müşkilü'l-Kur'ân” başlıklı konuyu doktora tezi olarak seçmeyi uygun buldum. Bu konu üzerinde araştırma yapmamızın sebeplerini şöyle sayabiliriz:

1. Bizden önce Ebussuûd Efendi ve eserleri üzerinde birtakım çalışmalar yapılmıştır. Bunlar ağırlıklı olarak onun fikhî yönü, özellikle fetvaları üzerinde yapılan çalışmalardır. Tefsiri üzerindeki çalışmalar nisbeten az sayıdadır. Halbuki Ebussuûd Efendi'nin tüm eserleri ilmîliğini ve güncelliğini koruduğu için araştırılmaya değerdir. Müfessirimizin adı geçen eserindeki müşkil âyetler üzerinde şimdiye kadar çalışılmamıştır. Üzerinde yapılacak çok yönlü çalışmaların eksiksiz olması açısından bu konunun da çalışılmasına ihtiyaç duyulmaktaydı.

2. Ebussuûd Efendi'nin tefsir ilmindeki yerini tespit etmek ve müşkilü'l-Kur'ân sahasında getirdiği yenilik ve farklılıklarla bu ilme ne derece katkı sağladığını ortaya koymayı amaçladık.

3. Bu tefsirin ilim dünyasında seçkin bir yere sahip olmasına binaen Kur'ân ilimleri çalışmalarına bir katkı, araştırmacılara bir kolaylık sağlaması ve bize ışık tutup yol göstermesi amacıyla bu tefsirde geçen müşkil âyetlerle ilgili açıklamaları değerlendirip inceledik. Bu çalışmanın bazı güncel ve toplumsal meselelerin çözümüne de ışık tutacağını ümit etmekteyiz.

4. Ebussuûd Efendi, ilmî konuda tenkitçi bir kişiliğe sahiptir. Dolayısıyla müşkil âyetlere getirdiği çözümler zengin bir birikim sunmaktadır.

5. Matürîdî-Hanefî ekolüne bağlı bir âlim olması ve 30 yıl şeyhüislamlık yapması sebebiyle görüşlerinin bu ekol müntesipleri açısından ve özellikle ülkemizde ayrı bir değer taşımasıdır. Ayrıca arap âlemindeki âlimler tarafından tanınmış olması, görüşlerinden çokça nakillerde bulunulması ve tefsirinin Ezher gibi üniversitelerde ders okutulması da Ebussuûd Efendi'nin müşkil âyetlere getirdiği çözümleri biraraya cemedip tahlil etmeyi önemli kılmaktadır.

6. Ebussuûd Efendi kendisinden önceki müşkilü'l-Kur'ân kavramı etrafındaki tartışmaları tahlil edip, bu tartışmalardan çıkan neticeler ve ilave ettiği bilgiler çerçevesinde âyetlerdeki işkâli çözümlenmektedir. Bu Ebussuûd Efendi'ye kadar gelen süreçte müşkil addedilen âyetler ve çözümleri hakkında bize bilgi vermektedir.

Bahsettiğimiz amaçları temel almak suretiyle, tefsiri baştan sona mütalaa edip müfessirin müşkil saydığı âyetleri tespit ettik. Bunun yanısıra onun müşkil saydığı âyetleri başka tefsirlerden de araştırıp karşılaştırdık. Müfessirimizin açıklamalarını esas almakla birlikte gerekli gördüğümüz yerlerde o tefsirlerin çözümleriyle mukayese ve onlardan ilaveler yaptık.

Çalışmada karşılaştığımız engellerden biri, Ebussuûd Tefsiri üzerine şerh ve hâşiyelerin az sayıda olması ve bunların da tamamlanmamış olmasıdır. Bunun yanısıra Ebussuûd Tefsirinin çalışmada esas aldığımız nüshasında yer yer mânâyı etkileyecek hatalara da rastlanmaktadır. İyi bir tahkikli neşri olmadığı için aynı durum diğer nüshalarda da söz konusudur. Bu itibarla Ebussuûd Tefsirinin ibarelerini daha iyi anlayıp kavrayabilmek için diğer tefsir kaynaklarını da okumaya ihtiyaç duyduk.

Çalışma giriş, dört bölüm ve sonuçtan meydana gelmektedir. Giriş bölümünde araştırmanın konusu, önemi, amacı, yöntemi ve kaynakları hakkında bilgi verdik. Konuyla ilgili literatür değerlendirmesi yaptık. Birinci bölümde müşkilü'l-Kur'ân ilmini önceki müfessirlerin nasıl anladığını inceledik. Daha sonra Ebussuûd Efendi'nin müşkilü'l-Kur'ân anlayışını ortaya koyduk. İkinci bölümde Ebussuûd Tefsirinde ulûhiyetle ilgili müşkil âyetlerin çözümlerini, üçüncü bölümde yaratılış ve

nübüvvetle alakalı müşkil âyetlere dair yapılan incelemeleri, dördüncü bölümde farklı inanç gruplarıyla ilgili müşkillerin çözümünü ortaya koymaya çalıştık. Sonuç bölümünde, konumuzla ilgili çözüm, bulgu ve önerilerle ilgili değerlendirmeler yaptık.

Murat Dinler

Ankara, Pirsaklar 2018

İÇİNDEKİLER

ÖZET	iv
ABSTRACT	vi
ÖNSÖZ	viii
KISALTMALAR	xix
GİRİŞ	1
1. TEZİN KONUSU	1
2. TEZİN ÖNEMİ	3
3. TEZİN AMACI	4
4. TEZİN KAYNAKLARI.....	5
5. TEZİN YÖNTEMİ	5
6. MÜŞKİLÜ'L-KUR'ÂN'LA İLGİLİ GÜNÜMÜZE KADAR YAPILAN ÇALIŞMALAR	8
BİRİNCİ BÖLÜM	22
1. MÜŞKİLÜ'L-KUR'ÂN VE EBUSSUÛD EFENDİ'NİN MÜŞKİLÜ'L- KUR'ÂN ANLAYIŞI	22
1.1. EBUSSUÛD EFENDİ'NİN HAYATI	23
1.2. ESERLERİ	27
1.2.1. Tefsir Alanındaki Eserleri.....	28
1.2.2. Fıkıh Alanındaki Eserleri.....	29
1.2.3. Akaid-Kelam Alanındaki Eserleri.....	32
1.2.4. Tasavvuf Alanındaki Eserleri	32
1.2.5. Dil ve Edebiyat Alanındaki Eserleri.....	32
1.2.5.1. Türk Dili	32
1.2.5.2. Arap Dili ve Edebiyatı	33
1.2.6. Mektupları	33
1.2.7. Duaları.....	33
1.2.8. Muhtelif Eserleri	34
1.2.9. Takrizleri	34
1.3. EBUSSUÛD TEFSİRİNİN METODU	34
1.4. MÜŞKİLÜ'L-KUR'ÂN	37

1.5.	TARİHİ SÜREÇTE “MÜŞKİLÜ’L-KUR’ÂN” KAVRAMI ETRAFINDA OLUŞAN TARTIŞMA	39
1.6.	EBUSSUÛD EFENDİ’NİN MÜŞKİLÜ’L’KUR’ÂN ANLAYIŞI	43
1.7.	MÜŞKİLÜ’L-KUR’ÂN İLMİNİN DOĞUŞ SEBEPLERİ.....	45
1.8.	KUR’ÂN’DA MÜŞKİL ÂYETLER BULUNMASININ HİKMETLERİ 46	
1.9.	EBUSSUÛD EFENDİ’YE GÖRE İŞKÂLİ GİDERMENİN ÖNEMİ VE HÜKMÜ.....	48
1.10.	EBUSSUÛD TEFSİRİNDE İŞKAL SEBEPLERİ.....	49
1.10.1.	Teâruz Zannı.....	49
1.10.1.1.	Konu Farklılığı	49
1.10.1.2.	Yer Farklılığı	50
1.10.1.3.	Zaman Farklılığı	51
1.10.1.4.	Haber Verilen Şeyin Farklı Merhalelerde Bulunması	52
1.10.1.5.	Bir Fiilin İki Farklı Yönünün Kastedilmesi.....	53
1.10.1.6.	Kelimenin Hakikat ve Mecaz Yönünden Farklı Anlamda Olması.....	55
1.10.1.7.	Kıraat Farklılığı	56
1.10.2.	Lafızdan Kastedilen Anlamın Kapalı Olması.....	59
1.10.2.1.	Müşâkele.....	59
1.10.2.2.	Mürsel Mecâz	59
1.10.2.3.	İstiâreyi Temsîliyye	60
1.10.2.4.	Kinâye.....	62
1.10.2.5.	Temsîl	63
1.10.2.6.	Müteşâbih	64
1.10.2.7.	Mübâlağa Sigası	65
1.10.2.8.	Hazf	67
1.10.2.9.	Mutlak-Mukayyed	69
1.11.	EBUSSUÛD EFENDİ’NİN İŞKÂLİ GİDERME YOLLARI.....	71

1.11.1. Telif (Uzlaştırma) Yolu	72
1.11.1.1. Sâlih (as)'ın Kavmi Semud'un Helak Şekli	72
1.11.1.2. Mûsâ (as)'ın Asâsının Farklı Yılan Türlerine Dönüşmesi.....	73
1.11.2. Tevil (Yorumlama) Yolu.....	74
1.11.2.1. Allah Teâlâ'nın Alay Etmesi (Suhriyyeti).....	74
1.11.3. Tahsis Yolu.....	76
1.11.3.1. Allah Teâlâ'nın Azap Sözü'nün Değişip Değişmemesi	76
1.11.4. Umûmu Nesih Yolu	77
1.11.4.1. Kocası Ölen Hamile Kadınların İddeti	77
1.11.5. Nesih Yolu	78
1.11.5.1. Harpte Ne Kadar Sayıdaki Düşmana Karşı Koymanın Farz Olması.....	79
1.11.5.2. Resulullah İle Özel Görüşmeden Önce Sadaka Vermek.....	80
1.11.5.3. Hicret ya da Akitleşmeden Doğan Verasetle Sadece Akrabalığa Bağlanan Veraset... ..	81
1.12. DEĞERLENDİRME	82
İKİNCİ BÖLÜM.....	84
2. EBUSSUÛD TEFSİRİNDE ULÛHİYETLE İLGİLİ MÜŞKİL ÂYETLER... ..	84
2.1. ALLAH TEÂLÂ'YA ZÂHİREN NİSBET EDİLEN BEŞERÎ SIFATLAR.....	84
2.2. ALLAH TEÂLÂ'NIN BİLMESİ.....	86
2.2.1. İlmi İlahide Değişiklik İzlenimi Veren Âyetler	88
2.2.2. İlmi İlahide Olumsuzluk İzlenimi Veren Âyetler.....	90
2.3. ALLAH TEÂLÂ'NIN GÖRÜLMESİ (RU'YETULLAH).....	92
2.4. ALLAH TEÂLÂ'NIN İKİ DOĞU ve İKİ BATININ RABBİ OLMASI İLE DOĞULARIN RABBİ OLMASI.....	97
2.5. ALLAH TEÂLÂ'NIN SIFATLARI	99
2.5.1. Allah Teâlâ'nın Kalpleri Mühürlemesi.....	99
2.5.2. Allah Teâlâ'nın Cinleri ve İnsanları Yaratma Gayesi.....	101

2.5.3. Allah Teâlâ'nın Dilemesi	102
2.5.3.1. Kulların Dilemesi Bulunmayıp Sadece Allah Teâlâ'nın Dilemesinin Bulunması.....	102
2.5.3.2. Allah Teâlâ'nın Kullarının Hidâyetini Dilememesi	105
2.5.3.3. Allah Teâlâ'nın Dilediğini Saptırıp Dilediğini Hidâyete Erdirmesi.....	108
2.6. DEĞERLENDİRME	109
ÜÇÜNCÜ BÖLÜM	111
1. EBUSSUÛD TEFSİRİNDE YARATILIŞ VE NÜBÜVVETLE İLGİLİ MÜŞKİL ÂYETLER	111
1.1. YARATILIŞLA İLGİLİ ÂYETLERDE GÖRÜLEN MÜŞKİLLER	112
1.1.1. Yerlerin ve Göklerin Altı Günde Yaratılması.....	112
1.1.2. Yerlerin mi Yoksa Göklerin mi Önce Yaratıldığı.....	114
1.1.3. İnsanoğlunun Yaratılışı	117
1.1.4. Canlıların Yaratılışı	118
1.2. MELEK, KADIN VE ÇOCUKLARIN RESUL OLUP OLMAMASI.....	119
1.3. HER ÜMMETE UYARICI GELİP GELMEMESİ	120
1.4. PEYGAMBER KISSALARINDA GÖRÜLEN MÜŞKİLLER.....	123
1.4.1. Âdem (as) Kıssasında Görülen Müşkiller	123
1.4.1.1. Meleklerin Hazreti Âdem'e Secde Etmesi İçin Verilen Emir ...	123
1.4.1.2. Hazreti Âdem'in İsyana Vasıflanması.....	127
1.4.2. Nûh (as) Kıssasında Görülen Müşkil	128
1.4.2.1. Her Ümmetten Gemiye Bir Çift Alması Nûh (as)'a Ne Zaman Emredildi?.....	128
1.4.3. İbrâhim (as) Kıssasında Görülen Müşkiller	129
1.4.3.1. İbrâhim (as)'ın Müşrik Babası İçin İstiğfar Etmesi.....	129
1.4.3.2. İbrâhim (as)'ın Korkusunun Gitme Vakti	133
1.4.3.3. Hazreti İbrâhim'e Çocuk Müjdesini Kimin Verdiği.....	134
1.4.3.4. Beytullah'ı Temiz Tutma Emrinin Kime Verildiği	134

1.4.3.5.	İbrâhim (as)'ın İsmet Sıfatıyla İlgili Müşkilleri	135
1.4.3.5.1.	İbrâhim (as)'ın Günahından İstiğfar Etmesi	135
1.4.3.5.2.	Meleklerin Hazreti İbrâhim'i Ümit Kesmekten Nehyetmesi	136
1.4.3.5.3.	İbrâhim (as)'ın Yalan Söyleyip Söylemediği	137
1.4.3.5.4.	Hazreti İbrâhim'in Yalan Söyleyip Söylemediğine Dair Diğer Bir Müşkil	139
1.4.4.	Lût (as) Kıssasında Görülen Müşkil.....	140
1.4.4.1.	Lût Kavminin Verdiği Cevap	140
1.4.5.	Zülkarneyn (as) Kıssasında Görülen Müşkil.....	141
1.4.5.1.	Zülkarneyn (as)'ın Seddi	141
1.4.6.	Yûnus (as) Kıssasında Görülen Müşkil.....	144
1.4.6.1.	Yûnus (as)'ın Allah Hakkında Zanda Bulunup Bulunmadığı ...	144
1.4.7.	Yûsuf (as) Kıssasında Görülen Müşkilleri	145
1.4.7.1.	Yûsuf (as)'ın Zeliha'yı Kastedip Kastetmediği	145
1.4.7.2.	Yûsuf (as)'ın Yalan Söyleyip Söylememesi.....	149
1.4.8.	Şuayb (as) Kıssasında Görülen Müşkil	151
1.4.8.1.	Şuayb (as)'ın Kavminin Helak Edilme Şekli	151
1.4.9.	Mûsâ (as) Kıssasında Görülen Müşkilleri.....	152
1.4.9.1.	Mûsâ (as)'ın İlk İman Eden Olması	152
1.4.9.2.	Mûsâ (as)'ın Günah İşleyip İşlememesi	153
1.4.9.3.	Mûsa (as)'ın Dilindeki Düğüm.....	155
1.4.10.	Dâvûd (as) Kıssasında Görülen Müşkil.....	158
1.4.10.1.	Dâvûd (as)'ın İstiğfar Etmesine Sebep Olan Hadise	158
1.4.11.	Süleymân (as) Kıssasında Görülen Müşkilleri.....	161
1.4.11.1.	Süleymân (as)'ın İstiğfar Etmesine Sebep Olan Hata	161
1.4.11.2.	Süleymân (as)'ın Emrine Verilen Rüzgârın Durumu	162

1.4.12.	Zekeriyyâ (as) Kıssasında Görülen Müşkiller	163
1.4.12.1.	Zekeriyyâ (as)'a Verilen Çocuk Müjdesi	163
1.4.12.2.	Zekeriyyâ (as)'ın Allah Teâlâ'dan Alamet İstemesi.....	165
1.4.12.3.	Zekeriyyâ (as)'a Çocuk Müjdesini Kimin Verdiği	166
1.4.12.4.	Hazreti Zekeriyyâ'nın Duasının Kabul Edilip Edilmediği	167
1.4.13.	Îsâ (as) Kıssasında Görülen Müşkil	169
1.4.13.1.	Îsâ (as)'ın Vefat Ettiği İddiası	169
1.4.14.	Peygamber Efendimizle İlgili Âyetlerde Görülen Müşkiller....	173
1.4.14.1.	Peygamberimizin İsmet Sıfatıyla İlgili Müşkiller	173
1.4.14.1.1.	Peygamberimizin Şüphe Etmekten Nehyedilmesi	174
1.4.14.1.2.	Peygamberimizin Allah Teâlâ'yı Zalimlerin Yaptıklarından Gafil Zannedip Zannetmemesi	175
1.4.14.1.3.	Peygamberimize Gelen Musibetin Nefsinden Olması.....	177
1.4.14.1.4.	Peygamberimizin Vahiyden Önce İmanı Bilmemesi	178
1.4.14.1.5.	Peygamberimizin Gunahtan İstiğfar Etmesi İçin Emredilmesi .	178
1.4.14.1.6.	Peygamberimizin Tebuk Savaşına Çıkmamaları Hususunda Münafıklara İzin Vermesi	179
1.4.14.1.7.	Peygamberimizin Bedir Esirlerinden Fidyeye Alması	183
1.4.14.2.	Peygamberimizin Hidâyet Edip Etmemesiyle İlgili Müşkil	184
1.4.15.	Meleklerle İlgili Âyetlerde Görülen Müşkil.....	185
1.4.15.1.	Bedir Savaşında Müminlere Yardıma Gelen Meleklerin Sayısı	185
1.4.16.	Kur'ân, Tevrat ve İncil İle İlgili Âyetlerde Görülen Müşkil....	187
1.4.16.1.	Ehl-i Kitab'a Tevrat ve İncil'le Hükmetmelerinin Emredilmesi	187
1.4.16.2.	Kur'ân-ı Kerim'in Hidâyet Etmesi	190
1.4.17.	Şeytanla İlgili Âyetlerde Görülen Müşkil	190
1.4.17.1.	Şeytanın Farklı Şeylere Yemin Etmesi.....	190

1.4.18. İnsanın Bazı Durumlarıyla İlgili Âyetlerde Görülen Müşkiller.....	191
1.4.18.1. Başına Kötülük Geldiğinde İnsanın Ruh Hâli	192
1.4.18.2. İnsana Verilen İlim	192
1.5. DEĞERLENDİRME	193
DÖRDÜNCÜ BÖLÜM	194
4. EBUSSUÛD TEFSİRİNDE FARKLI İNANÇ GRUPLARIYLA İLGİLİ MÜŞKİL ÂYETLER	194
4.1. MÜŞRİKLERLE İLGİLİ ÂYETLERDE GÖRÜLEN MÜŞKİL	194
4.1.1. Müşriklerin Putları Allah Katında Şefaathçi Yapıp Yapmamaları.....	194
4.2. KÂFİRLERLE İLGİLİ ÂYETLERDE GÖRÜLEN MÜŞKİLLER	195
4.2.1. Kâfirlerin Amellerinin Dünyada Batıl Olup Olmaması.....	195
4.2.2. Kâfirlerin Mevlasının Olup Olmaması	197
4.3. EHL-İ KİTAPLA İLGİLİ ÂYETLERDE GÖRÜLEN MÜŞKİLLER	197
4.3.1. Ehl-i Kitabın Âhiretteki Durumu	197
4.4. MÜNAFIKLARLA İLGİLİ ÂYETLERDE GÖRÜLEN MÜŞKİLLER..	203
4.4.1. Münafıkların Nifak Hâlindeyken İnkârlarını İzhâr Etmeleri	203
4.4.2. Münafıkların Allah Yolunda İsteyerek Vermeleri.....	206
4.5. MÜMİNLERLE İLGİLİ ÂYETLERDE GÖRÜLEN MÜŞKİL.....	207
4.5.1. Bağışlama ve İntikâm Vasfının Müminde Toplanması	207
4.6. KULLARIN ÂHİRETTEKİ DURUMLARIYLA İLGİLİ ÂYETLERDE GÖRÜLEN MÜŞKİLLER	208
4.6.1. Kıyâmet Günü Kulların Sorguya Çekilip Çekilmemeleri.....	208
4.6.2. Mümin ve Kâfir Herkesin Cehenneme Uğraması.....	209
4.6.3. Kâfirlerin Cehennem Azabında Ebedî Kalıp Kalmaması.....	210
4.6.4. Cehennem Ehlinin Kurtuluş Ümidi Olmamakla Beraber Ölümü İstemesi.	215
4.6.5. Mümini Kasten Öldürenin Cehennemde Ebedi Kalıp Kalmaması.....	215
4.6.6. Bir Kimsenin Başkasının Günahını Yüklenip Yüklenemeyeceği	218
4.6.7. Şefaath Meselesi.....	220
4.6.8. Cennet Ehlinin Bilezikleri	221

4.7. İMAN-AMEL MÜNASEBETİYLE İLGİLİ ÂYETLERDE GÖRÜLEN MÜŞKİLLER	223
4.7.1. Amelsiz İmanın Geçerli Olup Olmaması	223
4.7.2. İmanın Artıp Eksilmesi	226
4.8. DEĞERLENDİRME	228
SONUÇ	229
KAYNAKÇA	233
ÖZGEÇMİŞ	245

KISALTMALAR

a.e.	Aynı eser
a.g.e.	Adı geçen eser
a.y.	Aynı yer
a.g.m.	Adı geçen makale/madde
as	Aleyhisselam
ra	Radıyallahu anh/anha
bkz.	Bakınız
C.	Atıfta bulunulan eserin cilt numarası
c.	Eserin toplam cilt sayısı
çev.	Çeviren/çeviri
karş.	Karşılaştırınız
s.	Sayfa/sayfalar
t.y.	Basım tarihi yok
bs.	Basım/baskı
sy.	Sayı
nşr.	Neşreden
thk.	Tahkik eden/edenler
v.d.	Ve diğerleri
yay.	Yayınevi/yayınları
Yz.	Yazma

GİRİŞ

1. TEZİN KONUSU

Cenab-ı Hak, insanlar düşünüp anlasınlar diye Kur'ân'ı Kerim'i kolaylaştırdığını bildirmiş olmakla birlikte¹ birtakım âyetler bazı insanların zihinlerine takılmış ve ilk bakışta çelişki olduğu sanılmıştır. Oysa Allah'ın kelamı çelişkiden münezzehtir. Nitekim bizzat kendisi, âyetler arasında ihtilaf ve çelişki olmadığını,² onu sağlam ve kusursuz bir kitap olarak indirip onda hiçbir bozukluğa yer vermediğini³ beyan ederek onun hata ve yanlıştan berî olduğunu vurgulamıştır. Âyetler arasında çelişki vehmedilmesinin temelinde iki sebep olduğunu söyleyebiliriz. Birincisi, bilgisizliktir. Nitekim İbn Abbas (v. 68/687-88), bazı âyetleri çelişkili gibi geldiği için kendisine soran kimseye, Kur'ân'ı Kerim'de çelişki olduğunu mu söylüyorsun? diye sorunca o kimse, Kur'ân'da çelişki olmadığını fakat kendisinin bunları anlamadığını ve ona çelişkili gibi geldiğini söylemiştir. Bundan anlaşılmaktadır ki, yeterli bilgiye sahip olmayanlar ilk bakışta onun bazı âyetleri arasında çelişki olduğu izlenimine kapılabilirler. İkincisi ise, art niyetten kaynaklanmaktadır ki, kendi iddialarınca İslâm'ı tez'îf etme çabasına girişen ve Kur'ân'ı Kerim'in âyetlerine taarruzda bulunan kimselerin durumu böyledir. Nitekim meşhur dilci Kutrub'un (v. 206/821) eseri⁴ ile Ahmed b. Hanbel'in (v. 241/855) eserindeki konuyla ilgili bölümden⁵ anlaşıldığına göre Kur'ân'da çelişki arama faaliyetleri hicrî II. (m. VIII.) asırda ortaya çıkmıştır. İlk müstakil çalışmalarını

¹ Kamer 54/17.

² Nisâ 4/82.

³ Kehf 18/1.

⁴ **er-Red 'ale'l-mülhidîn fi müteşâbihi'l-Kur'ân**. Bkz. en-Nedîm, Ebû'l-Ferec Muhammed b. Ebî Ya'kûb el-Verrâk (v. 385/995[?]), **el-Fihrist**, nşr. Rızâ Teceddüd, 3. bs., Dârü'l-meysere, 1988, s. 58. Süyûtî, aralarında çelişki olduğu sanılan âyetler konusunda Kutrub'un müstakil bir eser yazdığını söyler. Onun bahsettiği eser kuvvetli ihtimalle bu eser olmalıdır. es-Süyûtî Ebû'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr (v. 911/1505), **el-İtkân fi 'ulûmi'l-Kur'ân**, nşr. Mustafa Dîb el-Buga, 2 c., Beyrut, Dâru İbn Kesîr, 1416/1996, C: II, s. 724.

⁵ Bkz. Ahmed b. Hanbel (v. 241/855), **er-Red 'ale'z-Zenâdika ve'l-Cehmiyye fimâ şekket fihi min müteşâbihi'l-Kur'ân ve teevelethü 'alâ gayri te'vîlih**, nşr. Dagiş b. Şebîb el-'Acîmî, Kuveyt, Gares li'n-neşr ve't-tevzî', 1426/2005, s. 75-196.

Kutrub'la veren bu ilim⁶, İbn Kuteybe'nin (v. 276/889) **Te'vîlü müşkilü'l-Kur'ân**'ı ile sistematik hâle gelmiştir. Türünün en güzel örneklerinden sayılan İbn Kuteybe'nin bu eseri, bu alanda çalışanların vazgeçemeyeceği bir kaynak olmuştur. Sonraki dönemlerde daha birçok çalışmalar yapılmıştır.⁷ Bu sahada yazılan eserlerin hepsi, **Müşkilü'l-Kur'ân** adıyla anılan ilim dalı altında toplanmıştır. Bu ilim, aralarında çelişki olduğu zannedilen ve anlaşılması zor olan âyetlere çözümler getirmektedir.

İslam âlimleri ilk dönemlerden itibaren müşkil âyetlerin çözümünde gâyet hassas davranmışlar, gerek müslümanların zihnine takılan âyetleri uzlaştırma konusunda, gerekse ortaya atılan batıl iddialara ikna edici cevaplar verme hususunda gayret göstermişler ve yazdıkları eserlerle bu ilmin nesilden nesile aktarılmasını sağlamışlardır. Bu tarz iddialar her dönem olmakla birlikte özellikle son iki-üç asır Avrupa'sında müsteşriklerin yazılı çalışmalarıyla daha bir hızlanmıştır. Riccoldo'nun **Contra Legem Saracenotum**, Hartwich Hirschfeld'in **New Researches into the Composition and Exegesis of the Qur'an**, J. Gardner'in **The Faiths of the World** adlı eserleri bu tür iddialar barındıran kitaplardan bazılarıdır. Bütün bunlara göre müşkilü'l-Kur'ân ilminin ortaya çıkışı temelde iki sebebe dayanmaktadır. Biri, halkın zihnini meşgul eden müşkil âyetleri tefsir etmek, diğeri ise Kur'ân'ı İslâm'a muhalif olan akımlara karşı savunmaktır.

Aynı iddialar günümüzde devam ettiği için İslâm âlimleri bunlara karşı güncel cevaplar ve çözümler üretmektedirler. Son dönem şarkiyatçılarından Tritton, G. E. Von Grunebaum, Gardner, Levy, Wansbrough Kur'ân'ı Kerim'in çeşitli konularına dair çelişki iddiaları ileri sürenlerdendir. Onların bu batıl iddialarına İslâm âleminde Mohammad Khalifa, **The Sublime Qur'an And Orientalism** (New York 1983; 2. bs., Karaçi 1989) adlı eserinde, Abdülcelîl Şelebî, **Reddü müftereyâtî'l-mübeşşirîn 'ale'l-İslâm** (Riyad 1406/1985), Abdülazîm İbrâhim Muhammed el-Mut'inî, **İftirââtü'l-müsteşrikîn 'ale'l-İslâm: Arz ve nakd** (Kahire 1413/1992), Abdurrahman Bedevî (v. 2002), **Difâ'un 'âni'l-Kur'ân zıdda müntakidih** (çev. Kemal Câdullah, ed-Dârü'l-âlemiyye li'l-kütüb ve'n-neşr, t.y.), Sâsî Sâlim el-

⁶ es-Süyûtî Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr (v. 911/1505), **el-İtkân**, C: II, s. 724.

⁷ Başlangıçtan günümüze kadar bu sahada yapılan çalışmaların listesini bu bölümün sonunda verdik.

Hâc, **Nakdü'l-hitâbi'l-istişrâkî: ez-Zâhîretü'l-istişrâkiyye ve eserühâ fî'd-dirâsâti'l-İslâmiyye** (Beyrut 2002) isimli eserlerinde cevaplar vermiştir.

Tez konumuz olan Ebussuûd Efendi'nin (v. 982/1574) “**İrşâdü'l-'akli's-selîm ilâ mezâya'l-Kitâbi'l-Kerîm**” adlı tefsiri de çeşitli Kur'ân ilimlerine yer verdiği gibi özellikle müşkilü'l-Kur'ân ilmine ayrı bir önem verir ve âyetlerdeki pekçok işkâli çözümler. Müfessirimizin de bu çözümlerdeki amacının, hem halkın zihnini meşgul eden müşkil âyetleri tefsir etmek, hem de Kur'ân-ı Kerim'i İslâm'a muhalif olan akımlara karşı savunmak olduğunu söyleyebiliriz. Biz de, güncelliğini hâlâ koruyan ve çağın artan sorunlarına paralel olarak önemini artıran müşkilü'l-Kur'ân konusunu bu tefsirden hareketle inceledik.

2. TEZİN ÖNEMİ

Osmanlı devletindeki ilim adamlarının en meşhur olanlarından birisi Ebussuûd Efendi'dir. Osmanlı devletinin olgunluk döneminde 30 yıl şeyhülislamlık görevinde bulunmuş ve meşhur tefsirini Arap diliyle yazmıştır. Onun bu eseri kendi döneminde ilim dünyasını etkilediği gibi çağımıza kadar bütün İslam dünyasındaki etkileri devam etmektedir. Böylece o, yazdığı eserler ve verdiği fetvalarla fıkıh alanında söz sahibi olduğunu gösterdiği gibi tefsir sahasının otoritelerinden olduğunu da kanıtlamıştır. İncelendiğinde büyük bir ilmi dirâyetin ürünü olduğu açıkça görülen bu tefsir, günümüz kütüphaneleri, üniversiteleri ve ilmî çalışma muhitlerinde hâlâ büyük bir kaynak ve müracaat eseri olarak mütalaa edilmektedir. Ebussuûd Tefsiri üzerine ülkemizde ve yurt dışında dil, nahiv, belâgat, kıraat, i'câzü'l-Kur'ân, tefsir usulü, Kur'ân ilimleri yönünden çeşitli çalışmalar yapılmıştır. Fakat müşkil âyetler üzerine gerek ülkemizde gerek İslâm âleminde şimdiye kadar yapılan bir çalışmaya rastlamadık. Dolayısıyla tezimizin, böyle bir âlimin tefsirindeki müşkil âyetlerin çözümünü konu edinmesi çalışmamızı önemli kılan hususlardan biridir.

Bütün Kur'ân ilimleri nev'ileri Kur'ân'ı Kerim'in doğru anlaşılmasına hizmet etmektedir. **Müşkilü'l-Kur'ân** ilmi ise, anlaşılması zor olan âyetleri açıklamak, aralarında çelişki olduğu sanılan âyetleri çözümlmek ve böylece âyetlerin yanlış anlaşılmasını önlemek ve Kur'ân'a yapılan saldırılara cevap vermek gibi yüce bir

gayeyi üstlendiğinden Kur'ân ilimlerinde önemli bir yere sahiptir. Çalışmamız bu açıdan da önemlidir.

Çalışmamızın bir özelliği de şudur: Ülkemizde belli bir tefsir odaklı yapılan ekseri müşkilü'l-Kur'ân çalışmaları, işkâlin sebeplerini çalışılan tefsirden hareketle ele almamıştır. İbn Kuteybe, Süyûtî ve Zerkeşî'nin bahsettiği ihtilaf sebeplerini ve onların verdiği misalleri vermişlerdir. Sonra müşkil âyetleri ilgili tefsirden hareketle çözmüşlerdir. Biz ise hem işkâl sebeplerini hem de çözüm yollarını Ebussuûd Tefsirinden hareketle ele aldık. Önce tefsiri baştan sona titizce okuyarak işkâl sebeplerini ve çözüm yollarını Ebussuûd'un bakış açısıyla tespit ettik. Bu sebeplerin on altı taneye, çözüm yollarının beş taneye ulaştığını gördük. Bu on altı sebebi, teâruz zannı ve lafızdan kastedilen anlamın kapalı olması şeklinde iki ana başlık altında tasnif ettik. Sonra bu sebepleri "Ebussuûd Tefsirinde İşkâl Sebepleri" başlığında âyetlerden misalleriyle birlikte inceledik. Daha sonra tezin II, III ve IV. bölümleri olan "Ebussuûd Tefsirindeki müşkil âyetlerin çözümü"nü ele alırken müellifin tespit ettiği işkâlin sebepleri ve çözüm yolları ışığında âyetlerin çözümlerini ele aldık.

3. TEZİN AMACI

Ebussuûd Tefsiri nahvî-edebî ağırlıklı bir tefsir olması, kelâmi tartışmalara yer ayırması, kıraatleri incelemesi yanında müşkil âyetlere farklı çözümler getirmesi de esere ayrı bir değer kazandırmaktadır. Bu itibarla müşkil âyetleri onun nasıl tahlil ettiğini, nasıl anlaşılır hâle getirdiğini bir araştırmada toplamak önem arz etmektedir. Bu çalışmada Ebussuûd Efendi'nin müşkilü'l-Kur'ân tarifini tespit etmek, onun âyetlerde belirlediği işkâl sebepleri ve işkâlin çözüm yöntemlerini ortaya koymak, müşkilü'l-Kur'ân anlayışı noktasında önceki âlimlerden ne derece etkilendiğini ve sonraki âlimlere ne derece etki ettiğini belirlemek ve böylece müfessirimizin müşkilü'l-Kur'ân ilmine ne derece katkısı olduğunu ortaya çıkarmak tezde ulaşmak istediğimiz hedeflerdendir.

4. TEZİN KAYNAKLARI

Ana kaynağımız Ebussuûd Tefsiri olmakla birlikte Ebussuûd Efendi'den önce ve sonra yaşamış âlimlerin çeşitli ilim dallarına ait eserlerinden yararlandık. Özellikle tefsir ve ulûmü'l-Kur'ân alanında İbn Kuteybe'nin (v. 276/889) **Te'vîlü Müşkili'l Kur'ân**'ı, Süyûtî'nin (v. 911/1505) **el-İtkân fi 'ulûmi'l-Kur'ân**'ı, Beyzâvî'nin (v. 685/1286) **Envârü't-Tenzîl ve esrârü't-te'vîl**'i, Âlûsî'nin (v. 1270/1854) **Rûhu'l-me'ânî**'si, rivâyetlerin tesbitinde Taberî Tefsiri ve Begavî'nin (v. 516/1122), **Me'âlimü't-Tenzîl**'i, kelimî konularla ilgili bazı müşkil âyetlerin tefsirinde Ebussuûd Efendi'nin Zemahşerî'ye (v. 538/1144) yaptığı itirazları daha iyi anlamak için mütaalaa ettiğimiz **Keşşâf**, müfessirin işkâli çözerken cevapladığı mukadder (varsayılan) soruların tespitinde Zeynüddîn er-Râzî'nin (v. 666/1268'den sonra) **Es'iletü'l-Kur'ân**'ı sıkça faydaladığımız eserlerden bazılarıdır. Bunların dışında hadis, fıkıh usûlü, fıkıh, kelâm/akâid, lügat, sarf, nahiv, belâgat, biyografi ve bibliyografya türü eserleri ile çeşitli tez, makale, ansiklopedi ve kataloglar istifade ettiğimiz kaynaklardandır.

Arapçasına ulaşabildiğimiz bir eserin Türkçe tercümesini kaynak göstermedik. Âyetlerin mealini verirken genel olarak Hayrettin Karaman, Mustafa Çağrıncı, İbrahim Kâfi Dönmez, Sadrettin Gümüş'ten oluşan heyetin hazırladığı **Kur'an Yolu Meâli**'ni esas aldık. Bazı yerlerde ise Ebussuûd Tefsirindeki mânaya uygun olması açısından âyetin meâlini biz verdik ve dipnotta bu farklılığa işaret ettik.

5. TEZİN YÖNTEMİ

Bu çalışmamızda çoğunlukla aralarında tenâkuz olduğu sanılan âyetlerle birlikte anlamındaki kapalılık sebebiyle müşkil olan bazı âyetleri de ele aldık. Anlamında kapalılık olan bu tür âyetleri ele alırken Ebussuûd Efendi'nin doğrudan olmasa da dolaylı olarak bu âyetlerde çelişki zannını izale etmeye çalıştığını gözlemledik. Bu çalışmada Ebussuûd Tefsirinin yanısıra birçok kaynaktan istifade etmekle beraber onun açıklamalarını esas aldık. Tefsiri baştan sona mütalaa ederek onun müşkil saydığı âyetleri tespit ettik. Onun müşkili çözümlerini tespit ettikten sonra bunları konularına göre tasnif ettik ve birer başlık tespit ettik. Her müşkilin

izahında konuyla ilgili âyetlerin Arapçası ve mealini konu başında yazdık. Onun bu tür âyetlerdeki işkâli, telif (uzlaştırma), tevil, tahsis, umûmun neshi ve nesih gibi beş yöneme başvurarak tahlil ettiğini gördük.

Ebussuûd Efendi'nin konuyla ilgili açıklamalarını tespit ettikten sonra diğer müfessirlerin bu konuda verdiği bilgileri tespit edip gerektiğinde bunlardan da istifade ettik. Bazen bunlara metin içerisinde, bazen dipnotta temas ettik. Bazen de Ebussuûd Efendi'nin verdiği bilgilerle bunlar arasında karşılaştırma yaptık.

Müellif tefsirini yazarken alıntı yaptığı yerlerde bazen sadece müellif ismi vermiş, bazen de müellif ismiyle beraber eser ismini de vererek istifade ettiği kaynakları zikretmiştir. Onun tasrih ederek yapmış olduğu alıntılar, mümkün oldukça kaynaklarından tespit edilip dipnotta referans olarak gösterilmiştir.

Gerek kütüphanelerde gerekse bunların dışında mevcut olan kitap, tez, makale ve benzeri çalışmalarda geçen Ebussuûd Efendi'nin eserleri ulaşabildiğimiz kadarıyla tespit edilip bunların bir listesi verilmiştir. Bu eserler yazma ise, mümkün oldukça kütüphanedeki yerlerinden araştırmak suretiyle kütüphane, bölüm ve numaraları verilmiş, matbu ise referansları kaydedilmiştir.

Eser, müellif isimleri ve vefat tarihlerinin yazımında İSAM'ın hazırladığı İslam Ansiklopedisi (DİA) temel alınmıştır. Dipnot, bibliyografya ve diğer tez yazım konularında FSMVÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü'nün hazırladığı Tez Hazırlama Yönergesi esas alınmıştır.

Tezimiz, giriş ve dört bölümden oluşmaktadır. Giriş bölümünde, araştırmanın konusu, önemi, bu konuyu çalışmaktaki amacımız, araştırmada başvurduğumuz kaynaklar ve takip ettiğimiz yöntem açıklanmıştır. Ayrıca h. II. (m. VIII.) yüzyılın başlarından günümüze kadar müşkilü'l-Kur'ân'la ilgili yapılmış çalışmaların kronolojik bir listesi ile müsteşriklerin Kuran'da ihtilaf ve tenâkuz bulunduğu yönündeki iddialarına İslam dünyasında cevap olarak yazılan bazı eserlerin listesi verilmiştir

Birinci bölümde, Ebussuûd Efendi'nin hayatı, eserleri ve tefsirdeki metodu, müşkilin farklı literatürdeki tarifleri, müşkilü'l-Kur'ân'ın tefsir literatüründeki tanımı, tarihi süreç içerisinde bu kavram etrafında oluşan tartışma ve Ebussuûd Efendi'nin müşkilü'l-Kur'ân anlayışı ele alınmıştır. Müşkilü'l-Kur'ân ilmini

hazırlayan faktörler ve bu ilmin doğuşundan bahsedilmiştir. Ebussuûd Tefsiri dikkatlice okunarak âyetlerdeki işkâl sebepleri tespit edilmiş ve bunların her birine misaller verilmiştir. Bu tefsir çerçevesinde işkâlin hangi yollarla giderileceği tespit edilmiştir. Yine bu bağlamda Kur'ân'da müşkil âyetler bulunmasının hikmetleri, müşkili gidermenin önemi ve hükmü açıklanmıştır. Bölümün sonunda konuya ilişkin bir değerlendirme yapılmıştır.

İkinci bölümde, Ebussuûd Tefsirinde ulûhiyetle ilgili müşkil sayılıp çözümlenen âyetler ele alınmıştır. Müfessirimiz bu bağlamda Allah Teâlâ hakkında zâhirî mâna verilmesi münasip olmayan ve teşbih ifade eden sözlerin hakiki anlamda Allah'a isnat edilmesinin caiz olmadığını söyleyerek bunları müşkil görür. Yine Allah'ın ilminde değişiklik ve olumsuzluk izlenimi veren bazı âyetlere ve O'nun sıfatlarıyla alakalı müteşâbih âyetlere zâhirî anlam vermenin caiz olmamasından hareketle bunları tevil eder. Bu tür âyetlerdeki işkâllerin çoğunu tevil yoluyla, bazısını da telif (uzlaştırma) yoluyla çözer. Bölüm sonunda bir değerlendirme yapılmıştır.

Üçüncü bölümde, Ebussuûd Tefsirinde yaratılış ve nübüvvetle ilgili müşkil âyetler üzerinde durulmuştur. Bu bağlamda yerlerin göklerin ne zaman yaratıldığı, hangisinin önce yaratıldığı, insanoğlunun yaratılış maddesi ve diğer canlıların yaratılış maddeleri hakkında birbirine mütenâkız gibi görünen âyetlerdeki işkâli telif yoluyla gidermiştir. Ebussuûd Efendi nübüvvetle ilgili müşkil âyetleri de bazen telif bazen tevil yoluyla çözmüştür. Bu âyetler çoğunlukla peygamberlerin ismet sıfatıyla ilgilidir. Müfessirimize göre ilk bakışta günah çağrışımı yapan bazı durumlar peygamberlerin masumiyet sıfatıyla çelişmez. Onlardan sâdır olan bu gibi durumları zelle olarak tevil etmiştir. Onun bu bağlamda çözümlendiği müşkillerden bazıları Kur'an-ı Kerim, Tevrat, İncil ile melek ve şeytana dair konulardaki âyetlerdir. Bölümün sonunda değerlendirme yapılmıştır.

Dördüncü bölümde, Mekke ve Medine toplumunda yaşayan mümin, müşrik, kâfir, münafık ve Ehl-i kitap gibi farklı inanç gruplarıyla ilgili müşkil âyetler incelenmiştir. Ayrıca kulların ahiretteki durumları, iman-amel münasebeti gibi itikâdi konulardaki müşkillere de Ebussuûd Tefsiri açısından tahlil edilmiştir. Bu konulardaki işkâller genellikle âyetler arasında çelişki izleniminden kaynaklanmaktadır.

Dolayısıyla Ebussuûd Efendi, bunların çözümünde telif yöntemine başvurmuştur. İtikâdi konulardaki bazı müşkülleri ise tevil yoluyla çözümlenmiştir. Bölüm sonunda da bir değerlendirme yapılmıştır.

Genel bir durum değerlendirmesi ve tespit edilen sonuçların paylaşıldığı sonuç bölümüyle çalışmamızı tamamladık. Çalışmamızın bu alanda yapılacak çalışmalara bir katkı sağlamasını temenni ediyoruz.

6. MÜŞKİLÜ'L-KUR'ÂN'LA İLGİLİ GÜNÜMÜZE KADAR YAPILAN ÇALIŞMALAR

İslâm âlimleri ilk dönemlerden bu yana, âyetler arasında ilk bakışta teâruz izlenimi veren durumları tespit edip bunları çözümlenmeye büyük önem göstermiştir. Bu tür âyetleri açıklamak için çeşitli eserler kaleme almıştır. Kimisi bu konuyu müstakil olarak ele alırken kimisi de yazdıkları eserlerin bir bölümünde buna yer vermişlerdir. Bunun yanısıra âlimler bu konuyu aynı başlık altında değil birbirine yakın anlamdaki farklı başlıklar altında tahlil etmişlerdir. “Müşkilü'l-Kur'ân”, “Müşkilü'l-Kur'ân ve mûhimü'l-ihtilâf ve't-tenâkuz”, “Mûhimü'l-ihtilâf”, “Mâ evheme't-tenâkuz ve't-teâruz ve leyse bi-mütenâkız ve la bi-müteâruz” ve “Def'u ızdırâb 'an âyi'l-Kitâb” bu başlıklardan bazılarıdır. Bu başlıkların hepsi özet olarak “bazı âyetler arasında var olduğu zannedilen ihtilafli durumları inceleyen ve bunları çözüme kavuşturan ilim” anlamını ifade etmektedir.

Müşkilü'l-Kur'ân'a dair yapılan bu çalışmaları üç grupta değerlendirmemiz mümkündür. Bunlardan ilki, sadece müşkil âyetlere yer veren müstakil eserlerdir. İkincisi, müşkilü'l-Kur'ân'ı bir bölüm olarak ele alan bazı ulûmü'l-Kur'ân ve tefsir usûlü eserleridir. Üçüncüsü ise yeri geldikçe müşkil âyetleri inceleyen tefsir kitaplarıdır. Biz bunlardan birinci gruba dair II. (VIII.) yüzyıldan günümüze kadar yapılan çalışmaları listeleyip bazıları hakkında bilgi vermek istiyoruz. Böylece bunları birarada görmüş olalım.⁸

⁸ Bu listede sadece “âyetler arasında teâruz izlenimi veren” müşkilü'l-Kur'ân'la ilgili eserleri tespit etmeye çalıştık. Bu konuda liste veren bazı çalışmalara rastladık. Bunların, i'râb, garîb kelimeler, fıkıh ihtilafları ve müteâruz gibi görünen âyetlere dair müşkülleri bütün olarak ele aldıklarını gördük.

II. (VIII.) Yüzyıl

- 1- Mukâtil b. Süleymân (v. 150/767), **Tefsîrû'l-hamsi mi'e âye mine'l-Kur'ân**, nşr. Isaiiah Goldfeld (Şifâ Amr [Filistin], 1980). Fıkha dair âyetlerin açıklandığı eserde, aralarında çelişki olduğu zannedilen dokuz konuya dair İbn Abbas (ra)'dan gelen rivâyete de yer verilir (s. 281-283). Eseri M. Beşir Eryarsoy **Ahkâm Âyetleri Tefsiri** (İstanbul 2005) adıyla Türkçe'ye çevirmiştir.
- 2- Süfyân b. Uyeyne (v. 198/814), **Cevâbâtü'l-Kur'ân**. Nedim bu eseri İbn Uyeyne'ye nispet etse de⁹ yeni araştırmalarda bu kitabın muhtemelen Mukâtil b. Süleymân'ın İbn Uyeyne tarafından rivâyet edilen eseri olduğu belirtilmiştir.¹⁰

III. (IX.) Yüzyıl

- 3- Ebû Ali Muhammed b. el-Müstenîr Kutrub (v. 206/821), **er-Red 'ale'l-mülhidîn fi müteşâbihi'l-Kur'ân**. Kaynaklar bu eserden bahsetmekle birlikte¹¹ eserin günümüze ulaşmadığı bilinmektedir. Süyûtî, ihtilafı gibi görünen âyetler konusunda Kutrub'un müstakil bir eser telif ettiğini belirtir fakat eserin ismini zikretmez.¹² Murat Sülün, Süyûtî'nin belirttiği eserin **Me'ani'l-Kur'ân** olduğunu söylemiştir.¹³ Kanaatimize göre Süyûtî'nin bahsettiği eser kuvvetli ihtimalle **er-Red 'ale'l-mülhidîn fi müteşâbihi'l-Kur'ân** olmalıdır. Zira Kutrub'un müşkil ile ilgili olan **Me'ani'l-Kur'ân ve tefsîrû müşkili 'irâbih**¹⁴ adlı diğer eserini incelediğimizde, irabla ilgili müşkil konular başta olmak üzere lügat, garîbü'l-Kur'ân ve kıraatle ilgili konuları ihtivâ ettiğini gördük. Abdülmuhsin el-Mutayrî de, Süyûtî'nin zikrettiği bu eserin **er-Red 'ale'l-mülhidîn fi müteşâbihi'l-Kur'ân** olduğunu

⁹ en-Nedîm, **el-Fihrist**, s. 37.

¹⁰ İbrahim Hatipoğlu, **DİA**, "Süfyân b. Uyeyne", İstanbul, 2010, C: XXXVIII, s. 29.

¹¹ en-Nedîm, **a.e.**, s. 58.

¹² es-Süyûtî, **el-İtkân fi 'ulûmi'l-Kur'ân**, C: II, s. 724.

¹³ Murat Sülün, "Mahiyeti, Sebep ve Çözümleri Çerçevesinde Müşkili'l-Kur'ân", **Kur'ân ve Tefsir Araştırmaları-III**, İstanbul 2002, s. 331.

¹⁴ Bir nüshası Cezâir'in Biskra şehrine bağlı Tolga beldesinde nadir yazmalar barındıran Osmâniye Kütüphanesindedir. Bu nüshanın yedinci cüzünün başlığında eser bu isimle kaydedilmiştir. Eserin yazması için bkz. <http://www.mediafire.com/file/daaije6sd2ap2aa/kotrop.rar>

söylemiştir.¹⁵ Zerkeşî, Kutrub'un bu eserini gördüğünü ve güzel bulduğunu söylemektedir.¹⁶

- 4- Ahmed b. Hanbel (v. 241/855), **er-Red 'ale'z-Zenâdika ve'l-Cehmiyye fîmâ şekket fîhi min müteşâbihi'l-Kur'ân ve teevelethü 'alâ gayri te'vîlih**, nşr. Dağış b. Şebîb el-Acmî, Kuveyt, Gares li'n-neşr ve't-tevzi, 1426/2005. İbn Hanbel, bu eserin "Beyânü mâ dallet bihi'z-zenâdika min müteşâbihi'l-Kur'ân" başlığında yirmi iki meselenin açıklamasına yer vermiştir.¹⁷
- 5- İbn Kuteybe (v. 276/889), **Te'vîlü müşkili'l-Kur'ân**, nşr. Sa'd b. Necdî Ömer, Beyrut, Müessesetü'r-risâle nâşirûn, 1435/2014, s. 83-99; nşr. es-Seyyid Ahmed Sakr, Kahire, Mektebetü dâri't-türâs, 1427/2006. Alanında meşhur bir eserdir. İbn Kuteybe, âyetlerinde çelişki var diyerek Kur'ân-ı Kerîm'e saldırıda bulunan mülhidler batıl iddialarına cevap vermek amacıyla kaleme aldığı bu eserinde "Bâbu't-tenâkuz" ismiyle bir başlık açmış ve onlara cevaplar vermiştir.¹⁸
- 6- Mufaddal b. Seleme (v. 290/903'ten sonra), **Ziyâü'l-kulûb fî me'ani'l-Kur'ân ve garîbihî ve müşkilih**. Bu eser kaynaklarda zikredilmekle birlikte¹⁹ günümüze ulaşmadığı bilinmektedir.

IV. (X.) Yüzyıl

- 7- İbnü'l-Haddâd Saîd b. Muhammed el-Gassânî (v. 302/915), **Tavzîhu'l-müşkil fi'l-Kur'ân**.²⁰ Eserin yazmasına ait bir bölüm Kayrevan Ulucamii'nde bulunmaktadır.²¹

¹⁵ Abdülmuhsin b. Zeben el-Mutayrî, **De'âva't-tâinîn fi'l-Kur'âni'l-Kerîm fi'l-karni'r-râbi'i 'âşere'l-hicrî ve'r-reddü 'aleyhâ**, Beyrut, Dâru'l-beşâiri'l-İslâmiyye, 1427/2006, s. 47.

¹⁶ ez-Zerkeşî, Ebû Abdillâh Bedrüddîn Muhammed b. Bahâdır, **el-Burhân fî 'Ulûmi'l-Kur'ân**, nşr. Muhammed Ebü'l-Fazl İbrâhîm, 4 c., 3. bs., Kâhire, Mektebetü dâri't-türâs, 1404/1984, C: II, s. 45.

¹⁷ Ahmed b. Hanbel, **er-Red 'ale'z-Zenâdika ve'l-Cehmiyye**, s. 75-196.

¹⁸ İbn Kuteybe, **a.g.e.**, s. 116-131.

¹⁹ en-Nedîm, **a.g.e.**, s. 37.

²⁰ İbnü'l-Kıfî, Ebü'l-Hasen Cemâlüddîn Alî b. Yûsuf el-Kıfî (v. 646/1248), **İnbâhu'r-ruvât 'alâ enbâhi'n-nuhât**, 4 c., nşr. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim, Kahire, Daru'l-fikri'l-Arabî, 1406/1986, C. II, s. 53; ez-Ziriklî, Ebû Gays Muhammed Hayrüddîn b. Mahmûd (1893-1976), **el-A'lâm kamûsü terâcim li'eşheri'r-ricâl ve'n-nisâ min'el-'arab ve'l-müsta'rebîn ve'l-müsteşrikîn**, 8 c., 15. bs., Beyrut, Dâru'l-ilmî li'l-melâyîn, 2002, C. III, s. 100.

²¹ ez-Ziriklî, **el-A'lâm**, C. III, s. 100.

- 8- Ebû Bekr Muhammed b. el-Kâsım el-Enbârî (v. 328/940), **Müşkilü'l-Kur'ân**. Kaynaklarda adından bahsedilmekle birlikte²² varlığı hakkında şimdilik bir bilgiye sahip değiliz.
- 9- Malatî, Ebu'l-Hüseyin (v. 377/987) **et-Tenbîh ve'r-red 'alâ ehli'l-ehvâ ve'l-bida'**, nşr. Sven Dederling, İstanbul, Matbaatü'd-devle 1936; nşr. M. Zâhid el-Kevserî, Kahire 1993.
- 10- Ebû Halef Abdülaziz es-Saydelânî el-Merzubânî, **el-Muvazzah fî me'âni'l-Kur'ân ve keşfü müşkilâti'l-Furkân**, Süleymaniye Ktp. Ayasofya, nr. 297/2, 244 vr.
- 11- İbn Fûrek (v. 406/1015), **Müşkilü'l-Kur'ân**. İbnü'l-Vahşî Abdullah b. Yahyâ et-Tücîbî el-Uklîşî tarafından ihtisar edilmiştir.²³
- 12- İbnü'l-Cerrâh, Ebü'l-Hasan Ali b. İsâ (v. 334/946), **Me'âni'l-Kur'ân ve tefsîruhû ve müşkilüh**. Kaynaklarda adı geçmekle beraber²⁴ mevcudiyeti hakkında şimdilik bir bilgimiz yoktur.

V. (XI.) Yüzyıl

- 13- Kâdî Abdülcebbâr (v. 415/1025), **Tenzîhü'l-Kur'ân 'ani'l-metâin**, nşr. Hıdr Muhammed Nebhâ, Beyrut, Dârü'l-kütübi'l-ilmiyye, 2008. Müellif, isminden de anlaşılacağı üzere bu eserde Kur'ân-ı Kerim'e yöneltilebilecek tenkitlere cevap vermiştir. Yaklaşık 846 soru-cevap tahlil edilmiştir. İki âyet arasında tenâkuz gibi görünen durumların çözümüne sıkça yer verilmiştir. Bununla birlikte müellif itikatla ilgili âyetleri müntesibi olduğu Mu'tezile mezhebine göre yorumlamıştır.²⁵ Mesela ahirette ruyetullahın olmayacağına dair yaptığı açıklamalar için bkz. **a.g.e.**, s.418-19.
- 14- Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillâh el-Hatîb el-İskâfî (v. 420/1029), **Dürretü't-tenzîl ve gurretü't-te'vîl fî beyâni'l-âyâti'l-müteşâbihât fî Kitâbi'llâhi'l-'Azîz**, Beyrut, Dârü'l-kütübi'l-ilmiyye, 1433/2012. Eser ağırlıklı olarak lafızca birbirine benzeyen âyetlerin açıklamasına dairdir.

²² Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân ez-Zehebî (ö. 748/1374), **Siyeru a'lâmi'n-nübelâ**, 25 c., Beyrut, Müessesetü'r-risâle, 1996. 1405/1985, C: XV/276, 512.

²³ Yâkût el-Hamevî, Ebû Abdillâh Şihâbüddîn Yâkût b. Abdillâh (v. 626/1229), **Mu'cemü'l-büldân**, 5 c., Beyrut, Dârü ihyâi't-türâsi'l-Arabî, 1399/1979, C: I, s. 237.

²⁴ en-Nedîm, **a.g.e.**, s. 37.

²⁵ Kâdî Abdülcebbâr, **Tenzîhü'l-Kur'ân 'ani'l-metâ'in**, nâşirin mukaddimesi s. 6-7 ve 10.

İşkâfî, bu eserinde zâhirde ihtilaflı gibi görünen âyetlerin çözümüne de nadir olarak yer verir. Mesela İblîs'in bazı âyetlerde Allah'ın saptırmasına yemin etmesini²⁶, bazısında ise Allah'ın izzetine yemin etmesini²⁷ müşkil âyetlerden saymıştır. Bunları birbiriyle uzlaştırarak (telif) işkâli çözmüştür.²⁸

15- eş-Şerîf el-Murtazâ, Ebü'l-Kâsım Alî b. el-Hüseyn (v. 436/1044), **Emâli'l-Murtazâ/Gurerü'l-fevâid ve dürerü'l-kalâid (Emâli)**, thk. Muhammed Ebü'l-fazl İbrâhîm, Beyrut, el-Mektebetü'l-'asriyye, 1425/2004. Eser I. Ve III. bölümü birbiriyle mütearız gibi görünen âyetlerin çözümüne ayrılmıştır. Müellifi şîa mezhebindendir.

16- Şeyzele Ebü'l-Me'âlî Azîzî b. Abdülmelik el-Cîlî (v. 494/1100), **el-Burhân fî müşkilâti'l-Kur'ân**. Süyûtî bu eseri gözden geçirdiğini söyler. Bu eseri **el-İtkân**'ın kaynakları arasında da zikreder.²⁹ Günümüze kadar ulaşıp ulaşmadığı bilinmemektedir.

17- İbn Mutarrif el-Kinânî (v. 454/1062), **el-Kurtayn**. İbn Mutarrif, İbn Kuteybe'nin **Te'vîlü Müşkilü'l-Kur'ân**'ı ile **Garibü'l-Kur'ân**'ını Mushaf tertibine göre düzenleyip birleştirerek **el-Kurtayn** adıyla yeni bir eser meydana getirmiştir. Beyrut, Darü'l-ma'rife, t.y.

VI. (XII.) Yüzyıl

18- Ebü'l-Kâsım Tâcülkurrâ Burhânüddîn Mahmûd b. Hamza el-Kirmânî (v. 500/1106'dan sonra) **el-Burhân fî tevcîhi müteşâbihi'l-Kur'ân limâ fîhi mine'l-hücce ve'l-beyân (Esrâru't-tekrâr fi'l-Kur'ân)**, nşr. Abdülkâdir Ahmed Atâ, Kahire, Dârü'l-fazîlet, 1978. Tekrar edilen âyetlerin yoğun olarak ele alındığı eserde tekrarın sebepleri, takdim, tehir, ziyade, ibdal gibi konular açıklanmaktadır. Âyetler arasındaki zâhirî teâruz ve ihtilaf konusuna nadir olarak yer verilir.

²⁶ A'râf 7/16; Hicr 15/39.

²⁷ Sâd 38/82.

²⁸ el-İşkâfî, **Dürretü't-tenzîl**, s. 78-79.

²⁹ Süyûtî, **el-İtkân**, C: I, s. 20.

- 19- en-Nîsâbûrî, Ebu'l-Kâsım Mahmud b. Ebü'l-Hasen Ali (v. 553/1158'den sonra), **Dürerü'l-kelimât 'alâ gureri'l-âyâti'l-mûhimeti li't-te'âruz ve's-şübühât.**³⁰ Günümüze kadar ulaşıp ulaşmadığı bilinmemektedir.
- 20- _____, **Bâhirü'l-burhân fî müşkilâti me'âni'l-Kur'ân**, nşr. Suâd bint Sâlih b. Saîd Bâbekî, 2 c., Mekketü'l-mükerreme, Ümmü'l-kurâ üniversitesi bs., 1419/ 1998. Diğer adıyla **Vazahu'l-burhân fî müşkilâti'l-Kur'ân**, nşr. Safvân Adnân Dâvûdî, 2 c., Dımaşk, Dârü'l-kalem, 1410/ 1990. Mutayrî, Nîsâbûrî'ye ait ayrı isimle zikredilen aynı eseri onun farklı iki eseri gibi göstermiştir.³¹ Bunları karşılaştırdığımızda ikisinin de aynı eser olduğu kanaatine vardık.³² Bu eser, âyetlerde geçen garîb (anlaşılması izaha ihtiyaç duyan) kelimeleri izah eder. Âyetler arasındaki irtibatı açıklar. Âyetlerin birbiriyle olan münasebetine, lafızca birbirine benzeyen âyetlerdeki tekrarın hikmetlerine ve birçok müşkil konuya yer verir. Bununla birlikte eser, çok nadir olarak müteâriz gibi görünen âyetlerin çözümüne değinir.

VII. (XIII.) Yüzyıl

- 21- İzzeddîn Abdülazîz b. Abdüsselâm (v. 660/1262), **Fevâid fî müşkilâti'l-Kur'ân**, nşr. Seyyid Rıdvân Ali Nedvî, Cidde, Dâru'ş-şurûk, 1402/1982, 326 sayfa. Âyetlerde geçen anlamı kapalı kelimelerin açıklamasına yer verildiği gibi aralarında teâruz görünümü olan âyetleri de açıklamaktadır.
- 22- er-Râzî, Ebû Abdillah Zeynüddin Muhammed b. Ebî Bekir (v. 666/1268), **Es'iletü'l-Kur'âni'l-mecîd ve ecvibetühâ**, Beyrut, el-Mektebetü'l-'asriyye, 1431/2010. 1236 mesele soru-cevap tarzında ele alınmıştır. İhtilafı gibi görünen âyetler arasındaki müşkillerin çözümüne de yer verilmiştir. Zeynüddin er-Râzî'nin kaynaklarda **Müşkilâtü'l-Kur'ân** ismiyle zikredilen

³⁰ Bağdatlı İsmail Paşa (1839-1920), **Îzâhü'l-meknûn fi'z-zeyl 'alâ Keşfi'z-zunûn 'an esâmi'l-kütüb ve'l-fünûn**, nşr. Şerefeddin Yalpkaya-Kilisli Rifat Bilge, 2 c., Milli Eğitim Basımevi 1945-47 İstanbul, (Beyrut, Dârü ihyâi't-türâsi'l-Arabî ofset, 1405/1985), C: I, s. 468.

³¹ el-Mutayrî, **De'âva't-tâinîn**, s. 59-60.

³² Suâd Bâbekî de ikisinin aynı eser olduğunu söyler. Ayrıca kitabın orijinal isminin **Bâhirü'l-burhân fî müşkilâti me'âni'l-Kur'ân** olmasının kuvvetle muhtemel olduğunu zikredip bunu delilleriyle ispatlamaya çalışır. Bkz. en-Nîsâbûrî, Beyânülhak Ebu'l-Kâsım Mahmûd b. Ebi'l-Hasen, **Bâhirü'l-burhân fî müşkilâti me'âni'l-Kur'ân**, nşr. Suâd bint Sâlih b. Saîd Bâbekî, 2 c., Mekketü'l-mükerreme, Ümmü'l-kurâ Üniversitesi bs., 1419/ 1998, (Dirâset kısmı), C: I, s. 302.

eseri de muhtemelen aynı eser olmalıdır. Yazması için bkz. Ezher Ktp. (425 Tefsir ve ulûmü'l-Kur'ân) nr. 259/32928.

23- Sadreddîn Konevî (v. 673/1274), **Şerhu me'ânî müşkilâti'l-Kur'ân**, Süleymaniye Ktp. Pertev Paşa 647, 78^b-131^b vr.

VIII. (XIV.) Yüzyıl

24- Ahmed b. İbrahim İbnü'z-Zübeyr es-Sekafî (v. 708/1308), **Milâkü't-te'vîli'l-kâtı' bi-zevî'l-ilhâd ve't-ta'tîl fî tevcîhi'l-müteşâbihî'l-lafz min âyi't-tenzîl** (Basılmış doktora tezi), 2 c., 5. bs., nşr. Saîd el-Fellâh, Tunus, Dârü'l-garbi'l-İslâmî, 2013. Eser, müellifin mukaddimede belirttiği üzere birtakım ilavelerle İskâfî'nin **Dürretü't-Tenzîl ve gurretü't-te'vîl**'i üzerine bina edilmiştir. Çoğunlukla âyetlerdeki lafzî benzerliklerin sebepleri ve hikmetleri üzerinde durulur. Az da olsa ihtilaflı gibi görünen âyetlerin çözümüne yer verilir.³³

25- Kutbüddîn Mahmûd b. Mes'ûd Şîrâzî (v. 710/1311), **Müşkilâtü't-tefâsîr**, Süleymaniye Ktp., Yenicami, nr. 9/149.³⁴

26- Takıyyüddîn İbn Teymiyye (v. 728/1328), **Tefsîru âyâtin eşkelet 'âlâ kesîrin mine'l-'ulemâ hattâ lâ yûced fî tâifetin min kütübî't-tefsîr fihâ el-kavlü's-savâb bel lâ yûced fihâ illâ mâ hüve hata'**, 2 c., nşr. Abdülazîz b. Muhammed el-Halîfe, Riyad, Mektebetü'r-rüşd, 1996.

27- Şerefüddin, Hüseyin b. Süleyman b. Reyân (v. 770/1368-69), **er-Ravzu'r-reyyân fî es'ileti'l-Kur'ân**, 2 c., nşr. Abdülhalim b. Muhammed Nassâr es-Selefi, el-Medinetü'l-münevvere, Mektebetü'l-'ulûm ve'l-hikem, 1415/1994. Soru-cevap tarzında kaleme alınan eserde, birbiriyle mütenâkız gibi görünen âyetlerin çözümüne de yer verilmektedir.

28- Cemaleddîn Aksarâyî (v. 791/1389), **Şerhu müşkilâti'l-Kur'âni'l-Kerîm ve şerhu müşkilâti'l-ehâdîsi rasûli Rabbi'l-'âlemîn**. Daha çok **Kitabü'l-es'ile ve'l-ecvibe** adıyla bilinmektedir. Eserin II. Bayezid'e takdim edilen sultânî nüshası için bkz. Süleymaniye Ktp., Ayasofya, nr. 71. Zâhirde ihtilaflı

³³ Mesela bkz. es-Sekafî, **Milâkü't-te'vîl**, C. I, s. 532-533.

³⁴ **el-Fihrisü's-şâmil li't-türâsi'l-Arabiyyi'l-İslâmiyyi'l-mahtût: 'Ulûmü'l-Kurân, mahtûtâtü't-tefsir ve 'ulûmih**, nşr. el-Mecmeu'l-melikî libuhûsi'l-hadâreti'l-İslâmiyye, Müessesetu Âli'l-beyt, Amman 1989, C: I, s. 353.

görünen âyetleri ve hadisleri telif edip soru ve cevap tarzında ele alan eser, müteşâbih ve mücmel ifadelerle de değinir. Dili Farsça'dır.³⁵

X. (XVI.) Yüzyıl

- 29- Ebû Yahyâ Zeynüddîn Zekeriyâ b. Muhammed es-Süneykî (v. 926/1520), **Fethu'r-Rahmân bi-keşfi mâ yeltebisü fi'l-Kur'ân**, nşr. Muhammed Ali es-Sâbûnî, Beyrut, Âlemü'l-kütüb, 1405/1985. Lafızca birbirine benzeyen âyetleri açıklayan eser, çelişkili gibi görünen âyetleri de çözümler.
- 30- Ebû Abdullah Muhammed b. Ali eş-Şatîbî (v. 963/1556), **el-Envâr fi müşkilâti âyâtin mine'l-Kur'ân**.
- 31- _____, **el-Lübâb fi müşkilâti'l-Kitâb**.³⁶

XII. (XVIII.) Yüzyıl

- 32- Muhammed Emîn b. Hayrullah el-Hatîb el-Ömerî (v. 1203/1789), **Ticânü'l-beyân fi müşkilâti'l-Kur'ân**, nşr. Hasan Muzaffer er-Rezzû, Bağdat, Matbaatü İşbîliyyeti'l-hadîse, 1404 h. Müellif bu eserinde çelişkili zannedilen müşkil âyetleri toplamış ve bunları sade bir üslupla çözümlenmiştir. Ayrıca bunların çözümünde âlimlerin görüşlerinden de sıkça yararlanmışır.
- 33- Muhammed Hayât es-Sindî (v. 1163/17), **Risâle fi'r-red 'âlâ men idde'a't-tenâkuz fi kelâmillâh**.³⁷
- 34- Ebû İbrâhîm İzzüddîn Muhammed b. İsmâîl es-San'ânî (v. 1182/1768), **Ref'u işkâli'l-âyâti'l-kâziye ba'zuhâ bi takdîmi halkı's-semâvat**. Yerler ve göklerin hangisinin daha önce yaratıldığına dair işkâli bu konudaki âyetler çerçevesinde ele alan bir risaledir.³⁸

XIII. (XIX.) Yüzyıl

- 35- Ahmed b. Süleyman el-Ahmedî el-Kâdirî el-Hâlidî (v. 1270/1856), **el-Kavlü'l-müfîd fi halli ba'zı müşkilâtin mine'l-Kur'âni'l-mecîd**.³⁹

³⁵ Geniş bilgi için bkz. Necattin Hanay, "Aksarâyî'nin Kitabü'l-Es'ile Ve'l-Ecvibe'si Ve Yorum Metodu", **Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi**, C: XVII, sy. 2, 2017, s. 171-198.

³⁶ Her iki eserin yazmaları için bkz. **el-Fihrisü's-şâmil**, C: I, s. 604.

³⁷ Bkz. **a.e.**, C: II, s. 763.

³⁸ Bkz. **a.e.**, C: II, s. 774.

³⁹ Salâh el-Haymî, **Fihrisü mahtûtâti dâri'l-kütübi'z-zâhiriyye: 'Ulümü'l-Kurâni'l-Kerîm**, Dımaşk, Matbûâtü mecmâi'l-lügati'l-Arabiyye, 1403 h., C: II, s. 242.

XIV. (XX.) Yüzyıl

- 36- Muhammed Abduh (v. 1905), **Müşkilâtü'l-Kur'ân'il-Kerîm ve tefsîrû sûreti'l-Fâtîha**, Kâhire 1323 h.; Beyrut, Dâru mektebeti'l-hayât, t.y. Tefsir ilimine dair bir mukaddime, üç makale ve Fâtîha sûresinin tefsirinden oluşan eser Abduh'un talebesi M. Reşîd Rızâ tarafından derlenmiştir. Üç makaleden birincisi, iki âyet arasında var olduğu sanılan ihtilafı çözmektedir. Bunlardan ilki, iyiliğin de kötülüğün de Allah katından olduğunu ifade eden âyet,⁴⁰ ikincisi ise iyiliğin Allah katından kötülüğün ise nefisten olduğunu ifade eden âyettir.⁴¹
- 37- Muhammed Enver el-Keşmîrî (v. 1933), **Müşkilâtü'l-Kur'ân**, Delhi 1938; Mültan, t.y. (İdâre-i Te'lîfât-ı Eşrefiyye). Kırk sekiz sûrede yer alan 190 müşkil âyetin açıklandığı eser Muhammed Yûsuf Bennûrî tarafından neşredilmiş baş tarafına nâşirin **Yetîmetü'l-beyân li-müşkilâti'l-Kur'ân** adındaki risâlesi eklenerek basılmıştır.
- 38- Muhammed Emîn eş-Şinkîfî (v. 1974), **Def'u ihâmi'l-ızdırâb 'an âyâtî'l-Kitâb**, el-Mekketü'l-mükerrreme, Daru âlemi'l-fevâid, 1426 h. Eser tamamen aralarında çelişki olduğu var sanılan âyetlerin çözümüne tahsis edilmiştir. Birbirinden farklı konulara ait 219 müşkil çözümlenmektedir.

XV. (XXI.) Yüzyıl

- 39- Halîl Yâsîn (v. 1405/1984), **Edvâün 'alâ müteşâbihâti'l-Kur'an**, 2 c., Beyrut, Dâru ve mektebetü'l-hilâl, 1969. Kitabın müellifi imâmiyye şîasındandır. 1651 soru cevabı ihtiva eden eser, lafızca birbirine benzeyen âyetleri ele aldığı gibi aralarında teâruz izlenimi olan âyetleri de açıklar.
- 40- İmâd Tâhâ Ahmed Râ'ûş, "Mûhimü't-tenâkuz fi'l-Kur'âni'l-Kerîm: Dirâsetün nazariyye ve nemâzicü tatbîkiyye", **Mecelletü'l-'ulûmi's-şer'iyye**, sy. 27, Kasîm, Camiatü'l-Kasîm 1424/2003, s. 467-528.

⁴⁰ Nisâ 4/78.

⁴¹ Muhammed Abduh, **Müşkilâtü'l-Kur'ân'il-Kerîm**, s. 68-74.

- 41- Abdullah b. Hamed el-Mansûr, **Müşkilü'l-Kur'âni'l-Kerîm** (basılmış yüksek lisans tezi), el-Memleketü'l-Arabiyyetü's-Su'ûdiyye, Dâru İbni'l-Cevzî, 1426 h.
- 42- Abdülmuhsin b. Zeben el-Mutayrî, **De'âva't-tâinîn fi'l-Kur'âni'l-Kerîm fi'l-karni'r-râbi'i 'âşere'l-hicrî ve'r-reddü 'aleyhâ** (basılmış doktora tezi), Beyrut, Dâru'l-beşâiri'l-İslâmiyye, 1427/2006.
- 43- Yâsir b. Ahmed eş-Şimâlî, **Mûhimü'l-ihtilâf ve't-tenâkuz fi'l-Kur'âni'l-Kerîm** (basılmamış yüksek lisans tezi), el-Mekketü'l-mükerreme, Camiatü Ümmi'l-kurâ, 1427 h.
- 44- Abdurrahman b. Sâlih el-Muhaymîd, **Mûhimü't-te'âruz beyne'l-Kur'ân ve's-sünne: Dirâsetün nazariyye ve tatbikiyye min evveli sûreti'l-Fâtiha hattâ nihâyeti sûreti'l-E'n'âm** (basılmamış yüksek lisans tezi), Riyad, Camiatü Ümmi'l-kurâ, 1427 h.
- 45- Âyiş Ali Muhammed Lubâbine, “Dirâse fî Müşkili'l-Kur'ân, Te'vîlü kavlihî Teâlâ: Ve erselnâhü ilâ mieti elf ev yezîdûn”, **el-Mecelletü'l-Ürdüniyye fi'd-dirâsâti'l-İslâmiyye**, C: V, sy. 3/A, 1430/2009, s. 71-87.
- 46- Hâlid b. Abdullah b. Ömer ed-Demîcî, **Def'u ihâmi't-te'âruz 'ani'l-âyâti'l-vâride fi'l-îmân bi'r-rusul ve'l-kader** (basılmamış doktora tezi), el-Mekketü'l-mükerreme, Camiatü Ümmi'l-kurâ, 1427 h.
- 47- Muhammed Ebü'n-Nûr el-Hadîdî (v. 2008), **el-Beyân fî def'i't-te'âruzi'l-mütevehhem beyne âyâti'l-Kur'ân**, Kahire, Matbaatü'l-emâne, 1401/1981. Müellif, aralarında teâruz var olduğu sanılan âyetlere dair 89 meseleyi inceler.
- 48- Riyâd Mufdî Sîtân eş-Şir'a, **el-Müşkil ve eseruh fî menheci fehmi'l-Kur'âni'l-Kerîm**, (Basılmamış yüksek lisans tezi) Camiatü Âli'l-beyt, Ürdün, 1427/2006.
- 49- Abdurrahmân b. Sened b. Râşid er-Rahîlî, el-Müellefât fî **müşkili'l-Kur'âni'l-Kerîm ve menâhicühâ**, (Basılmamış doktora tezi) el-Camiatü'l-İslâmiyye, el-Medînetü'l-münevvere, 1432/2011.

Müşkilü'l-Kur'ân Bölümüne Yer Veren Ulûmü'l-Kur'ân Eserleri

- 50- ez-Zerkeşî, Ebû Abdillâh Bedrüddîn Muhammed b. Bahâdır (v. 794/1392), **el-Burhân fî 'ulûmi'l- Kur'ân**, nşr. Muhammed Ebü'l-Fazl İbrâhîm, 4 c., Kâhire, Dârü't-türâs, 1376/1957.
- 51- es-Süyûtî, Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr (v. 911/1505), **İtkân fî 'ulûmi'l-Kur'ân**, nşr. Mustafa Dîb el-Buga, 2 c., Beyrut, Dâru İbn Kesîr, 1416/1996.
- 52- İbn Akîle, Cemâlüddîn Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed el-Mekkî (v. 1150/1737), **ez-Ziyâde ve'l-ihsân fî 'ulûmi'l-Kur'ân**, nşr. Muhammed Safâ Hakkî (nev' 1-45), Fehd b. Ali el-Ândes (nev' 46-90), İbrâhîm b. Muhammed el-Mahmûd (nev' 91-119), Muslih b. Abdülkerîm es-Sâmidî (nev' 120-143), Hâlid Abdülkerîm el-Lâhim (nev' 144-154), 10 c., el-'Îmârâtü'l-Arabîyyetü'l-müttahide, Merkezü'l-buhûs ve'd-dirâsât-Câmi'atü's-şârika, 1427/2006.
- 53- Fazl Hasan Abbâs (v. 2011), **İtkânü'l-Burhân fî 'ulûmi'l-Kur'ân**, 2 c., I. C. Amman, Darü'l-furkân, 1997; II. C. Amman, Dârü'n-nefâis, 1430/2010.

Ülkemizde Müşkilü'l-Kur'ân'a Dair Yapılan Bazı Bilimsel Çalışmalar

- 54- İsmail Cerrahoğlu, **Tefsir Usûlü**, 12. bs., Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 1997. Eserde müşkilü'l-Kur'ân konusu ayrı bir bölüm olarak incelenir. İlk baskısı 1971 yılında Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi tarafından yapılmıştır.
- 55- Yakup Çiçek, "Müşkilü'l-Kur'an", **Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, sy. 7-8-9-10, İstanbul 1989-1992, s. 79-112.
- 56- Osman Şahin, **Kur'ân-ı Kerim'deki Müşkil İfadeler Ve Çözüm Yolları** (basılmamış yüksek lisans tezi), Samsun, Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1996.
- 57- Müjdat Uluçam, **Kur'ân Âyetleri Ve Hadisler Arasında Görülen Teâruz Ve Çözüm Yolları** (basılmamış doktora tezi), İstanbul, Marmara Üniv. Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1997.

- 58- Süleyman Pak, **Müşkilü'l-Kur'ân** (basılmamış doktora tezi), Konya, Selçuk Üniv. Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2000.
- 59- _____, “Âyetlerde Çelişki Bulunduğu Vehmini Gidermede Kullanılan Yöntemler ve Bunların Değerlendirilmesi”, **Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi-II**, 2013, s. 112-128.
- 60- Muhsin Demirci, **Tefsir Usûlü ve Tarihi**, 2. bs., İstanbul, Marmara Üniv. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2001. Eserde müşkilü'l-Kur'ân konusuna ayrı bir bölümde yer verilir.
- 61- Muhammed Aydın, “Kur'ân Âyetlerinde Çelişki Görünümü Veren Sebepler Ve Giderilmesi”, **Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, sy. 3, 2001, s. 119-136.
- 62- Murat Sülün, “Mahiyeti, Sebep ve Çözümleri Çerçevesinde Müşkilü'l-Kur'ân”, **Kur'ân ve Tefsir Araştırmaları-III**, İstanbul 2002, s. 329-346.
- 63- Âdem Yerinde, “İlk Bakışta Çelişki Görünümü Veren Müşkil Âyetler Ve Etrafında Oluşan Bilimsel Edebiyat”, **Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, sy. 16, 2007, s. 29-61.
- 64- Abdülcelil Candan, **Ulemayı Uzun Süre Düşündüren Anlaşılması Güç Âyetlerin Tefsiri: Müşkilü'l-Kur'ân**, Konya, Kitap Dünyası, 2001.
- 65- _____, **Kur'ân Okurken Zihne Takılan Âyetler-Müşkilü'l-Kur'ân**, 2. bs., İstanbul, Elest Yayınları, 2007.
- 66- Ahmet Özbay, **Kurtubî Tefsiri'nde Müşkilü'l-Kur'ân** (basılmamış yüksek lisans tezi), İstanbul, Marmara Üniv. Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2003.
- 67- Sabri Demirci, **Fahrüddîn Râzî'nin Tefsiri Mefâtihu'l-Gayb'da Müşkilü'l-Kur'ân: Kur'ân'da Çelişkili Âyetler Meselesi** (doktora tezi), 2. bs., İstanbul, Nesil yay., 2005.
- 68- Muhammed Ali Ağıkaya, **Kur'ân Müşkillerinin Giderilmesinde Tarihi Malzemenin Kullanımı** (basılmamış yüksek lisans tezi), Ankara, Ankara Üniv. Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2008.
- 69- Tuğba Nur Tuğut, **Hak Dini Kur'ân Dili Tefsirinde Müşkilü'l-Kur'ân** (basılmamış yüksek lisans tezi), İstanbul, Marmara Üniv. Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2009.

- 70- Celil Kiraz, **Şerif Murtazâ'nın Emâli'sinde Kur'ân Müşkilleri ve Müteşâbihleri** (doçentlik tezi), Bursa, Emin yay., 2010.
- 71- _____, “Şerif Murtaza'nın Kur'an Müşkillerini Çözümlemede Kullandığı Yöntemler”, **Marife: Dini Araştırmalar Dergisi**, C: X, sy. 3, s. 199-220.
- 72- Hasan Hüseyin Havuz, **Çağdaş Müşkilü'l-Kur'ân (Muhammed Esed Örneği)**, (yüksek lisans tezi), Manisa, Boy Yayınları, 2015.
- 73- Eyüp Kaya, “Müşkil Âyetler Konusunda İbn Kuteybe-Elmalılı Hamdi Yazır Karşılaştırması”, **Elmalılı M. Hamdi Yazır Sempozyumu Akdeniz Üniversitesi İlahiyat Fakültesi**, Ankara 2015, s. 121-176.
- 74- Muhammed İsa Yüksek, “Müşkil Âyetler Bağlamında Zekeriya-Yahya Kıssası”, **Marife: Dini Araştırmalar Dergisi [Bilimsel Birikim]**, C: XV, sy. 1, Konya 2015, s. 67-86.
- 75- M. Halil Çiçek, **Müşkilü'l-Kur'ân'ı Yeniden Değerlendirmek**, İstanbul, Beyan Yayınları, 2016.
- 76- Flamur Kasami, **Kur'an'da Çelişkili Gibi Görünen Âyetler- İbn Kesir Tefsiri'nde Müşkilü'l-Kur'ân** (yüksek lisans tezi), İstanbul, Rumuz Yayınevi, 2016.
- 77- Necattin Hanay, “Cemâleddîn Aksarâyî'nin Müşkil Âyet ve Hadislere Dair Çözümlemesi”, **I. Uluslararası Aksaray Sempozyumu (Tarih, Kültür, Din, Medeniyet)**, Aksaray 2016, s. 619-640.
- 78- Mehmet Akın, **Nesefî Tefsirinde Müşkilü'l-Kur'ân** (basılmamış doktora tezi), Ankara, Ankara Üniv. Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2016.
- 79- _____, “Nesefî Tefsirinde Müşkilü'l-Kur'ân Açısından “Ruyetullah ve Yedullah”, **İslâmî Araştırmaları Dergisi**, sy. 28 (1), 2017, s. 67-75.
- 80- Alican Dağdeviren-Erkan Çakır, “Mâturîdî'ye Göre Kurân-ı Kerim'de İşkâl Sebepleri”, **Dinî Araştırmalar**, C. XIX, sy. 50, 2016, s. 33-57.
- 81- Erkan Çakır, **Mâturîdî'nin Te'vîlât'ında Müşkilü'l-Kur'ân** (basılmamış doktora tezi), Sakarya, Sakarya Üniv. Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2017. Çalışmamızın planını belirlerken kısmen bu tezden yararlandık.

- 82- Alican Dağdeviren-Erkan Çakır, “Mâturîdî’ye Göre İşkâlin Çözüm Yollarından Biri Olarak Cem‘ ve Tevfik”, **EKEV Akademi Dergisi-Sosyal Bilimler**, sy. 70, Erzurum 2017, s. 21-37.
- 83- Ahmet Karadağ, “Şîa Tefsirinde Müşkilü’l-Kur’ân: Muhammed Cevâd Muğniyye’nin et-Tefsîru’l-Kâşif Örneği”, **Hikmet Yurdu Düşünce-Yorum Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi**, C: X, sy. 20, Malatya 2017, s. 167-196,
- 84- Murat Bahar (Tanıtın), “Celil Kiraz, Şerif Murtazâ’nın Emâlî’inde Kur’ân Müşkilleri ve Müteşâbihleri, İstanbul, Emin Yayınları, 2010, 536 s.”, **Usûl: İslam Araştırmaları**, sy. 27, İstanbul 2017, s. 160-166.

Müsteşriklerin Kur’ân’da Tenâkuz Bulduğu İddialarına Son Dönemde Cevap Olarak Yazılan Bazı Eserler

- 85- Abdülcelîl Şelebî, **Reddü müftereyâtî’l-mübeşşirîn ‘ale’l-İslâm**, Riyad 1406/1985.
- 86- Mohammad Khalifa, **The Sublime Qur’an And Orientalism**, New York 1983; 2. bs., Karaçi 1989.
- 87- Abdülazîm İbrâhim Muhammed el-Mut’inî, **İftirââtü’l-müsteşrikîn ‘ale’l-İslâm: Arz ve nakd**, Kahire 1413/1992.
- 88- Rahmetullah el-Hindî (v. 1308/1891), **İzhârü’l-hak**, 4 c., nşr. M. Ahmed M. Abdülkâdir Halîl Melkâvî, Riyad, er-Riâsetü’l-âimme li-idârâti’l-buhûsi’l-ilmîyye, 1414/1994.
- 89- Abdurrahman Bedevî (v. 2002), **Difâ’un ‘âni’l-Kur’ân zıdda müntakidh** (çev. Kemal Câdullah), ed-Dârü’l-âlemiyye li’l-kütüb ve’n-neşr, t.y.
- 90- Sâsî Sâlim el-Hâc, **Nakdü’l-hitâbi’l-istişrâkî: ez-Zâhîretü’l-istişrâkiyye ve eserühâ fi’d-dirâsâti’l-İslâmiyye**, Beyrut 2002.

BİRİNCİ BÖLÜM

1. MÜŞKİLÜ'L-KUR'ÂN VE EBUSSUÛD EFENDİ'NİN MÜŞKİLÜ'L-KUR'ÂN ANLAYIŞI

Kur'ân-ı Kerim, insanları hidâyete erdirmek için⁴² nazım ve mâna olarak Allah Teâla tarafından indirilmiştir. O, tilâvetiyle ibadet edilen⁴³ ve hükümleriyle amel edilmesi gereken⁴⁴ bir kitap olduğu gibi aynı zamanda tefekkür edilmesi istenen bir kitaptır.⁴⁵ Buna binâen âlimler, nüzûl döneminden itibaren bu yüce Kitab'a büyük bir ihtimam göstermişler; üzerinde ilmî çalışmalar yapmışlar; âyetlerini tefsir etmişler, ondaki ilimleri istihrac etmişler; bu konuda gayretlerini esirgememişlerdir. Her asırda artarak devam edegelen bu çalışmalar neticesinde her nesil kendisinden sonrakilere büyük bir ilim mirası devretmiştir. Kur'ân ilimlerinin bütününe ait neveleri içine alan eserler telif edildiği gibi, her nevi için de müstakil eserler yazılmıştır. Şüphesiz Kur'ân ilimleri sahasında yapılan bu nevi çalışmaların en önemlilerinden birisi de Müşkilü'l-Kur'ân ilmidir. Kur'ân-ı Kerim âyetleri arasında zihne takılan sorulara çözümler üretmesi ve muhataplara ikna edici cevaplar vermesi gibi görevleri üstlenmesi açısından bu ilim önemli bir yere sahiptir. Bu nedenle günümüze kadar üzerinde birçok çalışmalar yapılmıştır.⁴⁶

Bu bölümde diğer çalışmalardan farklı olarak müfessirin ismi doğru olarak tespit edilmeye çalışılmış ve bu bağlamda tahliller yapılmıştır. Ebussuûd Efendi ve tefsiriyle ilgili diğer çalışmalarda doğumu, ailesi, ilim tahsili, hocaları, talebeleri, resmî görevleri, vefatı ve eserlerinden bahsedildiği için burada özet bilgilerle iktifa edeceğiz. Ebussuûd Tefsirinin metoduna dair bazı bilgiler verdikten sonra tefsirin

⁴² Bakara 2/185.

⁴³ Muhammed Abdülazîm ez-Zürkânî (v. 1367/1948), **Menâhilü'l-'irfân fî 'ulûmi'l-Kur'ân**, 2. bs., nşr. Ahmed Şemsüddîn, Beyrut, Dârü'l-kütübi'l-ilmîyye, 1424/2004, s. 17.

⁴⁴ Mâide 5/48; Câsiye 45/18.

⁴⁵ Muhammed 47/24.

⁴⁶ II. (VIII.) yüzyılın başlarından günümüze kadar yapılan bu çalışmaların bir listesini Giriş bölümünün sonunda verdik. Bkz. s. 9-21.

bazı yazma ve matbu nüshalarını listeleyeceğiz. Ayrıca tarihi süreçte müşkilü'l-Kur'ân kavramı etrafındaki tartışmayı ve Ebussuûd Efendi'nin müşkilü'l-Kur'ân anlayışını inceleyeceğiz. Müşkilü'l-Kur'ân ilmini hazırlayan faktörler ve bu ilmin doğuşundan bahsedeceğiz. Ebussuûd Tefsirindeki işkâl sebeplerini ve işkâli hangi yollarla giderdiğini tespit ederek her birine misaller vereceğiz. Yine bu bağlamda Kur'ân'da müşkil âyetler bulunmasının hikmetleri, müşkili gidermenin önemi ve hükmünü açıklayarak bölüm sonunda konuya ilişkin bir değerlendirme yapacağız.

1.1. EBUSSUÛD EFENDİ'NİN HAYATI

Ebussuûd Efendi'nin ismi kaynaklarda Ebussuûd, Muhammed⁴⁷ ve Ahmed⁴⁸ diye farklı şekillerde tespit edilmiştir. Biz bunlar arasında Ebussuûd ismini tercih ettik. Bunun sebeplerini şöyle sıralayabiliriz:

a. Ebussuûd Efendi, Fatiha suresinden Sâd suresi sonuna kadar temize çekip Kanuni Sultan Süleyman'a (v. 974/1566) takdim ettiği müellif hattı nüshasının dibace kısmında kendi adını sadece Ebussuûd diye kaydetmektedir.⁴⁹ Kitapların dibace kısımlarının isim, künye ve lakapların tam olarak verildiği bir yer olduğu düşünüldüğünde müellifin isminin Ebussuûd olduğunu söylemek mümkündür.

b. Tefsirini istinsah edenlerin talebi üzerine ilk üç satırını teberrüken kendisinin yazdığı nüshaların dibacesinde müellifin adı Ebussuûd diye kayıtlıdır.⁵⁰

c. Peçuylu'nun bizzat elde edip, **Tarih**'inde aynen naklettiği Ebussuûd'un Kanûnî'ye gönderdiği tezkirenin sonunda müellif kendi ismini Ebussuûd imzasıyla kaydeder.⁵¹

d. Müellifin hayatı hakkında bilgi veren çağdaşları⁵² ve sonraki dönem bazı biyografi müellifleri⁵³ müfessirin adını Ebussuûd diye kaydederler.

⁴⁷ İbnü'l-İmâd, Şihâbüddîn Ebü'l-Felâh Abdülhay b. Ahmed el-Hanbelî (ö. 1089/1679), **Şezerâtü'z-zehab fî ahbâri men zehab**, nşr. Abdülkâdir el-Arnaût-Mahmûd el-Arnaût, 10 c., Beyrut, Dâru İbn Kesîr, 1406/1986-1414/1993, C: 10, s. 584.

⁴⁸ İsmail Paşa, Ebussuûd Efendi'nin isminin Ahmed olduğunun sonradan kesinleştiğini belirtir fakat buna dair bir delil zikretmez. Bağdatlı İsmail Paşa, **Hediyetü'l-ârifin esmâü'l-müellifin ve âsârü'l-musannifin**, nşr. I. C. Rifat Bilge, II. C. Mahmud Kemal İnal-Avni Aktuç, 2 c., İstanbul, Milli Eğitim Basımevi, 1951-1955 (Dârü ihyâi't-türâsi'l-Arabî, Beyrut, ofset), C: II, s. 253.

⁴⁹ Topkapı Sarayı Ktp., III. Ahmed, nr: A 50, varak 1^b.

⁵⁰ Süleymaniye Ktp., İsmihan Sultan, nr: 22, varak 1^b; Hacı Selim Ağa Ktp., nr: 55, varak 1^b.

⁵¹ Peçuylu İbrahim Efendi, **Peçevî Tarihi**, 2 c., İstanbul, el-Matbaatü'l-Âmire, 1283 h., C: I, s. 54.

e. Tefsirin bazı matbu nüshalarında Muhammed adı geçmeyip Ebussuûd ismi zikredilir.⁵⁴ Kanaatimizce bütün bunlara dayanarak müellifin isminin Ebussuûd olduğunu söyleyebiliriz.

Ebussuûd Efendi hakkında övgü içeren birçok lakaplar zikredilmiştir. İmâmü'l-müfessirîn, Hitâmü'l-müctehidîn, İmâdüddîn,⁵⁵ Sultânü'l-müfessirîn, Müftilenâm, Mukaddimetü ceyşi'l-müteahhirîn, Ebû Hanîfe-i Sâni, Muallim-i Sâni,⁵⁶ Hoca Çelebi,⁵⁷ Müftissekaleyn⁵⁸ bunlardan bazılarıdır. Yaygın görüşe göre Ebussuûd Efendi 898 (1492) yılında II. Bayezid'in babası Şeyh Yavsî için yaptırdığı zâviye vakıflarından olan İstanbul yakınlarındaki bir köyde dünyaya gelmiştir.⁵⁹ Bu yer Müderris/Metris köyü diye kaydedilir.⁶⁰

Ebussuûd Efendi'nin babası, II. Bayezid'le olan özel dostluğundan dolayı "Hünkâr Şeyhi" diye bilinen Muhyiddîn Mehmed el-İskilbî'dir Şeyh Yavsî diye de tanınır.⁶¹ İlim ve takva ehli bir zattır.⁶² Hacı Bayram Velî'nin tarikatındandır.⁶³ Ebussuûd Efendi'nin annesi Sultan Hatun, Ali Kuşçu'nun (v. 879/1474) kardeşinin kızıdır.⁶⁴

⁵² Mahmûd b. Süleyman el-Kefevî (v. 990/1582), **Ketâibü a'lâmi'l-ahyâr min fukahâ-i mezhebi'n-Nu'mâni'l-muhtâr**, 2 c., Kütüphane-i meclis-i şûrâ-i millî, C: II, nr. 87847, vr. 263^a; Ali b. Bâlî (Hısım Ali Çelebi) (v. 992/1584), **el-'İkdü'l-manzûm fî zikri efâdli'r-Rûm (eş-Şekâiku'n-Nu'mâniyye fî 'ulemâi'd-Devleti'l-'Osmâniyye zeyli)**, Beyrut, Dârü'l-kitâbi'l-Arabî, 1395/1975, s. 440.

⁵³ Muhammed Abdülhay b. Muhammed Abdülhalîm el-Leknevî (v. 1848/1886), **el-Fevâidü'l-behiyye fî terâcimi'l-Hanefiyye**, Beyrut, Darü'l-ma'rife, t.y., s. 81; Bursalı Mehmed Tâhir, **Osmanlı Müellifleri**, 3 c. İstanbul, Matbaa-i Âmire, 1334, C: I, s. 225.

⁵⁴ Ebussuûd **a.g.e.**, C: I, s. 3.

⁵⁵ el-Kefevî, **Ketâib**, C: II, vr. 263^a.

⁵⁶ Nev'îzâde Atâi (v. 1045/1635), **Hadâiku'l-hakâik fî tekmileti's-Şekâik**, 2 c., nşr. Suat Donuk, İstanbul, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yay., 2017, C: I, s. 639 ve 643.

⁵⁷ Baysun, **İA**, C: IV, s. 92.

⁵⁸ Suûd Efendi (1882/1948), **Beyânülhak**, I. sene, II. C., aded 43, 5 Ramazan 1327, 7 Eylül, 1325, Dersâadet- Rûşen Matbaası, s. 947. Suûd Efendi, Ebussuûd Efendi'nin 10. batın torunlarındandır. Ayşe Siddika Hanım'la evli olan Hattat Vahdetî Efendi'nin torunudur.

⁵⁹ Hısım Ali, **el-'İkdü'l-manzûm**, s. 440.

⁶⁰ Baysun, **a.g.e.**, C: IV, s. 92.

⁶¹ Baysun, **a.g.e.**, C: IV, s. 92.

⁶² Leknevî, **el-Fevâidü'l-behiyye**, s. 82.

⁶³ Aşık Çelebi (v. 979/1572), **Zeylû's-Şekâiki'n-Nu'mâniyye fî 'ulemâi'd-Devleti'l-'Osmâniyye**, thk. Abdürrezzâk Berekât, Dârü'l-hidâye, Kahire 1428/2007, s. 129.

⁶⁴ Mecdî Efendi, **Hadâiku's-Şekâik: Terceme-i Şekâik-ı Nu'mâniyye**, İstanbul, Dârü't-tibâati'l-Âmire, 1269 h., s. 351.

Ebussuûd Efendi, hocası Seyyidî Karamânî'nin kızı⁶⁵ Zeyneb Hatun'la evlenmiştir.⁶⁶ Bu evlilikten dört oğlu, üç kızı olduğu bilinir.⁶⁷

Ebussuûd Efendi ilim ocağında doğduğu için daha küçük yaşta iken babası Şeyh Muhyiddîn'den aklî ve naklî ilimleri tahsil etme imkânı bulmuştur. Babasından sonra, Müeyyedzâde Abdurrahman Efendi (v. 922/1516) ve Anadolu Sadrı Seyyidî Karamanî Efendi'den (v. 923/1517) ilim tahsil etmiştir.⁶⁸

İbn Kemâl'den ders aldığı konusu tartışmalıdır. Onun icâzet silsilesini zikreden ve biyografisinden ilk bahseden Kefevî, Hısım Ali ve Atâî gibi müellifler İbn Kemâl'den ders aldığına yer vermezler.⁶⁹ Ondan ders aldığı son dönem kaynaklarında zikredilir.⁷⁰ Biz, Ebussuûd Efendi'nin Kemalpaşazâde'den ders almadığı kanaatindeyiz. Zira Osmanlı devletinde şeyhülislâmlık yapan bu iki önemli şahsiyet arasında şayet hoca öğrenci ilişkisi varsa kaynakların bunu zikretmemesi uzak bir ihtimaldir. Ayrıca onun öğrencisi Abdurrahman b. Cemâleddin'e (Şeyhzâde) (v. 971/1563) verdiği ve üç hocasından gelen icâzet silsilesinde İbn Kemal'in isminin geçmemesi de kanaatimizi teyit eden delillerdendir.

Ebussuûd Efendi, oğulları da dâhil olmak üzere birçok talebe yetiştirmiştir. Bunların bir kısmı daha sonra dönemin ileri gelen âlimleri olmuştur. Bazıları şunlardır: Abdurrahman b. Cemâleddin (Şeyhzâde) (v. 971/1563), Hâce-i Sultânî Atâullah (v. 979/1571), Kınalızâde Hasan (v. 979/1572), Âşık Çelebi (v. 979/1572), Ali Cemâlî Efendi'nin oğlu Fudayl Efendi (v. 991/1583), Mâlulzâde Seyyid Mehmed (v. 993/1585), Abdülkadir Şeyhî (v. 1002/1593), Bostanzâde Mehmed (v. 1006/1597), Hoca Sa'eddîn (v. 1008/1599), Bostanzâde Mustafa (v. 1014/1605).⁷¹

Müellifin çalışma hayatını müderrislik, kadılık ve şeyhülislâmlık dönemleri bakımından kronolojik olarak şu şekilde sıralayabiliriz:

Müderrislik Görevleri

⁶⁵ Atâî, **Hadâiku'l-hakâyik**, C: I, s. 640.

⁶⁶ Baysun, **a.g.e.**, C: IV, s. 92.

⁶⁷ Baysun, **a.g.e.**, C: IV, s. 97.

⁶⁸ el-Kefevî, **Ketâib**, C: II, vr. 264^a.

⁶⁹ el-Kefevî, **a.g.e.**, vr. 264^a- 264^b; Hısım Ali, **el-İkdü'l-manzûm**, s. 362-64; Atâî, **a.g.e.**, C: I, s. 640.

⁷⁰ Bursalı Mehmed Tâhir, **Osmanlı Müellifleri**, C: I, s. 224; Cevdet Bey, **Tefsir Tarihi**, İstanbul, Ahmed Kâmil Matbaası, 1927, s. 140.

⁷¹ Baysun, **İA**, C: IV, s. 94.

1- 922 (1516) yılında sadr-ı celil (kazasker) olan İbn Kemâl'ın (v. 940/1534) 25 akçe ile teklif ettiği Çankırı Medresesi'ne gitmekte tereddüt göstermesi üzerine, Bursalı Şems Çelebi'nin yerine 30 akçe ile İnegöl İshak Paşa Medresesi'ne tayin edildi.

2- 926 (1520) senesinde bu görevinden azledildi (Baysun'a göre ömrü boyunca gördüğü ilk ve son azildir).

3- 927 (1521) senesinde 40 akçe ile Aşçızâde Hasan Çelebi yerine Dâvud Paşa Medresesi'ne atandı.

4- 928 (1522)'de Sadî Efendi yerine Mahmud Paşa Medresesi'nde görevlendirildi.

5- 931 (1525) yılında ikinci vezir Mustafa Paşa'nın Gebze'de yaptırdığı medreseye ilk müderris oldu.

6- 932 (1526) senesinde Kireççizâde yerine Bursa Sultâniye pâyesine nail oldu.

7- 934 (1528)'de Abdüllatîf Efendi yerine Sahn-ı Seman Medreseleri'nin doğu tarafındaki Müfti Medresesi'ne müderris oldu. 5 sene bu görevde kaldı.

Kadılık Görevleri

8- Şevval 939 (1533) yılında Aşçızâde Hasan Çelebi yerine Bursa kadılığına tayin edildi.

9- Rebûlâhir 940 (1534) senesinde Sadî Efendi yerine İstanbul kadısı oldu.

10- Rebülevvel 944 (Ağustos 1537) tarihinde Muhyiddîn Efendi yerine Rumeli kazaskerliğine getirildi. 8 sene bu hizmette kaldı.

Şeyhüslâmlık Görevi

Şaban 952 (Ekim 1545)'de (bazılarına göre Cemaziyelevvel 945'te) Fenârîzâde Muhyiddin Efendi yerine şeyhüslâm oldu. 5 Cemaziyelevvel 982 (23 Ağustos 1574) tarihinde Pazar günü vefat edinceye kadar hicrî seneye yaklaşık 30

sene, miladî seneye yaklaşık 29 sene bu vazifeyi îfa etti. Vefat ettiğinde hicrî hesapla 87 yaşında idi.⁷²

Cenaze namazı, Muhaşşî Kazasker Sinan Efendi tarafından, âlimler ve vezirlerin de bulunduğu kalabalık bir cemaat huzurunda Fatih Camisinde kaldırılmış ve Eyüp Sultan Camisi yakınında kendi yaptırmış olduğu mektebin haziresine defnedilmiştir. Vefatı İslam âleminde derin üzüntüye sebep olmuş, Mekke ve Medine uleması tarafından gıyâbî cenaze namazı kılınmıştır. Yerine emekli Rumeli Kazaskeri Hâmid Efendi tayin olmuştur.⁷³

Ebussuûd Efendi tefsirini şeyhülislâmlık döneminde yazmıştır.⁷⁴ Şeyhülislâmlık vazifesinden bir yıl sonra başladığı bu eserin telifini 20 yılda tamamlamıştır.⁷⁵ Eserini tamamladıktan sonra yevmiyesi 200 dirhem olan maaşı 600 akçe (12 altın) olmuştur. Bunun yanı sıra libas ve benzeri hediyelerle de taltif edilmiştir.⁷⁶

1.2. ESERLERİ

Ebussuûd Efendi, ilim dünyasına birbirinden değerli eserler bırakmış bir İslâm âlimidir. Onun bu eserleri yaşadığı dönemde topluma ışık tuttuğu gibi, günümüzde de değerini kaybetmeksizin faydalı olmaya devam etmektedir. Bir taraftan şeyhülislâmlık gibi zor bir görevi îfa ederken, diğer yandan eser yazmaya önem göstermiştir. Velûd bir müellif olan Ebussuûd Efendi, tefsir, fıkıh, dil ve edebiyat sahasına dair birçok eser kaleme almıştır. Aşağıda isimlerini verdiğim Ebussuûd Efendi'nin eserlerinin bir kısmı bizzat tarafımdan tespit edilmiş olmakla birlikte büyük çoğunluğu bizden önce onun eserlerini çalışmış olan Pehlul

⁷² Atâî, **a.g.e.**, C: I, s. 640-642; Peçuyulı İbrâhim, **Peçevî Tarihi**, C: I, s. 53; Baysun, **İA**, C: IV, s. 92-93.

⁷³ Atâî, **a.g.e.**, C: I, s. 643.

⁷⁴ Ebussuûd, **a.e.**, C: I, s. 5-6.

⁷⁵ Adem Yerinde, “Nüshatü'l-müellif ve Akdemü nüsah li-tefsîri Ebissuûd İrşâdi'l-'akli's-selîm ilâ mezâyâ'l-Kitâbi'l-Kerîm”, **Yakın Doğu Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Yıl 1, C: I, sy. 2, Güz 2015, s. 216.

⁷⁶ el-Kefevî, **Ketâib**, C: II, vr. 265^a; Atâî, **Hadâiku'l-hakâik**, C: I, s. 645; Hammer, **Büyük Osmanlı Tarihi**, nşr. Mümin Çevik-Erol Kılıç-Osman Demirtepe, İstanbul 1992, C: III, s. 367.

Düzenli'nin tezinden alınmıştır.⁷⁷ Müellife nispet edilen eserler tesbitimize göre kırk sekiz tanedir. Bunlar yazma veya matbu olarak şunlardır:

1.2.1. Tefsir Alanındaki Eserleri

1- **İrşâdu'l-akli's-selîm ilâ mezâyâ'l-Kitâbi'l-Kerîm:** Bundan sonraki başlık altında tefsirin metodu hakkında kısaca bilgi verilecektir. Ebussuûd Tefsiri'nin yurt içi ve dışındaki kütüphanelerde birçok yazma nüshaları bulunmaktadır. Tefsirin müellif nüshası ve en eski yazmaları için bkz. Âdem Yerinde, "Nüshatü'l-müellif ve akdemü nüsah li-tefsîri Ebissuûd İrşâdü'l-akli's-selîm ilâ mezâyâ'l-Kitâbi'l-Kerîm", **Yakın Doğu Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Yıl 1, C: I, sy. 2, Güz 2015, s. 197-207. Tespit edebildiğimiz bazı matbu nüshaları ise şunlardır:

İrşâdü'l-akli's-selîm ilâ mezâyâ'l-Kitâbi'l-Kerîm, c. 2, Kâhire, 1275 h.

İrşâdü'l-akli's-selîm ilâ mezâyâ'l-Kitâbi'l-Kerîm, c. 8, İstanbul 1294 h., 1307 h., 1308 h. (Fahreddîn er-Râzî'ye ait **Mefâtîhu'l-Gayb**'in kenarında).

İrşâdü'l-akli's-selîm ilâ mezâyâ'l-Kitâbi'l-Kerîm, c. 8, Kahire 1307 h., 1308 h., 1327 h. (Fahreddîn er-Râzî'ye ait **Mefâtîhu'l-Gayb**'in kenarında).

Tefsîrû Ebissuûd ev İrşâdü'l-akli's-selîm ilâ mezâyâ'l-Kitâbi'l-Kerîm, nşr. Abdülvasîf Muhammed, 5 c., Kâhire, Darü'l-'usûr, 1347h. (Darü'l-fikr ofset).

Tefsîrû Ebissuûd el-müsemmâ İrşâdü'l-akli's-selîm ilâ mezâyâ'l-Ku'râni'l-Kerim, c. 5, cüz 9, Beyrut, Dârü'ihyâi't-türâsi'l-Arabî, t.y.

Tefsîrû Ebissuûd ev İrşâdü'l-akli's-selîm ilâ mezâyâ'l-Kitâbi'l-Kerîm, thk. Abdülkadir Ahmet Atâ, c. 5, Riyad 1391/1971.

Tefsîrû Ebissuûd/İrşâdü'l-akli's-selîm ilâ mezâyâ'l-Kitâbi'l-Kerîm, thk. Hâlid Abdülganî Mahfûz, c. 8, Beyrut 2010, Dârü'l-kütübi'l-ilmîyye.

⁷⁷ Ebussuûd Efendi ve eserlerine dair şu ana kadar yapılan en geniş çalışma, Pehlul Düzenli'nin **Osmanlı Hukukçusu Şeyhülislâm Ebussuûd Efendi Ve Fetvâları** adında hazırladığı doktora tezidir (Konya 2007). Bu çalışma **Şeyhülislâm Ebussuûd Efendi Ve Fetvâları** adıyla OSAY tarafından yayımlanmıştır. Ebussuûd Efendi'nin eserlerinin yazımında bu doktora çalışmasından yararlandık ve Ebussuûd'un eserleri hakkındaki bilgileri özet olarak verdik. Bununla birlikte Ebussuûd Efendi'ye isnad edilen eserleri kütüphane, biyografi ve bibliyografya kaynaklarından tespit edip bazı ilavelerde bulduk. Eserleri hakkında bilgi için bkz. Düzenli, **Osmanlı Hukukçusu Şeyhülislâm Ebussuûd Efendi Ve Fetvâları**, s. 47-82.

İrşâdü'l-'akli's-selîm ilâ mezâyâ'l-Kitâbi'l-Kerîm/Tefsîrü Ebissuûd, c. 7, thk. Muhammed Subhî Hasan Hallâk, Darü'l-fikr, 1432-33 h.

2- **Hâşiye ale'l-Keşşâf**:⁷⁸ Zemahşerî'nin Fetih sûresi tefsiri üzerine bazı açıklamalardan ibarettir. Bu eser kaynaklarda "**Me'âkidü't-tırâf fî evveli sûreti'l-Feth mine'l-Keşşâf**"⁷⁹ ve "**Me'âkidü'n-nazar**"⁸⁰ şeklinde de kayıtlıdır.

3- **Risâletü'l-Mevlâ Ebussuûd 'alâ Hâşiyeti'l-Keşşâf li's-Seyyid eş-Şerîf bi enne'l-besmele hel mine'l-Kur'ân** (Slm. Ktp., Râgıp Paşa, 1460, vr. 10^b-16^a).

4- **Ta'lîka 'ale'l-Beyzâvî**: Fatiha sûresi 1 ilâ 4. âyet-i kerime ile A'râf sûresi 20. âyet-i kerimeye Beyzâvî'nin yaptığı tefsir üzerine kaleme aldığı bazı ta'liklerden oluşmuştur (**Mecmûa**, Slm. Ktp., Pertevniyal, 893-970, vr. 37^a-^b; 39^a).

5- **Tefsîru sûreti'l-Mülk**.⁸¹

6- **Tefsîru sûreti'l-Bakara** (Slm. Ktp., Şehit Ali Paşa, 2830, vr. 60^b-62^a; 1026, vr. 11^b-16^a).

7- **Tefsîru sûreti'l-Kehf** (Slm. Ktp., Şehit Ali Paşa, 2725, vr. 7^b-16^a).

8- **Tefsîru sûreti'l-Furkân** (Slm. Ktp., Reşid Ef., 1026/3, vr. 20-49).

9- **Tefsîru sûreti'l-Müminûn** (Slm. Ktp., Reşid Ef., 1026/4, vr. 50-83).

1.2.2.Fıkıh Alanındaki Eserleri

10- **Fetâvâ**: Yazma eser kütüphanelerinde Ebussuûd Efendi'nin birçok fetvâ mecmûaları ve fetvâ kayıtları bulunmaktadır. Çoğu Türkçe, bir kısmı Arapça'dır.⁸² Bunların bir bölümü yayımlanmıştır.⁸³

⁷⁸ Atâî, **Hadâik**, C: I, s. 646.

⁷⁹ Kâtib Çelebi, **Keşfü'z-zunûn**, C: II, s. 1480-1481.

⁸⁰ Ahmed b. Muhammed el-Edirnevî, **Tabakâtü'l-müfessirîn**, (thk. Süleyman b. Salih el-Hazzî), Medine-i Münevvere, 1997, s. 399.

⁸¹ Brockelmann, **Tarihu'l-edebi'l-'Arabî**, Kahire, 1995, C: IX, s. 363.

⁸² Atsız, Hüseyin Nihal, **İstanbul Kütüphanelerine göre Ebussuûd Bibliyografyası**, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1967, s. 29.

⁸³ Ebussuûd Efendi'nin fetvâları ile ilgili yayımlandığı tespit edilen son dönem çalışmaları şunlardır:

- 1- Sıddık ed-Devlûhî, "Fetâvâ bi hakkı't-tâifeti'l-Yezîdiyye", **Kitâbu'l Yezîdiyye** adlı eserinde (edîsyon kritik), Musul 1949, s. 428-433.
- 2- M. Tayyib Gökbilgin, "Ebussuûd Fetvâlarında ve XVI. Asır Şeriyye Sicillâtında İspat ve Şehâdet" **İslâm Tetkikleri Enstitüsü Dergisi**, 1960, C. III, sy. 1-2, s. 117-132.
- 3- Friedrich Selle, "**Prozessrecht des XVI. Jahrhunderts Im Osmanischen Reich**" (Doktora Tezi) Weisbaden, 1962 (Osmanlı Devleti'nin Onaltıncı Asırdaki Usûl-i Muhâkeme Hukuku).

11- **Ma'rûzât:** Tanzimat öncesinde, Şeyhülişlâmlar tarafından Padişaha sunularak onaylattırılan fetvâlar için kullanılmıştır.⁸⁴ Tanzimat'tan sonra ise, Sadrazamlar tarafından Mâbeyn'e yazılan arzular (dilekçeler) ile ilgili özel bir tabir haline gelmiştir.⁸⁵

12- **Kanunnâme:** Kanunnâme başlığı ile nakledilen fetvâlar genelde toprak hukuku ve vergilerle ilgili konulardan oluşur (Örneğin Ebussuûd Efendi'nin Budin kanunnâmesi için bkz. Millet Ktp. Ali Emiri, 468/1, vr. 1^a-43^b; Üsküp ve Selânik kanunnâmeleri için bkz. Millet Ktp. Ali Emiri, 80/2, vr. 278^a-292^a).

13- **Hâşiye 'ale'l-Hidâye** (Slm. Ktp., Lâleli, 876, vr. 12^b-48^a; Yeni Cami, 376/3, vr. 59^b-90^a)/**Kelîmât 'alâ Şerhi'l-Hidâye** (Bayezid, 8025. vr. 20^a-155^b).

14- **Risâle fi'l-fıkh:** Mergînânî'nin **el-Hidâye**'sinin bey' bahsinin başından hıyâru'l-'ayb konusunun sonuna kadarki meseleler üzerine yazılmış bir hâşiyedir (Atıf Ef., 2831, vr. 89^a-116^b).

15- **Tehâfütü'l-emcâd fî evveli kitâbi'l-cihâd:**⁸⁶ el-Mergînânî'nin **el-Hidâye**'sinde Kitabu's-siyerin baş tarafı ile ilgili bir hâşiyedir.

16- **Gamazâtü'l-melîh fî evveli kasri'l-'âm mine't-Telvîh:** Teftâzânî'nin (ö. 792/1390) **et-Telvîh** adıyla yazdığı hâşiyenin kasr-ı âm bahsi üzerine yazılmış bir ta'likdir.⁸⁷

4- Mario Grignaschi, **La Valeur du Temoignage des non-Musulmans (Dhımmı) Dans L'empire Ottoman**, Brukselles, 1964 (Osmanlı İmparatorluğu'nda Gayr-i Müslim Tebeanın Şehâdetinin Değeri).

5- Zahit Aksu, **Le Şeyhulislam Ebû's-Suud et ses Fetwas en Droit Penal** (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Paris 1971. Tezin başlığı "Ebussuûd Efendi'nin Cezâi Fetvâları" anlamındadır.

6- Ertuğrul Düzdağ, **Ebussuûd Efendi Fetvâları Işığında XVI. Asır Türk Hayatı**, İstanbul 1983.

7- Colin Imber, **Ebussuûd The Islâmic Legal Tradition** (Edinburg, 1997). Vatandaşlık, vakıf, aile hukuku (talak) ve cezâ hukukunun bazı konularıyla sınırlı olmuştur. Murtezâ Bedir tarafından **Şeriattan Kanuna- Ebussuud ve Osmanlı'da İslami Hukuk** adıyla tercüme edilmiştir (İstanbul 2004).

8- Kürşad Urungu Akpınar, **Osmanlı Şeyhülişlâm Fetvâlarında İltizâm** (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Bilkent Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2000.

9- Abdullâh Demir, **Ebussuûd Efendi ve Osmanlı Hukukundaki Yeri**, Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2004. Bu tez **Şeyhulislam Ebussuûd Efendi Devlet-i Aliyye'nin Büyük Hukukçusu** adıyla yayınlanmıştır. Ötüken Neşriyat, İstanbul 2006.

10- H. Necati Demirtaş, **Fetvâları İle Şeyhülişlâm Ebussuûd Efendi**, Akıl Fikir Yayınları, İstanbul 2017.

⁸⁴ Bazı **Ma'rûzât** örnekleri için bkz. **Mecmûa**, Slm. Ktp., Esad Ef., 3809, vr. 130^a-132^a; İstanbul Müftülüğü Ktp., 186; **Milli Tettebbular Mecmûası**, İstanbul 1331, C: II, s. 337-347.

⁸⁵ M. Zeki Pakalın, **Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü**, İstanbul, 1993, C: II, s. 410.

⁸⁶ Kâtib Çelebi, **Keşfü'z-zunûn**, C: II, s. 2040.

17- **Sevâkibü'l-enzâr fî evâili Kitâbi'l-Menâr**: Ebu'l-Berekât en-Nesefî'nin (ö. 710/1310) **Menâru'l-Envâr** adlı fıkıh usûlü eserinin ilk kısımlarına yazılmış bir ta'likdir.⁸⁸

18- **Risâle müteallika bi'l-usûl**: Teftâzânî'nin usûl ilmiyle ilgili tespitlerine yaptığı yorumlardan oluşur (Slm. Ktp., Râgıp Paşa, 1460, vr. 151^b-153^a).

19- **Risâle fi'l-mesh 'ale'l-huffeyn**⁸⁹ ve **Hasmü'l-hılâf fi'l-meshi 'ale'l-hıfâf**:⁹⁰ Risâlede çuha (has ipekten yapılan bez) ve kirbas (normal bez) üzerine giyilen mest üzerine mesh yapmanın câiz olup olmadığı tartışılmıştır.

20- **Risâle fî vakfi'n-nukûd (Mecmûa, Slm. Ktp., Esad Ef. 3783, vr. 94^a-^b):** **Risâle fî mesâi'l-vukûf**⁹¹ ismiyle de bilinir. Risalede para vakıfları konusu tartışılmıştır.

21- **Risâle fi'l-bey'î'l-bâtil ve'l-vakfi'l-lâzım**: Vakfın tescili ve bağlayıcılığıyla ilgili Türkçe bir risâledir (Slm. Ktp., İsmihan Sultan, 226, vr. 269^a-270^a).

22- **Risâle fî vakfi't-tavâhîn 'ale'l-erâzi'l-mevkûfe li'l-gayr** (Slm. Ktp., Yeni Cami, 376/4, vr. 168^b-177^a).

23- **Bidâ'atü'l-kâdî** (Atıf Efendi, 2582, vr. 21^a-28^a): **Sınâ'atü'l-kâdî** (Slm. Ktp., Laleli, 3711, vr. 30-39) ve **Bidâatü'l-kâdî lihtiyâcih fi'l-müstakbel ve'l-mâzî** şeklinde de kayıtlıdır (Slm, Ktp., Giresun, 3648, vr. 186^b-196^b; Atıf Efendi, 2582, vr. 22^a-29^a). Osmanlı kadılarının uyması gereken kuralları anlatan önemli bir risaledir.

24- **Fetvâ Kâtiplerine Tenbîh** (Slm. Ktp., Esad Efendi, 1017, vr. 95^b-96^b): Fetvâ soru formlarını hazırlarken dikkat edilmesi gereken imlâ kuralları ile ilgili bir risaledir.⁹²

25- **Tuhfetü'l-musallî/Şurûtu's-salât**: Namaz ile ilgili kavramların ve meselelerin ele alındığı ilmihal türü Türkçe bir eserdir (Slm. Ktp., Esad Ef. 3782, vr. 145^b-152^b).

⁸⁷ Kâtib Çelebi, **a.g.e.**, C: I, s. 498.

⁸⁸ Kâtib Çelebi, **a.e.**, C: I, s. 526; C: II, s. 1826.

⁸⁹ Ziriklî, **e'l-A'lâm**, C: VII, s. 59.

⁹⁰ Kâtib Çelebi, **a.g.e.**, C: I, s. 665.

⁹¹ Ziriklî, **a.g.e.**, C: VII, s. 59.

⁹² Fikret Turan, "Şeyhülislam Ebussuûd'un İmla Kuralları: Onaltıncı Yüzyılda Osmanlı İmlasında Yerleşme Eğilimleri ve Bir Tepki", **İlmi Araştırmalar**, sy. 9, İstanbul 2000, s. 221-238.

26- **Süknâ ve Girdâr (Gedik Risâlesi)** (Slm. Ktp., İsmihan Sultan, 223, vr. 133^b-135^b). Bu Risâle, Ahmed Akgündüz, tarafından “Osmanlı Hukukunda Gedik Hakkının Menşei ve Gedik Hakkıyla İlgili Ebussuûd’un Bir Risâlesi” başlığı ile yayınlanmıştır (**Türk Dünyası Araştırmaları**, sy. 46, 1987, s. 149-162).

27- **er-Risâletü’l-hasbiyye fi’ş-şehâdeti’l-hasbiyye**: Risâle, “ümmü veled” konusu ile ilgili bir fetvâyı delillendirmek amacıyla Arapça olarak kaleme alınmıştır (Slm. Ktp., Yazma bağışlar, 2009).

28- **Mes’ele müte’allika bi’l-kazâ beyne’l-‘ibâd**: Kadılık mesleğinin hükmü ile ilgili fetvâ formatında bir risâledir (Slm. Ktp., Esad Ef. 3809, vr. 181^b-182^b).

1.2.3. Akaid-Kelam Alanındaki Eserleri

29- **Mes’eletü’l-kazâ ve’l-kader** (Slm. Ktp., Esad Ef. 3809, vr., 178^b-181^a). Kader konusunda soru-cevap metoduyla yazılmış bir fetvâ meselesidir. “**Risâle fi beyâni’l-kazâ ve’l-kader li Mevlânâ Ebussuûd**” adıyla yayımlanmıştır (İstanbul, 1264, s. 19-28, **İrade-i cüz’iyye** ve diğer risâlelerle beraber).

30- **Risâle fi bahsi îmâni’l-Fir’avn**: Son nefeste imanın sahih olduğunu söyleyen âlimlere reddiye olarak yazılmıştır (Slm. Ktp., Pertevniyal, 930).

1.2.4. Tasavvuf Alanındaki Eserleri

31- **Risâle fi hakki deverân-ı Sûfiyye**: Tasavvufî uygulamalarda icrâ edilen raks ve devrân ile ilgili meselelerden oluşmuş fetvâ formatında bir eserdir (Hacı Selim Ağa, Nurbânu, 153).

32- **Şerhu Zî deryâ-yı şehâdet**: Abdurrahman el-Câmî’nin (ö. 898/1492) **Zî deryâ-yı şehâdet** adlı eserine Ebussuûd Efendi’nin Farsça olarak kaleme aldığı bir şerhtir. Vahdet-i vücûd hakkındadır (Slm. Ktp., Râgıp Paşa, 1460, vr. 235^b-236^a).

1.2.5. Dil ve Edebiyat Alanındaki Eserleri

1.2.5.1. Türk Dili

33- **Risâle fî ma'nâ Çalab** (Slm. Ktp., Reşid Ef., 985, vr. 29^b): Kayıtlarda İbn Kemâl (Slm. Ktp., Esad Ef. 3772, vr. 199^a) ve Hasan Kâfi el-Akhisârî'nin de (ö. 1030/1620) böyle bir eserinden söz edilmektedir.⁹³

34- **Risâle fî tashîhi'l-elfâzil-mütedâvile beyne'n-nâs** (Slm. Ktp., Tırnovalı, 1865). **Galatâtü'l-avâm** adıyla da kayıtlıdır. Yanlış kullanılan bazı kelimelerin tashihine dair Türkçe küçük bir risâledir.⁹⁴

1.2.5.2. Arap Dili ve Edebiyatı

35- **Risâle müte'allika bi bahsi'l-izâfe fî Kâfiyeti'-bni'l-Hâcib** (Slm. Ktp., Esad Ef. 3675, vr. 157^a-159^b).

36- **Risâle fi'l-fark beyne'l-makâm ve'l-mukâm:** Arapça "مقام" kelimesinin harekesi ve harekeye göre mânanın değişimini anlatan bir risaledir (Slm. Ktp., Esad Ef., 3729, vr. 51^b).

37- **Kasîde-i Mîmiyye** (Slm. Ktp., Laleli, 3725, vr. 185^a-186^a): Ebussuûd Efendi'nin Arapça yazdığı şiirler içinde en meşhurdur.⁹⁵

38- **Kıssatu Hârût ve Mârût** (Slm. Ktp., Kılıç Ali Paşa, nr. 1528): Edebiyat alanında bir eserdir.⁹⁶

1.2.6. Mektupları

Kütüphanelerde Ebussuud Efendi'nin çeşitli mektupları bulunmaktadır (Bazısı için bkz. Süleymaniye Ktp., Esad Ef. 3783, vr. 32^b, 53^b, 74^b; 3752, vr. 108^a, 116^b). Ebussuûd Efendi'nin Türkçe mektupları Abdülkadir Dağlar tarafından "**Şeyhülislâm Ebussuûd Efendi'nin Türkçe Mektupları**" adıyla yüksek lisans tezi olarak çalışılmıştır (Ege Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir 2001).

1.2.7. Duaları

39- **Duânâme:** İlmî eserlerinin yanında Ebussuud Efendi duaları ile de meşhurdur. Duaları **Risâle fi'l-'ed'iyeti'l-me'sûra** adı ile yayımlanmıştır (**Mecmû'a-i da'avât**, İstanbul, 1341).

⁹³ Kâtip Çelebi, **Keşfü'z-zunûn**, C: I, s. 113-114; C: II, s. 1102, 1143, 1802.

⁹⁴ İsmail Paşa, **Hediyetü'l-ârifin**, C: II, s. 254.

⁹⁵ Atâî, **Hadâik**, C: I, s. 648.

⁹⁶ Ziriklî, **a.g.e.**, C: VII, s. 59.

1.2.8. Muhtelif Eserleri

40- **Risâle fî beyâni kat‘i’l-‘ilm.**⁹⁷

41- **Münşeât:** Eserde Kanuni Sultan Süleyman dönemindeki çeşitli devlet erkânına yazılmış mektuplar yanında, çeşitli siyasi-idari konular ile ilgili yazışmalar da kaydedilmiştir (Slm. Ktp., Esad Ef., 3291).

42- **Nasihatleri (Mecmû‘atü’r-resâil,** “Ebussuûd Efendi’nin nasihatı”, Slm. Ktp., Sadberk Hanım Müzesi Yazma Eserler Kataloğu, Hüseyin Kocabaş Koleksiyonu, Yz. 18, vr. 31^a-33^b).

43- **Risâle-i tahkîkiye-i Hazret-i Seyyid Sinan** (Milli Kütüphane, Yz. A 3316, vr. 57).

44- **İbretnümâ** (Milli Kütüphane, Yz. A 2320/A, vr. 46^b-48^b).

45- **Lübbü’l-ahzâb li cem‘i’l-ihvân ve’l-ahbâb** (nşr: Sadık Vicdânî Ebû Rıdvân (Kayıkcıoğlu), İstanbul, t.y.).

46- **Risâle der beyâni ıyârât** (Antalya Akseki, 255, vr. 225^b-229^b).

47- **Risâle-i bezirgân** (Adana İlk Halk Kütüphanesi, 639, vr. 80^b-91^b).

48- **Baytarnâme.**⁹⁸

1.2.9. Takrizleri

Ebussuûd Efendi, Şemsi Paşa tarafından **Vikâye** metnine yapılan Türkçe manzum tercüme (Slm. Ktp., Esad Ef. 3847, vr. 52^a; 3755, vr. 5^a), **Risâletü’n-nisebi’t-tâlûbî ve ‘ucâletü’l-hasebi’l-artakî** (Slm. Ktp., Esad Ef. 3724, vr. 45^a) adlı esere ve İbn Nüceym’in (v. 970/1562) **el-Eşbâh ve’n-nezâir**’ine takrizler (Slm. Ktp., Esad Ef. 520, zahriyye kaydı) yazmıştır.

1.3. EBUSSUÛD TEFSİRİNİN METODU

Müellif, tefsirinin mukaddimesinde Zemahşerî’nin el-Keşşâf’ı ile Beyzâvî’nin Envârü’t-Tenzîl’ini över. Bu ikisini ana kaynak olarak kullandığını ve bunlara birçok önemli bilgiler ilave ettiğini söyler.⁹⁹ Ebussuûd Tefsiri dirâyet

⁹⁷ Ziriklî, a.g.e., C: V, s. 59.

⁹⁸ Mehmet Emin Agar, **Ebussuûd Efendi’ye Atfedilen Bir Baytarnâme**, İstanbul, t.y.

⁹⁹ Ebussuûd, **İrşâd**, C: I, s. 4.

ağırlıklı bir tefsirdir. Bu metotla tefsir yazmış olan Beyzâvî ve Zemahşerî gibi müfessirleri takip etmiştir. Tefsirinde sarf, nahiv ve edebî tahliller yapmış, i'râb tahlillerine geniş yer ayırmıştır. Kıraat farklılıklarına temas etmiş, 900'e yakın yerde kıraatle ilgili bilgiler vermiştir. Kısmen de olsa işâri tefsire yer vermiştir. Aklî ve mantıkî yorumları geniş ölçüde kullanmıştır. Ebussuûd Efendi âyetlerin tefsirinde sık sık şiirle de istişhadda bulunmaktadır. Bunların bir kısmı cahiliye dönemi şiirleri, bazıları da İslâm dönemine ait şiirlerdir.

Rivâyet metodunu da kullanmıştır. Kur'ân-ı Kerim'i, Kur'ân, sünnet, sahâbeden ve tâbiînden gelen rivâyetlerle tefsir etmiştir. Müellif sadece rivâyet kaynaklarını kullanmakla yetinmez; yer yer bunları tetkik eder; rivâyetin ortaya koyduğu bilgiyi yorumlamaya çalışır. En çok rivâyette bulunduğu sahabe İbn Abbas (ra) (v. 68/687-88)'tır. Bunun yanısıra Hazreti Ali (v. 40/661) ve İbn Mes'ûd (v. 32/652-53) onun rivâyette bulunduğu bazı sahabelerdendir. Tâbiînden müfessirlerden de rivâyette bulunmuştur. İkrime (v. 105/723), Hasan Basrî (v. 110/728), Katâde (v. 117/735), Saîd b. Cübeyr (v. 94/713 [?]) ve Atâ b. Ebî Rebâh (v. 114/732) bunlardan bazılarıdır.

Müellif isrâiliyyat türü haberlere hemen hemen hiç yer vermemiştir. Şayet zikrettiği böyle rivâyetler varsa ya رُوِيَ veya قِيلَ diye zikrederek bunların zayıf olduğuna işaret etmiş¹⁰⁰ ya da tenkit etmek için zikrederek bunların uydurma olduğunu beyan etmiştir.¹⁰¹

Ebussuûd Efendi derinlemesine olmasa da akâid konularına değinmiştir. İnanç konusunda İmam Matürîdî'nin görüşlerini benimsemiştir.¹⁰² Kaderiyye/Mutezile, Havâric ve Şîa gibi fırkaların görüşlerini yeri geldikçe tenkit etmiştir.¹⁰³ Müellif tefsirini yazarken tespitimize göre tefsir başta olmak üzere hadis, tarih, Arap dili ve edebiyatı alanlarında 100 küsur kaynaktan istifade etmiştir.

¹⁰⁰ ez-Zehabî, Muhammed Hüseyin, **et-Tefsîr ve'l-müfessirûn**, 3 c., Kâhire, Mektebetü Vehbe, 1976, C: I, s. 247-49.

¹⁰¹ Ebussuûd, **a.g.e.**, C: IV, s. 436-437.

¹⁰² Ebussuûd, **a.g.e.**, C: III, s. 316; C: III, s. 295; C: I, s. 36.

¹⁰³ Mesela Mutezile'yi tenkidi için bkz. Ebussuûd, **a.g.e.**, C: I, s. 43. Hâriciyyeyi tenkidi için bkz. C: I, s. 566-567. Râfizîleri tenkidi için bkz. C: I, s. 315.

Kadılık, kazaskerlik ve şeyhülislâmlık olmak üzere toplam bilfiil 43 yıl iftâ görevinde bulunan müellifin fikhî yönünün tefsirine yansımaması düşünülemez. Hanefî mezhebinden bahsederken عند أصحابنا ve عندنا gibi ifadeler kullanması fıkhîta Hanefî mezhebi ile amel ettiğini göstermektedir. Bununla birlikte mezhepler arasında tercih yaptığını da görüyoruz. Mesela bir yerde Ebû Hanîfe ile İmam Şâfiî'nin görüşlerini aktardıktan sonra İmam Şâfiî'nin görüşüne meyletmektedir. Ebussuûd Efendi, fıkıh usûlüne dair bilgilere az da olsa tefsirinde yer verir.¹⁰⁴

Ebussuûd Efendi, âyetleri tefsir ederken müfessirlerin görüşlerini nakletmekle kalmamış; bazen aralarında mukâyese yapmış, tercihte bulunmuş ve tercih sebebini de açıklamıştır. Lügat, sarf, nahiv ve kıraat ilimleriyle ilgili konularda yaptığı tercihler bunlardan bazısıdır.

Ebussuûd Efendi'ye göre Kur'an-ı Kerim âyetlerinden bazısı bazısını neshetmiştir. Mensuh âyetlerin sayısı konusunda âlimler arasında ittifak yoktur. Bir kısım âlimler bu sayıyı çoğaltırken bir kısmı bunu azaltır. Müfessirimiz ise mümkün oldukça âyetleri amel ettirmeye çalışmış, zaruret olmadıkça neshe gitmemiştir.

Ebussuûd Efendi, tefsirinde Kur'ân-ı Kerîm'in i'câz yönünü göstermeye ayrı bir önem göstermiştir. Belâgat inceliklerini yoğun olarak işlemiştir. Ayrıca âyetler arasındaki münasebet üzerinde de durmuştur. Hemen her âyetin önceki âyetle münasebetini ortaya koymuştur. Bu bağlamda âyet grupları ve sûreler arasındaki münasebetler üzerinde değinmiştir.

Ebussuûd Efendi'nin tefsirinde belki de en dikkat çekici yönlerinden biri tenkitçi kişiliğidir. O, daha önce yazılan tefsirleri iyice mütalaa etmiş; görüşlerini diğer görüşlerle mukayese etmiş; kimi zaman onları takdirle karşılamış; kimi zaman onlara eleştiriler yapmıştır. Zemahşerî, Beyzâvî ve Râzî'nin isimlerini hiçbir zaman tasrih etmeden onlara ilmî eleştiride bulunmuştur. Sîbeveyhi ve Vâhidî ise isimlerini bazen zikredip görüşlerini tenkit ettiği âlimlerdendir.

Ebussuûd Efendi, kimi zaman muhataplar tarafından akla takılabilecek meseleleri soru-cevap tarzında ele alarak çözümlenmiştir. Bazı kere de فافهم (Anlattığımı anla) diyerek muhatabını meseleyi anlamaya teşvik etmiştir.

¹⁰⁴ Ebussuûd, a.g.e., C: I, s. 605-606; C: II, s. 190-191.

1.4.MÜŞKİLÜ'L-KUR'ÂN

“Müşkilü'l-Kur'ân” sözü, muzaf olan “müşkil” lafzıyla, muzafun ileyh olan “Kur'ân” kelimesinden oluşturulmuş bir izafet terkidir. Müşkil kelimesi *إشْكَالٌ* masdarından türemiş olup ismi faildir. “Benzerleri ve emsalinin arasına karışan şey” demektir.¹⁰⁵ Arapların *أَشْكَالَ الشَّيْءِ* sözü bu mânadadır. Zira Araplar, bir şey diğerine benzeyip birbirinden ayırt edilemediği zaman o şey için *أَشْكَالَ الشَّيْءِ* derler.¹⁰⁶

Müşkil terimi, fıkıh usûlü, hadis ve ulûmü'l-Kur'ân ilim dallarında müşterek olarak kullanılmaktadır. Bu terim, bahsedilen ilimlerde birbirine yakın şekillerde tarif edilmiştir.

Fıkıh usulü âlimleri müşkilin birçok tarifini yapmışlardır. Abdülvehhâb Hallâf'a (1888-1956) göre müşkilin tanımı şöyledir: “*Kendisinden kastedilen mâna anlaşılmayan ve bu manayı açıklayan hariçten bir karineye ihtiyaç duyan lafızdır.*” Hallâf, müşkildeki kapalılık sebebinin ya lafzın kendisinden ya da nâstan anlaşılmanın başka bir nâstan anlaşılmanla çelişmesinden kaynaklandığını söyler.¹⁰⁷

Hadis âlimleri müşkile birden çok tarif yapmışlardır.¹⁰⁸ Tahâvî'nin (v. 321/933) eseri **Şerhu müşkili'l-âsâr**'ı tahkik eden Şuayb Arnaût (1928/2016) bu eserin mukaddimesinde Tahâvî'nin metoduna dair bilgi verdikten sonra müşkilü'l-hadisi şöyle tanımlar: “*Müşkilü'l-hadis, Resulullah'tan gelen sahih bir hadisin bazen zâhiren ya da hakikaten başka bir hadisle çelişmesi, bazen de Kur'ân-ı Kerim'e, Arap diline, akla veya hisse (duyularla algılanana) muhalif görünmesidir.*”¹⁰⁹

Tefsir ve ulûmü'l-Kur'ân âlimlerine göre “müşkil” kavramı ilk dönemden günümüze kadar tarihi bir süreçten geçmiştir. İlk dönem tefsir âlimlerinden İbn Kuteybe müşkili “diğerleriyle benzeşmesinden veya başka bir sebepten dolayı

¹⁰⁵ el-Cürcânî, Ebü'l-Hasen Ali b. Muhammed es-Seyyid eş-Şerîf (v. 816/1413), **et-Ta'rifât**, Mısır, el-Matbaatü'l-hayriyye, 1306 h., s. 94; et-Tehânevî, Muhammed Ali b. Ali (v. 1158/1745'ten sonra), **Keşşâfü ıstılâhâti'l-fünûn ve'l-ulûm**, nşr. Aloys Sprenger ve William Nassau Lees, 2 c., Kalküta, 1862 (İstanbul, Darü Kahraman ofset, 1404/1984), I/786.

¹⁰⁶ el-Cürcânî, **a.g.e.**, s. 94; el-Fîrûzâbâdî, Ebü't-Tâhir Mecdüddîn Muhammed b. Ya'kûb (v. 817/1415), **el-Kâmûsü'l-muhît**, Beyrut, Müessesetü'r-risâle, 1416/1996, s. 1411.

¹⁰⁷ Abdülvehhâb Hallâf, **İlmü usûli'l-fikh**, Kâhire, Dârü'l-hadîs, 1423/2003, s. 198.

¹⁰⁸ Bu tariflerden dokuz tanesi için bkz. <http://www.alssunnah.org/ar/site-sections/moshkil-alhadith/252-2007-05-01-00-55-05>

¹⁰⁹ et-Tahâvî, Ebü Ca'fer Ahmed b. Muhammed (v. 321/933), **Şerhu müşkili'l-âsâr**, nşr. Şuayb el-Arnaût, 16 c., Beyrut, Müessesetü'r-risâle, 1415/1994, C: I (mukaddime), s. 7.

anlamında kapalılık olan âyet” diye tanımlar.”¹¹⁰ İbn Akîle de (v. 1150/1737) benzer bir tarif yaparak müşkilü’l-Kur’ân’ı: “Mânası muhataba karışık gelen ve ancak başka bir delil yardımıyla anlaşılın âyet” diye tarif etmiştir.¹¹¹ Görüldüğü gibi müşkil terimi burada geniş bir anlamda kullanılmış olup âyetlerde ortaya çıkabilecek bütün işkâl yönlerini içine almaktadır. Bu işkâl yönlerini ana hatlarıyla şöyle özetleyebiliriz:

- 1) Lafızdaki anlamın kapalı olmasıyla ilgili müşkil,
- 2) Âyetin tefsirindeki farklı anlayışla alakalı müşkil,
- 3) Âyetler arasında çelişki olduğu sanılmasından kaynaklanan müşkil,
- 4) İ‘râbla ilgili müşkil
- 5) Kıraatlerle ilgili müşkil.¹¹²

İbn Kuteybe’nin (v. 276/889) **Te’vîlü müşkili’l-Kur’ân**’ı, Taberî’nin (v. 310/923) **Câmiu’l-beyân**’ı, Ebû Hayyân’ın (v. 745/1344) **el-Bahrü’l-muhît**’i ve İzzeddîn b. Abdisselâm’ın (v. 660/1262) **Fevâid fî müşkili’l-Kur’ân**’ı işkâlin bütün bu yönlerine yer veren eserlerden bazılarıdır.

Fıkıh usûlü, hadis ve tefsir âlimlerine göre müşkil, birbiriyle ihtilaf eden lafızları konu edindiği gibi, kendisiyle çelişen bir lafız olmaksızın kendi içerisinde müşkil yani anlaşılması zor olan lafızları da konu edindir. Süyûtî ise, “Müşkil” kavramını daha hususi bir şekilde tanımlamıştır. Ona göre, “Müşkilü’l-Kur’ân, âyetler arasında ilk bakışta tenâkuz izlenimi veren durumdur.”¹¹³ İbn Akîle ile Süyûtî’nin müşkil tarifi arasındaki tartışmayı aşağıdaki başlıkta, Ebussuûd Efendi’nin müşkilü’l-Kur’ân anlayışını ondan sonra gelecek başlıkta inceleyeceğiz.

¹¹⁰ İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim ed-Dîneverî (v. 276/889), **Te’vîlü müşkili’l-Kur’ân**, nşr. Sa’d b. Necdî Ömer, Beyrut, Müessesetü’r-risâle nâşirün, 1435/2014, s. 120.

¹¹¹ İbn Akîle, Cemâlüddîn Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed el-Mekkî, **ez-Ziyâde ve’l-ihsân fî ‘ulûmi’l-Kur’ân**, nşr. Muhammed Safâ Hakkî (nev’1-45), Fehd b. Ali el-Ândes (nev’46-90), İbrâhîm b. Muhammed el-Mahmûd (nev’91-119), Muslih b. Abdülkerîm es-Sâmîdî (nev’120-143), Hâlid Abdülkerîm el-Lâhim (nev’144-154), 10 c., el-‘İmârâtü’l-Arabiyyetü’l-Müttahide, Merkezü’l-buhûs ve’d-dirâsât-Câmi’atü’ş-şârîka, 1427/2006, C: V, s. 134.

¹¹² Bu kısımların örnekleri için bkz. Abdullah b. Hamed el-Mansûr, **Müşkilü’l-Kur’âni’l-Kerîm**, 2. bs., el-Memleketü’l-Arabiyyetü’s-Su’ûdiyye, Dâru İbni’l-Cevzî, 1433 h., s. 42-49.

¹¹³ es-Süyûtî Ebû’l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr (v. 911/1505), **el-İtkân**, C: II, s. 724.

1.5. TARİHİ SÜREÇTE “MÜŞKİLÜ’L-KUR’ÂN” KAVRAMI ETRAFINDA OLUŞAN TARTIŞMA

Asr-ı saadet döneminde sahâbenin zihnine çelişkili gibi görünen âyetlere dair soru takılıp bunu Resulullah (as)’a sorduklarına dair bir rivâyete rastlamıyoruz. Fakat sahâbe-i kirâm kendilerine kapalı ve anlaşılması güç gelen bazı âyetleri Resulullah’a sormuştur. Mesela şu âyet nâzil olunca bu onlara ağır gelmiştir.

الَّذِينَ آمَنُوا وَلَمْ يَلْبِسُوا إِيمَانَهُمْ بِظُلْمٍ أُولَٰئِكَ لَهُمُ الْأَمْنُ وَهُمْ مُهْتَدُونَ

“İnanıp da imanlarına herhangi bir haksızlık bulaştırmayanlar var ya, işte güven onlarındır ve onlar doğru yolu bulanlardır.”¹¹⁴ Bunun üzerine Resulullah’a şöyle sordular: Ey Allah’ın Resûlü! Hangimiz nefsinde zulmetmiyor ki? Resulullah (as) onlara şöyle cevap verdi: Bu âyet sizin zannettiğiniz gibi değildir. Buradaki zulüm, Lokman’ın oğluna söylediği şu sözdeki gibi şirk manasındadır:

وَأَذَّ قَالَ لَأَمُنُ لِإِنِّي وَهُوَ يَعِظُهُ يَا بُنَيَّ لَا تُشْرِكْ بِاللَّهِ إِنَّ الشِّرْكَ لَظُلْمٌ عَظِيمٌ

“Lokmân oğluna öğüt verirken ona şöyle dedi: Sevgili oğlum! Allah’a ortak koşma; çünkü O’na ortak koşmak kesinlikle çok büyük bir zulümdür”¹¹⁵.¹¹⁶

Âyetler arasında çelişki izleniminden doğan müşkil konusuna dair ilk örneklere Resulullah’tan sonraki dönemde yani sahabe ve onları gören Müslümanlar arasında geçen diyaloglarda rastlıyoruz. Süyûtî buna örnek olarak, İbn Abbas (v. 68/687-88) ile kendisine çelişkili gibi gelen bazı âyetleri ona soran kimse¹¹⁷ arasında geçen bir hadiseyi nakleder.¹¹⁸

¹¹⁴ En‘âm 6/82. Hayrettin Karaman, Mustafa Çağrıç, İbrâhim Kâfi Dönmez, Sadrettin Gümüş (Heyet), **Kur’an Yolu Meâli**, Ankara, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2013. Çalışmamızda genel olarak bu meâli esas aldık. Bazı yerlerde ise, Ebussuûd Efendi’nin tefsire münasip olması açısından âyetin meâlini biz verdik. Dipnotta buna işaret ettik.

¹¹⁵ “Zulüm” diye çevirdiğimiz kelime, mealin orijinalinde “haksızlık” şeklindedir.

¹¹⁶ Lokmân 31/13.

¹¹⁷ İbn Hacer el-Askalânî (v. 852/1449), konuyla ilgili benzer rivâyetlerde isminin açıkça geçmesine dayanarak o kişinin sonradan Hâricilerin Ezârika kolunun reisi olan Nâfi‘ b. el-Ezrak (v. 65/685) olmasının kuvvetle muhtemel olduğunu zikretmiştir. **Fethü’l-Bârî bi-şerhi Sahîhi’l-Buhârî**, 13 c., Kâhire, el-Matbaatü’l-hayriyye, 1319-1329 h., C: VIII, s. 393.

¹¹⁸ Ebû Bekr Abdürrezzâk b. Hemmâm es-San‘ânî (v. 211/826-27), **Tefsîrü’l-Kur’ân**, nşr. Mustafa Müslim Muhammed, 3 c., Riyad, Mektebetü’r-rüşd, 1410/1989, C: I, s. 160-162’den naklen es-Süyûtî, **el-İtkân**, C: II, s. 724-725. Süyûtî bu rivâyetin aslının Sahîh’de olduğunu da zikreder. Bkz. Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl el-Buhârî (v. 256/870), **el-Câmi‘u’s-sahîh**, nşr. Mustafa Dîb el-Bugâ, 7 c., Beyrut, Dâru İbn Kesîr, 1410/1990, “Tefsîr”, 301.

Müşkilü'l-Kur'ân kavramı hicrî III. yüzyıldan X. yüzyıla kadar geniş bir anlamda kullanılmıştır. Bu kavram o dönemde, kıraat ihtilafı, Kur'ân'da lahin¹¹⁹ iddiası, âyetler arasındaki zâhirî ihtilaf, müteşâbih, mecaz, istiâre, hazf, tekrar, ziyâde, kinâye, ta'rîz, müşterek lafız (sesteş) ve benzeri konuları kapsayacak şekilde kullanılmaktaydı. Nitekim İbn Kuteybe'nin **Te'vîlü müşkili'l-Kur'ân**'ı ve Nisâbü'rî'nin (v. 553/1158'den sonra) **Bâhirü'l-burhân fî me'ânî müşkilâti'l-Kur'ân**'ı bunun örneklerindedir. X. yüzyıldan sonra bu kavramın anlamında bir daralma göze çarpmaktadır. Tesbitimize göre müşkilü'l-Kur'ân tabirini daralmış anlamıyla yani “Kur'an âyetleri arasında ilk bakışta var olduğu sanılan ihtilaf” anlamında ilk defa kullanan Süyûtî'dir. O, tefsir ilmine dair ilk yazdığı **et-Tahbîr fî 'ilmi't-tefsîr** isimli eserin kırk altıncı nev'ini “el-Müşkil” başlıklı konuya tahsis etmiştir. Süyûtî konunun başında, bu isimde bir nev'iyi kendisinin ilave ettiğini söyler. Ona göre tefsir ilmi ve Kur'ân ilimlerine dair yazılan kitaplar içerisinde böyle bir başlık yoktur. Tefsir ilmine dair ilk yazdığı **et-Tahbîr** adlı eserindeki tarife göre Müşkilü'l-Kur'ân, “Kelâmullah'ın münezzeh olduğu çelişki görünümündeki âyetler” demektir. Arap dilindeki kelimelerin iştikaklarını bilen, bunları kullanmakta mâhir olan, lügatın inceliklerine vâkıf olan basiret sahibi kimselerin müşkil âyetlerin arasını uzlaştırması zor değildir.¹²⁰

Süyûtî, **et-Tahbîr**'den sonra aynı sahada daha geniş olarak telif ettiği **el-İtkân fî 'ulûmi'l Kur'ân** isimli eserinin “Müşkilü'l-Kur'ân ve mûhimü'l-ihtilâf ve't-tenâkuz” başlıklı kırk sekizinci nev'inde bu konuyu incelemiş ve müşkilü'l-Kur'ân kavramını: “Kur'ân-ı Kerim âyetleri arasında tezat gibi görünen durumdur” diye tarif etmiştir.¹²¹ Görüldüğü gibi Süyûtî, **et-Tahbîr**'de bu vasfa sahip âyetleri müşkil diye isimlendirirken, **el-İtkân**'da ise, âyetlerde ihtilaf gibi görünen durumu müşkil diye isimlendirmiştir. Her hâlükârda Süyûtî, müşkil kavramına öncekilerden daha hususî bir anlam çizmiştir. Onun bu kavrama getirdiği tanım kendisinden sonrakileri de etkilemiştir. Mesela Muhammed Emîn el-Hatîb, **Ticânü'l-beyân fî müşkilâti'l-Kur'ân** isimli eserini büyük ölçüde aralarında ihtilaf olduğu sanılan

¹¹⁹ Lahn: Kelimenin harflerinde veya 'irâbındaki hatadır. er-Râgıb el-İsfahânî, Ebü'l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed (v. V./XI. yüzyılın ilk çeyreği), **Müfredâtü elfâzi'l-Kur'ân**, nşr. Safvân Adnân Dâvûdî, 4. bs., Dimaşk, Dârü'l-kalem, 1430/2009, s. 738.

¹²⁰ es-Süyûtî, **et-Tahbîr fî 'ilmi't-tefsîr**, Beyrut, Dârü'l-kütübi'l-ilmîyye, 1408/1988, s. 102.

¹²¹ es-Süyûtî, **el-İtkân**, C: II, s. 724.

âyetlere ayırmıştır. Yine İsmail Cerrahoğlu'nun **Tefsir Usûlü**, Muhsin Demirci'nin **Tefsir Usûlü ve Tarihi** isimli eserlerindeki Müşkilü'l-Kur'ân bölümleri, Âdem Yerinde'nin **DİA**'daki "Müşkilü'l-Kur'ân" maddesi (C: XXXII, İstanbul 2006) ve Sabri Demirci'nin **Kur'an'da Müşkül Âyetler** adlı basılmış doktora tezi de müşkilü'l-Kur'ân konusunu Süyûtî'nin zikrettiği tarif çerçevesinde ele alan çalışmalardan bazılarıdır.

Bununla birlikte İbn Akîle (v. 1150/1737), tenâkuz izlenimi veren âyetlere "el-Müşkil" adını vermesinden dolayı Süyûtî'ye eleştiri yöneltmiştir. İbn Akîle'ye göre müşkil, mânası kapalı olup ancak başka bir delille anlaşılabilir şeydir.¹²² Ona göre teâruz görünümündeki âyetler, Süyûtî'nin dediği gibi müşkil nev'inden değildir. Bilakis bunlar, aralarında ihtilaf olmadığı halde çelişki vehmi uyandıran âyetlerdir (Mâ evheme't-tenâkuz ve't-te'âruz ve leyse bi-mütenâkız ve lâ bi-müte'âriz).¹²³

Müfessirimizin tefsirde her iki kullanımı da göz önünde bulundurduğu görülmektedir. O, "teâruz izlenimi veren âyetleri" müşkil âyetler olarak değerlendirdiği gibi, anlaşılmasında güçlük ve izahı zor olan âyetleri de müşkil âyetler sınıfında değerlendirmiştir.

İbn Akîle'nin Süyûtî'ye yaptığı itiraza şöyle cevap vermemiz mümkündür: Kanaatimizce Süyûtî, bu tarifi mecâz-ı lügavî (dile dayalı mecaz) yoluyla zikretmiştir. Buradaki mecaz alakası ise, âm (genel) olan ismin zikredilip hâs (özel) olan mânanın irade edilmesidir. Yani müşkilü'l-Kur'ân tabiri, bütün işkâl konularına şamil olmakla birlikte Süyûtî'nin tarifinde mecâzi olarak, sadece "tenâkuz ve ihtilaf babına" isim verilmiştir. Daha sonra müşkilü'l-Kur'ân tabirinin bu anlamda kullanımının tercih edilmesi neticesinde Süyûtî'nin zikrettiği tarif, örfen hakikat (hakikat-i örfiyye) olmuştur. Yani tefsir ilminde hakikat olarak kullanılmıştır.

Âm lafzın husûsî anlamda kullanımı Arap dilinde yaygındır. Buna şu âyeti örnek verebiliriz: وَإِذْ قَالَتِ الْمَلَائِكَةُ "Hani melekler demişti" âyetinde melekler kelimesi zikredilmekle birlikte meleklerden Cebrâil (as) kastedilmiştir. Burada âm olan الْمَلَائِكَةُ

¹²² İbn Akîle, **ez-Ziyâde ve'l-ihsân**, C: V, s. 134.

¹²³ İbn Akîle, **a.g.e.**, C: V, s. 196.

lafzı, hâs bir mâna ifade eden جَبْرَائِيل'e isim verilmiştir ki buna mürsel mecaz denir.¹²⁴ Süyûtî'nin “müteâruz gibi görünen âyetler”i, “Müşkilü'l-Kur'ân” diye isimlendirmesi de aynı şekilde mürsel mecaz yoluyla olmuştur. Bu kullanımın yaygınlaşmasından dolayı da örfe hakikat olmuştur.

Bunu zihinlere şöyle yaklaştırabiliriz: İbn Kuteybe'ye göre müteşabih ile müşkil terimleri eşanlamlıdır (müterâdif).¹²⁵ İbn Kuteybe **Te'vîlü Müşkili'l-Kur'ân** adlı eserinde geçen konulara müşkil dediği gibi, müteşabih de demektedir. Hatîb el-İskâfî (v. 420/1029) **Dürretü't-tenzîl ve gurretü't-te'vîl fî beyâni'l-âyâtî'l-müteşâbihât fî kitâbi'llâhi'l-âzîz** ve İbnü'z-Zübeyr es-Sekafî (v. 708/1308) **Milâkü't-te'vîl-kâtı' bi-zevî'l-ilhâd ve't-ta'tîl fî tevcîhi'l-müteşâbihi'l-lafz min âyi't-tenzîl** adlı eserinde İbn Kuteybe'nin hususî olarak işlediği hazf, ziyâde ve tekrarlara ait konuları “**Müteşabih**” başlığı altında ele almışlardır. Görüldüğü gibi müteşabih kavramı müşkilin müteradifi olması sebebiyle İbn Kuteybe'nin eserindeki bütün konuların genel adı olmakla birlikte, el-İskâfî ve es-Sekafî müteşabih ismini İbn Kuteybe'nin işlediği bazı konu bölümlerine isim vermişlerdir. Süyûtî de İbn Kuteybe'nin eserindeki “zâhirde ihtilâflı görünen âyetler” bölümünü “Müşkilü'l-Kur'ân” ile isimlendirmiştir. Dolayısıyla müşkil kavramı da müteşabih kavramı gibi mecaz yoluyla bir takım konulara isim olarak verilmiştir.

Şunu da belirtmek gerekir ki, mütekaddimîn döneminde umumi mânada kullanılan kavramların müteahhirîn döneminde anlam daralmasına uğrayıp hususî anlamda kullanılması yaygındır. Mesela mensuh kavramı böyledir. Şah Veliyullah (v. 1176/1762), mütekaddim âlimler ile müteahhir âlimlerin nesih kavramına yaklaşımlarının farklı olduğunu söyler. Ona göre sahâbe ve tâbiîn, neshi geniş mânada kullanıyorlardı. Mesela sahâbe ve tâbiîne göre, tahsis, kaydın ittifâkî olduğunu (yani ihtirâzî kayıt olmadığını) beyan etmek, kelâmı zâhirinden çevirmek gibi konular da nesih kavramı içine giriyordu. Müteahhir âlimlere göre ise, mensuh âyetler şer'î bir hükmün sonradan gelen şer'î bir hükümlerle kaldırılması

¹²⁴ Muhammed Ali es-Sâbûnî, **Safvetü't-tefâsîr**, 4. bs., 3 c., Beyrut, Dâr'ü-Kur'âni'l-Kerîm, 1402/1981, C: I, s. 203.

¹²⁵ İbn Kuteybe, **Te'vîlü müşkili'l-Kur'ân**, s. 119-120.

manasındadır.¹²⁶ İşte “müskilü’l-Kur’ân” kavramı da zaman içerisinde anlamının daralması açısından “mensuh” gibidir. Dolayısıyla müskilü’l-Kur’ân ıstılahı Süyûtî’den sonra, herhangi bir sebeple mânası kapalı olan âyetleri konu etmekle birlikte “ihtilaf ve teâruz izlenimi veren âyetler” anlamında kullanılmaya başlar.

Ebussuûd Efendi ise, tefsirinde hem İbn Kuteybe’nin hem de Süyûtî’nin tanımına temas etmiştir. Müfessirimizin iki tarif arasında tercih yaptığına dair bir karineye rastlamadık. Bilakis müskil âyetleri her iki tarife göre inceleyip çözümlenmiştir. Biz de müfessirimizin bu uygulamasından hareketle hem “aralarında ihtilaf olduğu zannedilen âyetleri” hem de “mânası zor anlaşılan âyetleri” müskil âyetler içerisinde tahlil edeceğiz.¹²⁷ Aslında Ebussuûd Efendi’nin müskil âyetleri İbn Kuteybe’nin tanımına göre çözümlenmesi aynı zamanda Süyûtî’nin tarifine de riayet etmeyi gerektirir. Çünkü İbn Kuteybe’nin müskil tarifi Süyûtî’nin tarifinden daha umûmidir. Böylece Ebussuûd Efendi her iki tarife de riayet etmiş olur.

1.6.EBUSSUÛD EFENDİ’NİN MÜŞKİLÜ’L’KUR’ÂN ANLAYIŞI

Müfessirimiz şu âyetin tefsirinde müskilin tanımına temas eder:

... مِنْهُ آيَاتٌ مُحْكَمَاتٌ هُنَّ أُمُّ الْكِتَابِ وَأُخْرُ مُتَشَابِهَاتٌ ... “... Onun (Kur’an) bir kısım âyetleri muhkemdir, ki bunlar kitabın esasıdır, diğerleri ise müteşâbihdir ...”¹²⁸ Burada önce müteşâbih مُتَشَابِهٌ kelimesini daha sonra anlamca onunla ilgili olan müskil مُشْكِلٌ kelimesini açıklar. Ebussuûd Efendi’nin müskil ve müteşâbih kavramlarına yaklaşımı, İbn Kuteybe ve diğer bazı âlimlerle aynı sayılır. Müfessirimizin benimsediği görüşe göre müteşâbih aslında, birbirine benzerliğinden dolayı aralarını ayırmaktan aklın âciz kaldığı şeylerdir. Bununla birlikte, aklın anlamakta güçlük çektiği mânaya da müteşâbih denilmiştir. Ona göre müskil kavramı manaca müteşâbihe benzemektedir. Zira aslında müskil, “benzerleri arasına girip karıştığı için bizâtihi bilinmeyen kapalı şey” demektir. Daha sonra, bu kapalılık benzerlikten başka bir sebeple de olsa, “manası kapalı olan her şey”e müskil adı

¹²⁶ Şah Veliyyullah Ahmed b. Abdirrahîm ed-Dihlevî, **el-Fevzü’l-kebir fi usûli’t-tefsîr** (çev. Selmân el-Hüseynî en-Nedvî), Dımaşk, Dâru’l-gavsânî li’ d-dirâsâti’l-Kur’âniyye, 1429/2008, s. 57-58.

¹²⁷ Ebussuûd, **İrşâd**, C: I, s. 3; C: III, s. 416

¹²⁸ Âli İmrân 3/7.

verilmiştir.¹²⁹ Müfessirimizin bu ifadelerinden yola çıkarak ona göre müşkilü'l-Kur'ân'ı şöyle tarif etmemiz mümkündür: “İster başkasına benzerlikten dolayı, isterse başka bir sebepten dolayı olsun anlamı kapalı olup izahı zor olan âyetlere Müşkilü'l-Kur'ân denir.” Ona göre, müteşabih, mürsel mecaz¹³⁰, istiâre¹³¹, kinâye¹³², ta'rîz, hazf, tekrar, müşterek lafız (sesteş) gibi anlam kapalılığına sebep olan konular müşkilü'l-Kur'ân'a dâhil olduğu gibi, ilk bakışta aralarında tenâkuz olduğu sanılan âyetler de bu ilmin sahasına dâhildir. Dolayısıyla mânası muhataba kapalı gelen âyetlere Müşkilü'l-Kur'ân denildiği gibi, aralarında çelişki olduğu sanılan âyetlere de müşkil adı verilir. Zira Ebussuûd Efendi, zâhirde birbiriyle çelişkili gibi görünen iki âyet arasında hakikatte çelişki olmadığını açıklayarak müşkili çözmüştür. Daha sonra bu iki âyetin farklı tefsir edildiği zaman aralarında müşkil olmadığını belirtmiştir.¹³³ Bundan anlaşılacaktır ki, aralarında çelişki olduğu sanılan âyetleri müellif bizzat müşkil diye isimlendirmektedir. Nitekim âlimler yazmış oldukları eserlerinde müşkilü'l-Kur'ân'ı her iki anlamıyla da kullanmışlardır. İlk tanım mütekaddimîn dönemi âlimlerine ait, ikinci tanım müteahhirîn dönemi âlimlerine aittir.

Müfessirimiz tefsirinde çelişki izlenimi veren âyetlerdeki müşkilleri çözerken çoğunlukla şu lafızları kullanmıştır: لا يُنَافِيهِ قَوْلُهُ تَعَالَى (Şu âyet bu âyete zıt değildir), لا يَفْذُحُ (Âyetin bu mânası diğer âyetin şu manasını ihlal etmez). Bazen de لا إِشْكَالَ (İşkâl yoktur), ولا يُنَاقِضُهُ قَوْلُهُ تَعَالَى (Allah Teâlâ'nın şu sözü bu âyetle tezat teşkil etmez), لا تَنَافَى (Aralarında çelişki yoktur), لا يُخَالِفُ (Bu âyet diğerine muhalif değildir).

¹²⁹ Ebussuûd b.Muhyiddîn Muhammed (v. 982/1574), **İrşâdü'l-'akli's-selîm ilâ mezâyâ'l-Kitâbi'l-Kerîm**, nşr. Abdülvasîf Muhammed, 5 c., Kâhire, Darü'l-'usûr, 1347 h. (Darü'l-fikr ofset), C: I, s. 329.

¹³⁰ Asıl mânasından başka bir mânada kullanılıp, asıl mânada kullanılmasına engel bir karine bulunan kelimeye Mürsel Mecaz denilir. Asıl mânâ ile kullanıldığı mânâ arasındaki alaka teşbihle kayıtlanmayıp serbest bırakıldığından dolayı bu mecaza mürsel denilmektedir. ed-Desûkî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed (v. 1230/1815), **Hâşiyetü'd-Desûkî 'alâ Şerhi's-Sa'd (Şurûhu't-Telhîs** içinde), 4 c., Beyrut, Dârü's-Sürûr, t.y., C: IV, s. 29.

¹³¹ İstiâre: Mecâzî mânâ ile hakikî mânâ arasındaki ilgi benzeşme olan mecâz türüdür. el-Kazvînî, Ebû'l-Me'âlî Celâlüddîn el-Hatîb Muhammed b. Abdurrahmân (v. 739/1338), **Telhîsü'l-Miftâh**, İstanbul, Şirket-i Sahâfiye-i Osmâniyye Matbaası, t.y. (Salah Bilici Kitabevi ofset), s. 120.

¹³² Kinâye: Lâzım mânanın zikredilip melzûm mânanın kastedildiği lafızdır. Sekkâkî, Ebû Ya'kûb Sirâcüddîn Yûsuf b. Ebî Bekr, **Miftâhu'l-'ulûm**, nşr., Naîm Zerzûr, 2. bs., Beyrut, Dârü'l-küttübi'l-ilmîyye, 1407/1987, s. 402.

¹³³ Ebussuûd, **İrşâd**, C: III, s. 416. Bkz. bu çalışma “Zekeriyyâ (as)’ın Duasının Kabul edilip Edilmediği”, s. 166-168.

Ebussuûd Efendi'ye göre Kur'ân'da çelişki olmaması iki manaya gelir. Birincisi, haberlerinde çelişki bulunmamasıdır. Buna dair şu âyeti delil getirir: أَفَلَا يَتَذَكَّرُونَ الْقُرْآنَ وَلَوْ كَانَ مِنْ عِنْدِ غَيْرِ اللَّهِ لَوَجَدُوا فِيهِ اخْتِلَافًا كَثِيرًا “Kur'an'ı inceleyip düşünmüyorlar mı? Eğer Allah'tan başka birinden gelmiş olsaydı onda birçok tutarsızlık ve çelişki bulurlardı!”¹³⁴ Yani Allah'tan başkası tarafından gelmiş olsaydı, bazı haberleri gerçeğe uygun olmazdı. Çünkü geçmişi ve geleceği O'ndan başkası bilemez. Mademki bütün haberleri gerçeğe uygun olmuştur. Öyleyse onun Allah katından olduğu bizzat kesinleşmiştir.¹³⁵

İkincisi, nazmında (söz dizimi) bozukluk, mânalarında tutarsızlık yok demektir.¹³⁶ Buna şu âyetleri delil getirir: الْحَمْدُ لِلَّهِ الَّذِي أَنْزَلَ عَلَى عَبْدِهِ الْكِتَابَ وَلَمْ يَجْعَلْ لَهُ عِوَجًا “Hamd Allah'a mahsustur. (O Allah ki) kuluna sağlam ve kusursuz kitabı indirmiş, onda hiçbir bozukluğa yer vermemiştir.”¹³⁷ فُرَانًا عَرَبِيًّا غَيْرَ ذِي عِوَجٍ لَعَلَّهُمْ يَتَّقُونَ (Bunu) insanlar Allah'a karşı gelmekten korunsunlar diye Arap diliyle indirdiğimiz çelişkisiz Kur'an'da (yaptık).”¹³⁸ Yani bu iki âyetten anlaşıldığına göre, ne mâna ne de söz diziminde hiçbir şekilde ihtilaf olmadığı ifade edilmektedir.¹³⁹

1.7. MÜŞKİLÜ'L-KUR'ÂN İLMİNİN DOĞUŞ SEBEPLERİ

Kur'ân âyetleri arasında ihtilaf ve tenâkuz iddiası risâlet asrında dönemin Yahudi ve müşrikleri tarafından ileri sürülmüştür. Zira onlar nâsîh ile mensuh âyetler arasındaki teâruz görünümünden dolayı eleştiri oklarını Kur'ân-ı Kerîm'e yönelterek ona iftirada bulunmuşlardır. Cenab-ı Hak birçok âyetinde onların bu iftira ve şüphelerine cevap vermiştir.¹⁴⁰ Nübüvvet asrındaki ihtilaf vehminin nedeni Arap dilini bilmemekten kaynaklanmıyordu. Bu vehim kâfirler tarafından Kur'ân ve İslâmı zaafa uğratmak maksadıyla nâsîh ile mensuh âyetler etrafında oluşturulmaya çalışılan şüpheler ve ortaya atılan iftiralar neticesinde ortaya çıkmıştır.

¹³⁴ Nisâ 4/82.

¹³⁵ Ebussuûd, **a.g.e.**, C: I, s. 556.

¹³⁶ Ebussuûd, **a.g.e.**, C: III, s. 359.

¹³⁷ Kehf 18/1.

¹³⁸ Zümer 39/28.

¹³⁹ Ebussuûd, **a.g.e.**, C: IV, s. 467.

¹⁴⁰ Mesela bkz. Bakara 2/106; En'âm 6/33; Nahl 16/101; Fussilet 41/42.

Nübüvvet döneminden sonra insanlar İslâm dinine girmişlerdir. Arap olmayan farklı kültür ve dile sahip kimseler, Araplarla kurdukları sosyal iletişimin bir neticesi olarak Arap dilini öğrenmeye ihtiyaç duymuşlardır. İslâm'a giren farklı milletlerin Arap'larla karışmaları, Arap dili üzerinde birtakım olumsuz etkilere de neden olmuştur. Bu ise, Kur'ân dili olan fasih Arapça'yı sâfiyetinden uzaklaştırma tehlikesiyle karşı karşıya getirmiştir. Ayrıca Kur'ân-ı Kerim'in nüzûl dönemi üzerinden zaman geçmesi ile insanlar Arap dilinin incelik ve hükümlerini kavramakta birtakım zorluklar yaşamıştır. Dolayısıyla Kur'ân-ı Kerim'de izaha ihtiyaç duyan bazı âyet ve kelimeler çoğalmış; müşkil âyetler dairesinde genişleme olmuştur. İbn Kuteybe'nin dediği gibi mülhidler Allah'ın Kitabı'nı hedef alıp onu tenkite kalkıştılar. Fitne çıkarmak ve onu kendi arzularına göre yorumlamak için zayıf anlayışları, hasta zihinleriyle ondaki müteşâbih ve müşkil âyetlerin peşine düştüler. Kelimeleri asıl anlamlarından çevirdiler. Sonra da onda tenâkuz, ihtilaf, lahn ve nazım bozukluğu olduğunu iddia ettiler. Kimi zaman da kalbi zayıf veya yeni Müslüman olan kimseleri kendilerine meylettirip onların kalplerine şüphe soktular ve itikatlarını zedelediler.¹⁴¹

Sonuç olarak bu ilmin doğuşunu hazırlayan etkenleri iki grupta toplayabiliriz: Birincisi, bir takım kimselerin yeterli bilgiye sahip olamadıkları için Kur'ân'ı anlayamamaları, diğeri ise İslâm düşmanlarının Müslümanların zihinlerini karıştırmak ve kalplerine şüphe sokmak amacıyla Kur'ân'da tezat bulma faaliyetleridir.

1.8.KUR'ÂN'DA MÜŞKİL ÂYETLER BULUNMASININ HİKMETLERİ

Allah Teâlâ Kur'ân-ı Kerim âyetlerini muhkem ve müteşâbih olmak üzere iki kısım indirdiğini haber vermektedir. Muhkem, manası açık olan âyetlerdir. Müteşâbih ise anlaşılmasında zorluk olan âyetlerdir. İbn Kuteybe'ye göre müteşâbih ile müşkilin eşanlı (müterâdif) olduğunu söylemiştik.¹⁴² Ahmed İbn Hanbel de

¹⁴¹ İbn Kuteybe, **a.g.e.**, s. 51.

¹⁴² İbn Kuteybe, **Te'vîlü müşkili'l-Kur'ân**, s. 119-120.

müteşâbihi müşkil yerine kullanan âlimlerdendir.¹⁴³ Ebussuûd Efendi, müşkil ile müteşâbih konusunda İbn Kuteybe'nin yukarıda geçen görüşünü nakledip bir tenkitte bulunmadığından bunu kabul ettiğini söyleyebiliriz.¹⁴⁴ Buna göre Kur'ân-ı Kerim'de bazı müşkil veya müteşâbih ifadelerin bulunduğu sabittir. Bunun ise birtakım hikmetleri ve sebepleri vardır. Âlimler bunları açıklamışlardır. Bir kısmı Ebussuûd Efendi'ye ait olan bu hikmetleri şöyle sıralayabiliriz:

- Kur'ân-ı Kerim Arapların kullandığı lafızlar ve ifade üsluplarıyla inmiştir. Zira îcâz, ihtisar, itnâb, tekit, işâret vs. onların kelâmının karakteristik özelliklerindedir. Bazen sadece iyi kavrayan anlasın diye mânâyı üstü kapalı söylerler. Bazen de sözü açık zikrederler. Kimi zaman da atasözü ve deyim kullanırlar. İşte Kur'ân-ı Kerim de Arapların kullandığı bu üsluplarla gelmiştir. Şayet o Kitab'ın hepsi açık olsa ve fazla düşünmeye gerek olmadan herkes tarafından hemen bilinseydi insanlar arasında fazilet farkı olmaz; meşakkat çekmenin değeri kalmaz; düşünceler körelirdi. Yeterlik duygusu ise âcizliğe ve düşünce donukluğuna neden olur. Fakat müşkillere karşılaşıldığı durumda fikir üretilir, çözüm ve çarelere başvurulur.¹⁴⁵

- Âlimleri müşkil âyetler hakkında düşünmeye teşvik ederek, diğer insanlara öğretilmelerini sağlamaktır. Zira bu gibi âyetleri bilmek için gayret sarf etmek en büyük ibadetlerdendir.¹⁴⁶

- Müşkilin çözümüne katkı sağlayanların derecesinin üstünlüğü ortaya çıkmış olur.¹⁴⁷

- Müşkilden kastedilen mânaya ulaşmak çaba harcamayı gerektirir. Harcanan çaba miktarınca sevap kazanılır, yüksek derecelere nail olunur.¹⁴⁸

- Bu âyetler arasını uzlaştırmak şüphesiz inanç ve kalp huzuru sağlar.¹⁴⁹

¹⁴³ Müteşâbih ifadesiyle zikrettiği müşkil âyetler için bkz. Ahmed b. Hanbel, **er-Red 'ale'z-Zenâdika ve'l-Cehmiyye**, s. 75-196.

¹⁴⁴ Ebussuûd, **a.e.**, C: I, s. 328-329.

¹⁴⁵ İbn Kuteybe, **a.g.e.**, s. 101.

¹⁴⁶ es-Süyûtî, **el-İtkân**, C: I, s. 668.

¹⁴⁷ es-Süyûtî, **a.g.e.**, C: I, s. 668; Ebussuûd, **a.g.e.**, C: I, s. 329.

¹⁴⁸ es-Süyûtî, **a.e.**, C: I, s. 669; Ebussuûd, **a.e.**, C: I, s. 329.

¹⁴⁹ Ebussuûd, **a.e.**, C: I, s. 329.

- Müşkil âyetleri anlamak için telif, te'vil gibi çözüm yollarını bilmeye ihtiyaç vardır. Bu ise, lügat, sarf, nahiv, belâgat ve usûl ilimlerini bilmeyi gerektirir.¹⁵⁰

- Allah Teâlâ müşkil âyetlerle kullarını imtihan eder. Verdiği haberlerine iman edip etmeyi ortaya çıkarır. Zira Kur'ân'da şüphe eden, ettirmeye çalışan, âyetlerinde çelişki olduğunu iddia edenlerin mülhid olduğu açığa çıkar.¹⁵¹

- Kur'ân-ı Kerim'in i'câz vasfını ortaya koyar. Çünkü müşkilin çözülmesi Kur'ân'ın belâgat, nazım ve mâna yönünden mucizevî yönünü açığa çıkarır.¹⁵²

- Müslümanın mütevazı olmasını sağlar. Zira başkasının bildiği şeyleri bilmediğini görmek kişiyi ilim öğrenmeye ve acziyetini itiraf etmeye sevk eder.¹⁵³ Müşkil âyetlerin Kur'ân'da zikredilmesinde bunun gibi birçok faydalar vardır.¹⁵⁴

1.9. EBUSSUÛD EFENDİ'YE GÖRE İŞKÂLİ GİDERMENİN ÖNEMİ VE HÜKMÜ

Kur'ân-ı Kerim'in insanlara verdiği birçok mesajlar vardır. Bunların içerisinde müşkil âyetler de bulunmaktadır. Bu gibi âyetlerin mânasını anlatmak âlimlere düşen bir vazifedir. Âlimlerin bu görevlerini yerine getirmesiyle insanlar, Kur'ân-ı Kerim'in ifade ettiği irşad ve talimatları öğrenirler. Onun için Kur'ân-ı Kerim âyetlerindeki müşkili inceleyip tespit etmek ve bu işkâli ortadan kaldırmak önem arz etmektedir. Kitabullah'ı tefsir eden hiçbir müfessir Müşkilü'l-Kur'ân ilminden müstağni kalamaz. Çünkü bu ilim tefsir ilminin temellerinden birini teşkil eder. Onun için Ebussuûd Efendi demiştir ki: "Âyetlerdeki müşkilleri çözümlemek, anlaşılmayan yerlerini açıklamak, küllî hakikatlerini ortaya çıkarmak, anlayışların daraldığı yerlerde hakkın yollarını izah etmek ve dalalet ehlinin şüphelerini izâle etmek için çabalamak en büyük ibadet ve taatlardendir."¹⁵⁵

¹⁵⁰ es-Süyûtî, **a.g.e.**, C: I, s. 670.

¹⁵¹ Abdullah el-Mansûr, **Müşkilü'l-Kur'âni'l-Kerîm**, s. 77.

¹⁵² ez-Zürkânî, **Menâhilü'l-'irfân**, s. 431.

¹⁵³ Abdullah el-Mansûr, **a.g.e.**, s. 77.

¹⁵⁴ es-Süyûtî, **a.g.e.**, C: I, s. 670.

¹⁵⁵ Ebussuûd, **a.g.e.**, C: IV, s. 479.

1.10. EBUSSUÛD TEFSİRİNDE İŞKAL SEBEPLERİ

Allah Azze ve Celle, Kur'ân-ı Kerim'ini açık bir Arapça dille indirmiştir.¹⁵⁶ Kullarına da onu düşünmelerini emretmiştir.¹⁵⁷ Sahâbe bu emri gerçekleştirmek için anlamadıkları âyetleri Resulullah'a sorup hallediyorlardı. Sonraki asırlarda Kur'ân-ı Kerim etrafındaki müşkil sorular çoğaldı. Arap olmayanlardan İslâm'a girenlerin çoğalması, insanların kültür ve coğrafya farklılıklarının farklı anlayışlara sebep olması, İslâm'a hasım olanların ortaya attıkları şüpheler ve benzeri durumlar bu soruların artma nedenlerindendir. Bu müşkil soruların önemli bir bölümü “aralarında çelişki var olduğu sanılan âyetlere” dairdir. Âlimler bu konuyu ele alarak bu tür âyetleri açıklamışlar; Kur'ân nasları arasında çatışmanın muhal olduğunu ortaya koymuşlar, âyetler hakkında zihne ârız olan ihtilaf ve tenâkuz gibi düşüncelerin hepsinin vehim ve zandan ibaret olduğunu ifade etmişlerdir. Bu zannın birtakım sebepleri vardır. Ebussuûd Efendi'nin çözdüğü müşkil âyetlerdeki işkâl sebeplerini iki ana başlık altında toplayabiliriz. Birisi, aralarında çelişki zannedilmesi sebebiyle meydana gelen işkâl, diğeri lafızdan kastedilen mânanın kapalı olması ve izahı zor olması sebebiyle meydana gelen işkâldir. Bunların da kendi içinde alt başlıkları bulunmaktadır. Bunlardan yedi tanesi teâruz zannı sebebiyle meydana gelen işkâldir. Dokuz tanesi lafızla alakalı olup kastedilen mânanın anlaşılmasındaki zorluk sebebiyle meydana gelen işkâldir. Şimdi bu sebepleri misalleriyle birlikte zikrelelim:

1.10.1. Teâruz Zannı

1.10.1.1. Konu Farklılığı

Allah Teâlâ şu âyette hem dalalet ehlinin hem de hidâyet ehlinin çok sayıda olduklarını beyan etmiştir:

... يُضِلُّ بِهِ كَثِيرًا وَيَهْدِي بِهِ كَثِيرًا ...

¹⁵⁶ Mâide 5/67.

¹⁵⁷ Nisâ 4/82.

“... Allah, bu meselle birçoğunu saptırır, birçoğunu da hidâyete eriştirir ...”¹⁵⁸ Şu âyetlerde ise hidâyette olanların dalalette olanlara göre daha az olduğunu haber vermiştir:

وَمَا يُؤْمِنُ أَكْثَرُهُمْ بِاللَّهِ إِلَّا وَهُمْ مُشْرِكُونَ

“Onların çoğu ortak koşmadan Allah’a iman etmezler.”¹⁵⁹

... وَقَلِيلٌ مِّنْ عِبَادِيَ الشَّاكِرِينَ

“... Kullarım arasında hakkıyla şükredenler pek azdır.”¹⁶⁰

Ebussuûd Efendi, hidâyet ehlinin azlığını bildiren âyetlerin, çokluğunu bildiren âyetlerle ilk bakışta ihtilaf sebebini kanaatimizce konuların aynı zannedilmesine bağlar. Bu müşkili iki şekilde şöyle çözümlenmiştir:

İlk olarak, kâfirlerdeki çokluk sayı bakımından, müminlerdeki çokluk ise fazilet ve şeref bakımındandır. Müminlerin fazilet ve şeref bakımından çok olması, onların kâfirlerden sayıca az olmasına aykırı değildir. Bu açıklamayla işkâl ortadan kalkmış olur.

İkinci çözüme gelince, dalalet ve hidâyet ehlinin çok olması birbirlerine nispetle olmayıp kendi içlerinde çok olmalarından dolayıdır. Böylece وَقَلِيلٌ مِّنْ عِبَادِيَ الشَّاكِرِينَ âyetinde geldiği gibi hidâyet ehlinin dalalet ehlinden daha az olduğu ortaya çıkar ve ihtilaf şüphesi ortadan kalkmış olur.¹⁶¹

1.10.1.2. Yer Farklılığı

Ebussuûd Efendi, ahiret ehlinin bazen konuşup bazen de konuşamayacağından bahseden âyetler arasındaki işkâli de çözmüştür. Burada çelişki gibi görünen durum değişik yerlerden bahsedilmesinden dolayıdır. Bunun bilinmemesi işkâle sebep olur. Şu âyette sadece izin verilenlerin konuşacağı haber verilmektedir.

يَوْمَ يَأْتِ لَا تَكَلَّمُ نَفْسٌ إِلَّا بِإِذْنِهِ فَمِنْهُمْ سُقَىٰ وَسَعِيدٌ

¹⁵⁸ Bakara 2/26. Bu meâl tarafımızdan yapılmıştır.

¹⁵⁹ Yûsuf 12/106.

¹⁶⁰ Sebe’ 34/13.

¹⁶¹ Ebussuûd, a.g.e., C: II, s. 92.

“O gün geldiğinde Allah’ın izni olmadan hiç kimse konuşamaz. Onlardan kimi bedbahttır, kimi mutlu.”¹⁶² Şu âyet-i kerîmede ise kendilerine izin verilmediği için konuşamayacakları anlatılmaktadır:

هَذَا يَوْمٌ لَا يَنْطِقُونَ * وَلَا يُؤَدُّنَ لَهُمْ فَيَعْتَذِرُونَ

“Bu öyle bir gündür ki artık konuşamazlar. (Zamanı geçtiği için) kendilerine izin de verilmez ki, mazeret bildirsinler.”¹⁶³

Müfessirimiz bu işkâli şöyle çözer: Kıyâmet günü birçok duraklar vardır. Bu durakların birinde izin verilenler konuşacaktır. Başka bir durakta ise, kendilerine izin verilmeyeceği için konuşamayacaklardır.¹⁶⁴ Nitekim Âlûsî de, “konuşmamayı” bildiren bu âyetin “konuşmayı” haber veren âyetlere münâfi olmadığını belirtmiştir.¹⁶⁵

1.10.1.3. Zaman Farklılığı

Ebussuûd Efendi, kulların birbirine soru soramayacaklarını ifade eden âyet ile birbirine soru soracaklarını ifade eden âyetleri müşkil âyetlerden saymıştır. Burada tenâkuz zannına sebep olan durum değişik zamanlardan bahsedilmesidir. Şu âyette sûra üfürüldüğü zaman kullar arasında akrabalık bağları kalmayacağı ve birbirlerine soru soramayacakları ifade edilmektedir:

فَإِذَا نُفِخَ فِي الصُّورِ فَلَا أَنْسَابَ بَيْنَهُمْ يَوْمَئِذٍ وَلَا يَتَسَاءَلُونَ

“Sûr’a üflendiğinde artık ne aralarındaki akrabalık bağları işe yarayacak ne de birbirlerine soru sorabilecekler!”¹⁶⁶ Şu âyette ise birbirlerine soru soracakları ifade edilmektedir:

فَأَقْبِلَ بَعْضُهُمْ عَلَى بَعْضٍ يَتَسَاءَلُونَ

“Birbirine dönüp karşılıklı sorular sorarlar.”¹⁶⁷

¹⁶² Hûd 11/105.

¹⁶³ Zâriyât 51/35-36.

¹⁶⁴ Ebussuûd, a.g.e., C: III, s. 67.

¹⁶⁵ Karş. el-Âlûsî, Rûhu’l-me‘âni, C: XV, cüz 29, s. 177.

¹⁶⁶ Mü’minûn 23/101.

¹⁶⁷ Sâffât 37/50.

Müfessirimiz, soru sormayacaklarını ifade eden ilk âyetin soru soracaklarını ifade eden sonraki âyetle çelişmediğini belirtir. Çünkü soru sormamaları, Sûr'a ikinci defa üflenmeye başladığı zaman olur.¹⁶⁸ Soru sormaları ise, ikinci üflemeden çok sonra olacaktır.¹⁶⁹

1.10.1.4. Haber Verilen Şeyin Farklı Merhalelerde Bulunması

Müfessirimiz, Kur'ân-ı Kerîm'de Âdem (as)'ın yaratıldığı maddeden bahseden âyetlerde birbirinden farklı lafızların kullanıldığını ifade eder. Bu âyetleri şöyle sıralayabiliriz:

إِنَّ مَثَلَ عِيسَىٰ عِنْدَ اللَّهِ كَمَثَلِ آدَمَ خَلَقَهُ مِنْ تُرَابٍ ...

“Allah nezdinde İsa'nın durumu Âdem'in durumu gibidir: Onu **topraktan** var etti ...”¹⁷⁰

وَلَقَدْ خَلَقْنَا الْإِنْسَانَ مِنْ صَلْصَالٍ مِنْ حَمَإٍ مَسْنُونٍ

“Andolsun biz insanı **şekillendirilmiş balçıktan olan kurutulmuş bir çamurdan** yarattık.”¹⁷¹

وَلَقَدْ خَلَقْنَا الْإِنْسَانَ مِنْ سُلَالَةٍ مِنْ طِينٍ

“Andolsun biz insanı **çamurdan süzölmüş bir özden** yarattık.”¹⁷²

خَلَقَ الْإِنْسَانَ مِنْ صَلْصَالٍ كَالْفَخَّارِ

“O, insanı **ateşte pişirilmiş toprak kaplar gibi kurutulmuş çamurdan** yarattı.”¹⁷³

إِذْ قَالَ رَبُّكَ لِلْمَلِكَةِ إِنِّي خَالِقٌ بَشَرًا مِنْ طِينٍ

“Hani Rabb'in meleklere demişti ki: Ben **çamurdan** bir insan yaratacağım.”¹⁷⁴

¹⁶⁸ Ebussuûd, **a.g.e.**, C: IV, s. 64.

¹⁶⁹ Ebussuûd, **a.g.e.**, C: IV, s. 64.

¹⁷⁰ Âli İmrân 3/59.

¹⁷¹ Hier 15/26. Bu meâl tarafımızdan yapılmıştır.

¹⁷² Mü'minûn 23/12. Bu meâl tarafımızdan yapılmıştır.

¹⁷³ Rahmân 55/14.

Şeyhülislâm'a göre bu âyetlerde kastedilen insan Âdem (as) olup onun yaratılış hâdisesinden bahsedilmektedir. Âdem (as)'ın yaratıldığı asıl madde topraktır. Bununla birlikte onun yaratılışını konu eden âyetlerde farklı isimler zikredilmiştir. Bazısında onun topraktan (تُرَاب), bazen çamurdan (طِين), bazen şekil verilmiş balçıktan (مَسْنُون حَمًا), bazen kurutulmuş çamurdan (صَلْصَال) yaratıldığı anlatılmaktadır. Bütün bunlar yaratılışın evrelerini anlatmakta ve toprağın çeşitli vasıflarını bildirmektedir. Bazen bir vasıftan, bazen de diğer vasıftan bahsedilmektedir. Öyleyse âyetler arasında tenâkuz yoktur. Zira sadece toprağı zikredip onun çamur vasfını zikretmemek veya sadece çamuru zikredip onun balçık olma ya da kuruluk vasıflarına temas etmemek, Âdem (as) yaratılırken bu vasıfların onda olmadığını gerektirmez. Dolayısıyla Âdem (as)'ın yaratılışını anlatan âyetlerde iktifa vardır. Bir vasıf bir yerde zikredildiği için başka yerde zikredilmeye gerek duyulmamıştır.¹⁷⁵

Ebussuûd Efendi, Hazreti Âdem'in yaratılış sürecinde geçen evreler konusunda Dahhâk'ın (v. 105/723) İbn Abbas'tan gelen şu rivâyetine de yer verir.¹⁷⁶

وَهُوَ الَّذِي خَلَقَ مِنَ الْمَاءِ بَشَرًا ...

“O, sudan bir beşer yaratmış olandır ...”¹⁷⁷ âyet-i kerîmesindeki beşer kelimesinden Hazreti Âdem'in kastedilmesi durumunda onun sudan yaratıldığını anlatan bu âyet, müfessirimize göre topraktan yaratıldığını ifade eden yukarıdaki âyetlerle çelişmez. Zira bu su, Âdem (as)'ın yaratıldığı çamurun yoğrulduğu sudur.¹⁷⁸

1.10.1.5. Bir Fiilin İki Farklı Yönünün Kastedilmesi

Bu konunun kapsamına şu tarz âyetler girmektedir: Bazen bir fiil fâili belirtilmiş olarak gelir. Sonra aynı fiil başka bir fâile nispet edilerek gelir. Bunlar arasında çelişki olduğu zannedilebilir. Ebussuûd Efendi, şu âyette geçen atmak

¹⁷⁴ Sâd 38/71.

¹⁷⁵ Ebussuûd, **a.g.e.**, C: III, s. 222-223; C: V, s. 662.

¹⁷⁶ Ebussuûd, **a.g.e.**, C: V, s. 799. Ayrıca bkz. el-Mâverdí, Ebü'l-Hasen Alî b. Muhammed el-Basrî, **en-Nüket ve'l'uyûn**, Beyrut, Dârü'l-kütübi'l-ilmîyye, t.y., C: VI, s. 162.

¹⁷⁷ Furkân 25/54. Bu meâl tarafımızdan yapılmıştır.

¹⁷⁸ Ebussuûd, **a.g.e.**, C: IV, s. 145.

fiilinin hem Allah'a, hem de kullara nispet edilmesi sebebiyle ortaya çıkan işkâli çözümler:

فَلَمْ تَقْتُلُوهُمْ وَلَكِنَّ اللَّهَ قَتَلَهُمْ وَمَا رَمَيْتَ إِذْ رَمَيْتَ وَلَكِنَّ اللَّهَ رَمَى ...

“Savaşta onları siz öldürmediniz, onları Allah öldürdü. Attığın da sen atmadın, Allah attı.”¹⁷⁹

Müfessirimizin naklettiği sebebi nüzule göre mü'minler Bedir savaşında müşrikleri mağlup etmiş olarak savaştan geri dönerlerken ashâb-ı kiram içinde “şöyle öldürdüm, şöyle esir aldım” diye iftihar edenler oldu. Bunun üzerine “Onları siz öldürmediniz, ancak Allah onları öldürdü. Attığın zaman da sen atmadın, ancak Allah attı” âyeti indi.¹⁸⁰ Sebeb-i nüzûlden anlaşıldığı gibi müminler için öldürme fiili sabit olmuştur. Ayrıca فَلََمْ تَقْتُلُوهُمْ “onları siz öldürmediniz” cümlesinden önce hazfedilen şart cümlesi de müminlerin kâfirleri öldürdüğüne delalet etmektedir. Şart cümlesinin takdiri şöyledir:

إِنْ افْتَحَرْتُمْ بِقَاتِلِهِمْ فَاعْلَمُوا أَنَّكُمْ لَمْ تَقْتُلُوهُمْ

“Eğer kâfirleri öldürmenizle iftihar ediyorsanız biliniz ki onları siz öldürmediniz.” Müminler için ispat edilen öldürmek (قَتَلَ) fiili daha sonra Allah'a isnat edilmek sûretiyle onlardan nefyedilmiştir. Dolayısıyla öldürme fiilinin Müslümanlara isnat edilmekle birlikte daha sonra onlardan nefyedilmesi zâhirde bir tenâkuz oluşturmaktadır. Ebussuûd Efendi âyetteki bu işkâli şöyle çözümler: Müminlerin müşrikleri öldürmesi kendi güçleriyle değil ancak meleklerin yardımı, düşmanlarının kalplerine korku atılması, inananların kalpleri ve ayaklarının sabit kılınmasıyla olmuştur. Bütün bunlar ise Allah'ın fiili olduğu için öldürmek fiili müminlerden nefyedilmiş Allah'a nispet edilmiştir.¹⁸¹

Müfessirimizin açıklamalarına dayanarak şöyle diyebiliriz: Sanki müminlere denildi ki: “Her ne kadar siz öldürmeye sebep olan fiile teşebbüs ettiyseniz ve onu kesbettiyseniz de öldürme fiilini yaratmadınız. O fiili yaratan ancak Allah Teâlâ'dır.”

¹⁷⁹ Enfâl 8/30.

¹⁸⁰ Ebussuûd, a.g.e., C: II, s. 351-352.

¹⁸¹ Ebussuûd, a.g.e., C: II, s. 351; Karş. er-Râzî, Ebû Abdillâh Zeynüddîn Muhammed b. Ebubekir, **Es'iletü'l-Kur'âni'l-mecîd ve ecvibetühâ**, Beyrut, el-Mektebetü'l-'asriyye, 1431/2010, s. 102.

Atmak (رَمَى) fiilinde de benzer durumu görüyoruz. Bu fiil önce إِذْ رَمَيْتَ denilerek peygamberimize isnat edilmekle birlikte وَمَا رَمَيْتَ denilerek ondan nefyedilmiş ve وَلَكِنَّ اللَّهَ رَمَى denilmek sûretiyle Allah'a isnat edilmiştir. Dolayısıyla atmak fiilinin Resulullah için ispat edilip sonra ondan nefyedilmesi zâhirde çelişki izlenimi vermektedir.

Müfessirimize göre, Resulullah'tan nefyedilen atmak fiili hakikî olup, onun için ispat edilen atmak fiili ise sûrete dayalı olduğu için âyette bir çelişki söz konusu değildir. Ona göre âyet şu anlamdadır: “Ey Muhammed! Atış sûretinde bir fiil yaptığın zaman bunca büyük neticeleri meydana getiren hakiki atışı sen yapmadın. Eğer hakiki atış olmasaydı senin atışının eseri beşeri fiillerin eserleri cinsinden olurdu. Lakin sen atışı yaptığın zaman Allah, harikulade şekilde o atışı yarattı. Onun için bu atışın müşriklere o kadar tesir etti.”¹⁸²

Beyzâvî'nin (v. 685/1286) bu âyetteki açıklamasını Hafâcî'nin (v. 1069/1659) haşiyesiyle birlikte zikretmekte fayda görüyoruz: Buradaki (رَمَى) fiili mutlaktır yani sûret ve hakikat olmak üzere iki kısmı vardır. Sûret olan kısmı “atma fiilinin kendisidir”dir. Hakikat olan ise “bu fiilin gayesi”dir yani toprağı müşriklere ulaştırmaktır. İşte (رَمَى) fiili sûret bakımından Resulullah'a isnad edilmiştir. Hakikat bakımından ise Allah'a isnat edilmiştir. Yani o fiilin müşriklere tesir edip zarar vermesi Allah'tandır. Kısaca fiil kesb bakımından Resulullah'a nispet edilmiş, yaratma bakımından ise Allah'a isnat edilmiştir. Bu fiil, farklı yönlerine riayet edilmekle birlikte “atmak” diye isimlendirilmiştir. Nitekim imanı sûrette olan kimseye mümin denildiği gibi imanı kâmil olan kimseye de mümin denilir.¹⁸³

1.10.1.6. Kelimenin Hakikat ve Mecaz Yönünden Farklı Anlamda Olması

Aynı kelime ile bir yerde mecâzi anlam, diğer yerde hakiki anlam kastedilir. Bu durumun bilinmemesi iki cümle arasında tenâkuz zannına sebep olabilir. Fakat hakiki ve mecâzi kullanım bilinirse tenâkuz zannı ortadan kalkar. Şu âyet buna örnek

¹⁸² Ebussuûd, **a.g.e.**, C: II, s. 352.

¹⁸³ el-Beyzâvî, **Tefsîr** C:IV, s. 262; el-Hafâcî, **Hâşiyetü's-Şihâb**, a.y.

verilebilir: ... وَتَرَى النَّاسَ سُكَارَىٰ وَمَا هُمْ بِسُكَارَىٰ ... İnsanları sarhoş görürsün; hâlbuki onlar sarhoş değillerdir ...”¹⁸⁴ Bu âyette hem insanların sarhoş olup hem sarhoş olmaması ilk anda tenâkuz izlenimi verebilir. Fakat Ebussuûd Efendi iki defa zikredilen (سُكَارَى) “sarhoşlar” kelimesinin birinci cümlede mecâzi, ikinci cümlede hakiki anlamda olduğunu söyler. Ona göre âyetin anlamı şöyledir: “Kıyâmetin dehşetinden dolayı o gün insanları sarhoş görürsün.” Buradaki sarhoşluk mecâzidir. “Oysa onlar şarap içip de sarhoş değillerdir”. Buradaki sarhoşluk ise hakikidir ¹⁸⁵ Dolayısıyla tenâkuz zannı ortadan kalkmış olur.

1.10.1.7. Kıraat Farklılığı

Kıraat ilmi, Kur’ân-ı Kerîm’deki kelimelerin nasıl okunacağından ve râvilerine nispetle bu kelimelerin farklı okunuş şekillerinden bahseden ilimdir.¹⁸⁶ Ebussuûd Efendi iki farklı kıraati iki âyet gibi ele almıştır.¹⁸⁷ Tesbitimize göre iki yerde, kıraat farklarından (ihtilaf) doğan müşkili incelemiştir. Bunların birinde işkâli telif yoluyla, diğesinde ise neshe hamlederek çözümlenmiştir.

Müfessirimiz Lût (as)’ın ailesini şehir dışına çıkarmasıyla ilgili şu âyet-i kerimede i’râb farklılığından kaynaklanan bir müşkile değinir. İki kıraat arasında ilk bakışta var olduğu sanılan ihtilafı telif yoluyla çözer:

قَالُوا يَا لُوطُ إِنَّا رُسُلُ رَبِّكَ لَنْ يَصِلُوا إِلَيْكَ فَأَسْرِ بِأَهْلِكَ بِقِطْعٍ مِنَ اللَّيْلِ وَلَا يَنْتَفِتْ مِنْكُمْ أَحَدٌ إِلَّا أَمْرًا تَك...

“Elçiler: Ey Lût! Biz Rabb’inin elçileriyiz. Onlar sana asla dokunamayacaklar. Sen gecenin bir vaktinde ailenle birlikte yola çık. Eşin hariç, hiç kimse geride kalmasin, dediler ...”¹⁸⁸

Ebussuûd Efendi, âyette geçen إِلَّا أَمْرًا تَك kavlinin mütevâtir olan iki kıraatin birinde nasb ile diğesinde ref ile okunduğunu zikreder. Ona göre kıraat imamlarının çoğu, إِلَّا أَمْرًا تَك kelimesini فَأَسْرِ بِأَهْلِكَ cümlesindeki بِأَهْلِكَ sözünden müstesna yapmak

¹⁸⁴ Hac 22/2.

¹⁸⁵ Ebussuûd, **a.g.e.**, C: IV, s. 4.

¹⁸⁶ el-Bennâ, Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed (v. 1117/1705), **İthâfû Fuzalâi'l-beşer fi'l-kurââti'l-erba'ate 'aşer**, nşr. Enes Mihre, Beyrut, Dârü'l-kütübi'l-ilmiyye, 1419/1998, s. 6.

¹⁸⁷ eş-Şinkîfî, **Edvâü'l-beyân fi izâhi'l-Kur'ân bi'l-Kur'ân**, 9 c., Mekketü'l-mükerrreme, Darü âlemi'l-fevâid, t.y., C: VI, s. 252.

¹⁸⁸ Hûd 11/81.

üzere nasb ile okumuştur.¹⁸⁹ Nitekim فَاسْرٍ بِأَهْلِكَ بِقِطْعٍ مِنَ الْبَيْلِ إِلَّا أَمْرًا تَكَّ şeklinde bir kıraat de bunu desteklemektedir.¹⁹⁰ Buna göre âyetin mânası şöyle olur: “Eşin hariç, gecenin bir vaktinde ailenle birlikte yola çık.” Müellife göre bu durumda وَلَا يَلْتَفِتْ مِنْكُمْ أَحَدٌ âyeti iki mânaya gelir: Birincisi “Sizden hiç kimse geride kalmasin”, ikincisi ise “Sizden hiç kimse geriye bakmasin.” Kıraat imamlarından bazıları ise, إِلَّا أَمْرًا تَكَّ sözünü أَحَدٌ kelimesinden bedel yaparak ref ile okumuşlardır.¹⁹¹

Müfessirimiz zâhirdeki çelişki durumunu şöyle açıklar: إِلَّا أَمْرًا تَكَّ sözünün nasb ile okunarak بِأَهْلِكَ sözünden müstesna yapılması, Lût (as)’ın hanımını beraberinde götürmemekle emredilmesini gerektirir. Hâlbuki إِلَّا أَمْرًا تَكَّ sözü فَاسْرٍ بِأَهْلِكَ cümlesindeki بِأَهْلِكَ sözünden istisna edilmeyip أَحَدٌ kelimesinden bedel yapıldığı takdirde Lût (as)’ın hanımını da yola çıkarmakla emredildiği anlaşılır. Ayrıca وَلَا يَلْتَفِتْ مِنْكُمْ أَحَدٌ âyetine “Eşin hariç sizden hiç kimse geriye bakmasin” anlamı da verildiği zaman bu kıraat, Lût (as)’a eşini de götürmekle emredilmesini gerektirir. Bu durumda ref kıraatinin ifade ettiği bu mânâ nasb kıraatinin ifade ettiği mânaya aykırı olur. Müfessirimiz iki mütevâtir kıraat arasında telif etmek suretiyle işkâli şöyle çözümlenmiştir: İki mütevâtir kıraat arasında çelişki lazım gelmemesi için أَحَدٌ وَلَا يَلْتَفِتْ مِنْكُمْ أَحَدٌ âyetinde geçen “iltifât” kelimesi, “geri kalmak” anlamında olur. Yani âyet “Eşin hariç sizden hiç kimse geride kalmasin” mânasına gelir. Yoksa “iltifât” kelimesi “geriye bakmak” anlamına gelmez. Yani “Eşin hariç sizden hiç kimse geriye bakmasin” anlamına gelmez. Neticede âyet “Eşin hariç sizden hiç kimse geride kalmasin” anlamındadır.¹⁹²

Ebussuûd Efendi, şu âyet-i kerimedeki kıraat farklılığını da incelemiş ve zâid kelime bulunan kıraat ile diğer kıraat arasında müşkil olduğunu söylemiştir. Bu iki kıraat arasında ilk bakışta var olduğu sanılan ihtilafı nesih yoluyla çözmüştür:

حُرِّمَتْ عَلَيْكُمْ ... وَأُمَّهَاتُ نِسَائِكُمْ ...

“... eşlerinizin anneleri ... size haram kılındı.”¹⁹³

¹⁸⁹ Ebussuûd, **a.g.e.**, C: III, s. 55. Nasb ile okuyan beş kıraat imamı şöyledir: Nafi‘ (v. 169/785), İbn Âmir (v. 118/736), Âsım (v. 127/745), Hamza b. Habîb (v. 156/773), Kisâî (v. 189/805). Ebû Alî Hasen b. Ahmed el-Fârisî (v. 377/987), **el-Hücce li'l-kurrâi's-seb'a**, nşr. Bedreddin Kahveci-Beşîr Cüveycâfî, c. 7, Beyrut, Dârü'l-Me'mûn li't-türâs, 1404-1419/1984-1999, C: IV, s. 369.

¹⁹⁰ Ebussuûd, **a.g.e.**, C: III, s. 55. Bu kıraat İbn Mesud'dan rivâyet edilmektedir. Karş. et-Taberî, **Tefsîr**, C: XII, s. 525.

¹⁹¹ Ebussuûd, **a.g.e.**, C: III, s. 55. Karş. Ebû Alî el-Fârisî **el-Hücce li'l-kurrâi's-seb'a**, C: IV, s. 369.

¹⁹² Ebussuûd, **a.g.e.**, C: III, s. 55.

¹⁹³ Nisâ 4/23.

Ebussuûd Efendi'ye göre “eşleriniz” (نِسَائِكُمْ) sözüyle ister cinsî münasebet olsun ister olmasın nikâhlanan kadınlar kastedilmiştir. Çoğu âlimlerin görüşü de budur. Nitekim Resulullah aleyhisselam, evlendikten sonra cinsî münasebet gerçekleşmeden önce karısını boşayan kimse hakkında şöyle buyurmuştur:

لَا بَأْسَ بِأَنْ يَنْزَوَّجَ ابْنَتَهَا وَلَا يَحِلُّ لَهُ أَنْ يَنْزَوَّجَ أُمَّهَا

“Boşadığı kadının kızıyla evlenmesinde bir mahzur yoktur. Annesiyle evlenmesi ise helal değildir.”¹⁹⁴ Ashâb-ı kiramdan Hazreti Ali (v. 40/661), Zeyd b. Sâbit (v. 45/665 [?]), Abdullah b. Ömer (v. 73/692), Abdullah b. Zübeyr (v. 73/692) ise, âyette geçen وَأُمَّهَاتُ نِسَائِكُمُ اللَّاتِي دَخَلْتُم بِهِنَّ sözünü وَأُمَّهَاتُ نِسَائِكُمُ şeklinde okumuşlardır.¹⁹⁵ Câbir b. Abdullah'tan (v. 78/697) her iki kıraat de rivâyet edilmiştir. Şeyhülislâm, bu son kıraati teyit eden Saîd bin Müseyyib'in (v. 94/713) Zeyd b. Sâbit'ten gelen şu rivâyetini de zikreder:

إِذَا مَاتَتْ عِنْدَهُ فَأَخَذَ مِيرَاثَهَا كَرِهَ أَنْ يَخْلُفَ عَلَى أُمَّهَا وَإِذَا طَلَّقَهَا قَبْلَ أَنْ يَدْخُلَ بِهَا فَإِنْ شَاءَ فَعَلَ

“Eşi ölüp de mirasını alan kimsenin, eşinin annesiyle evlenmesi haramdır. Eşini cinsî münasebetten önce boşayan kimse dilerse onun annesiyle evlenebilir.”¹⁹⁶

Müfessirimizin açıklamalarından anlaşıldığı üzere ilk kıraat yani وَأُمَّهَاتُ نِسَائِكُمُ kıraati, ister cinsî münasebet olsun ister olmasın nikâhlanan kadınların boşanmaları veya ölmeleri durumunda anneleriyle evlenmenin haram olduğuna delalet eder. Bu kıraat mütevatirdir. Diğer kıraat ise yani وَأُمَّهَاتُ نِسَائِكُمُ اللَّاتِي دَخَلْتُم بِهِنَّ kıraati, sadece cinsî münasebette bulunan kadınların boşanmaları veya ölmeleri durumunda anneleriyle evlenmenin haram olduğuna delalet eder. Cinsî münasebette bulunulmadan önce boşanmaları veya ölmeleri durumunda anneleriyle evlenmenin haram olduğuna delalet etmez. Ebussuûd Efendi, yukarıda zikri geçen sahabeden nakledilen bu kıraat rivâyetinin zayıf olduğunu belirtir. Şayet sahih olduğu değerlendirilecek olursa, o zaman bu kıraati mensuh olarak yorumlayarak iki kıraat arasındaki işkâli çözümler.¹⁹⁷

¹⁹⁴ Ebussuûd, **a.g.e.**, C: III, s. 55. Karş. et-Tirmizî, Ebû İsa, **Sünen** (Kütüb-i Sitte ve şerhleri içinde), nşr. Ahmed Muhammed Şâkir-Muhammed Fuâd Abdülbâk-İbrâhim Utve Avd, 5 c., Kahire 1356-1382/1937-1962 (3 c., 5 cüz., İstanbul, Çağrı yay.-Dârü's-sahnûn, 1413/1992, ofset), “en-Nikâh”, 26.

¹⁹⁵ Tîbî bu kıraatin şaz olduğunu ve meşhur kıraate muhalif olduğunu zikretmiştir. et-Tîbî, **Hâşiye ‘ale'l-Keşşâf**, C: IV, s. 494.

¹⁹⁶ Ebussuûd, **a.g.e.**, C: I, s. 503. Karş. et-Taberî, **Tefsîr**, C: VI, s. 557.

¹⁹⁷ Ebussuûd, **a.g.e.**, C: I, s. 503.

1.10.2. Lafızdan Kastedilen Anlamın Kapalı Olması

1.10.2.1. Müşâkele

Âyetlerdeki işkâle sebep olan durumlardan birisi müşâkeledir. Ebussuûd Efendi, Tevbe sûresinin “نَسُوا اللَّهَ فَنَسِيَهُمْ” “Onlar Allah’ı unuttular, Allah da onları unuttu”¹⁹⁸ âyetinde müşâkele bulunduğunu belirtmiştir.¹⁹⁹ Fakat ona göre ikinci olarak tekrar zikredilen kelimedede müşâkele olabilmesi için müşâkeleye sebep olan ilk zikredilen lafzın hakiki anlamında kullanılması lazımdır. Mesela nisyanın Allah’a isnat edildiği Tâhâ sûresindeki şu âyette müşâkele yoktur.

“Allah buyurur: İşte böyle! Sana âyetlerimiz geldiğinde onları unutmuştun, bugün de aynı şekilde sen unutuluyorsun”²⁰⁰ Çünkü “nisyan” sözü ilk zikredildiği yerde mecâzi anlamda kullanılmıştır. Bu durum aynı kelimenin ikinci zikredildiği yerde müşâkele olmasına engeldir. Zira müşâkele bir lafzın ancak hakiki anlamda kullanıldıktan sonra mecâzi anlamda kullanılarak tekrar edilmesidir.²⁰¹

1.10.2.2. Mürsel Mecâz

كِتَابٌ أَنْزَلَ إِلَيْكَ فَلَا يَكُنْ فِي صَدْرِكَ حَرَجٌ مِنْهُ لِتُنذِرَ بِهِ وَذِكْرًا لِلْمُؤْمِنِينَ

“Bu, kendisiyle insanları uyarman, inananlara öğüt vermen için sana indirilen bir kitaptır. Artık bu hususta kalbinde bir sıkıntı olmasın.”²⁰²

Ebussuûd Efendi’ye göre “فَلَا يَكُنْ فِي صَدْرِكَ حَرَجٌ مِنْهُ” “Artık bu hususta kalbinde bir darlık olmasın” âyetindeki (حَرَجٌ) kelimesi “şüphe” (شَكٌّ) anlamındadır. (حَرَجٌ) kelimesinde mürsel mecaz vardır. Çünkü “şüphe” kelimesi “şüphe”nin lâzımî anlamı olan “gönül darlığı” kelimesiyle isimlendirilmiştir. Gönül darlığı ile şüphe kelimeleri arasında lüzum alakası vardır. Zira inanan kişiye gönül ferahlığı âriz olduğu gibi

¹⁹⁸ Tevbe 9/67. Bu meâl tarafımızdan yapılmıştır.

¹⁹⁹ Ebussuûd, **a.g.e.**, C: II, s. 424.

²⁰⁰ Tâhâ 20/126.

²⁰¹ el-Âlûsî, **Rûhu'l-me'ânî**, C: XI, cüz 21, s. 130.

²⁰² A'râf 7/2.

şüphe eden kimseye de gönül darlığı ârız olur.²⁰³ Dolayısıyla Resulullah'a hitaben “gönlünde darlık olmasın” denilmiş fakat onun melzum anlamı olan “gönlünde şüphe olmasın” kastedilmiştir.

Müfessirimiz işkâli çözümlmek için şu açıklamayı yapar: “Şüphe” sözünü mecaz yoluyla “gönül darlığı” ile ifade etmek ve nehyi şüpheyeye değil de gönül darlığına yöneltmenin sebebi, Resulullah'ın zatını şüphe etmekten son derece tenzih etmek içindir. Zira şüphe etmek, Resulullah'a arız olması imkânsız olan kalp hallerindedir. Öyleyse şüphenin Resulullah'a nispeti, onun duygularını harekete geçirmek, gayretini artırmak ve şüpheyi ona çirkin gösterip bundan sakındırmak içindir.²⁰⁴

1.10.2.3. İstiâreyi Temsîliyye

Allah Teâlâ olmuş ve olacak şeyleri bildiğini çeşitli âyetlerde bildirmiştir.²⁰⁵ Bununla birlikte bazı âyetlerde kullarını imtihan ettiğini bildirmektedir. Bu âyetler yeterli bilgiye sahip olmayanları, Allah'ın imtihan ettikten sonra bildiği gibi hatalı bir zanna düşürebilir. Fakat âyetler incelendiği zaman bu zannın yanlış olduğu ortaya çıkar. Kullarını imtihan ettiğini bildiren âyetlerden bazısı şunlardır:

وَإِذِ ابْتَلَىٰ إِبْرَاهِيمَ رَبُّهُ بِكَلِمَاتٍ فَأَتَمَّهُنَّ ...

“Vaktiyle İbrâhim'i, Rabbi bir takım kelimelerle imtihan edince İbrâhim onları tam olarak yerine getirdi ...”²⁰⁶

Bu âyetteki imtihan kelimesinde mecaz veya istiare olduğu bilinmesiyle işkâl ortadan kalkar. Müfessirimiz işkâli şöyle çözümler:

“İbtıla (ابتلاء) kelimesi sözlükte, “imtihan etmek” anlamına gelir. Yani imtihan edilen kimseyi meşakkatli bir işe maruz bırakmak sûretiyle onun durumu hakkında deneyim kazanmaya çalışmaktır. Bu ise, işlerin sonucunu bilmeyenler hakkında düşünülür. Fakat ibtıla (ابتلاء) kelimesinin Alîm ve Habîr olan Allah'a isnat edilmesi

²⁰³ Ebussuûd, a.g.e., C: II, s. 232.

²⁰⁴ Ebussuûd, a.g.e., C: II, s. 231-232.

²⁰⁵ En'âm 6/28; Rûm 30/1-4; Hadîd 57/22.

²⁰⁶ Bakara 2/124. Bu meâl tarafımızdan yapılmıştır.

hakiki manada değil, mürsel mecaz veya istiareyi temsiliyye²⁰⁷ yoluyla olur.”²⁰⁸ Zira ibtila kelimesi Allah’ın kuluna iki şeyden birini seçme imkânı vermesi manasında mecazdır. Ona imkân vermesi, birtakım emir ve nehiylerle onu mükellef kılmasıdır. Mükellef kılması için de kulunu imtihan etmesi gerekir. Dolayısıyla lâzım olan ibtila lafzı zikredilmiş, onun melzûmu olan mükellef kılmak kastedilmiştir. Buna mürsel mecaz denilir.

Ayrıca burada istiare olması da muhtemeldir. Zira Allah’ın itaat ve isyan konusunda kuluna imkân verip ondan itaat etmesini istemesi, imtihan edenle imtihan edilenin haline benzetilmiştir. Yani Allah ile kul arasındaki durum, kölesinin akıllı olup olmadığını anlamak için birtakım şeyleri ona emreden efendinin haline benzetilmiştir. Sonra bu hal “ibtila” kelimesiyle ifade edilmiştir. Buna ise İstiareyi Temsiliyye denilir.²⁰⁹

Ebussuûd Efendi, Allah’ın imtihan ettiğinden bahseden âyetleri tefsir ederken akla gelmesi muhtemel şu soruya cevap vermiştir: Mademki Allah, bizim anladığımız mânada imtihan etmekten münezzehtir, öyleyse Allah Teâlâ “emir ve yasaklarla yükümlü tutma” mânasından mecaz olarak niçin “imtihan etme” kelimesini kullandı ve bu olayı “imtihan etme” diye haber verdi?

Müfessirimize göre, Allah’ın imtihan eden gibi kullarına muamelede bulunması neticesinde müminler Allah’ın emir ve yasaklarına alışırlar, münafıkların da nifak halleri ortaya çıkar.²¹⁰ Ayrıca bunda müminlere müjde, kâfirlere ise tehdit vardır.²¹¹

²⁰⁷ İstiareyi Temsiliyye: Birden çok vasıftan oluşan bir durumun diğer bir duruma benzetilmesi ve benzetilenin (müşebbeh) sûretinin kendisine benzetilen (müşebbehün bih) sûretin cinsine girdiği iddia edilerek kendisine benzetilen sûrete delalet eden lafzın zikredilip, benzetilen sûrete delalet eden lafzın kastedilmesidir. Bk. ed-Desûkî, **Hâşiye‘alâ Sa‘d**, C: IV, s. 142

²⁰⁸ Ebussuûd, **a.g.e.**, C: I, s. 184.

²⁰⁹ Ebussuûd, **a.g.e.**, C: I, s. 184; el-Hafâcî, **Hâşiye ‘ale’l-Beyzâvî**, C: II, s. 232; İbn Âşûr (1879/1973), **et-Tahrîr ve’t-tenvîr**, 15 c., Tunus, ed-Dârü’t-Tûnusiyye, 1984, C: I, s. 701; C: 13, cüz 26, s. 123.

²¹⁰ Ebussuûd, **a.g.e.**, C: I, s. 436. Ebussuûd Efendi’nin Allah’ın imtihan etmesiyle ilgili yukarıdaki açıklamalara benzer şekilde tefsir ettiği âyetler için bkz. **İrşâd**, C: I, s. 214 (Bakara 2/155); I/432 (Âli İmrân 3/152); C: I, s. 459 (Âli İmrân 3/186); II/87 (Mâide 5/94); C: II, s. 230 (En‘âm 6/165); C: II, s. 310 (A‘râf 7/163); C: II, s. 489 (Yûnus 10/30); C: III, s. 8 (Hûd 11/7); C: III, s. 289 (Nahl 16/92); C: III, s. 361 (Kehf 18/7); C: III, s. 499 (Tâhâ 20/131); C: III, s. 516 (Enbiyâ 21/35); C: IV, s. 311 (Ahzâb 33/11); C: V, s. 558 (Duhân 44/33); C: V, s. 585 (Muhammed 47/4); C: V, s. 593 (Muhammed 47/31); C: V, s. 742-743 (Mülk 67/2); C: V, s. 869-870 (Fecr 89/15-16).

²¹¹ Ebussuûd, **a.g.e.**, C: I, s. 436.

1.10.2.4. Kinâye

Bazı kimseler âyetlerin zâhirine bakarak Allah'ın ilminin bazı konularda henüz hâsıl olmadığı gibi yanlış bir zanna düşebilmektedir. Hâlbuki Allah Teâlâ herşeyi bilendir. Bu gibi âyetlerde kinâyeli anlatım bilinmezse âyetin anlaşılması müşkil olur. Ebussuûd Efendi bu gibi âyetlerde kinâye olduğunu söyleyerek işkâli çözmüştür. Buna şu âyeti örnek verebiliriz:

أَمْ حَسِبْتُمْ أَنْ تُتْرَكُوا وَلَمَّا يَعْلَمِ اللَّهُ الَّذِينَ جَاهَدُوا مِنْكُمْ وَلَمْ يَتَّخِذُوا مِنْ دُونِ اللَّهِ وَلَا رَسُولِهِ وَلَا الْمُؤْمِنِينَ
وَلِجِبَةِ وَاللَّهُ خَبِيرٌ بِمَا تَعْمَلُونَ

“Yoksa Allah içinizden cihad edenleri ve Allah’tan, Resûlü’nden ve müminlerden başkasını sırdaş edinmeyenleri henüz bilmemişken bırakılacağınızı mı sandınız? Allah, yaptıklarınızdan hakkıyla haberdardır.”²¹²

Bu âyette “bilginin olmaması” ile “bilinecek şeyin olmaması” kastedilmiştir. Şayet “bilinecek şey” yani “Müslümanların cihat etmesi ve sırdaş edinmemeleri” olsaydı kesinlikle Allah bunu bilirdi. Mademki Allah bunları bilmedi öyleyse bunların meydana gelmediği lazım oldu. Çünkü hiçbir şey O’nun bilgisi dışında meydana gelmez. Buna göre âyet: “Sizden cihat edenler olmadan haliniz üzere bırakılacağınızı mı sandınız?” mânasındadır.

Ayrıca âyetin son cümlesi olan “Allah yaptıklarınızdan hakkıyla haberdardır” sözü de, “Allah’ın cihat edenleri henüz bilmediği” izlenimini ortadan kaldırır. Çünkü burada, Allah Teâlâ, olmuş ve olacak bütün amelleri bildiğini haber vermektedir.²¹³

Müfessirimiz burada gelebilecek muhtemel şu soruya cevap da aramıştır: Mademki âyette “Sizden cihat edenleri henüz bilmeden” yerinde “Sizden cihat edenler olmadan” mânası kastedilmiştir. Öyleyse niçin kinâyeli anlatım tercih edildi ve “Allah içinizden cihad edenleri henüz bilmemişken” denildi? Ebussuûd Efendi’ye göre kinâyeli anlatımın iki faydası vardır:

Birinci fayda: Cihad edenleri ortaya çıkmaya ve sevaba nail olmaya teşvik etmektir.

²¹² Tevbe 9/16. Bu meâl tarafımızdan yapılmıştır.

²¹³ Ebussuûd, a.g.e., C: II, s. 390.

İkinci fayda: Kinâyeli ifade kullanılmayıp da açıkça “Allah içinizden cihat etmeyenleri biliyor” denmiş olsaydı, cihad etmeyenlerden bahsedilmiş olacaktı. Oysa Yüce Allah burada cihat etmeyenlerden bahsetmeyi kastetmemektedir.²¹⁴

1.10.2.5. Temsîl

Bazı âyetlerin zâhirinden ilmi ilâhide değişiklik olduğu izlenimi anlaşılabilir. Bu gibi âyetlerde temsili anlatım bilinmezse âyetin anlaşılması müşkil olur. Ebussuûd Efendi bu gibi âyetlerde temsil olduğunu söyleyerek işkâli çözmüştür. Bu manadaki âyetlerden birisi şudur:

... وَمَا جَعَلْنَا الْقِبْلَةَ الَّتِي كُنْتَ عَلَيْهَا إِلَّا لِنَعْلَمَ مَنْ يَتَّبِعُ الرَّسُولَ مِمَّنْ يَنْقَلِبُ عَلَى عَقْبَيْهِ ...

“... Biz bu yöneldiğin ciheti ancak, Resul’e tabi olanlarla, ökçeleri üzere gerisin geri dönenleri bilmek için kible yaptık ...”²¹⁵

“Ökçeleri üzere geri dönenler” ile kastedilenler ya İslam dininden çıkıp mürted olanlardır veya yeni kibleye yönelmeyenlerdir. Bu âyet Allah’ın ilminin sonradan hâsıl olduğunu zannettirdiği için müşkil âyetlerden sayılmıştır. Hâlbuki Allah Teâlâ daima Alîm’dir. Ebussuûd Efendi’nin bu müşkili çözüm yollarından biri temsildir. Ona göre “Ökçeleri üzere geri dönenleri bilmek için” sözü temsil yoluyla söylenmiştir.²¹⁶ Buna göre âyet “Kiblenin değiştirilmesi hususunda Resul’e ittiba edenle etmeyi bilmek isteyen kişi gibi onlara muamelede bulunmak için Kabe’yi kible yaptık” anlamındadır.²¹⁷ Şu âyetteki işkâli de müfessirimiz aynı şekilde cevaplandırmıştır:

... وَتِلْكَ الْأَيَّامُ نُدَاوِلُهَا بَيْنَ النَّاسِ وَلِيَعْلَمَ اللَّهُ الَّذِينَ آمَنُوا وَيَتَّخِذَ مِنْكُمْ شُهَدَاءَ ...

“... O günleri Biz, insanlar arasında döndürüp duruyoruz ki, Allah gerçek müminleri bilsin ve uğrunda şehitleri olsun diye ...”²¹⁸

²¹⁴ Ebussuûd, **a.g.e.**, C: II, s. 390.

²¹⁵ Bakara 2/143. Bu meâl tarafımızdan yapılmıştır.

²¹⁶ Temsil: Benzerlik yönü birden çok vasıftan oluşturulan teşbihtir. el-Kazvînî, **el-İzâh fi ‘ulûmi’l-belâga**, s. 190.

²¹⁷ Ebussuûd, **a.g.e.**, C: I, s. 206.

²¹⁸ Âli İmrân 3/140. Bu meâl tarafımızdan yapılmıştır.

Müfessirimize göre, “günleri insanlar arasında döndürürüz” sözü, galibiyeti bazen müminlere bazen kâfirlere veririz demektir.²¹⁹ Ona göre bu âyet, “İmanlarında sebat edenle etmeyi bilmek isteyen kişi gibi muamelede bulunmak için o günleri insanlar arasında döndürürüz” anlamındadır.²²⁰

1.10.2.6. Müteşâbih

... لَيْسَ كَمِثْلِهِ شَيْءٌ ...

“... O’na benzer hiçbir şey yoktur ...”²²¹ ve benzeri âyetlerden Allah’ın sıfatlarının, yaratılmışların sıfatlarına benzemediği anlaşılmaktadır. Bununla birlikte bazı âyetler Allah Teâlâ’nın cismani varlıklara ait sıfatlarla muttasıf olduğu vehmini uyandırmaktadır. Gerçekte ise böyle bir durum söz konusu değildir. Allah’ın “arşa istivâsından” bahseden şu âyet²²² bunlardandır.

الرَّحْمَنُ عَلَى الْعَرْشِ اسْتَوَى

“Rahmân olan Allah arşa istivâ etmiştir.”²²³

Ebussuûd Efendi’ye göre arş, kendisinden başka bütün cisimleri kuşatan bir cisimdir. Bu cisme, yüksekliğinden dolayı ya da emirlerin verildiği yer olarak hükümdarın tahtına benzediği için arş adı verilmiştir. Müfessirimiz Allah’a mekân nispet etmek caiz olmadığından O’nun “istivâ” sıfatını tevîl eder. İstivâ kelimesine üç mana verir.

1. Mâna: Arşa istiva, keyfiyetini bilemediğimiz bir şekilde Allah’ın sıfatıdır. Allah Teâlâ bir mekâna yerleşmekten münezze olarak irade ettiği mânaya münasip olarak arşa istiva buyurmuştur. Bu selefi salihinin görüşüdür.²²⁴

2. Mâna: Âyetteki istiva, mülk ve saltanat sahibi olmaktan mecazdır. Bu mecaz kinâyeden doğmuştur.²²⁵ Çünkü kinâyede hakiki anlamı kastetmek caiz

²¹⁹ Ebussuûd, **a.g.e.**, C: I, s. 420.

²²⁰ Ebussuûd, **a.g.e.**, C: I, s. 420.

²²¹ Şûrâ 42/11.

²²² Allah’ın arşa istivasını bildiren diğer âyetler için bkz. A’râf 7/54; Yûnus 10/3 ve 25; Ra’d 13/2; Furkân 25/59; Secde 32/4; Hadîd 57/4.

²²³ Tâhâ 20/5.

²²⁴ Ebussuûd, **a.g.e.**, C: II, s. 255.

²²⁵ Ebussuûd, **a.e.**, C: III, s. 451.

olmakla birlikte mecazda hakiki anlam kastetmek caiz değildir.²²⁶ Bu âyette ise hakiki anlamı kastetmek caiz olmadığından mecaza gidilmiştir. Müfessirimiz, kinâyeden doğan mecazı bu âyette detaylı olarak anlatmamıştır. Fakat onun bu konuda daha önce verdiği bilgiler²²⁷ ışığında istiva âyeti şöyle açıklanabilir:

“İstiva, mülk ve saltanattan mecazdır. Bu mecaz ise kinâyeden doğmuştur. Şöyle ki, bir kimse tahta oturmasa da saltanat sahibi olduğu zaman ona:

اسْتَوَى فُلَانٌ عَلَى سَرِيرِ الْمُلْكِ

“Fılan kişi saltanat tahtına oturdu” denilir. Burada “tahta istiva” sözü, tahta oturmasa da, tahta oturması caiz olan kimse hakkında düşünülen saltanat sahibi olmaktan kinâyeye yapılmıştır. Sonra, tahta oturması caiz olan kimse hakkında “kinâyeye yollu” kullanılan saltanat mânası, tahta oturması caiz olmayan Allah hakkında “mecaz yoluyla” sadece saltanatının yüceliği anlamında kullanılmıştır. Zira kinâyede kastedilen hakiki anlamı mecazda kastetmek caiz değildir.

3. Mâna: “Allah’ın arşa istivası” emrinin her işte geçerli olmasıdır.²²⁸

1.10.2.7. Mübâlağa Sigası

Allah Teâlâ, bazı âyet-i kerîmelerde kullarına hiçbir şekilde zulmetmediğini haber vermektedir. Bu konuda şöyle buyurur:

ذَلِكَ بِمَا قَدَّمْتُمْ آيْدِيكُمْ وَأَنَّ اللَّهَ لَيْسَ بِظَلَّامٍ لِلْعَبِيدِ

“Bu, ellerinizle yapmış olduğunuzun karşılığıdır. Yoksa Allah kullara asla zulmedici değildir.”²²⁹

Ebussuûd Efendi’ye göre bu âyette mübalağa sigasının kullanımından dolayı işkâl vardır. Şöyle ki: Âyette geçen “zallâm” (ظَلَّامٌ) kelimesi zulmün çokluğunu (mübalağa) ifade etmek içindir. Oysa bir şeyden çokluğu nefyetmek fiilin aslının nefyedilmesini gerektirmez. Hatta bazen fiilin aslının var olduğunu bildirir. Mesela

²²⁶ el-Kazvîni, **Telhîs**, s. 133.

²²⁷ Detaylı bilgi için bkz. Ebussuûd, **a.g.e.**, C: I, s. 377 (Âli İmrân 3/77).

²²⁸ Ebussuûd, **a.e.**, C: II, s. 464; C: III, s. 145.

²²⁹ Âli İmrân 3/182. Ebussuûd Efendi’nin benzer yaklaşımlarda bulunduğu bu konudaki diğer âyetler için bkz. **İrşâd**, C: II, s. 366 (Enfâl 8/51); C: IV, s. 9 (Hac 22/10); C: V, s. 515-516 (Sâffât 37/46); C: V, s. 623 (Kâf 50/29).

“Zeyd Amr’dan daha cömert değil” dediğimizde bu söz Zeyd’in cömert olmadığına delalet etmez. Bilakis Amr’dan daha cömert olmadığına delalet eder. Dolayısıyla Zeyd için cömertlik vasfı yine sabittir. Buna göre ilk bakışta burada Allah’ın çok zulmedici olmadığı fakat zulümle vasıflanabileceği düşüncesi gibi bir yanlış anlama akla gelebilir. Oysa Cenâb-ı Hak, kullarına zerre kadar zulmetmediğini şu âyette “Muhakkak ki Allah, zerre kadar zulmetmez”²³⁰ diye beyan etmektedir. Müfessirimiz burada müşkil ile ilgili şu soruya cevap verir: Öyleyse bu âyette لَيْسَ بِظَالِمٍ yerinde لَيْسَ بِظَالِمٍ denseydi Allah’ın zatından zulmü nefyetmekte daha tekitli bir ifade olmaz mıydı?²³¹

1.Cevap: Ona göre âyet şu mânadadır: “Allah, günahsız yere kullarına azap edici değildir.” Azap etmez” sözü yerine “zulmetmez” sözünün getirilmesi Allah’ın günahsız yere azap etmekten münezzehe olduğunu ifade etmek içindir. Şöyle ki Ehl-i sünnet’e göre günahsız yere azap etmek zulüm değildir. O ki “günahsız yere azap etmek”, “Allah’dan meydana gelmesi imkânsız olan zulmetmek” suretinde zikredildi öyleyse Allah’ın günahsız yere azap etmekten münezzehe olduğu anlaşıldı. Çünkü lâzımın nefyi melzumun nefyini gerektirir. Yani günahsız yere zulmetmenin Allah’dan nefyedilmesi O’nun günahsız yere azap etmeyeceğini gerektirir. İşte mübalağa sigası da ancak bu mânayı tekit etmek için gelmiş ve O’nun günahsız yere azap etmekten münezzehe olduğunu ifade etmiştir. Yoksa O’ndan zulmün çokça meydana gelmediğini ifade etmek için gelmemiştir.

2.Cevap: لَيْسَ بِظَالِمٍ yerinde çokluk ifade eden لَيْسَ بِظَالِمٍ sözünün getirilmesi peşinden gelen الْعَبِيدِ (kullar) kelimesinin çoğulluğuna münasip olması içindir. Yani kulların çok olmasından dolayı çokluk ifade eden ظَالِمٍ sigası getirilmiştir. Yoksa zulmün çokluğu kastedilmemiştir. Nitekim Araplar bir tane kölesine zulmeden kimseden bahsettikleri zaman: فُلَانٌ ظَالِمٌ لِعَبْدِهِ “Falan, kölesine zulmedicidir” derken, birçok kölelerine zulmeden kişi için فُلَانٌ ظَالِمٌ لِعَبِيدِهِ “Falan, kölelerine çok zulmedicidir” derler. Buradaki mübalağa sigası, fiilin çokça tekrarlandığını ifade

²³⁰ Nisâ 4/40.

²³¹ Muhammed Emîn b. Hayrullah el-Hatîb el-Ömerî (v. 1204/1788), **Ticânü'l-beyân fi müşkilâti'l-Kur'ân**, thk. Hasan Muzaffer er-Rezzû, Bağdat, Matbaatü İşbiliyyeti'l-hadîse, 1404 h., s. 144; er-Râzî, **Es'iletü'l-Kur'ân**, s. 42.

etmek için değil, mefullerin çok olduğunu belirtmek için gelmiştir. Konumuzdaki âyette de durum aynıdır.²³²

1.10.2.8. Hazf

Ebussuûd Efendi, Hazreti Âdem ile Havvâ validemizin ilk bakışta şirke düştüğü izlenimi veren şu âyeti müşkil âyetlerden saymıştır. Buradaki işkâlin sebebi hazıftır:

هُوَ الَّذِي خَلَقَكُمْ مِنْ نَفْسٍ وَاحِدَةٍ وَجَعَلَ مِنْهَا زَوْجَهَا لِيَسْكُنَ إِلَيْهَا فَلَمَّا تَغَشَّيْهَا حَمَلَتْ حَمْلًا خَفِيًّا فَمَرَّتْ بِهِ فَلَمَّا أَتَقَلَّتْ دَعَا اللَّهَ رَبَّهُمَا لَئِنْ أُتَيْتَنَا صَالِحًا لَنَكُونَنَّ مِنَ الشَّاكِرِينَ * فَلَمَّا أُتِيهُمَا صَالِحًا جَعَلَا لَهُ شُرَكَاءَ فِيمَا أُتِيهُمَا فَتَعَالَى اللَّهُ عَمَّا يُشْرِكُونَ

“Sizi bir tek candan yaratan, kendisiyle mutlu olsun diye ondan da eşini yaratan O’dur. Erkek eşiyle beraber olunca kadın hafif bir yük yüklenir, onu bir süre taşır; hamileliği ağırlaşınca Rab’leri olan Allah’a şu sözlerle yakarır: "Andolsun, bize kusursuz bir çocuk verirsen kesinlikle şükredenlerden olacağız!" Fakat Allah onlara kusursuz bir çocuk verince, Allah’ın kendilerine verdiği şey (çocuk) hususunda O’na ortaklar koşarlar. Allah, insanların ortak koştuğu şeylerden münezzehtir.”²³³

Müfessirimiz bu âyette anlatılan hadiseye dair iki görüş zikreder. Tercih ettiği görüşe göre, bu hadise Âdem (as) ile Havvâ (r.anha) hakkındadır. Bu durumda فَلَمَّا أُتِيهُمَا صَالِحًا “Fakat Allah onlara kusursuz bir çocuk verince, Allah’ın kendilerine verdiği şey (çocuk) hususunda O’na ortaklar koşarlar” âyetinde işkâl bulunmaktadır. Nitekim Âlûsî de “Bana göre bu âyet müşkilattandır” demiş ve müfessirimizin işkâle dair çözümünü birtakım ilavelerle nakletmiştir.²³⁴

Müellif işkâle dair şu mukadder soruya cevap aramıştır: Allah Teâlâ, Hazreti Âdem ile Havvâ’nın şirke koştuğunu nasıl haber verdi? Hâlbuki peygamberler günahların en büyüğü olan şirke düşmek bir yana günah işlemekten masumdurlar. Öyleyse şirke nasıl düşecekler? Ebussuûd Efendi buna şöyle cevap verir: Hazreti Âdem ile Havvâ’nın şirke düşmeyeceklerinin belli olduğuna güvenilerek ve âyetin

²³² Ebussuûd, **a.g.e.**, C: I, s. 457.

²³³ A’râf 7/189-190.

²³⁴ Ebussuûd, **a.g.e.**, C: II, s. 330; Karş. el-Âlûsî, **Rûhu’l-me’ânî**, C: V, cüz 9, s. 139-140.

sonunda gelen *عَمَّا يُشْرِكُونَ* cümlesinde şirk koşmanın çoğul olarak haber verilmesine dayanılarak muzaf hazfedilmiş, onun yerine muzafun ileyh getirilmiştir. Âyetin takdiri ona göre şöyledir: *جَعَلَ أَوْلَادَهُمَا لَهُ شُرَكَاءَ فِيمَا اتَى أَوْلَادَهُمَا*. Yani “Âdem ile Havvâ'nın çocukları” (*أَوْلَادَهُمَا*) sözünde muzaf olan *أَوْلَادٌ* kelimesi hazfedilerek onun yerine muzafun ileyh olan ve Hazreti Âdem ile Havvâ'ya dönen *هُمَا* tesniye zamiri zikredilmiştir.²³⁵ Ebussuûd'dan önce yaşamış olan Zeynüddîn er-Râzî'de (v. 666/1268'den sonra) bu soruyu sormuş ve aynı cevabı vermiştir.²³⁶ Âdem ile Havvâ'nın çocuklarının şirk koşmasından maksat ya doğan çocuklarını putlara nispet ederek Abdümenâf, Abdüluzzâ gibi isimlerle isimlendirmeleri veya genel mânada şirke düşmeleridir.²³⁷

Müellif, zikrettiği bu açıklamaya itiraz olarak gelebilecek şu soruyu cevaplar: Şayet denilecek olursa: Muzafın hazfedilip yerine muzafun ileyhin getirilmesi ancak şu iki şartla veya iki şarttan biriyle olur:

1. Fiil –ki bu âyette şirk koşmadır- muzafla alakalı olduğu gibi muzafun ileyhle de alakalı olmalıdır. Yani fiil, muzafla alakalandığı gibi hakikaten veya hükmen muzafun ileyhe de sirayet etmelidir.

2. Fiilin muzafun ileyhe nispeti güzel bir suret içermelidir.

Şüphesiz ki, Âdem ile Havvâ aleyhimeselâm, âyette zikredilen Allah'a ortak koşma fiilinden tamamen berîdirler. Dolayısıyla ilk şart burada bulunmaz. Geriye diğer şart kalıyor. O da, muzafın hazfindan sonra muzafun ileyhin getirilmesi güzel bir suret içermelidir. Burada güzel suret nedir ki, fiil onlara isnâd edilmiştir?²³⁸

Ebussuûd Efendi bu soruya şöyle cevap verir: Bunun bir sebebi Hazreti Âdem ile Havvâ'nın evlâ olanı terkettiklerini bildirmektir. Çünkü onlar çocuklarının durumlarını tanımadan önce onları kendi sıralarına katmaya atıldılar. Böylece kendilerine gerekli kıldıkları şükürleri çocuklarına gerekli kılarak buna dair yemin ettiler. Oysa onların zürriyeti içinde şirke düşenler olacaktır. Diğer bir sebebi ise, Âdem ile Havvâ aleyhimeselâmın çocukları adına yemin ederek verdikleri şükür

²³⁵ Ebussuûd, **a.g.e.**, C: II, s. 330-332.

²³⁶ Bkz. er-Râzî, **Es'iletü'l-Kur'ân**, s. 100.

²³⁷ Ebussuûd, **a.g.e.**, C: II, s. 332.

²³⁸ Ebussuûd, **a.g.e.**, C: II, s. 332.

sözünü çocukların ihlal etmesi, bizzat Âdem ile Havvâ'nın ihlal etmesi olmasa da onun gibi sayılmıştır. Çünkü her iki ihlalde yeminin bozulmaktadır. Ayrıca şirk koşma fiilinin surette Hazreti Âdem ile Havvâ'ya isnat edilmesi çocuklarının suçlarının katlandığını bildirmektedir. Zira bu durumda çocuklar iki suçu birlikte işlemiş olur. Birisi Allah Teâlâ'ya karşı işledikleri şirk koşma suçu, diğeri ise ana babaları olan Âdem ile Havvâ'yı zor duruma düşürmeleri sebebiyle onlara karşı işlemiş oldukları suçtur.²³⁹

1.10.2.9. Mutlak-Mukayyed

Ebussuûd Efendi, Arz-ı Mukaddes'in İsrâiloğulları için yazıldığını haber veren âyet ile o toprakların onlara haram kılındığını bildiren âyet arasındaki bir müşkili de açıklar. Bu işkâl âyetteki ifadenin mutlak veya mukayyed olmasına dayanmaktadır. Müfessirimiz ilgili âyetleri tefsir ederken şunları söyler: İsrâiloğulları, Mûsâ (as) ile birlikte Mısır'dan çıktıktan sonra Allah Teâlâ onlara Beyt-i Mukaddes topraklarını vadetmişti. Hazreti Mûsâ, Allah'ın emir içeren bu vaadini kavmine şöyle iletmiştir:

يَا قَوْمِ ادْخُلُوا الْأَرْضَ الْمُقَدَّسَةَ الَّتِي كَتَبَ اللَّهُ لَكُمْ وَلَا تَرْتَدُّوا عَلَىٰ أَدْبَارِكُمْ فَتَنْقَلِبُوا خَاسِرِينَ

“Ey kavmim! Allah'ın sizin için (vatan olarak) yazdığı kutsal topraklara girin, sakın geri dönmeyin, sonra kaybedenler siz olursunuz.”²⁴⁰ Fakat iki kişi hariç onlar o topraklarda zorba bir topluluk bulunduğunu söyleyerek bu emre karşı geldiler. Bununla da kalmayıp, Hazreti Mûsâ'ya “Sen ve Rabb'in gidin savaşın; biz burada oturacağız!”²⁴¹ diyerek Allah'a ve peygamberine karşı isyanlarını sürdürmüşlerdi. Bunun üzerine Mûsâ (as), herkese layık olduğunun verilmesini Yüce Allah'tan niyaz etti. Bu niyazdan sonra Allah Teâlâ şöyle buyurdu:

قَالَ فَإِنَّهَا مُحَرَّمَةٌ عَلَيْهِمْ أَرْبَعِينَ سَنَةً يَتِيهُونَ فِي الْأَرْضِ ...

²³⁹ Ebussuûd, **a.g.e.**, C: II, s. 332.

²⁴⁰ Mâide 5/21.

²⁴¹ Mâide 5/24.

Allah buyurdu ki: “Öyleyse onlar yeryüzünde şaşkın şaşkın dolaşmak üzere oradan (kutsal topraklar) kırk yıl mahrum bırakılmışlardır ...”²⁴² Müfessirimiz yukarıda geçen âyetlerdeki şu iki cümleyle alakalı müşkile cevap aramıştır:²⁴³

... فَأَنَّهَا مُحَرَّمَةٌ عَلَيْهِمْ ... “... Allah’ın sizin için yazdığı kutsal topraklar ...”²⁴⁴

... وَأَنَّهَا مُحَرَّمَةٌ عَلَيْهِمْ ... “... Oradan mahrum bırakılmışlardır ...”²⁴⁵

İlk âyette kutsal toprakların İsrâiloğulları için mesken olarak yazıldığı, ikinci âyette ise o toprakların onlara haram kılındığı haber verilmiştir. Dolayısıyla مُحَرَّمَةٌ فَأَنَّهَا مُحَرَّمَةٌ âyeti كَتَبَ اللَّهُ لَكُمْ فَأَنَّهَا مُحَرَّمَةٌ âyetinin zâhiriyle ilk bakışta çelişkili gibi görünmektedir. Müellif bu işkâli şöyle çözümler: مُحَرَّمَةٌ عَلَيْهِمْ âyeti ile كَتَبَ اللَّهُ لَكُمْ فَأَنَّهَا مُحَرَّمَةٌ âyeti şu anlamdadır: “İman edip itaat ederseniz o toprakların sizin için mesken olacağını Allah yazdı.” Ona göre bu yazı, iman ve itaat şartına bağlıdır. Onlar ise Allah’ın cihad emrine isyan ettikleri zaman Yüce Allah onlar için: فَأَنَّهَا مُحَرَّمَةٌ عَلَيْهِمْ ... Oradan mahrum bırakılmışlardır ...”²⁴⁶ demiştir.

Ayrıca كَتَبَ اللَّهُ لَكُمْ فَأَنَّهَا مُحَرَّمَةٌ âyetinden sonra gelen وَلَا تَرْتَدُّوا عَلَىٰ أَدْبَارِكُمْ فَتَنْقَلِبُوا خَاسِرِينَ (... Sakın geri dönmeyin, sonra kaybedenler siz olursunuz)²⁴⁷ cümlesi de bu yazının iman ve itaat şartına bağlı olduğuna delildir. Zira emre karşı gelmeleri neticesinde kaybedecek olmaları, yazının cihad şartına bağlandığına, cihadın da ancak iman ve itaat etmelerinden doğacağına delalet eder.²⁴⁸ Müfessirimiz Allah’ın emrine isyan ettikleri için onların oraya giremediğini söylemiştir.²⁴⁹

Müellifin yaptığı açıklamadan anlaşıldı ki, كَتَبَ اللَّهُ لَكُمْ فَأَنَّهَا مُحَرَّمَةٌ âyetinde Benî İsrâil’e kutsal toprakların yazılması (كِتَابَةٌ) mutlak değildir. Bilakis iman ve cihadla mukayyedir. Nitekim Tîbî (v. 743/1343) de bunu beyan etmektedir.²⁵⁰

Müfessirin işkâle dair yaptığı bu açıklama, zarf olan أَرْبَعِينَ سَنَةً lafzının âmili kendisinden sonraki يَتَّبِعُونَ fiili olduğu zamandır.²⁵¹ أَرْبَعِينَ سَنَةً lafzının âmili مُحَرَّمَةٌ

²⁴² Mâide 5/26. Ebussuûd, **a.g.e.**, C: II, s. 25-28.

²⁴³ Nitekim Ebussuûd’dan önce Zemahşerî ve Zeynüddîn er-Râzî’de bu soruyu sormuş ve cevabını vermişlerdir. Bkz. ez-Zemahşerî, **el-Keşşâf**, C: I, s. 610; er-Râzî, **Es’iletü’l-Kur’ân**, s. 70.

²⁴⁴ Mâide 5/21.

²⁴⁵ Mâide 5/26.

²⁴⁶ Mâide 5/26.

²⁴⁷ Mâide 5/21.

²⁴⁸ Ebussuûd, **a.g.e.**, C: II, s. 26.

²⁴⁹ Ebussuûd, **a.g.e.**, C: II, s. 28.et-Taberî, **Tefsîr**, C: VIII, s. 293.

²⁵⁰ et-Tîbî, **Hâşiye ‘ale’l-Keşşâf**, C:V, s. 329.

Ebussuûd Efendi itikât ve ahlâkla ilgili müşkil âyetlerdeki işkâli çözmek için telif ve tevil yoluna giderken, ahkâmla ilgili konulardaki müşkil âyetlerde ise tahsis, nesih veya umumun neshi yoluna gitmektedir. Şimdi bu yöntemlerle işkâli nasıl giderdiğine misaller verelim.

1.11.1. Telif (Uzlaştırma) Yolu

Ebussuûd Efendi birbiriyle ihtilafli sanılan âyetler arasındaki işkâli çözümlerken çoğunlukla bu yönetime başvurmuştur.

1.11.1.1. Sâlih (as)’ın Kavmi Semud’un Helak Şekli

Sâlih (as)’ın peygamber olarak gönderildiği Semûd kavmi, başta şirk olmak üzere işledikleri zulümler sebebiyle helak edilmişti. Ebussuûd Efendi, Kur’ân-ı Kerîm’de onların helakının iki farklı şekilde olduğunu zikreder. Zira A‘râf sûresi âyetinde onların şiddetli bir zelzeleyle helak edildiği haber verilmektedir: فَأَخَذْتَهُمُ ... الرَّجْفَةَ “Bunun üzerine onları o dehşetli sarsıntı yakaladı ...”²⁵⁶ Hûd sûresi âyetinde ise onların korkunç bir sesle helak edildikleri anlatılmaktadır: وَأَخَذَ الَّذِينَ ظَلَمُوا الصَّيْحَةَ ... “Zulmedenleri de o korkunç ses yakaladı ...”²⁵⁷ Hicr sûresindeki şu âyet de aynı durumu ifade eder: فَأَخَذْتَهُمُ الصَّيْحَةَ مُصْبِحِينَ “Ama sonunda sabaha girerlerken korkunç ses onları da yakaladı!”²⁵⁸

Müfessirimiz âyetler arasını şöyle uzlaştırır: Emareleri başladıktan üç gün sonra vadolunan azap geldiğinde önce Cibrîl (as)’ın korkunç ve uğultulu sesi onları yakalamıştır. O sestten sonra ise büyük bir zelzele ile helak edilmişlerdir. Zira bu güçlü ses, şiddetli hava dalgalanmasına sebep olmuştur. Bu hava dalgalanması ise sürekli temas halinde olduğu yerin sarsılmasına neden olmuştur²⁵⁹ Sonuç olarak Ebussuûd’un yaptığı bu açıklamalar ışığında söz konusu âyetler arasında teâruz olmadığı anlaşılmaktadır. Nitekim Âlûsî de “Bu âyetler arasında teâruz yoktur” diyerek bunu beyan etmiştir.²⁶⁰

²⁵⁶ A‘râf 7/78.

²⁵⁷ Hûd 11/67.

²⁵⁸ Hicr 15/83.

²⁵⁹ Ebussuûd, **a.g.e.**, C: III, s. 48.

²⁶⁰ el-Âlûsî, **a.g.e.**, C: XV, cüz 29, s. 40.

1.11.1.2. Mûsâ (as)’ın Asâsının Farklı Yılan Türlerine Dönüşmesi

Ebussuûd Efendi, Mûsâ (as)’ın asâsının farklı yılan türlerine dönüşmesi hadisesini müşkil sayar ve bunu cevaplar. Bu müşkil şu mukadder sorudan ibarettir: Allah Teâlâ Kur’ân-ı Kerîm’de Hazreti Mûsâ’nın asâsını bazen yılan (حَيَّةٌ) ismiyle zikretmektedir: “فَأَلْفَيْهَا فَإِذَا هِيَ حَيَّةٌ تَسْعَى” “Hemen attı. Bir de ne görsün, o akıp giden bir yılan oluvermiş!”²⁶¹ Bazen büyük bir ejderha (تُعْبَانُ) lafzıyla isimlendirmiştir: فَأَلْفَى عَصَاةً فَإِذَا هِيَ تُعْبَانٌ مُّبِينٌ “Bunun üzerine Mûsâ asâsını yere attı. Bir de baktılar ki apaçık bir ejderha!”²⁶² Bazen de asâyı küçük yılan (جَانٌّ) benzetmiştir: وَأَلْقَى عَصَاكَ فَلَمَّا رَأَاهَا تَهْتَزُّ كَأَنَّهَا جَانٌّ وَلَّى مُدْبِرًا وَلَمْ يُعَقِّبْ ... “Asânı yere at! Mûsâ atıp da onu küçük bir yılan gibi kımıldanır görünce arkasına bakmadan dönüp kaçtı ...”²⁶³

İlk âyette geçen (حَيَّةٌ) kelimesi cins isimdir. Küçük-büyük, erkek-dişi bütün yılanlar için kullanılır. (تُعْبَانٌ) cüssesi iri yılanıdır. (جَانٌّ) ise ince ve küçük yılanıdır. Aralarında ilk bakışta bir zıtlık olduğu sanılabilir. Ebussuûd Efendi bu işkâli iki şekilde cevaplar:

1. Cevap: Mûsâ (as) asâsını yere attığı zaman, kalınlığı asâ gibi olan sapsarı bir yılanı dönüştü. Bundan dolayı asâ, bazen bu hali tasvir edilerek küçük yılan (جَانٌّ) benzetildi. Daha sonra giderek şişti ve ejderha halini aldı. Bazen de bu hali kastedilerek ejderha (تُعْبَانٌ) diye isimlendirildi. Bazen de hem küçük hem büyük yılan için kullanılan (حَيَّةٌ) ismi zikredildi.

2. Cevap: Asâ ilk yere atıldığı zaman koskoca bir ejderha (تُعْبَانٌ) olmuştur. Çevik olması ve hızlı hareket etmesinden dolayı küçük bir yılan (جَانٌّ) benzetilmiştir. Yoksa cüssesinin küçük olması bakımından küçük yılanı benzetilmemiştir.

Müfessirimiz, bu ikinci manayı kıssanın anlatıldığı makama daha uygun bulur ve “Bir de baktılar ki apaçık bir ejderha!”²⁶⁴ isim cümlesinin de bunu

²⁶¹ Tâhâ 20/20.

²⁶² A‘râf 7/107.

²⁶³ Neml 27/10. Diğer bir âyette de benzer anlatım söz konusudur. O âyette şöyle buyurulmaktadır:

... وَأَنْ أَلْقَى عَصَاكَ فَلَمَّا رَأَاهَا تَهْتَزُّ كَأَنَّهَا جَانٌّ وَلَّى مُدْبِرًا وَلَمْ يُعَقِّبْ ...

“Değneğini yere at, diye nida oldu. Mûsâ, değneğini (yere attıktan sonra) bir yılanmış gibi süratle hareket eder görünce, arkasına bakmadan dönüp kaçtı ...” Kasas 28/31.

²⁶⁴ A‘râf 7/107; Şu‘arâ 26/32.

açık olarak ifade ettiğini belirtir. Çünkü cümlenin başındaki izâ-i mufâcee²⁶⁵ asânın hızlı bir şekilde ejderhaya (تُعْبَانُ) dönüştüğüne; cümlenin isim cümlesi olarak gelmesi de, asânın ejderhalık vasfının devamlı gibi onda mevcut olduğuna delalet etmektedir.²⁶⁶

1.11.2. Tevil (Yorumlama) Yolu

Ebussuûd Efendi, uluhiyetle ilgili âyetlerin özellikle de müteşabih âyetlerin çözümünde tevil yoluna gitmiştir. Bu tür âyetlerde çoğunlukla müşâkele²⁶⁷ ve mürsel mecaz gibi anlatımlar olduğunu ifade etmiştir. Müfessirimiz bu saydığımız yollardan başka kinâye, istiâre, temsil ve istiareyi temsiliyye gibi anlatımlar olduğunu söyleyerek işkâli çözmüştür. Üçüncü bölümde ulûhiyetle ilgili müşkil âyetlerin çözümünde bunların misalleri gelecektir.

1.11.2.1. Allah Teâlâ'nın Alay Etmesi (Suhriyyeti)

Ebussuûd Efendi, şu âyette Yüce Allah'a isnat edilen suhriyyet (alay etmek) vasfı sebebiyle işkâl olduğuna temas eder. Bu vasfın müşâkele yoluyla kullanıldığını söyleyerek müşkili çözer:

الَّذِينَ يَلْمِزُونَ الْمُطَّوِّعِينَ مِنَ الْمُؤْمِنِينَ فِي الصَّدَقَاتِ وَالَّذِينَ لَا يَجِدُونَ إِلَّا جُهْدَهُمْ فَيَسْخَرُونَ مِنْهُمْ سَخِرَ
اللَّهُ مِنْهُمْ...

“Sadakalar hususunda çokça gönüllü bağış yapan müminleri ve güçlerinin yettiğinden başkasını bulamayan kimseleri maskaraya alanları Allah maskaraya çevirmiştir ...”²⁶⁸ Ona göre “cezalandırdı” yerine “maskaraya çevirdi” sözünün zikredilmesi “müşâkele” yoluyla olmuştur.²⁶⁹

²⁶⁵ İzâ-i mufâcee: Sadece cümle-i ismiyyeye dâhil olup cümle başında gelmeyen ve cevaba ihtiyaç duymayan edattır. Ebü'l-Beka el-Kefevî, Eyyûb b. Mûsâ (v. 1095/1684), **el-Külliyyât Mu'cem fi'l-mustalahât ve'l-furûki'l-lugaviyye**, nşr. Adnan Derviş-Muhammed Mısıfî, 2. bs., Beyrut, Müessesetü'r-risâle, 1419-1998, s. 71.

²⁶⁶ Ebussuûd, **a.g.e.**, C: III, s. 457; C: II, s. 283.

²⁶⁷ Bedi ilminde anlama güzellik katan söz sanatlarından biri olan müşâkele, “Asıl kelimeyi kullanmayıp önceden açık veya mahzup olarak zikredilen kelimenin bir benzerini zikrederek maksadı ifade etmektir.” el-Kazvîni, **Telhîsü'l-Miftâh**, s. 139.

²⁶⁸ Tevbe 9/79. Bu meâl tarafımızdan yapılmıştır.

²⁶⁹ Ebussuûd, **a.g.e.**, C: II, s. 430.

Ebussuûd Efendi, Yüce Allah'ın sıfatlarında teşbih izlenimi veren yani Allah'ın "istihya etmeme" sıfatından bahseden şu âyette mürsel mecaz veya müşâkele olduğunu söyleyerek işkâli çözmektedir:

إِنَّ اللَّهَ لَا يَسْتَحْيِي أَنْ يَضْرِبَ مَثَلًا مَّا بَعُوضَةً فَمَا فَوْقَهَا ...

"Şüphesiz ki Allah herhangi bir şeyi, bir sivrisineği, hatta onun da ötesindeki misal vermektan utanıp çekinmez ..."²⁷⁰

Birinci yol: "İstihya" vasfının Allah Teâlâ'ya nisbetinde mürsel mecaz vardır. "Utanmak" ifadesi zikredilmiş "yapmamak" anlamı kastedilmiştir.²⁷¹ Zira utanmak, bir şeyi yapmamayı gerektirir. Bu mânadaki "istihya" vasfının olumlu (müspet) veya olumsuz (menfi) olarak Allah'a isnat edilmesi caizdir. Olumlu "istihya"nın O'na isnat edilmesine şu hadisi şerifi delildir: "Allah hayâ sahibidir ve cömerttir. Kul kendisine el açtığı zaman ihsanda bulunmadıkça onu boş çevirmekten hayâ eder."²⁷² Olumsuz "istihya"nın misali yukarıda geçen "Allah bir sivrisineği misal vermektan istihya etmez" âyetidir. Buna göre âyet-i kerîme "Allah sivrisineği de misal verir" anlamındadır. Ebussuûd Efendi, "istihya"nın her iki kullanımıyla da Allah'a isnadının mecaz olduğunu söyler. Dolayısıyla buradaki müşkil, "âyetler arasında teâruz/ihtilaf görünümü veren durum"dan değil lafzın mecazî anlamda kullanılmasından kaynaklanmaktadır.

İkinci yol: "İstihya"dan lafzın hakiki anlamı olan "utanma" mânasını kastetmek de caizdir. Buna göre âyet: "Allah sivrisineği misal vermektan utanmaz" anlamındadır. O'nun bizim anladığımız mânada utanması muhal olduğu için bu söz müşâkele yoluyla söylenmiştir. Zira Mekke müşrikleri: Muhammed'in Rabb'i düşük şeylerle misal vermektan haya etmiyor mu? diyorlardı. Allah Teâlâ da onların bu

²⁷⁰ Bakara 2/ 26.

²⁷¹ Burada kural şudur: Cenab-ı Hak, cisimlere has olup kullarda bulunan herhangi bir sıfatla nitelendirildiğinde bununla sıfatın başlangıcı değil, sıfatın neticesi kastedilir. Bunun misali şudur: Haya insana arız olan bir durumdur, ancak bunun bir başlangıcı ve sonu vardır. Bunun başlangıcı, kötüye nisbet edilme korkusundan dolayı insanda meydana gelen fiziksel değişikliktir. Sonu ise, insanın o işi yapmamasıdır. Allah hakkında hayâ lâfzı kullanılınca, hayânın başlangıcı olan korku değil, onun sonucu olan o fiili yapmamak kastedilir. Bu anlattığımız konuyla alakalı külli bir kaidedir. er-Râzî, Ebû Abdillâh Fahrüddîn Muhammed b. Ömer, **et-Tefsîrü'l-kebîr/Mefâtilhu'l-gayb**, 16 c., 3. bs., Kâhire, Mektebü'l-i'lâmî'l-İslâmî, 1311 h, C:I, cüz 2, s. 132.

²⁷² Ebû Dâvûd, Süleymân b. el-Eş'as es-Sicistânî (v. 275/889), **Sünenü Ebî Dâvûd**, thk. Abdülkâdir Abdülhayr- Seyyid Muhammed Seyyid- Seyyid İbrâhim, 5 c., Kâhire, Dâru'l-hadîs, 1420/1999, Salât, 358, Duâ, C:II, s. 645.

sözüne karşılık sadece şekil (lafız) yönünden benzeyen لَا يَسْتَحْيِي kelimesini tekrarlayarak “Allah bir sivrisineği misal vermekten haya etmez” diye cevap verdi.²⁷³

1.11.3. Tahsis Yolu

Ebussuûd Efendi, ilk bakışta birbiriyle mütenakız gibi görünen âyetler arasındaki işkâli bazen “tahsis” yoluyla gidermiştir. Müellifin bu yolla çözdüğü müşkile misal verelim:

1.11.3.1. Allah Teâlâ'nın Azap Sözünün Değişip Değişmemesi

Ebussuûd Efendi, Cenâb-ı Hakk'ın şu âyette azgınlığa azapla karşılık vereceğini haber verdiğini söyler:

... وَقَدْ قَدَّمْتُ إِلَيْكُمْ بِالْوَعِيدِ * مَا يُبَدِّلُ الْقَوْلُ لَدَى ...

“... Muhakkak ki Ben sizi daha önceden (dünyada) azapla tehdit etmiştim. Benim katımda söz değiştirilmez ...”²⁷⁴ Allah Teâlâ, bu tehdidini göndermiş olduğu kitaplarıyla ve peygamberlerinin diliyle dünya hayatında yapmıştır. Azgınlık eden kulların âhîret günü bahaneler üreterek bu azaptan kurtuluşu ümit etmemelerini onlara hatırlatmış ve bu sözün değiştirilmeyeceğini onlara haber vermiştir.²⁷⁵

Müellif, Allah'ın azap sözünü değiştirmeyeceğini ifade eden âyetle bazı günahkârları affetmesini ifade eden âyeti, aralarındaki teâruz izleniminden dolayı müşkil âyetlerden saymıştır. Bunun çözümünde, Allah Teâlâ'nın bazı günahkârları affetmesinin, azap sözünü değiştirmesi (tebdil) anlamına gelmeyeceğini söyler. Çünkü af ve mağfiret âyetleri azap âyetlerini tahsis etmiştir.²⁷⁶ Yani Şeyhzâde'nin dediği gibi umumî olan azap âyetleri, Allah Teâlâ'nın azap etmeyi dilediği kâfirler ve günahkâr müminler hakkındadır. Günahkâr müminlerden bazıları affedilmek suretiyle

²⁷³ Ebussuûd, a.g.e., C: I, s. 88.

²⁷⁴ Kâf 50/28-29.

²⁷⁵ Ebussuûd, a.g.e., C: V, s. 622-623.

²⁷⁶ Ebussuûd, a.g.e., C: V, s. 623.

bu umumun dışında tutulmuştur. Öyleyse bazılarının affedilmesiyle, Allah'ın sözünde değiştirme (tebdil) olmamıştır.²⁷⁷

1.11.4. Umûmu Nesih Yolu

Müfessirimiz Hanefî usûlcülerin yolunu takip ederek “tahsis” ile “âmmı nesheden”i birbirinden ayırmıştır. Fıkıh usulünün konusu olduğundan müellif bu şartları açıkça zikretmese de, onun ifadelerinden her ikisi için de ayrı şartlar olduğunu anlıyoruz. Ebussuûd Efendi'nin tahsisten ayrı olarak ele aldığı “umumun neshi”, diğer usûlcüler tarafından “tahsis” diye isimlendirilmektedir.²⁷⁸ Müellifin “umûmu neshetme” yoluyla çözdüğü işkâle şu âyeti misali verebiliriz:

1.11.4.1. Kocası Ölen Hamile Kadınların İddeti

Ebussuûd Efendi, kocası ölen hamile kadınların iddetinin doğum yapmalarıyla mı yoksa dört ay on gün beklemeleriyle mi sona ereceği hususunu müşkil âyetler arasında değerlendirir. Bakara sûresindeki şu âyet-i kerimede kocası ölen kadınların iddetinin ister boşanmış olsun isterse hamile olsun dört ay on gün olduğu belirtilir:

وَالَّذِينَ يَتَوَفَّوْنَ مِنْكُمْ وَيَذَرُونَ أَزْوَاجًا يَتَرَبَّصْنَ بِأَنْفُسِهِنَّ أَرْبَعَةَ أَشْهُرٍ وَعَشْرًا ...

“İçinizden ölenlerin geride bıraktıkları eşleri kendi başlarına (evlenmeksizin) dört ay on gün beklerler ...”²⁷⁹ Müfessirimize göre, Talâk sûresindeki şu âyet-i kerimede hamile olan kadınların iddetinin dört ay on gün olması, yukarıdaki âyetle zâhiren müteâriz gibi görünse de hakikatte aralarında işkâl yoktur. Zira bu âyet yukarıdaki âyetin umumunu neshetmiştir:

... وَأُولَاتُ الْأَحْمَالِ أَجَلُهُنَّ أَنْ يَضَعْنَ حَمْلَهُنَّ ...

“... Hamile olanların bekleme süresi ise, doğum yapmalarıyla sona erer ...”²⁸⁰ Yani kocası ölen hamile kadınların iddetinin dört ay on gün değil doğum

²⁷⁷ Şeyhzâde, Muhammed b. Muslihiddin Mustafa el-Kocevî (v. 950/1543), **Hâşiye ‘ale’l-Bezyâvî**, C: IV, s. 288.

²⁷⁸ Ebussuûd, **a.e.**, C: IV, s. 71.

²⁷⁹ Bakara 2/ 234.

²⁸⁰ Talâk 65/4. Ebussuûd, **a.g.e.**, C: V, s. 734.

yapmalarıyla sona erdiğini beyan etmiştir. Müfessirimiz bu âyetin yukarıdaki âyeti tahsis etmediğini beyan etmiştir. Zira ona göre tahsisin şartlarından birisi, tahsis edicinin (muhassıs) sonradan değil aynı zamanda nâzil olmasıdır.²⁸¹ Hâlbuki “Kısa Nisâ sûresi” de (سُورَةُ النَّسَاءِ الْقُصْرَى) denilen Talâk sûresi, Bakara sûresinden sonra nazil olduğu için burada tahsis değil umumun neshi vardır.²⁸²

1.11.5. Nesih Yolu

Nesih, âyetler arasındaki işkâli giderme yollarından biridir. Aralarında ilk anda tenâkuz izlenimi olan âyetlerde, nasih mensuh ilişkisi bilindiği zaman işkâl ortadan kalkar. Nâsih ve mensuhun bilinmesiyle doğru hükme ulaşmak mümkün olur. Süyûtî'nin Ebû İshâk el-İsferâyînî'den (v. 418/1027) naklettiğine göre, aralarında teâruz olan ve hiçbir şekilde aralarını uzlaştırmak mümkün olmayan âyetler tarihî açıdan incelenir. Önceki ile sonraki bilindiği zaman önceki bırakılıp sonraki alınır. Diğer mensuh olur. Tarihleri bilinmezse ve önceden beri iki âyetten biriyle amel etmek üzere icmâ süregelmişse bu durumda icmâ ile bilinmiş olur ki, amel etmek üzere ümmetin üzerinde ittifak ettikleri âyet nâsihtir. Böylece teâruz ortadan kalkar.²⁸³

Abdülazîm Zürkânî'nin (v. 1367/1948) dediği gibi iki nas arasında teâruz bulunduğu zaman önce tahsis veya telif yollarından birisiyle iki nassı bütünleştirmek gerekir. Ancak bu mümkün olmadığı durumda neshe gidilir. Zira iki delili de amel ettirmek, sadece birini amel ettirip diğerini boşa çıkarmaktan daha evladır. Ayrıca nesih olgusu hükümlerde cereyan ettiğine göre hükümlerde de asıl olan kalıcı olmasıdır.²⁸⁴

Ebussuûd Efendi'ye göre, İslâm şeriatı diğer şeriatları neshettiği gibi²⁸⁵ Kur'an-ı Kerim'deki bazı âyetler de diğer bazısını neshetmiştir.²⁸⁶ Müfessirimiz âyetler arasındaki neshin varlığına dair bazı âyetleri delil getirmiştir.²⁸⁷ Ebussuûd

²⁸¹ Ebussuûd, **a.g.e.**, C: IV, s. 71.

²⁸² Ebussuûd, **a.g.e.**, C: V, s. 734.

²⁸³ es-Süyûtî, **el-İtkân**, C: II, s. 734.

²⁸⁴ ez-Zürkânî, **Menâhilü'l-'irfân**, s. 389.

²⁸⁵ Ebussuûd, **a.g.e.**, C: V, s. 605 (Feth 48/28); C: I, s. 117 (Bakara 2/ 41).

²⁸⁶ Ebussuûd, **a.g.e.**, C: I, s. 171.

²⁸⁷ Bakara 2/ 106; Nahl 16/101.

Efendi'nin tefsirini incelediğimizde onun mümkün oldukça âyet-i kerimeleri amel ettirme tarafını tercih ettiğini görmekteyiz. Zaruret olmadıkça âyetin mensuh olduğuna hükmetmemiş bilakis onu muhkem kabul etmiştir. Fakat âyetin mensuh olduğuna dair sahih bir rivâyet varsa ya da nasih ile mensuhun arasını birleştirmek mümkün olmadığı zaman neshe gitmiştir.²⁸⁸

1.11.5.1. Harpte Ne Kadar Sayıdaki Düşmana Karşı Koymanın Farz Olması

Ebussuûd Efendi, müminlerin harpte iken on kat fazla düşmana karşı sebat etmesini farz kılan âyetin daha sonra gelen iki kat fazla düşmana karşı sebat etmeyi farz kılan âyetle mensuh olduğunu söyler.²⁸⁹ Şöyle ki, Yüce Allah, kâfirlerle yapılan harpte Resulullah (as)'a ve müminlere yeteceğini şu âyetle bildirmiştir: يَا أَيُّهَا النَّبِيُّ يَا أَيُّهَا النَّبِيُّ حَسْبُكَ اللَّهُ وَمَنِ اتَّبَعَكَ مِنَ الْمُؤْمِنِينَ “Ey Peygamber! Sana tâbi olan müminlerle beraber Allah sana yeter.”²⁹⁰ Bu âyetten sonra Cenâb-ı Hak, müminleri kâfirlere karşı harbe teşvik etmesi için peygamberine şöyle emretmiştir: ... يَا أَيُّهَا النَّبِيُّ حَرِّضِ الْمُؤْمِنِينَ عَلَى الْقِتَالِ ... “Ey Peygamber! Müminleri savaşa teşvik et! ...”²⁹¹ Bu âyetin devamında ise, kâfirlerin sayısı müminlerden on kat fazla da olsa müminlere yardım edeceğini vadedmiştir: ... إِنْ يَكُنْ مِنْكُمْ عَشْرُونَ صَابِرُونَ يَغْلِبُوا مِائَتِينَ وَإِنْ يَكُنْ مِنْكُمْ مِائَةٌ يَغْلِبُوا أَلْفًا مِنَ الَّذِينَ كَفَرُوا بِأَنَّهُمْ قَوْمٌ لَا يَفْقَهُونَ “... Eğer sizden sabırlı yirmi kişi bulunursa inkâr edenlerden iki yüz kişiyi yener, sizden yüz kişi olursa, bin kişiyi yener; çünkü onlar yaptıklarının bilincinde olmayan bir topluluktur.”²⁹² Ebussuûd Efendi'ye göre bu âyetin beyanıyla, savaş esnasında müminlerin düşmandan kaçmamaları ve kişi başına on kat fazla kâfire karşı sabır ve sebat etmeleri farz kılınmıştır. Bir müddet sonra bu durum Müslümanlara ağır gelince bu hüküm şu âyetle neshedilmiş oldu: أَلَنْ خَفَّفَ اللَّهُ عَنْكُمْ وَعَلِمَ أَنَّ فِيكُمْ ضَعْفًا فَإِنْ يَكُنْ مِنْكُمْ مِائَةٌ أَلَنْ خَفَّفَ اللَّهُ عَنْكُمْ وَعَلِمَ أَنَّ فِيكُمْ ضَعْفًا فَإِنْ يَكُنْ مِنْكُمْ أَلْفٌ يَغْلِبُوا أَلْفِينَ بِإِذْنِ اللَّهِ وَاللَّهُ مَعَ الصَّابِرِينَ “Allah sizde bir zayıflık olduğunu bildi de şu andan itibaren yükünüzü hafifletti. Artık sizden sabırlı yüz kişi olursa Allah'ın izniyle iki yüz kişiyi yener, sizden bin kişi olursa iki bin

²⁸⁸ Ebussuûd, a.g.e., C: V, s. 525; C: I, s. 253.

²⁸⁹ Ebussuûd, a.g.e., C: II, s. 374.

²⁹⁰ Enfâl 8/64.

²⁹¹ Enfâl 8/65.

²⁹² Enfâl 8/65. Bkz. Ebussuûd, a.g.e., C: II, s. 373-374.

kişiyi yener. Allah sabredenlerle beraberdir.”²⁹³ Böylece müminlere kolaylık sağlanmak suretiyle ancak kendilerinden iki kat fazla olan kâfirlere karşı direnmeleri farz kılındı.²⁹⁴

1.11.5.2. Resulullah İle Özel Görüşmeden Önce Sadaka Vermek

Bir âyet-i kerimede Resulullah (as) ile özel görüşmeden önce sadaka verilmesi emredilmektedir. Sonrasındaki âyette ise, sadaka vermeden görüşmenin serbest bırakıldığı bildirilmektedir. Müfessirimiz neshedilen bu sadakanın vacip mi yoksa mendub mu olduğu konusunda âlimlerin ihtilaf ettiğini söyler. Fakat her iki durumda da bu âyetleri müşkil sayar ve aralarında nesih olduğunu söyleyerek işkâli giderir. Ebussuûd Efendi’ye göre Resulullah (as) ile özel görüşme yapmadan önce sadaka vermeyi emreden şu âyet neshedilmiştir:

يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِذَا تَاجَيْتُمُ الرَّسُولَ فَقَدِّمُوا بَيْنَ يَدَيْ نَجْوَيْكُمْ صَدَقَةً

“Ey iman edenler! Peygamberle özel görüşme yapmak istediğiniz zaman, bu görüşmenizden önce bir sadaka verin ...”²⁹⁵ Sonra gelen şu âyet yukarıdaki âyetin hükmünü neshetmiştir:

ءَأَسْفَقْتُمْ أَنْ تَقْدَمُوا بَيْنَ يَدَيْ نَجْوَيْكُمْ صَدَقَاتٍ فَإِذْ لَمْ تَفْعَلُوا وَتَابَ اللَّهُ عَلَيْكُمْ فَأَقِيمُوا الصَّلَاةَ وَآتُوا الزَّكَاةَ وَأَطِيعُوا اللَّهَ وَرَسُولَهُ وَاللَّهُ خَبِيرٌ بِمَا تَعْمَلُونَ

“Özel görüşme yapmadan önce sadaka verecek olmanızdan dolayı (vermediğiniz takdirde) korkuya mı kapıldınız? Madem bunu yapmadınız ve Allah da sizi bağışladı, o halde namazı özenle kılın, zekâtı verin, Allah’a ve Resûl’üne itaat edin. Allah yapıp ettiklerinizden tamamen haberdardır.”²⁹⁶

Müfessirimize göre bu âyet, her ne kadar okunmuş esnasında mensuh olan önceki âyete bitişik olsa da ondan sonra nâzil olmuştur. Böylece neshin şartlarından olan nasih ile mensuh arasındaki zaman farkı burada bulunmuş olur. Nitekim Hazreti Ali’nin (v. 40/661) şu sözü de bu âyetin mensuh olduğuna delalet etmektedir:

²⁹³ Enfâl 8/66.

²⁹⁴ Ebussuûd, **a.g.e.**, C: II, s. 374.

²⁹⁵ Mücâdele 58/12.

²⁹⁶ Mücâdele 58/13. Ebussuûd, **a.g.e.**, C: V, s. 697-698.

إِنَّ فِي كِتَابِ اللَّهِ آيَةً مَا عَمِلَ بِهَا أَحَدٌ غَيْرِي كَانَ لِي دِينَارٌ فَصَرَفْتُهُ فَكَنْتُ إِذَا نَاجَيْتُهُ عَلَيْهِ الصَّلَاةُ
وَالسَّلَامُ تَصَدَّقْتُ بِدِرْهَمٍ

“Allah’ın Kitabı’nda bir âyet var ki, benden başkası onunla amel etmemiştir. Bir dinarım vardı, onu bozdurdum. Resulullah aleyhisselam ile görüşeceğim zaman bir dirhemini sadaka verdim.”²⁹⁷

1.11.5.3. Hicret ya da Akitleşmeden Doğan Verasetle Sadece Akrabalığa Bağlanan Veraset

Ebussuûd Efendi, aşağıdaki âyetler arasında ilk bakışta tenâkuz olduğu sanılmasından kaynaklanan işkâli de nesih yoluyla gidermiştir. Şeyhülislâm’a göre Müslümanlar arasındaki tevârüs şu iki âyette, akrabalığa değil hicret ve akitleşmeye (muvâlât) bağlanmıştır. Nitekim İslâmın ilk dönemlerinde varis olmak için şu âyette ifade edildiği gibi ya muhacir veya ensardan olmak şarttı:

إِنَّ الَّذِينَ آمَنُوا وَهَاجَرُوا وَجَاهَدُوا بِأَمْوَالِهِمْ وَأَنْفُسِهِمْ فِي سَبِيلِ اللَّهِ وَالَّذِينَ أَوْوُوا وَتَوَصَّرُوا أَوْلِيَّكَ بَعْضُهُمْ
أَوْلِيَاءُ بَعْضٍ ...

“İman edip de hicret edenler, malları ve canlarıyla Allah yolunda cihad edenler ve onları bağırllarına basıp yardım edenler birbirlerinin yâr ve yakınlarıdır ...”²⁹⁸ Veya şu âyette olduğu gibi muvâlât akdi²⁹⁹ yapmak gerekiyordu:

... وَالَّذِينَ عَقَدَتْ أَيْمَانُكُمْ فَآتَوْهُمْ نَصِيْبَهُمْ ...

“... Yeminlerinizin bağladığı (ahitleştiğiniz) kimselere de kendi hisselerini verin ...”³⁰⁰ Anlaşmalı kimseler bu âyete göre birbirlerinin malından altıda bire varis olurlardı. Daha sonra hem bu âyet, hem de yukarıdaki âyet şu âyetle neshedildi:

²⁹⁷ Ebussuûd, a.e., C: V, s. 697. Taberî’nin rivâyetinde Hazreti Ali’nin “Sadaka farz kılınmıştı. Sonra neshedildi” sözü de bulunmaktadır. Karş. et-Taberî, Ebû Ca’fer Muhammed b. Cerîr, **Câmiu’l-beyân ‘an te’vîli âyi’l-Kur’ân (Tefsîr)**, thk. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî, 26 c., Kâhire, Dârü’l-Hecer, 1422/2001, C: XXII, s. 482.

²⁹⁸ Enfâl 8/72. Ebussuûd, a.g.e., C: II, s. 377.

²⁹⁹ Muvâlât akdi: İki kişi arasında karşılıklı yardımlaşmaya, âkile ve vâris olmaya dayalı yapılan anlaşmadır. Vehbe ez-Zühaylî (1932-2015), **el-Fıkhu’l-İslâmî ve edilletüh**, 8 c., 2. bs., Dımaşk, Darü’l-fikr, 1405/1985, C: VII, s. 188; C: VIII, s. 251.

Zemaşşerî bu sözleşmenin suretini şöyle zikreder: “Artık seninle anlaştık; Kanım kanındır, hederim hederindir, intikamım intikamındır, savaşım savaşındır, barışım barışındır. Sen bana mirasçısın, ben sana mirasçıyım. Sen benim başıma gelenden sorumlusun, ben de senden sorumluyum. Ben hatayla cinayet işlersem sen benim diyetimi ödersin, buna karşılık ben de senin diyetini öderim. Ebü’l-Kâsım Mahmûd b. Ömer, **el-Keşşâf ‘an hakâiki gavamidi’t-Tenzil ve ‘uyûni’l-ekâvil fi vucûhi’t-te’vîl**, nşr., Muhammed Abdüsselâm Şâhîn, 4 c., 3. bs., Beyrut, Dârü’l-kütübi’l-ilmiyye, 1424/2003, C: I, s. 494.

وَأُولُوا الْأَرْحَامِ بَعْضُهُمْ أَوْلَىٰ بِبَعْضٍ فِي كِتَابِ اللَّهِ مِنَ الْمُؤْمِنِينَ وَالْمُهَاجِرِينَ إِلَّا أَنْ تَفْعَلُوا إِلَىٰ أَوْلِيَائِكُمْ
مَعْرُوفًا كَانَ ذَلِكَ فِي الْكِتَابِ مَسْطُورًا

“Aralarında kan bağı bulunanlar, Allah’ın Kitabı’nda (mirasçılık bakımından) birbirlerine, diğer mü’minlerden ve muhacirlerden daha yakındırlar; dostlarınıza lutufta bulunmanız başkadır. Bu hüküm Kitap’ta kayıt altına alınmıştır.”³⁰¹ Müellif, bu âyete göre akrabalık hakkının, Allah’ın Kitabı’nda din ve hicret hakkından öncelikli olduğunun belirtildiğini söyler. “Allah’ın Kitabı” sözü, Ebussuûd’a göre dört anlama gelir: Levh-i mahfuz, Ahzâb suresindeki bu âyet-i kerime, Mîras âyetleri veya Allah Teâlâ’nın farz kılmasıdır.³⁰²

1.12. DEĞERLENDİRME

Ebussuûd Efendi fıkıh sahasında verdiği fetvalarıyla dönemindeki müşkilleri çözdüğü gibi, ilim dünyasında muteber olan **İrşâdü’l-‘akli’s-selîm ilâ mezâya’l-Kitâbi’l-Kerîm** adlı tefsirinde de zihne takılan müşkil âyetleri çözmüştür. Bu âyetlerde farklı çözüm anlayışlarına başvurarak tefsir ilmine katkı sağlamıştır. Onun bu tefsiri nahvî-edebî bir tefsir olarak tanınmakla birlikte Kur’ân ilimlerine ehemmiyet verdiği ve müşkil âyetlere yeni çözümler getirdiği görülür.

Ebussuûd Efendi, üç kıtaya hâkim olan bir devlette şeyhülislâmlık yapmıştır. Bu görevi vesilesiyle Mu‘tezile, Şia, Havâric gibi mezhepler ve Mecûsilik, Yahudilik ve Hıristiyanlık gibi dinler hakkında sorulan sorulara dair itikatla ilgili fetvalar da vermiştir. Onun bu akîdevî yaklaşımının müşkil âyetlerin çözümüne de yansıdığı görünmektedir. Zira itikatla alakalı müşkil âyetleri çözerken bu gruplara yönelik cevaplar vermiş ve tenkitler yapmıştır.

Şeyhülislâm, tefsirinde müşkilü’l-Kur’ân konusunu “Kur’ân âyetleri arasında akla çelişkili gibi gelen veya anlaşılması zor olan âyetler” çerçevesinde ele almıştır. Ebussuûd Efendi’den önce bu konu farklı eserlerde ele alınmakla birlikte onun bu tefsiri de müşkil konusu üzerinde duran önemli eserlerinden biridir.

³⁰⁰ Nisâ 4/33. Ebussuûd, a.g.e., C: I, s. 517.

³⁰¹ Ahzâb 33/6.

³⁰² Ebussuûd, a.g.e., C: II, s. 377.

Müfessirimize göre âyette işkâle sebep olan bazı konular vardır. Tesbitimize göre bunları iki başlıkta altında incelemiştir. Bunlar aralarında çelişki zannedilmesi sebebiyle meydana gelen işkâl ve lafızdaki mânanın zor anlaşılması ve izaha ihtiyaç duyulması sebebiyle meydana gelen işkâldir.

Âyetler arasında zannedilen teâruz görünümünün sebebi, bazen âyetlerde geçen konu farklılığına dikkat edilmediğinden olur. Bazen yer farklılığı veya zaman farklılığının gözönünde bulundurulmaması da teâruz zannına neden olabilir. Bununla birlikte bazen haber verilen bir şeyin farklı aşamalarından bahsedilir veya bir fiilin farklı iki yönü kastedilir ya da aynı kelime bir yerde hakiki, başka bir yerde mecazî anlamda kullanılır. Bütün bunlara dikkat etmemek kişiyi çelişki vehmine düşürebilir. Bununla birlikte müellif âyetlerdeki farklı kıraatleri de farklı âyetler gibi ele almış, bu farklılığın bazen işkâle sebep olabileceğine temas etmiştir. Müfessirimiz işkâlin, telif, tevil ve tahsis yoluyla çözümünün mümkün olmadığı yerde nesih yoluna başvurmuş, zaruret olmadıkça neshe gitmemiştir.

Ebussuûd Efendi'ye göre lafızlar her zaman zâhiri anlamlarıyla alınmamalıdır. Zira lafzın zâhiri anlamında alınması işkâle sebep olur. Bu gibi yerlerde Allah Teâlâ muradını anlamaya çalışmak gerekir. Müfessirimiz bu tür âyetlerdeki lafızları, müşâkele, mecâz, istiâre, kinâye, temsil anlamlarına hamletmiştir. Zâhiri anlamla açıklanmayan müteşâbih âyetleri de muhkem âyetlere uygun anlamlarla tevil etmiştir. Ayrıca lafızdaki mânanın zor anlaşılması da bazen işkâle sebep olabilmektedir. Müfessirimize göre, kıssalar genelde bütünüyle zikredilmemekte, bir yerde kıssanın bir bölümünün zikredilmesiyle iktifa edilerek başka yerde o bölüm zikredilmeyip başka bölüm zikredilmektedir. Kıssaların bu özelliğinin dikkate alınmaması da işkâle yol açabilmektedir.

İKİNCİ BÖLÜM

2. EBUSSUÛD TEFSİRİNDE ULÛHİYETLE İLGİLİ MÜŞKİL ÂYETLER

Ebussuûd Efendi, Allah Teâlâ hakkında zâhirî mâna verilmesi münasip olmayan ifadeler ve teşbih ifadelerinin hakiki anlamda Allah'a isnat edilmesinin caiz olmadığını söyler.³⁰³ Bu gibi isnadları müşkil olarak görür ve tevil eder. Müşkilü'l-Kur'ân sahasının otoritelerinden olan İbn Kuteybe de daha önce bu gibi âyetleri müşkil âyetler içerisinde değerlendirdiğinden müfessirimizin de ondan etkilendiğini söylememiz mümkündür.³⁰⁴ Bu işkâllerin çoğunu tevil yoluyla, bazısını da telif yoluyla çözer. Müfessirimiz burada nesih yöntemini uygulamaz. Çünkü bu âyetler itikatla alakalı olduğu için burada nesih cereyan etmez. Nesih ahkâm âyetlerinde geçerli olur.

2.1. ALLAH TEÂLÂ'YA ZÂHİREN NİSBET EDİLEN BEŞERÎ SIFATLAR

Âyet-i kerimelerde geçen Allah Teâlâ'nın sıfatlarından bazıları yaratılan (hâdis) varlıkların sıfatlarına zâhiren benzerlik (teşbih) arz etmektedir. Oysa O, yarattığı varlıklara hiçbir şekilde benzemediğini şu âyette beyan etmektedir:

... لَيْسَ كَمِثْلِهِ شَيْءٌ ...

“... O'na benzer hiçbir şey yoktur ...”³⁰⁵

Allah'a nispet edilen hile yapma (مَكْرٌ), tuzak kurma (كَيْدٌ), alay etme (سُخْرِيَّةٌ), utanma (اسْتِحْيَاءٌ) ifadelerinin geçtiği âyet-i kerimeler müfessirimizin tevil ettiği bazı âyetlerdendir. Bunlar hakiki anlamlarında gelmeyip müşâkele yoluyla söylenmiştir. Mesela ona göre şu âyet böyledir:

وَمَكْرُوا وَمَكَرَ اللَّهُ وَاللَّهُ خَيْرُ الْمَاكِرِينَ “İsrâiloğulları(ndan kâfir olanlar) hile yaptılar, Allah da (onlara) hile yaptı. Zaten hile kuranların en hayırlısı ancak Allah'tır.”³⁰⁶

³⁰³ Ebussuûd, a.g.e., C:I, s. 368.

³⁰⁴ Bkz. İbn Kuteybe, a.g.e., s. 244-45.

³⁰⁵ Şûrâ 42/11.

Müfessirimize göre Allah Teâlâ bu âyette, kâfirlerin hile yaptıklarını haber verdikten sonra kendisinin de onlara hile yaptığını beyan etmiştir. مَكْرٌ kelimesinin Allah'a isnadında müşâkele olduğunu söyler. Çünkü “başkasını zarara uğratan hile” anlamına gelen bu kelimenin hakiki anlamda O'na isnat edilmesi caiz değildir. Dolayısıyla buradaki اللهُ وَمَكْرٌ cümlesi “Allah onlara hilelerinin cezasını verdi” anlamındadır.³⁰⁷ Ebussuûd Efendi buradaki isnadın ancak müşâkeleden dolayı güzel sayılacağını söyler. Yoksa kâfirlerin hilesi söz konusu edilmeden önce مَكْرٌ kelimesini ilk başta Allah'a isnat ederek söze başlamak caiz değildir. Çünkü bu isnat, Allah'ın zâtı hakkında caiz olmayan şeyleri düşünmeye sebep olur. Müşâkele bulunan diğer âyetlerde de durum aynıdır.³⁰⁸

Ebussuûd Efendi bu gibi âyetlerde müşâkele bulunmakla beraber bazen iki cümlenin birbiriyle çelişkili gibi görünmesinden kaynaklanan işkâlin olabileceğini de söyler. Şu âyeti buna misal verir:

وَقَدْ مَكَرَ الَّذِينَ مِنْ قَبْلِهِمْ فَلِلَّهِ الْمَكْرُ جَمِيعًا ...

“Onlardan öncekiler de hile yaptılar. Fakat neticede bütün hile Allah'ındır ...”³⁰⁹ Müfessirimiz burada şu mukadder soruya³¹⁰ cevap arar: “Allah Teâlâ, öncekilerin hile yaptığını belirterek onlar için hilenin varlığını ispat etmiştir. Sonra da bütün hilenin kendisine ait olduğunu buyurarak onların hilesinin olmadığını haber vermiştir. Müellif, zâhirdeki bu çelişki durumunu iki yolla izah etmiştir:

Birinci yol: Önceki kâfirler de Peygamberimiz zamanındaki müşrikler gibi hileler kurmuşlardı. Oysa onların hilelerinin hiçbir varlığı yoktur. Çünkü hile, anlamadığı bir taraftan kötülüğü başkasına dokundurmadır. Hâlbuki onların yaptığı ve yapmadığı her şey Allah'ın ilmi ve kudretiyle olduğundan kötülük dokundurmak onların elinde değildir. Dolayısıyla onlar için yaratma fiili yoktur. Sadece kesb³¹¹

³⁰⁶ Âli İmrân 3/54. Bu meâl tarafımızdan yapılmıştır.

³⁰⁷ Ebussuûd, **a.g.e.**, C:I, s. 368.

³⁰⁸ Ebussuûd, **a.g.e.**, C:II, s.358. Müşâkele ifade eden bazı âyetler şunlardır: Yûnus 10/21; İbrâhîm 14/46.

³⁰⁹ Ra'd 13/42. Bu meâl tarafımızdan yapılmıştır.

³¹⁰ er-Râzî, Ebû Abdillâh Zeynüddîn Muhammed b. Ebubekir (v. 666/1268'den sonra), **Es'iletü'l-Kur'âni'l-mecîd ve ecvibetühâ**, Beyrut, el-Mektebetü'l-'asriyye, 1431/2010, s. 145.

³¹¹ Kesb: Kulun iradesini kullanarak fiili işlemeye yönelmesidir. Ebû 'Azbe, Hasan b. Abdülmuhsin (v. 1172/1759), **er-Ravzatü'l-behiyye fî mâ beyne'l-Eşâ'ire ve'l-Mâtürîdiyye**, Haydarâbâd, Meclisü Dâireti'l-me'ârif, 1322/1905, s. 26.

vardır. Durum böyle olunca hilelerinin bir tesiri yoktur. Öyleyse hile fiili, ilk cümlede kesb itibarıyla onlara isnad edilmiş olmakla birlikte, ikinci cümlede yaratma itibarıyla onlardan nefyedilmiştir. Dolayısıyla iki cümle arasında bir gerçekte bir çelişki bulunmamaktadır.

İkinci yol: Kâfirlerin yaptıkları hileler gerçekte peygamberlerin aleyhine dönmediği için onların hilesi yok gibidir. Bilakis onların yaptıkları hile de bizzat Allah tarafından onların verilmiş bir musibettir. Zira hiç ummadıkları yerden kendi aleyhlerine döner. Cenâb-ı Hak bu durumu şöyle haber verir:

... وَلَا يَحِيقُ الْمَكْرُ السَّيِّئُ إِلَّا بِأَهْلِهِ ...

“... Oysa kötü hile sahibinden başkasını kuşatmaz ...”³¹² buyurmuştur.³¹³ Dolayısıyla zâhirde bir teâruz yoktur.

2.2. ALLAH TEÂLÂ’NİN BİLMESİ

Kur’ân-ı Kerîm’deki bazı âyetler ilk bakışta, Allah Teâlâ’nın bir iş meydana gelmeden önce bilmediği izlenimi vermektedir. Oysa Allah Teâlâ kâinatta olanları olduktan sonra bildiği gibi olmadan önce de bilir. Aynı şekilde mükelleflerin fiillerini meydana geldikten sonra bildiği gibi meydana gelmeden önce de bilir. Nitekim buna delalet eden birçok âyet-i kerîme bulunmaktadır. Bunlardan bazısını Ebussuûd Efendi’nin nasıl açıkladığını görelim:

1. Âyet-i kerîme:

... وَلَوْ رُدُّوا لَعَادُوا لِمَا نُهُوا عَنْهُ ...

“... Geri gönderilseler bile, yine kendilerine yasaklanan şeylere döneceklerdir ...”³¹⁴ Bu âyet, Allah’ın var olanı (mevcud³¹⁵) bildiği gibi yok olanı da (madum³¹⁶)

³¹² Fâtır 35/43. Bu meâl tarafımızdan yapılmıştır.

³¹³ Ebussuûd, **a.g.e.**, C: III, s. 173.

³¹⁴ En’âm 6/28.

³¹⁵ Mevcud kelimesi istilahta, “varlığı sabit olan şey” anlamındadır. Bâkılânî, Ebû Bekr Muhammed b. Tayyib (v. 403/1013), **Kitâbü Temhîdi’l-evâil ve telhîsi’d-delâil**, thk. İmâdüddin Ahmed Haydar, Beyrut, Müessesetü’l-kütübi’s-sekâfiyye, 1987/1407, s. 34.

³¹⁶ Madum kelimesi istilahta, “hiçbir şey olmayan, yok” anlamındadır. Bâkılânî, **a.g.e.**, s. 35. Cürcânî Madumun iki kısım olduğunu söyler: Birincisi, “mümteni madum”dur. Bu, mahza yokluk demektir. İkincisi, “mümkün madum”dur. Bu ise var olabilen yokluk demektir (es-Seyyid eş-Şerîf el-Cürcânî, Ebü’l-Hasen Muhammed b. Alî (v. 816/1413), **Şerhu’l-mevâkif**, c. 4, Beyrut, Dâru’l-kütübi’l-

bildiğine delalet eder. Buna göre Allah, ezeli ilminde yaratılmayacağı geçmiş olan madumun şayet yaratılacak olsa nasıl olacağını bilir. Zira yukarıda geçen âyetten anlaşıldığı üzere, Allah Teâlâ kıyamet günü kâfirlerin dünyaya döndürülmeyeceğini bildiği gibi şayet döndürülecek olsalar bunun neticesinin ne olacağını da bilir.³¹⁷

2. Âyet-i kerîme:

مَا أَصَابَ مِنْ مُصِيبَةٍ فِي الْأَرْضِ وَلَا فِي أَنْفُسِكُمْ إِلَّا فِي كِتَابٍ مِنْ قَبْلِ أَنْ نَبْرَأَهَا إِنَّ ذَلِكَ عَلَى اللَّهِ يَسِيرٌ

“Yeryüzünde vuku bulan veya başınıza gelen hiçbir musibet yoktur ki, biz onu yaratmadan önce bir kitapta yazılı olmasın. Kuşkusuz bu Allah’a göre kolaydır.”³¹⁸ Ebussuûd Efendi, yeryüzüne ve insanların başlarına gelecek olan musibetlerin henüz var olmadan önce Allah’ın ilminde sabit olduğunun bu âyette açıkça belirtildiğini zikreder. Zira bunların Kitap’ta yazılması, Allah’ın daha önceden bunları bilmesini gerektirir.³¹⁹

3. Âyet-i kerîme:

الم غُلِبَتِ الرُّومُ فِي أَدْنَى الْأَرْضِ وَهُمْ مِنْ بَعْدِ غَلَبِهِمْ سَيَغْلِبُونَ فِي بَضْعِ سِنِينَ ...

“Elif-lâm-mîm. Rumlar yakın bir yerde yenilgiye uğradılar. Fakat onlar bu yenilgilerinden sonra birkaç yıl içinde galip gelecekler ...”³²⁰

Ebussuûd Efendi bu âyette, Rumların Farslar tarafından mağlup edildikten birkaç sene sonra galip gelmesinin sadece Allah’ın bileceği gayb haberlerinden olduğunu söyler.³²¹ Kur’an’da Allah’ın mutlak ilmini ifade eden bu gibi âyetlerle bazı âyetler arasında ihtilaf olduğu sanılmaktadır. Allah’ın mutlak ilmiyle ilk anda çelişkili gibi görünen bu âyetleri iki grupta incelememiz mümkündür.

Birinci grup: İlmi ilahide değişiklik izlenimi veren âyetlerdir. Bu gibi âyetlerde kastedilen Allah’ın ilminin değişmesi değil malumun değişmesidir.

ilmiyye, 1419/1998, C: I, cüz 2, s. 203). Beyhakî’ye göre, Allah var (mevcut) olanı bildiği gibi var olacak olanın var olduğu zaman nasıl olacağını da bilir. Hiç var olmayacak olan, şayet var olacak olsa onun nasıl olacağını da bilir (el-Beyhakî Ebu Bekr Ahmed b. Hüseyin (v. 458/1066), **el-Esmâ ve’s-sıfât**, nşr. Muhammed Zâhid el-Kevserî, Kâhire, el-Mektebetü’l-Ezheriyye, 1358 h., s. 51).

³¹⁷ eş-Şinkîfî, Muhammed el-Emîn b. Muhammed (1907-1974), **Edvâü’l-beyân**, C: II, s. 223.

³¹⁸ Hadîd 57/22.

³¹⁹ Ebussuûd, **a.g.e.**, C: V, s. 688.

³²⁰ Rûm 30/1-4.

³²¹ Ebussuûd, **a.g.e.**, C: IV, s. 268.

İkinci grup: İlmi ilahide olumsuzluk izlenimi veren bazı âyetlerdir. Bu gibi âyetlerde kastedilen ise, ilmin olmaması değil malumun henüz bulunmamasıdır.³²² Ebussuûd Efendi, birinci grup âyetlerdeki işkâli birkaç yoldan, ikinci grup âyetlerdeki işkâli ise bir yoldan çözüme kavuşturmuştur:

2.2.1. İlmi İlahide Değişiklik İzlenimi Veren Âyetler

Ebussuûd Efendi bu işkâli birkaç yolla çözmüştür. Bu grupta müfessirimizin açıkladığı âyetlerden birisi şudur:

... وَمَا جَعَلْنَا الْقِبْلَةَ الَّتِي كُنْتَ عَلَيْهَا إِلَّا لِنَعْلَمَ مَنْ يَتَّبِعُ الرَّسُولَ مِمَّنْ يَنْقَلِبُ عَلَى عَقْبَيْهِ ...

“... Biz bu yöneldiğin ciheti ancak, Resul’e tabi olanlarla, ökçeleri üzere gerisin geri dönenleri bilmek için kible yaptık ...”³²³

“Ökçeleri üzere gerisin geri dönenler” ile kastedilenler, ya İslam dininden çıkıp mürted olanlardır veya yeni kibleye yönelmeyenlerdir. Bu âyet müşkil âyetlerden sayılmıştır. Çünkü Allah’ın ilminin sonradan hâsıl olduğu izlenimi vermektedir. Hâlbuki Allah Teâlâ’nın mutlak Alîm olduğu yukarıda geçen âyetlerde bildirilmektedir. Müfessirimiz bu âyetteki işkâli dört şekilde çözer.

1. Çözüm: Âyet-i kerîmede geçen “Ökçeleri üzere gerisin geri dönenleri bilmek için” sözü temsil yoluyla anlatımdır.³²⁴

2. Çözüm: Buna göre “Allah’ın bilmesi” sözü hakiki anlamda kullanılmıştır. Bu âyette Allah’ın ilminin malumla bilfiil alakası kastedilmiştir. Buradaki malum (bilinen), Resulullah’ın dine yönelme emrini veya yeni kibleye yönelme emrini tutanlardır. Allah’ın ilminin malum ile alakası iki bakımdan olur. Birincisi ilmin, bilkuvve mevcut olan malumla ilişkisidir. Yani Allah, ezelde Resulullah’a kimin tabi olacağını bilir ve bu ilim tabi olanların yaratılıp tabi olacakları zamana kadar süre gelir. İkincisi ise ilmin mevcut olan malumla bilfiil ilişkisidir. Bu ise Allah’ın, Resul’e tabi olanları hali hazırda mevcut olması bakımından bilmesi demektir.

³²² Şeyhzâde, *Hâşiye ‘ale’l-Beyzâvî*, C: II, s. 76.

³²³ Bakara 2/143. Bu meâl tarafımızdan yapılmıştır.

³²⁴ Temsil: Benzerlik yönü birden çok vasıftan oluşturulan teşbih. el-Kazvîni, *el-Îzâh fi ‘ulûmi’l-belâga*, s. 190. Bu çözümün açıklaması için bkz. s. 63-64.

Amellere karşılık olarak sevap veya azap vermek Allah'ın ilminin malumla ancak bilfiil alakalanmasına bağlıdır.³²⁵

Buna göre âyetin anlamı şudur: “Onlardan sana tabi olanı ittibası mevcut olarak bilelim diye yani sevap verilecek olanı lehine delil, ceza verilecek olanı da aleyhine delil bulunmuş olarak bilelim diye yönelmekte olduğun ciheti kıble yaptık.”³²⁶ Bu tür âyetleri bütün olarak düşündüğümüzde “bilmek için” ifadesinin asıl sebep olmadığı, bilakis asıl sebebin ilmin alakalandığı şey (mef'ul/müteallak) yani bilinen şey (malum) olduğu görülmektedir.

Burada akla şöyle bir soru gelebilir: Mademki asıl illet ilmin müteallakıdır yani malumdur. Öyleyse “Allah'ın bilmesi” bu âyetlerde niçin sebep olarak zikredilmektedir? Ebussuûd Efendi sorulması muhtemel olan bu soruya şöyle cevap vermektedir: Allah'ın ilminin bu gibi âyetlerde sebep olarak zikredilmesinin dört nedeni vardır:

1. Allah Teâlâ, ilmini bu müteallaklara taalluk ettirerek bunlara ayrı bir önem atfettiğini göstermektedir. Örneğin “cihad edenleri bilmek için kullarını imtihan ettiği” haber vererek cihada çok önem verdiğini göstermiştir. Zira ilmini, imtihan etmenin asıl sebebi olan cihad etmelerinin yerinde zikrederek cihat edenleri özellikle bildiğine vurgu yapmıştır.

2. Âhiretteki sevap veya azap karşılığının Allah'ın ezeldaki bilmesine bağlı olmayıp, onlardan fiilen meydana gelen işleri bilmesine bağlı olduğunu haber vermek içindir.

3. Allah'ın ilminin bilfiil taalluk ettiği bu fiillere kulları teşvik etmek içindir.

4. İlmin bilfiil taalluk ettiği bu gibi övülen fiilleri yapmamaktan sakındırmak içindir.

Ebussuûd Efendi, Allah'ın ilmi konusunda bu gibi âyetlerde yaptığı açıklamaların doğruluğuna şu âyeti de kanıt olarak getirir: Allah Teâlâ لِيَعْلَمَ أَنْ قَدْ أَبْلَغُوا

³²⁵ Ebussuûd, **a.g.e.**, C: I, s. 421; Ebû Hayyân, Muhammed b. Yûsuf el-Endelüsî (v. 745/1344), **el-Bahrü'l-muhît**, thk. Âdil Ahmed Abdülmevcûd ve Ali Muhammed Mu'avviz, 9 c., Beyrut, Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, 1422/2001, C: I, s. 597.

³²⁶ Ebussuûd, **a.g.e.**, C:I, s. 206; Ebû Hayyân, **el-Bahrü'l-muhît**, C: III, s. 69. Müfessirimizin buna göre cevapladığı müşkil âyetlerden bazısı için bkz. Ebussuûd, **a.e.**, C: II, s. 88 (Mâide 5/94); Ebussuûd, **a.g.e.**, C: V, s. 689 (Cin 72/28).

رسالاتِ رَبِّوْمِ “resullerin risâletlerini ulaştırmış olduklarını bilmesi için” buyurduktan sonra وَأَحَاطَ بِمَا لَدَيْهِمْ “Resullerin yanlarında olanı ilmen kuşatmıştır” sözünü zikrederek, resullerin tebliğ vazifesini yerine getirdiklerini bilme hususunda gözetleyici meleklerle ihtiyacı olmadığını bildirmiştir. Sonrasında ise وَأَحْصَى كُلَّ شَيْءٍ عَدَدًا “Ve her bir şeyi adeden sayıp bilmıştir” diye haber vererek, eşyaya dair olan bilgisinin küllî ve icmalî olmayıp cüz’î ve tafsilî olduğunu beyan etmiştir.³²⁷

3. Çözüm: Bu âyette “ayırılım” kelimesi yerine mürsel mecaz olarak “bilelim” kelimesi kullanılmıştır. Zira “bilmek”, “birini diğerdinden ayırma”ya sebeptir. Dolayısıyla “bilelim” kelimesi zikredilmiş, bilmenin sonucunda meydana gelen “ayırılım” mânası kastedilmiştir. Buna göre âyet: “Biz, yönelmekte olduğün ciheti ancak, Resûl’e tabi olmakta sebat edenlerle, ayakları kayanlar birbirinden ayrılınsın diye kıble yaptık” anlamındadır.³²⁸

4. Çözüm: Bu cevaba göre “Ökçeleri üzere gerisin geri dönenleri bilelim” âyeti “Resulullah’ın ve müminlerin bilmesi” anlamındadır. Zira Resulullah ve müminlerin Allah katında seçkin kullar oldukları ve kendisine yakın olduklarına dikkat çekmek için onlara ait olan fiil Allah’a isnat edilmiştir.³²⁹ Bu kelim tıpkı, memleketi ordu fethettiğii halde hükümdarın “Memleketi fethettik” demesi gibidir.³³⁰

2.2.2.İlmi İlahide Olumsuzluk İzlenimi Veren Âyetler

Ebussuûd Efendi, Allah’ın henüz bilmediğii izlenimi veren bazı âyetlerdeki işkâli kinâye yoluyla çözmüştür. Müfessirimizin bu grupta çözüme kavuşturduğuu âyetlerden birisi şudur:

أَمْ حَسِبْتُمْ أَنْ تُدْخَلُوا الْجَنَّةَ وَلَمَّا يَعْلَمِ اللَّهُ الَّذِينَ جَاهَدُوا مِنْكُمْ وَيَعْلَمِ الصَّابِرِينَ

“Yoksa siz, Allah içinizden cihat edenleri henüz bilmemişken ve sabredenleri henüz bilmemişken cennete gireceğinizi mi zannettiniz?”³³¹

³²⁷ Ebussuûd, **a.g.e.**, C: V, s. 781-782.

³²⁸ Ebussuûd, **a.g.e.**, C: I, s. 206. Şeyhülislâm’ın benzer şekilde yorumlayarak çözüme kavuşturduğuu bazı müşkil âyetler için bkz. Ebussuûd, **a.g.e.**, C: I, s. 443 (Âli İmrân 3/166-167); Ebussuûd, **a.g.e.**, C: II, s. 87-88 (Mâide 5/94).

³²⁹ Ebussuûd, **a.g.e.**, C: I, s. 206. Müellifin benzer açıklamalar yaptığii diğeri bir âyet için bkz. Ebussuûd, **a.g.e.**, C: II, s. 88 (Mâide 5/94).

³³⁰ el-Âlûsî, **Rûhu’l-me’ânî** C: I, cüz 2, s. 6.

³³¹ Âli İmrân 3/142. Bu meâl tarafımızdan yapılmıştır.

Bu âyette zikredilen “Allah bilmemişken” ifadesi, “ortada bilinen şeyin olmamasından” kinâyedir. Buna göre “Allah cihat edenleri henüz bilmemişken cennete gireceğinizi mi zannettiniz?” sözü “henüz siz cihat etmemişken cennete gireceğinizi mi zannettiniz?” anlamındadır. Kinâyede meknû (kinâyeye yapılan mana) ile meknû anh (kendisinden kinâyeye yapılan mana) arasında lüzum alakası vardır. Buradaki lüzum, bilinenin gerçekleşmesi için bilginin gerçekleşmesinin lâzım olmasıdır. Çünkü Allah’ın bilgisi olmadan bir şeyin gerçekleşmesi imkânsızdır (muhal).³³² O nedenle bir şey gerçekleşmişse o şeye dair Allah’ın bilgisi zorunlu olarak lazım gelir.

Müfessirimiz burada gelmesi muhtemel şu soruya da cevap aramıştır: Mademki âyette “Yoksa siz cihat etmeden cennete gireceğinizi mi zannettiniz?” mânası kastedilmişti, öyleyse bu şekilde açık bir anlatım yerine niçin kinâyeli anlatım tercih edilerek “Allah, içinizden cihâd edenleri bilmeden cennete gireceğinizi mi sandınız?” denildi? Ona göre bunun iki sebebi vardır:

Birincisi, kastedilen manayı daha tekitli bir şekilde ifade etmek içindir. Zira kinâyeye onların cihat etmediklerini delille ispatlamaktadır. Çünkü cihadın varlığı, Allah’ın bilgisini gerektirir. Allah’ın bu hususta bilgisi yoksa o zaman cihadın meydana gelmediği delille sabit olmuştur.

İkincisi, amellere karşılık verme sebebinin Allah’ın bilfiil bilmesine bağlı olduğunu bildirmek içindir.³³³ Müfessirimizin benzer açıklamalarla cevapladığı diğer bir âyet şudur:

... قُلْ أَتُنَبِّئُونَ اللَّهَ بِمَا لَا يَعْلَمُ فِي السَّمَوَاتِ وَلَا فِي الْأَرْضِ ...

“... Onlara de ki: (Ey müşrikler!) Göklerde ve yerde Allah’ın bilmediği bir şeyi mi O’na haber veriyorsunuz?”³³⁴ Yani “Siz, olmayacak bir şeyi mi Allah’a haber veriyorsunuz?”. Bu âyette de “bilginin bulunmaması”, “bilinenin bulunmaması”ndan kinâyedir. Yani “olmayacak şey” yerine “O’nun bilmediği şey” sözü zikredilmiştir.

³³² Ebussuûd, a.g.e., C: I, s. 422.

³³³ Ebussuûd, a.g.e., C: I, s. 422.

³³⁴ Yûnus 10/18. Bu meâl tarafımızdan yapılmıştır.

Olmayacak şey, taptıkları putların Allah'ın huzurunda onlara şefaath edecek olmasıdır.³³⁵

2.3. ALLAH TEÂLÂ'NIN GÖRÜLMESİ (RU'YETULLAH)

Allah Teâlâ'nın görülmesi yani ru'yetullah, Ehl-i sünnet âlimleri tarafından kabul edilirken³³⁶ Mu'tezile ve şia mezhebi mensupları ru'yetullahı inkâr etmektedirler.³³⁷ Burada ihtilafa esas konu olan, Allah'ın âhirette gözle görülmesi meselesidir. Bazı âyetler âhirette görmenin gerçekleşeceğini ifade ederken, diğer bazı âyetler ise bunun olmayacağı izlenimini vermektedir. Dolayısıyla bu mesele de Müşkilü'l-Kur'an ilminin inceleme alanı içerisinde yer almıştır. Müfessirimiz bu konuda orijinal sayılacak açıklamalarda bulunmuş ve diğer mezheplere ikna edici cevaplar vermeye çalışmıştır. Bunlara birazdan değineceğiz. Önce Ruyetullah'ı kabul etmeyenlerin delillerini görelim. Ruyetullah'ı kabul etmeyenler başlıca şu iki âyetin zâhirine dayanarak âhirette görmenin olmayacağını iddia etmişlerdir:

لَا تُدْرِكُهُ الْأَبْصَارُ وَهُوَ يُدْرِكُ الْأَبْصَارَ وَهُوَ اللَّطِيفُ الْخَبِيرُ

“Gözler O'nu idrak edemez, hâlbuki O gözleri idrak eder. O en ince şeyleri bilir ve her şeyden haberdardır.”³³⁸

وَلَمَّا جَاءَ مُوسَى لِمِيقَاتِنَا وَكَلَّمَهُ رَبُّهُ قَالَ رَبِّ أَرِنِي أَنظُرُ إِلَيْكَ قَالَ لَن نَرِيكَ وَإِنِّي أَنظُرُ إِلَى الْجَبَلِ فَإِنِ اسْتَقَرَّ مَكَانَهُ فَسَوْفَ نَرِيكَ ...

“Mûsâ, tayin ettiğimiz vakitte (Tûr'a) gelip Rabbi de onunla konuştuğunda o, “Rabbim! Bana görün; sana bakayım” dedi. Rabbi, “ Sen beni asla göremezsin. Fakat şu dağa bak; eğer o yerinde durabilirse sen de beni görebilirsin” buyurdu ...”³³⁹

³³⁵ Ebussuûd, **a.g.e.**, C: II, s. 480; C: 4, s. 235.

³³⁶ el-Mâtürîdî, Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed, **Te'vîlâtü Ehli's-sünne**, thk. Mecdî Bâsellûm, 10 c., Beyrut, Dârü'l-kütübî'l-ilmiyye, 1426/2005, C: I, s. 137.

³³⁷ Kâdî Abdülcebâr, Ebü'l-Hasen Abdülcebâr b. Muhammed (v. 415/1025), **Tenzîhü'l-Kur'ân**, nşr. Hıdr Muhammed Nebhâ, Beyrut, Dârü'l-kütübî'l-ilmiyye, 2008, s. 172 ve 418; eş-Şerîf el-Murtazâ, Ebü'l-Kâsım Alî b. el-Hüseyn (v. 436/1044), **Emâli'l-Murtazâ (Gurerü'l-fevâid ve dürerü'l-kalâid)**, thk. Muhammed Ebü'l-fazl İbrâhim, Beyrut, el-Mektebetü'l-'asriyye, 1425/2004, C: I, s. 49-50.

³³⁸ En'âm 6/103.

³³⁹ A'râf 7/143.

Ruyetullah'ı inkâr edenlerin delil aldıkları bu âyetler âhirette Allah'ın gözle görülmeyeceği izlenimini vermektedir. Hâlbuki konuyla ilgili başka âyetler Allah'ın âhirette gözle görüleceğine delalet etmektedir. O âyetlerden bazısı şunlardır:

وَجُوهٌ يَوْمَئِذٍ نَّاصِرَةٌ إِلَىٰ رَبِّهَا نَاظِرَةٌ

“Oysa o gün bir kısım yüzler Rab’lerine bakarak mutlulukla parıldayacaktır.”³⁴⁰

كَلَّا إِنَّهُمْ عَنْ رَبِّهِمْ يَوْمَئِذٍ لَمَحْجُوبُونَ

“Ve gerçek şu ki onlar, o gün elbette Rab’lerinden mahrum kalacaklardır.”³⁴¹

Şeyhülislâm, âhirette vuku bulacak ru’yeti inkâr edenlerin delil olarak ileri sürdükleri En‘âm sûresindeki: “Gözler O’nu (görüp) idrak edemez” âyetinde onların lehine hiçbir dayanak olmadığını beyan etmektedir. Zira âyette geçen “idrak” bir şeye ulaşım, o şeyi kuşatmaktan ibarettir. Allah'ın zatı hakkında bir kuşatma ise imkânsız olup âyette nefyedilen budur. Yoksa bu âyet görmenin mutlak anlamda yani hem dünya hem âhiret açısından gerçekleşmeyeceğine delalet etmemektedir. Nitekim müfessirimiz, başta İbn Abbas (v. 68/687-88) olmak üzere tabiinin büyüklerinden gelen rivayetlerle ru’yetin âhirette gerçekleşeceğini beyan etmektedir. Müfessirimiz bu konuda İbn Abbas (ra) ve Mukatil b. Süleyman’dan (v. 150/767) gelen şu rivâyeti nakleder: “Gözler dünyada O’nu idrak edemez. O âhirette görülecek.”³⁴²

Ebussuûd Efendi’ye göre idrâk görmekten (ru’yet) daha hususidir. Çünkü idrak, kuşatıp kavramaktır. Nitekim Araplar: رأيت الشيء وما أدركته “Bir şey gördüm fakat idrak edemedim” derler. Dolayısıyla görmek bulunduğu halde bazen idrak bulunmayabilir. Öyleyse ... لا تُدْرِكُهُ الْأَبْصَارُ ... âyeti “Gözler onu görmez ...” mânasında değil “Gözler onu kuşatamaz ...” anlamındadır. Ayrıca usul âlimlerince şu kaide tespit edilmiştir: “Daha özel olanın (ehass) nefyi, daha genel olanın (eam) nefyini gerektirmez.” Öyleyse Allah'ın zatını hiç kimsenin hakiki mânada idrak

³⁴⁰ Kıyâmet 75/22-23.

³⁴¹ Mutaffifin 83/15. Âhirette müminlerin Allah'ı göreceklerine delalet eden diğer âyetler için bkz. Yûnus 10/26; Kaf 45/35.

³⁴² Ebussuûd, a.g.e., C: II, s. 188-189.

edememesine rağmen idrakın nefyedilmesinden ru'yetin hiçbir şekilde olmaması lazım gelmez.³⁴³

Ru'yeti inkâr edenlerin delil olarak ileri sürdükleri diğer bir âyet ise Araf sûresindedir. Bu âyette Mûsâ (as), Allah Teâlâ'dan zatını görmeyi ve O'na bakmayı talep etmiştir. Buna karşılık Allah Teâlâ ona, "Sen asla Beni göremezsin" buyurmuştur. Başta Mu'tezile olmak üzere ru'yeti inkâr edenler görmenin cismaniyeti gerektirdiğini, bunun ise Allah hakkında muhal olduğunu söyleyerek dünyada ve âhirette Allah'ın görülemeyeceğini iddia etmişlerdir. Allah'ın görülebilmesi için O'nun bir mekânda bulunması gerektiğini ileri sürmüşlerdir. Müfessirimize göre bu iddia zanna dayalıdır. Şayet ru'yet, görülenin cihetine bağlı olsaydı, bilgide bilinenin cihetine bağlı olurdu. Hâlbuki Allah bir cihet olmadan bilindiğinde göre aynı durum Allah'ın bir cihet olmadan görülmesinde de geçerlidir.³⁴⁴

Ebussuûd Efendi iddia edildiği gibi bu âyetin ru'yeti inkâr edenlerin lehine delil olmayıp bilakis bazı yönlerden ru'yetullah'ın caiz olduğuna delil sayılacağını söyler. Çünkü akli olan bir kimse bile imkânsız (muhal) olan bir şeyi talep etmezken peygamberlerin muhal olan bir şeyi talep etmesi düşünülemez. Özellikle istedikleri şey Allah'ın sıfatlarını bilmemeyi gerektirecek derecede ise böyle bir talebin peygamberler hakkında, özellikle de Mûsâ (as) gibi ülülazim bir peygamber hakkında düşünülmesi imkânsızdır. Hazreti Mûsâ'nın isteği muhal bir istek olmadığı için Allah Teâlâ, Mûsâ (as)'a لَنْ تُرَانِي sözüyle cevap verdi. Eğer onun isteği imkânsız bir istek olsaydı o takdirde Allah Teâlâ ona: لَنْ أُرِيكَ (Ben asla görünmem), لَنْ تُرَانِي (Ben sana asla görünmeyeceğim) veya لَنْ تَنْظُرَ إِلَيَّ (Sen bana asla bakamazsın) diye cevap verirdi.³⁴⁵

Allah Teâlâ'nın Mûsâ (as)'a لَنْ تُرَانِي sözüyle cevap vermesi onun görmekte yetersiz olduğuna dikkat çekmek içindir. Çünkü görmek, gören kimsede birtakım kabiliyetlerin bulunmasına, birtakım vasıflarla mücehhez olmasına bağlıdır. O vakit henüz bunlar Mûsâ (as)'da mevcut değildi. Hâsıl-ı kelim لَنْ تُرَانِي sözüyle ru'yetin

³⁴³ eş-Şinkîfî, **Def'u ihâmi'l-ızdırâb 'an âyâti'l-Kitâb**, Mekketü'l-mükerreme, Darü âlemi'l-fevâid, 1426h., s. 131-132.

³⁴⁴ ez-Zemahşerî, **el-Keşşâf**, C: II, s. 146-147; İbnü'l-Müneyyir, **el-İntisâf** (el-Keşşâf hâmişinde), C: II, s. 146-147.

³⁴⁵ Ebussuûd, **a.g.e.**, C: II, s. 293.

imkânsız olduğuna delil getirmek yanlışır. Çünkü Cenâb-ı Hakk'ın Hazreti Mûsâ'ya Zat'ını göremeyeceğini haber vermesi, görmenin imkânsızlığına delalet etmediği gibi Mûsâ (as)'ın Allah'ı ebediyen göremeyeceğine ve ondan başkasının Allah'ı göremeyeceğine asla delalet etmez.³⁴⁶

Müfessirimiz burada genel olarak Mu'tezile'nin ileri sürdüğü şu iddiaya da³⁴⁷ cevap vermiştir: Onlara göre Hazreti Mûsâ, Allah'ı görmeyi:

... أَرِنَا اللَّهَ جَهْرَةً ...

“... Bize Allah'ı apaçık göster ...”³⁴⁸ diyen kavmini susturmak için istemiştir. Zira Hazreti Mûsâ'nın kavmi Allah'ı görmeyi isteyince o bu isteklerini yadırgadı. Bunun yanlış olduğunu onlara bildirdiyse de isteklerinden vazgeçmediler. İsteklerinde direterek dediler ki:

... يَا مُوسَى لَنْ نُؤْمِنَ لَكَ حَتَّى نَرَى اللَّهَ جَهْرَةً ...

“... Ey Mûsâ! Allah'ı açıkça görmedikçe sana asla inanmayız ...”³⁴⁹ Mûsâ (as)'da bunun üzerine onları susturmak ve şüphelerini gidermek için Allah'tan zâtını görmeyi talep etmiştir.

Ebussud Efendi, Mu'tezile'nin bu iddiasının yanlış olduğunu beyan etmiştir. Çünkü Hazreti Mûsâ'nın kavminin Allah'ı görme istekleri aklen ve şer'an imkânsız olsaydı Mûsâ (as)'ın onlara cahilce bir istekte bulduklarını söylemesi ve onların şüphelerini izale etmeye çalışması gerekirdi. Nitekim kavmi:

... يَا مُوسَى اجْعَلْ لَنَا إِلَهًا كَمَا لَهُمُ آلِهَةٌ ...

“... Ey Mûsâ! Onlara ait tanrılar gibi sen de bizim için bir tanrı yap ...” dediğinde, Mûsa (as) onlara:

... إِنَّكُمْ قَوْمٌ تَجْهَلُونَ ...

“... Gerçekten siz cahil bir toplumsunuz ...”³⁵⁰ diyerek onları cahillikle nitelemişti. Ayrıca onların bu görme istekleri aklen ve şer'an imkânsız bir istek

³⁴⁶ Ebussuûd, **a.g.e.**, C: II, s. 293-294.

³⁴⁷ ez-Zemahşerî, **el-Keşşâf**, C: II, s. 147-148; el-Murtazâ, **el-Emâlî**, C: II, s. 189.

³⁴⁸ Nisâ 4/153.

³⁴⁹ Bakara 2/55.

³⁵⁰ A'râf 7/138.

olsaydı, Hazreti Mûsâ'nın onların istekleri gibi istekte bulunmaması gerekirdi. Nitekim Sina dağına giderken kardeşi Harun (as)'a kavminin kötü yola sapması durumunda:

... وَلَا تَتَّبِعِ سَبِيلَ الْمُفْسِدِينَ

“... Bozguncuların yolunu izleme”³⁵¹ diyerek nasihatta bulunmuştu.

Ebussuûd Efendi, ru'yete şunu da delil getirir: Cenâb-ı Hakk'ın, ru'yeti, tecelliden sonra dağın yerinde durmasına bağlaması dahi ru'yetullahın caiz olduğuna delildir. Çünkü Allah Teâlâ, zatının görülmesini mümkün olan bir şarta bağlamıştır. Bu hususta şöyle buyurur: “Eğer o dağ yerinde durursa sen beni görürsün.” Mümkün olan şarta bağlanan şeyin de mümkün olması zorunludur. Buna göre Allah Teâlâ'nın görülmesinin de caiz ve mümkün olması gerekir.³⁵² Müfessirimiz, daha sonra şu âyet-i kerîmelerin de Allah Teâlâ'nın âhirette görüleceğine delalet ettiğini beyan eder:

1.Âyet-i Kerime:

وَجُودٌ يَوْمَئِذٍ نَاضِرَةٌ إِلَى رَبِّهَا نَاطِرَةٌ

“O günde birtakım yüzler parlayıcıdır. Rablerine bakıcıdır.”³⁵³ Yani Allah'ın dışındaki her şeyi unutup, O'nun cemalini seyretmeye dalarak O'nu görecektir. İnsanın aklına gelen her türlü şekil ve vasıftan; mekân ve yönden münezze olarak O'nu müşahede edecektir.³⁵⁴

2.Âyet-i Kerime:

كَلَّا إِنَّهُمْ عَنْ رَبِّهِمْ يَوْمَئِذٍ لَمَحْجُوبُونَ

“Hayır, şüphesiz onlar, kıyamet günü Rablerini görmekten mahrum bırakılacaklardır.”³⁵⁵ Ebussuûd Efendi bu âyetin tefsirinde, kâfirlerin kıyamet günü Rablerini göremeyeceklerini, müminlerin ise O'nu göreceklerini ifade etmiştir.³⁵⁶

³⁵¹ A'râf 7/142.

³⁵² Ebussuûd, **a.g.e.**, C: II, s. 294.

³⁵³ Kıyâmet 75/22-23.

³⁵⁴ Ebussuûd, **a.g.e.**, C: V, s. 797-798..

³⁵⁵ Mutaffîfîn 83/15. Âhirette müminlerin Allah'ı göreceklerine delalet eden diğer âyetler için bkz. Yûnus 10/26; Kâf 50/35.

³⁵⁶ Ebussuûd, **a.g.e.**, C: V, s. 847.

Burada özellikle Zemahşerî tarafından, genel olarak da Mu'tezile tarafından şu iki âyete tutunularak şöyle bir itiraz gelmektedir:

وَإِذْ قُلْتُمْ يَا مُوسَىٰ لَنْ نُؤْمِنَ لَكَ حَتَّىٰ نَرَىٰ اللَّهَ جَهْرَةً فَأَخَذَتْكُمُ الصَّاعِقَةُ وَأَنْتُمْ تَنْظُرُونَ

“Bir zamanlar, “Ey Mûsâ! Allah’ı açıkça görmedikçe sana asla inanmayız” demiştiniz de bakıp dururken hemen sizi yıldırım çarpmıştı.”³⁵⁷

... فَقَالُوا أَرِنَا اللَّهَ جَهْرَةً فَأَخَذَتْهُمُ الصَّاعِقَةُ بِظُلْمِهِمْ ...

“... (Ehl-i kitap): Bize Allah’ı apaçık göster, demişlerdi de bu haksız davranışları yüzünden onları hemen yıldırım çarpmıştı ...”³⁵⁸

Mu'tezile'nin bu âyetlerden yola çıkarak ileri sürdükleri iddiaya göre şayet ru'yet caiz olsaydı, Mûsâ (as)'ın Tur'a götürdüğü yetmiş kişi, caiz olan bir şeyi istemekle cezalandırılmazlardı. Allah’ı görmeyi istemekle cezalandırıldıklarına göre hem dünyada hem de âhirette ru'yetullah vuku bulmayacaktır.³⁵⁹

Müfessirimiz bu iddiaya şöyle cevap verir: Onların cezalandırılmaları, görmeyi istemelerinden dolayı değildir.³⁶⁰ Bilakis aşırı inatçılık, dik kafalılık ve imkânsız olan bir şeyi istemelerinden dolayıdır. Zira onlar, Allah’ın cisimlere benzediğini, cisimlerin karşıdan görülür gibi görüleceğini zannediyorlardı. Oysa bunun imkânsız olduğunda şüphe yoktur. Allah hakkında mümkün olan görme, ancak vasıf ve şekilden tamamen münezze olan görmedir. Bu ise, müminler için âhirette olacaktır.³⁶¹

2.4.ALLAH TEÂLÂ’NIN İKİ DOĞU ve İKİ BATININ RABBİ OLMASI İLE DOĞULARIN RABBİ OLMASI

مَشْرِقٌ (doğu) ve مَغْرِبٌ (batı) kelimeleri, bazı âyetlerde ikil (tesniye), bazısında ise çoğul (cemi) olarak Cenâb-ı Hakk’a izafe edilmiştir. Ebussuûd Efendi, ilk bakışta

³⁵⁷Bakara 2/55.

³⁵⁸Nisâ 4/153.

³⁵⁹ en-Nesefî, Ebü'l-Berekât Hâfızüddîn Abdullâh b. Ahmed (v. 710/1310), **Medârikü't-Tenzil ve Hakâiku't-te'vil (Tefsirü'n-Nesefî)**, 2 c., İstanbul, Dârü'l-Edâ (ofset), 1993, C: I, cüz 1. s. 53.

³⁶⁰ el-Hafâcî, **Hâşiye 'ale'l-Beyzâvî**, C: II, s. 164.

³⁶¹ Ebussuûd, **a.g.e.**, C: I, s. 126.

çelişki vehmi uyandıran bu âyetleri birbirine uygun mânalarla uzlaştırarak çözümlenmiştir.

İkil (tesniye) geçtiği âyet:

“O, iki doğunun da Rabb’i iki batının da Rabb’idir.”³⁶²

Çoğul (cemi) geçtiği âyetler:

“O, göklerin, yerin ve bunlar arasındaki Rabb’i, güneşin doğuş yerlerinin Rabb’idir.”³⁶³

“Doğuların ve batıların Rabb’ine yemin ederim ki, bizim gücümüz yeter.”³⁶⁴

Ona göre ilk âyette, iki doğu ile kastedilen, güneşin kış ve yaz mevsimine ait doğuş yerleridir. Zira güneşin bu iki ayrı mevsime ait doğuş yeri vardır. İki batı ile kastedilen ise, güneşin kış ve yaz mevsimine ait batış yerleridir. Yine güneşin iki ayrı mevsime ait batış yeri vardır.³⁶⁵

(doğu) مَشْرِقٌ ve (batı) مَغْرِبٌ kelimelerinin çoğul olarak geçtiği yerler ise müfessirimize göre, güneşin her gün değişen doğuş yerleridir. Zira Güneş’in üç yüz altmış tane doğuş yeri vardır. Her gün ayrı bir yerden doğar. Aynı şekilde üç yüz altmış tane batış yeri vardır. Her gün ayrı bir yerden batar. Buna göre âyetler arasında hakiki bir ihtilaf yoktur.³⁶⁶

³⁶² Rahmân 55/17.

³⁶³ Sâffât 37/5.

³⁶⁴ Me‘âric 70/40.

³⁶⁵ Ebussuûd, a.g.e., C: V, s. 662; C: IV, s. 403.

³⁶⁶ Ebussuûd, a.g.e., C: IV, s. 402-403. Müfessirimiz bu işkâli مَشْرِقٌ ve مَغْرِبٌ kelimelerinin ikil ve çoğul geçtiği yerlerde incelemiştir. Kadı Abdülcebbar (v. 415/1025) ise, buradaki işkâli çözerken مَشْرِقٌ ve مَغْرِبٌ kelimelerinin tekil olarak geçtiği şu âyeti de yukarıda geçen âyetlerle birlikte ele almıştır.

رَبُّ الْمَشْرِقِ وَالْمَغْرِبِ ...

“Doğunun da batının da Rabb’i O’dur ...” (Müzzemmil 73/9)

Kâdî, Ebussuûd’un sözlerinden ayrı olarak şöyle der: “Tekil olan مَغْرِبٌ ve مَشْرِقٌ kelimelerinden cins mânası olan “güneşin doğduğu ve battığı yer” veya “her gün meydana gelen güneşin doğduğu ve battığı yerlerden biri” anlamı kastedilebilir. İkil olanlar, kış ve yaz mevsimine ait doğuş yerleri ile yine kış ve yaz mevsimine ait batış yerleridir. Çoğul olan ise her gün değişen doğuş ve batış yerleridir. Bu âyetleri böyle tefsir ettiğimizde tenakuz şüphesi ortadan kalkmaktadır.” Karş. Kâdî Abdülcebbar, **Tenzihü'l-Kur'ân**, s. 414.

2.5. ALLAH TEÂLÂ'NIN SIFATLARI

2.5.1. Allah Teâlâ'nın Kalpleri Mühürlemesi

Allah Teâlâ insanı irade sahibi bir varlık olarak yaratmıştır. Onu birtakım vazifelerle mükellef kılmıştır. Mükellefiyetin şartlarından birisi de insanın iradesinde hür olması yani kendi isteğiyle yapması veya yapmamasıdır.

Allah, insanı fiillerinde mecbur kılmamıştır. Bu hususta ona istek ve tercih hakkı tanımış, dileyen kimse iradesini kullanarak iman etmekte, dileyen de inkâr etmektedir. Bundan dolayı insanın sahip olduğu “irade” sıfatı, onun yaptığı işlerden mesul olmasını gerektiren temel vasıflardandır. Bu vasfa sahip olmadan sorumluluk (mesuliyet) gerçekleşmez. Aksi takdirde insanın bir işi cebirle³⁶⁷ yapması lazım gelir. Cebirle yaptığı bir işten dolayı âhirette mesul olması da ilâhi adalete aykırıdır. Bazı âyetlerin zâhirinden, kâfirlerin ve münafıkların iman etmemesinin Allah'ın zorlamasıyla olduğu anlaşılmaktadır. Bunlardan birisi şudur:³⁶⁸

“Allah onların kalplerini ve kulaklarını mühürlemiştir, gözlerinde de kalın bir perde bulunmaktadır ve onlar için büyük bir azap vardır.”³⁶⁹ Bu âyet ilk bakışta, kalpleri ve kulaklarındaki mühürlemenin ilâhi iradenin zorlayıcı tesiriyle meydana geldiği izlenimi uyandırmaktadır. Çünkü kalbi ve kulağı mühürlenmiş ve gözünde perde olan kişinin iman etmeye karşı, gücü ve iradesi olmaz.

Buna karşılık birçok âyet, kâfirlerin ve münafıkların kendi istekleriyle iman etmediklerine delalet etmektedir. O âyetlerden bazıları şunlardır:³⁷⁰

“Onlar, doğru yol karşılığında ...”³⁷¹ أولئِكَ الَّذِينَ اشْتَرُوا الضَّلَالَةَ بِالْهُدَى وَالْعَذَابَ بِالْمَغْفِرَةِ ...

³⁶⁷ Cebir: Zihnî ve amelî bütün fiillerin ilâhî gücün zorlayıcı tesiriyle meydana gelmesini ifade eden kavram. İrfân Abdülhamid, **DİA**, “Cebriyye”, İstanbul, 1993, C: VII, s. 205.

³⁶⁸ Bu mânadaki diğer âyetlerden bazıları için bkz. Ebussuûd, **a.g.e.**, C: II, s. 136 (En‘âm 6/25); C: II, s. 528 (Yûnus 10/97); C: V, s. 591 (Muhammed 47/23).

³⁶⁹ Bakara 2/7.

³⁷⁰ Bu mânaya delalet eden diğer bazı âyetler için bkz. Âli İmrân 3/175; Mâide 5/80; Fussilet 41/18.

³⁷¹ Bakara 2/175.

... Artık dileyen iman etsin, dileyen inkâr etsin ...”³⁷² Şimdi müfessirimizin bu âyetleri birbiriyle nasıl uzlaştırdığını görelim.

Şeyhülislâm, yukarıda geçen **حَتَمَ اللَّهُ عَلَى قُلُوبِهِمْ** âyetindeki “mühürleme” kelimesinde istiare ya da temsil olduğunu kaydeder. İstiare olması durumunda âyet şu anlama gelir: Kâfirler azgınlıkta ileri gittikleri ve Hak’tan yüz çevirdikleri için Allah Teâlâ onların kalplerinde vaaz ve nasihattan tesirlenmeyecek, hakkı kabul etmeyecek bir hâl yarattı. Kâfirlerin kalplerindeki bu hâl, oturulmak için bina edilen boş evlerin kapısına mühür vurmaya benzetilmiştir. Her ikisinin birbirine benzerlik yönü, kabul etmeye elverişli oldukları şeyi kabul etmemeleridir.

Temsil olması durumunda ise âyet şu anlama gelir: İnsanın yaratılış gayesi olan, iman etmek ve dini faydalar sağlamak gibi ulvî değerlere ulaşması engellenen kalplerinin durumu birçok önemli faydalar sağlaması için hazırlandığı halde bu faydaları sağlamayan yerlerin hâline benzetilmiştir.³⁷³

Müfessirimiz, “mühürleme” diye tabir edilen, kâfirlerin kalplerindeki imana engel olan bu durumun yaratma bakımından Allah’a isnat edildiğini söylemektedir. Çünkü Ehl-i sünnete göre iyi-kötü, hayır-şerrin, kısaca kâinatta meydana gelen bütün işlerin yaratıcısı Allah Teâlâ’dır. Kâfirlerin kalpleri ve kulaklarına mühür vurulması, gözlerine perde çekilmesi onların dünyadaki azabı olduğu, âhiretteki azaplarının ise daha büyük olduğu bildirilmektedir. Bu azapların haber verilmesi, yaptıkları işlerin kesb bakımından onlara ait olduğunu göstermektedir. Zira “mühürleme” işinin Allah tarafından onların kalplerinde yaratılması cebir yoluyla değil bilakis onların işledikleri kabahatler sonucunda meydana gelmiştir. Nitekim bunu açıkça beyan eden âyetlerden birisi şudur:³⁷⁴

... **بَلْ طَبَعَ اللَّهُ عَلَيْهَا بِكُفْرِهِمْ** ... “... Dahası inkârları sebebiyle Allah o kalpler üzerine mühür vurmuştur ...”³⁷⁵

Ebussuûd Efendi’ye göre, işledikleri inkâr fiiline karşılık Allah Teâlâ onları iman etmeye muvaffak kılmamış yani dünyada “kalplerini mühürleme” cezasıyla

³⁷² Kehf 18/29.

³⁷³ Ebussuûd, **a.g.e.**, C: I, s. 44.

³⁷⁴ Bu konudaki bazı âyetlerin benzer tefsirleri için bkz. Ebussuûd, **a.e.**, C: II, s. 193, (En’âm 6/110); C: II, s. 295 (A’râf 7/146), C: II, s. 528, (Yûnus 10/97), C: V, s. 718 (Saf 61/5).

³⁷⁵ Nisâ 4/155.

cezalandırmıştır. Allah'a iman etmeye müsait olan yaratılışlarındaki karakteri değiştirdiklerinden ve böylece kendi istekleriyle dalaleti tercih ettikleri için Allah onların bu tür cezalara layık olduklarını bilerek onlarda dalalet yaratmıştır.³⁷⁶

Nitekim bu durum şu âyette beyan edilmektedir:

أَفَرَأَيْتَ مَنْ اتَّخَذَ إِلَهَهُ هَوِيَهُ وَأَصْلَهُ اللَّهُ عَلَىٰ عِلْمٍ وَخَتَمَ عَلَىٰ سَمْعِهِ وَقَلْبِهِ وَجَعَلَ عَلَىٰ بَصَرِهِ غِشَاوَةً فَمَنْ يَهْدِيهِ مِنْ بَعْدِ اللَّهِ أَفَلَا تَذَكَّرُونَ

“Arzularını tanrı yerine koyan, Allah’ın –bilgisine rağmen (sapmayı tercih ettiği için)- kendini saptırdığı, kulağını ve kalbini mühürlediği, gözüne de perde çektiği kimseyi bir tasavvur et! Allah’tan sonra onu kim yola getirecek? Düşünmüyor musunuz?”³⁷⁷

Öyleyse “mühürleme” işi cebren değil, onların suçları neticesinde Allah’ın bunu yaratmasıyla olmuştur. Çünkü onlar inkâr ve dalalete daldıkları için Allah onları yardımından yoksun ve kendi başlarına bırakmıştır.³⁷⁸

Ebussuûd Efendi, cebir izlenimi uyandıran âyetlerin zâhiri anlamda olmadığını beyan ettikten sonra³⁷⁹ mühür vurma (خَتَمَ), damgalama (طَبَعَ), perdeleme (تَغَشِيَةٌ) gibi kelimelerin zikredildiği âyetlerde şu kurala delil olduğunu söyler: “Kulların yaptığı kötü fiiller Allah’ın kudreti, kulun kesbiyle meydana gelir.”³⁸⁰

2.5.2. Allah Teâlâ’nın Cinleri ve İnsanları Yaratma Gayesi

Allah Teâlâ:

وَلَقَدْ دَرَأْنَا لِحَبَّتُمْ كَثِيرًا مِنَ الْجِنَّ وَالْإِنْسِ ...

“Andolsun biz, cinlerden ve insanlardan birçoğunu cehennem için yaratmış olduk ...”³⁸¹ âyetinde, cinler ve insanların birçoğunun cehennem için yaratıldığını beyan ederken,

وَمَا خَلَقْتُ الْجِنَّ وَالْإِنْسَ إِلَّا لِيَعْبُدُونِ

³⁷⁶ Ebussuûd, a.g.e., C: V, s. 567.

³⁷⁷ Câsiye 45/23.

³⁷⁸ Ebussuûd, a.g.e., a.g.e., C: II, s. 519.

³⁷⁹ Ebussuûd, a.g.e., C: II, s. 193.

³⁸⁰ Ebussuûd, a.g.e., C: II, s. 519.

³⁸¹ A’râf 7/179.

“Ben cinleri ve insanları, başka değil, sırf bana kulluk etsinler diye yarattım”³⁸² âyetinde, onların yaratılış gayesinin kendisine ibadet etmek için olduğunu haber vermiştir.

Müfessirimiz bu iki âyette zikredilen yaratılış gâyelerinin farklılığına temas ederek aralarını şöyle uzlaştırmıştır: İlk âyette, cehenneme girmek için yaratıldığı bahsedilen kimseler, şaki olacaklarına dair Allah’ın ezeli ilminde sözün kesinleştiği kimselerdir. Fakat onlar hakkında bu sözün geçmesi, cebir yoluyla değil bilakis Allah Teâlâ’nın onların iradelerini hakka çevirmeyeceklerini ve kendi istekleriyle daima batılda ısrar edeceklerini bildiği içindir. İşte cinler ve insanların birçoğunun iradelerini hakka çevirmeyecekleri ve şaki olacakları Allah katında malum olması itibarıyla cehennem gayesiyle yaratıldıkları ifade edilmiştir.

İkinci âyet-i kerîmede ise, onların yaratılışlarının ibadet etmeye kabiliyetli ve muktedir olduklarını vurgulamak maksadıyla ibadet için yaratıldıkları ifade edilmiştir.³⁸³ Sonuç olarak, bu iki âyette cinler ve insanların yaratılış gayeleri değişik yönlerden konu edildiği için burada bir teâruz yoktur.

2.5.3. Allah Teâlâ’nın Dilemesi

Meşîet (irade, dileme), Allah’ın zatî sıfatlarından³⁸⁴ Allah’ın meşîet sıfatı, bir işi yapmak veya yapmamaktan birini tercih etmeyi gerektirir. Meşîet ve irade, Matürîdî kelmacılarına göre eş anlamlıdır (müradif).³⁸⁵ Eşarî kelmacı Seyyid Şerif Cürçânî’ye (v. 816/1413) göre ise meşîet, bir yönden iradeden daha umumîdir (eammu min vechin).³⁸⁶

2.5.3.1. Kulların Dilemesi Bulunmayı Sadece Allah Teâlâ’nın Dilemesinin Bulunması

Ebussuûd Efendi, şu âyet-i kerîmelerin zâhirinden kulların kendi irâdelerini kullanarak öğütlendiklerini belirtir:

³⁸² Zâriyât 51/56.

³⁸³ Ebussuûd, **a.g.e.**, C: II, s. 321. Karş. el-Beyzâvî, **Tefsîr**, C:VIII, s. 100.

³⁸⁴ Alî el-Kârî (v. 1014/1605), **Dav’ü’l-me’âli li-bed’i’l-emâlî**, s. 21.

³⁸⁵ el-Mâtürîdî, **Te’vilât**, C: I, s. 163; Ali el-Kârî, **Dav’ü’l-me’âli**, s. 17-18.

³⁸⁶ el-Cürçânî, **et-Tarîfât**, Mısır, el-Matbaatü’l-Hayriyye, 1306 h., s. 94.

كَلَّا إِنَّهُ تَذَكَّرٌ فَمَنْ شَاءَ ذَكَرَهُ “Asla! Ama bilsinler ki bu, gerçekten bir öğüttür, uyarıdır! Dileyen ondan öğüt alır.”³⁸⁷ Ebussuûd Efendi’ye göre bu âyette kulların sırf kendi dilemeleriyle Kuran’dan öğüt aldıkları bildirilir.³⁸⁸

إِنَّ هَذِهِ تَذَكَّرَةٌ فَمَنْ شَاءَ اتَّخَذَ إِلَىٰ رَبِّهِ سَبِيلًا “Şüphesiz ki bu bir öğüttür; artık dileyen, Rabb’ine bir yol tutar.”³⁸⁹ Bu âyetten de, Kuran âyetleriyle amel ederek doğru yola tutunmakta onların dilemelerinin yeterli olduğu anlaşılır.³⁹⁰

إِنْ هُوَ إِلَّا ذِكْرٌ لِلْعَالَمِينَ لِمَنْ شَاءَ مِنْكُمْ أَنْ يَسْتَقِيمَ “O herkes için bir öğüttür; Özellikle sizden doğru yolda gitmek isteyenler için.”³⁹¹ Bu âyette de, âlemler içerisinde isteyeninin istikamette olacağı ve Kuran’dan öğüt alacağı anlatılır.³⁹²

Bunlardan sonra gelen şu âyet-i kerîmeler de ise, öğüt almak ve hidâyette olmanın kulların iradesine değil ancak Allah’ın iradesine bağlı olduğu anlaşılmalıdır:

... وَمَا يَذْكُرُونَ إِلَّا أَنْ يَشَاءَ اللَّهُ ...³⁹³ “Ve Allah dilemeksizin onlar öğüt alamazlar ...”

... وَمَا تَشَاؤُنَ إِلَّا أَنْ يَشَاءَ اللَّهُ ...³⁹⁴ “Sizler ancak Rabb’inizin (bunu) dilemesi sayesinde dileyebilirsiniz ...”

... وَمَا تَشَاؤُنَ إِلَّا أَنْ يَشَاءَ اللَّهُ رَبُّ الْعَالَمِينَ “Âlemlerin Rabb’i Allah dilemedikçe siz dileyemezsiniz!”³⁹⁵

Müfessirimiz, kulların sırf kendi istekleriyle öğütlenip hidâyete bulacaklarına delalet eden birinci gruptaki âyetlerle, Allah’ın dilemesi olmadan bu isteklerine kavuşamayacaklarını ifade eden ikinci gruptaki âyetler arasındaki çelişki izlenimini şöyle çözer:

Ona göre, kul kâsîp, Allah hâlıktır. Kulun bir fiili yapmayı dilemesinin o fiili yaratmada etkisi yoktur.³⁹⁶ Kulun dilemesi ancak o fiili kesb³⁹⁷ yoluyla olur. Yani

³⁸⁷ Müddessir 74/54-55.

³⁸⁸ Ebussuûd, **a.g.e.**, C: V, s. 794.

³⁸⁹ İnsân 76/29.

³⁹⁰ Ebussuûd, **a.g.e.**, C: V, s. 805.

³⁹¹ Tekvîr 81/27-28.

³⁹² Ebussuûd, **a.g.e.**, C: V, s. 841.

³⁹³ Müddessir 74/56.

³⁹⁴ İnsân 76/30.

³⁹⁵ Tekvîr 81/29.

³⁹⁶ Ebussuûd, **a.g.e.**, C: V, s. 794.

kul fiili elde etmek için irade ve gücünü ortaya koyar. Eğer Allah, kulun istediği o fiili yaratmayı dilemişse, kul onu elde eder.³⁹⁸ Allah onu dilememişse kulun dilemesi o işi meydana getirmez.³⁹⁹ Ona göre kulun iradesi ancak fiili kesbetmekte etkilidir. Allah'ın iradesi ise, yaratmakta tesir eder.⁴⁰⁰

Ebussuûd Efendi'ye göre, Allah Teâlâ kendisi dilemeden kulların dilemesinin tesirli olamayacağını bildiren İnsan sûresindeki âyetin sonrasında: *... إِنَّ اللَّهَ ... كَانَ عَلِيمًا حَكِيمًا* “... Şüphesiz Allah her şeyi bilendir, hikmet sahibidir”⁴⁰¹ buyurarak dilemesinin ilim ve hikmete dayalı olduğunu haber vermiştir. Yani Allah herkesin neye layık olduğunu bilir. Onlar için ancak ilim ve hikmetinin gerektirdiği şeyi diler. Bu âyetten sonra: *يُدْخِلُ مَنْ يَشَاءُ فِي رَحْمَتِهِ وَالظَّالِمِينَ أَعَدَّ لَهُمْ عَذَابًا أَلِيمًا* “Allah dilediğini rahmetine dâhil eder. Zalimlere gelince onlar için elem verici bir azap hazırlamıştır”⁴⁰² buyurarak, iradesini doğru yola yöneltenleri cennete girmeye sebep olan iman ve ameli salihe muvaffak kılacağını, iradesini bunların tersine yöneltenlere ise acı veren azabı hazırladığını haber vermiştir.⁴⁰³

Müfessirimize göre geride geçen Müddessir sûresindeki: *وَمَا يَذْكُرُونَ إِلَّا أَنْ يَشَاءَ* ... *اللَّهُ* “Allah dilemeksizin onlar öğüt alamazlar ...”⁴⁰⁴ âyeti, Allah Teâlâ'nın meşîeti (dilemesi) olmadan kulların fiillerinin meydana gelmeyeceğine açıkça delalet eder.⁴⁰⁵

Ayrıca Ebussuûd Efendi, dilediği şeyi sadece Allah'ın tercih edeceğini, kulların ise tercihinin olmadığını bildiren şu âyetteki işkâli de çözümlemiştir:

... وَرَبُّكَ يَخْلُقُ مَا يَشَاءُ وَيَخْتَارُ مَا كَانَ لَهُمُ الْخِيَرَةُ ... “Rabbin, dilediğini yaratır ve tercih eder. (O'nun seçme ve yaratmasında) onların tercih hakkı yoktur ...”⁴⁰⁶

Şeyhülislâm'a göre, “Allah dilediğini tercih eder” âyetini hiçbir şeyin O'na vacip olmaması ve dilediği şeyden O'nu engelleyecek hiçbir engelin bulunmaması

³⁹⁷ Kesb: Mâtürîdîlere göre, “Kulun, iradesini kullanarak fiili işlemeye yönelmesidir”. Ebû 'Azbe, **er-Ravzatü'l-behiyye**, s. 26.

³⁹⁸ Ebussuûd, **a.g.e.**, C: V, s. 805.

³⁹⁹ Ebussuûd, **a.e.**, C: V, s. 841.

⁴⁰⁰ Ebussuûd, **a.e.**, C: V, s. 805.

⁴⁰¹ İnsân 76/30.

⁴⁰² İnsân 76/31.

⁴⁰³ Ebussuûd, **a.g.e.**, C: V, s. 805.

⁴⁰⁴ Müddessir 74/56.

⁴⁰⁵ Ebussuûd, **a.g.e.**, C: V, s. 795.

⁴⁰⁶ Kasas 28/68.

şeklinde anlamamız gerekir. Kulların seçim hakkının olmaması ise, yaratma özelliği taşıyan bir iradeye sahip olmamaları anlamındadır.⁴⁰⁷

2.5.3.2. Allah Teâlâ'nın Kullarının Hidâyetini Dilememesi

Kur'ân-ı Kerîm'deki bazı âyetler, insana hidâyet veya dalaleti, iyi veya kötüyü tercih etme hakkının tanındığını açıkça bildirmektedir. Bu âyetlerden bazıları şöyledir:

... فَمَنْ شَاءَ فَلْيُؤْمِنْ وَمَنْ شَاءَ فَلْيُكْفُرْ ... “... Artık dileyen iman etsin, dileyen inkâr etsin ...”⁴⁰⁸

إِنَّا هَدَيْنَاهُ السَّبِيلَ إِمَّا شَاكِرًا وَإِمَّا كَفُورًا “Şüphesiz biz ona doğru yolu gösterdik; artık o isterse şükreden olur, isterse nankör.”⁴⁰⁹

Bununla birlikte Ebussuûd Efendi'ye göre bazı âyetler Allah'ın kâfirler hakkında hidâyeti dilemediğini, onlar hakkında azapla hüküm vermenin vacip olduğunu sezdirmektedir. Bu ise ilk bakışta, onların iman etme konusunda iradelerinin olmadığını vehmettirmektedir. Secde sûresindeki şu âyet bunlardan biridir:⁴¹⁰

وَلَوْ شِئْنَا لَآتَيْنَا كُلَّ نَفْسٍ هُدًى وَلَكِنْ حَقَّ الْقَوْلُ مِنِّي لَأَمْلَأَنَّ جَهَنَّمَ مِنَ الْجِنَّةِ وَالنَّاسِ أَجْمَعِينَ
“Dileseydik elbette herkesin doğru yolda yürümesini sağlardık. Fakat şu sözüm mutlaka gerçekleşecek: Cehennemi hem cinlerden hem insanlardan bir kısmıyla dolduracağım.”⁴¹¹

Ona göre, Secde sûresinde Allah'ın hidâyeti dilememe sebebinin “inkâr eden cinler ve insanlarla Allah'ın cehennemi doldurmaya kesin söz vermesi” olduğu anlaşılır.” Bu ise, kulda irade hürriyetinin olmadığı vehmini uyandırmaktadır. Hâlbuki böyle bir durum söz konusu değildir. Ebussuûd Efendi, Kehf ve İnsân

⁴⁰⁷ Ebussuûd, **a.g.e.**, C: IV, s. 243.

⁴⁰⁸ Kehf 18/29.

⁴⁰⁹ İnsân 76/3. Bu konudaki diğer bazı âyetler için bkz. Nisâ 4/170; Beled 90/8-10.

⁴¹⁰ Bu konudaki diğer bazı âyetler için bkz. Ebussuûd, **a.g.e.**, C: II, s. 145 (En'âm 6/35); C: II, s.190 (En'âm 6/107); C: III, s. 289 (Nahl 16/93).

⁴¹¹ Secde 32/13. Allah'ın azap sözünün (كلمة العذاب، كلمة ريك، القول) kâfirlere vacip olduğuna delalet eden diğer bazı âyetler için bkz. Ebussuûd, **a.g.e.**, C: IV, s. 463 (Zümer 39/19); C: IV, s. 478 (Zümer 39/71-72); C: IV, s. 480 (Mü'min 40/6); C: V, s. 510 (Fussilet 41/25); C: V, s. 577 (Ahkâf 46/17-18).

sûresinin âyetleriyle Secde sûresinin yukarıda geçen âyeti arasında tenâkuz gibi görünen işkâli şöyle çözümler:

Müellife göre, Allah Teâlâ'nın Secde sûresi âyetinde geçen: "... Cehennemi hem cinlerden hem insanlardan bir kısmıyla dolduracağım" sözü, İblis'e cevaptır. Zira İblis: Samimi kullar hariç insanları yoldan çıkaracağım⁴¹² diye yemin ettiği zaman Allah Teâlâ ona: Kesinlikle Ben cehennemi, sen ve bütün sana uyanlarla dolduracağım!"⁴¹³ demiştir. Dolayısıyla Secde âyetinde, cinlerin ve insanların cehenneme girdirilme hükmü ancak İblise tabi olacaklar hakkında zikredilmiştir. Bu da gösteriyor ki, cehenneme girdirilmenin sebebi ancak İblise tabi olmaktır. Nitekim Secde âyetinde *الْجِنَّةِ* kelimesinin *النَّاسِ* kelimesinden önce getirilmesi de, Sâd âyetinin açık ifadesine yani "insanların İblise tabi olmaları yüzünden cehenneme gireceklerine" işaret etmektedir.

Öyleyse şeytanın, cinler ve insanları yoldan çıkaracağına dair yemin etmesine karşılık Allah Teâlâ'nın cinler ve insanlardan inkâr edenlerle cehennemi dolduracağına dair geçen sözü gereğince, Allah Teâlâ bütün herkese hidâyet vermeyi dilememiştir. Bilakis İblis'e tabi olanlardan hidâyeti men etmiştir. Çünkü onlar İblis'in azdırması ile iradelerini dalalet ve azgınlığa yöneltmişlerdir. Hâlbuki Allah Teâlâ'nın, kulların fiillerini dilemesi kulların o fiilleri dilemesine bağlıdır. Onlar hidâyeti tercih etmeyip dalaleti seçtiği zaman, Allah Teâlâ da onlara hidâyet vermeyi dilememiş bilakis hidâyeti ancak isteyenlere vermiştir.⁴¹⁴

Netice olarak müellife göre, Allah'ın hidâyeti dilememesinin gerçek sebebi, onları cehenneme girdirme sözünün geçmesi değil, onların irade-i cüziyyelerini hidâyet tarafına çevirmemeleri, nasihatten etkilenmemeleri ve inkârlarında ısrar edip hakka karşı kibirlenmeleridir. Yoksa cebir yoluyla onlar hakkında azap kelimesi tahakkuk etmiş değildir.⁴¹⁵ Ayrıca hidâyete yönelmeleriyle birlikte Allah'ın onları hidâyete muvaffak kılmaması da söz konusu değildir."⁴¹⁶

⁴¹² Sâd 38/82-83.

⁴¹³ Sâd 38/84-85.

⁴¹⁴ Ebussuûd, **a.g.e.**, C: IV, s. 300-301.

⁴¹⁵ Ebussuûd, **a.g.e.**, C: IV, s. 300-301. Karş. C: IV, s. 377 (Yâsîn 36/7); C: IV, s. 453 (Sâd 38/84-85); C: II, s. 145 (En'âm 6/35).

⁴¹⁶ Ebussuûd, **a.g.e.**, C: II, s. 145.

Ebussuûd Efendi, Allah'ın dilemesinin kâfirlerin hidâyet bulması ve iman etmesiyle bilfiil alakalanmadığını söyler. Ona göre Allah'ın dilemesinin bilfiil alakalanmaması iki şekilde olur:

1. Allah'ın dilemesi, kâfirleri kendi istekleriyle iman ettirmekle alakalanmaz: Birtakım kullar, hidâyeti tercih etmedikleri ve iman etmeye yönelmedikleri için Allah Teâlâ'nın dilemesi o kimselerin ihtiyarî olarak iman etmeleriyle alakalanmaz yani Allah Teâlâ o kimselerin imanı tercih etmelerini dilemez.

2. Allah'ın dilemesi, kâfirleri zorla iman ettirmekle alakalanmaz: Allah'ın kanun olarak koyduğu hikmete göre, kullar kendi tercihleriyle iman eder veya etmezler. Şayet Allah, iman etmeyenleri zorla iman ettirmiş olsaydı o takdirde kulların seçim özgürlüklerinin, dolayısıyla da imtihanın bir anlamı kalmayacaktı. Öyleyse zorla iman Allah'ın koyduğu bu hikmete aykırıdır.⁴¹⁷

Müfessirimize göre, kulun hiçbir etkisi olmadan da Allah Teâlâ ona hidâyeti dileyebilirdi. Fakat böyle bir muamele dinin hikmetine aykırı olurdu. Çünkü dînî hikmet, âhirette verilecek karşılıkları kulların iradeyi cüziyyelerine bağlı kılmaktadır. Onun için kul, iradesini hidâyeti elde etmeye yöneltip hidâyete sevkeden işi yapmalıdır. Zira her ne kadar kulun istek ve tercihi hidâyetin meydana gelmesinde yaratıcı (müessir) olmasa da, Allah'ın kulda hidâyet yaratması ilahi âdete göre yine kulun isteğine bağlıdır.⁴¹⁸

Ebussuûd'a göre, hidâyet ve dalalet Allah tarafındandır. Vaaz ve nasihat, hidâyeti bulma yolunda vasitadır. Bu vasitanın, kulun cüz'î iradesini hidâyet yoluna çevirmeye sebep olması dışında hidâyeti yaratmada bir etkisi yoktur. Bununla birlikte Allah'ın bir kulda hidâyet yaratması, o kulun iradesini hidâyet yoluna yöneltmesine bağlıdır.⁴¹⁹ Bunu sebep-sonuç ilişkisi açısından şu şekilde sıralamamız mümkündür:

Vaaz ve Nasihat → Kulun iradesi → Hidâyet Yolu → Allah'ın Hidâyeti Yaratması

⁴¹⁷ Ebussuûd, a.e., C: II, s. 145.

⁴¹⁸ Ebussuûd, a.e., C: II, s. 318.

⁴¹⁹ Ebussuûd, a.e., C: II, s. 320-321.

2.5.3.3. Allah Teâlâ'nın Dilediğini Saptırıp Dilediğini Hidâyete Erdirmesi

Ehl-i sünnet kelim âlimleri,

... فَيُضِلُّ اللَّهُ مَنْ يَشَاءُ وَيَهْدِي مَنْ يَشَاءُ ...

“... Allah dilediğini saptırır, dilediğini de doğru yola iletir ...”⁴²⁰ ve benzeri âyetlerden⁴²¹ delil alarak, kainatta meydana gelen; itaat-masiyet, inkâr-iman, kısaca her şeyin Allah’ın istemesi (irade) ve dilemesi (meşîet) ile meydana geldiğini beyan etmişlerdir.⁴²² Kulların hidâyete ve dalaletin Allah’ın dilemesiyle olduğunu ifade eden âyetlerin zâhirine bakıldığında ilk anda insanın irade hürriyetine (ihtiyar) aykırı gibi görünse de âyetler incelendiği zaman öyle olmadığı anlaşılır. Ebussuûd Efendi, yukarıda geçen âyetteki işkâli çözmek için “Allah dilediğini saptırır” sözünün iki anlama geldiğini söyler:

Birinci, “Allah dilediği kimsede dalaleti yaratır” mânasına gelir. Müfessirimizin ilgili âyetlerdeki açıklamalarından hareketle “Allah’ın bir kulda dalaleti yaratması”nın sebeplerini anlamca birbirine yakın olan şu maddelerde toplayabiliriz:

1. Kulun dalalete götüren sebeplere yapışması⁴²³
2. İradesini kötülüğe yöneltmesi⁴²⁴
3. Allah’ın ona verdiği gücü dalalet yollarına çevirmesi
4. Hakkı gösteren yollardan tamamen yüz çevirmesi
5. Azap uyarılarından ve cennet müjdelerinden asla tesirlenmemesi
6. Fasıklığına ısrar ettiğinden kalbinin katılaşması⁴²⁵
7. Dalalette inat etmesi
8. Gücünü, hakkı elde etmeye harcamaması⁴²⁶

⁴²⁰ İbrâhîm 14/4. Bu meâl tarafımızdan yapılmıştır.

⁴²¹ Benzeri âyetler için bkz. Ebussuûd, **a.g.e.**, C: 4, s. 362 (Fâtur 35/8); C: V, s. 792, (Müddessir 74/31).

⁴²² el-Kurtubî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed (v. 671/1273), **el-Câmi‘ li-ahkâmi’l-Kur’ân (Tefsîr)**, 10 c., Beyrut, Dârü İhyâi’t-türâsi’l-Arabî, 1405/1985, C: III, cüz 6, s. 182.

⁴²³ Ebussuûd, **a.e.**, C: III, s. 177.

⁴²⁴ Ebussuûd, **a.g.e.**, C: IV, s. 13.

⁴²⁵ Ebussuûd, **a.e.**, C: IV, s. 466.

⁴²⁶ Ebussuûd, **a.e.**, C: III, s. 263.

9. Dalaleti güzel görüp, onu severek tercih etmesi

10. Hakkı anlatan âyetleri gördüğü veya işittiği zaman tercihini dalaleti kesbetmeye çevirmesi⁴²⁷

11. Tefekkür edip öğüt alma kabiliyetini tamamen iptal etmesi⁴²⁸

İkinci mânası ise, “Lütuflarının ona fayda vermeyeceğini bildiği için Allah onu yardımsız bırakıp ona lütufta bulunmaz”⁴²⁹ demektir.

Ona göre dalalete karşılık zikredilen “Allah dilediğini hidâyete iletir” âyeti şu mânaya gelir: “Allah hidâyetini dilediği kimseyi lütuflarına ve tevfiğe⁴³⁰ hidâyete eder.”⁴³¹ Müfessirimize göre “Allah’ın dilediğinde hidâyeti yaratma” sebepleri birbirine yakın şu mânalara gelir:

1. Kişinin Hakk’a yönelmesi⁴³²

2. İhtiyarı cüz’îsini hidâyete elde etmeye çevirmesi⁴³³

3. Kur’ân-ı Kerîm’deki âyetleri ve delilleri düşünerek gücünü hidâyete girmeye sarfetmesidir.⁴³⁴

Ebussuûd Efendi’ye göre, Allah Teâlâ’nın bazılarını hidâyete, bazılarını dalalete girdirmeyi dilemesi her iki sınıfın hidâyete veya dalalete girmeyi hak etmesine tabidir.⁴³⁵ Öyleyse Allah, dalaleti dilediği kimseyi ancak dalalete müstahak olduğundan saptırmıştır. Hidâyete ermesini dilediğini de ancak hidâyete hak ettiğinden dolayı doğru yola iletmiştir.⁴³⁶

2.6. DEĞERLENDİRME

Ebussuûd Efendi teşbih ifade eden âyetlerdeki müşkilleri çözerken tevil yolunu kullanmıştır. Buradaki tevil yolu te’lif yöntemiyle de alakalıdır. Zira

⁴²⁷ Ebussuûd, **a.e.**, C: IV, s. 278; C: IV, s. 362; C: V, s. 792.

⁴²⁸ Ebussuûd, **a.e.**, C: III, s. 377.

⁴²⁹ Ebussuûd, **a.g.e.**, C: III, s. 177.

⁴³⁰ Tefvîk, müfessirimizin de mensup olduğu Mâtürîdî mezhebine göre, “Allah’ın, itaat eden kişi de hayırlı iş ile onu yapma gücünü birleştirmesidir.” el-Mâtürîdî, **Te’vîlât**, C: VI, s. 172.

⁴³¹ Ebussuûd, **a.e.**, C: III, s. 177.

⁴³² Ebussuûd, **a.e.**, C: III, s. 177.

⁴³³ Ebussuûd, **a.e.**, C: III, s. 289; C: IV, s. 362; C: V, s. 535.

⁴³⁴ Ebussuûd, **a.e.**, C: IV, s. 466; C: V, s. 792.

⁴³⁵ Ebussuûd, **a.e.**, C: V, s. 520.

⁴³⁶ Ebussuûd, **a.g.e.**, C: III, s. 177; C: IV, s. 466.

müellifin bu âyetlerdeki işkâli çözerken, şu âyetteki prensibi gözönünde bulundurduğu anlaşılmaktadır: ... لَيْسَ كَمِثْلِهِ شَيْءٌ ... “... O’na benzer hiçbir şey yoktur ...”⁴³⁷ Çünkü bu âyet, teşbih ifade eden âyetlerin zâhiri anlamlarından farklı anlamlar ihtivâ ettiğine delalet etmektedir. Ayrıca ilmi ilahide değişiklik ve olumsuzluk izlenimi veren âyetlerde de temsil, mürsel mecaz ve kinâyeli anlatımların bulunduğunu söylemiştir. Ebussuûd Efendi, bu gibi âyetleri Yüce Allah’ın mutlak ilmini ifade eden âyetlerle çelişmemesinden hareketle çözümlendiğini söyleyebiliriz. Ayrıca cebir izlenimi uyandıran âyetlerin, kulların özgür irade sahibi olduklarını ifade eden âyetlerle çelişmediğini belirtmiştir. Müfessirimizin diğer müşkil âyetlerde olduğu gibi ulûhiyetle ilgili müşkil âyetleri çözerken de bir çözümle yetinmediği ve farklı çözüm yollarına başvurduğu görülür.

⁴³⁷ Şûrâ 42/11.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

1. EBUSSUÛD TEFSİRİNDE YARATILIŞ VE NÜBÜVVETLE İLGİLİ MÜŞKİL ÂYETLER

Ebussuûd Efendi, yaratılışla ilgili müşkil âyetleri te'lif yoluyla çözümlenmiştir. Bu bağlamda yerlerin göklerin yaratılış zamanı, hangisinin önce yaratıldığı, insanoğlunun yaratılış maddesi ve diğer canlıların yaratılışı ile ilgili konulardaki işkâli gidermiştir.

Ebussuûd Efendi nübüvvetle ilgili müşkil âyetleri de çözmüştür. Bu âyetler çoğunlukla peygamberlerin ismet sıfatıyla ilgilidir. İslam mezheplerinin büyük çoğunluğuna göre peygamberler vahiyden önce de sonra da inkârdan (küfür) korunmuşlardır (ismet). Bunlardan sadece Haricilerin Fuzayliyye kolu, peygamberlerin vahiyden önce küfre düşebileceklerini caiz saymaktadır. Masiyet konusuna gelince, Ehl-i sünnete göre, peygamberler vahiyden sonra günah işlemekten masumdurlar. Haşviyye⁴³⁸ buna muhalif görüş ileri sürmüştür. Zira onlar, Kur'an-ı Kerim'de geçen belli başlı peygamber kıssalarına dayanarak peygamberlerin günah işleyeceğini ifade eden sözler sarfetmektedirler. Fuzayliyye kolu dışındaki Hariciler ile Mu'tezile'nin tamamına göre, peygamberler vahiyden önce de günah işlemekten masumdurlar.⁴³⁹ Ehl-i sünnetin bazısına göre peygamberlerin ismeti doğumlarından vefatlarına kadardır ki müfessirimiz de bu görüştedir. Ehl-i sünnetin ekserisine göre ise, nübüvvetten önce peygamberlerin ismet vasfı vacip değildir. Vahiyden önce onların günah işlemesi çok nadir olmakla beraber caizdir. Bununla birlikte böyle bir zât olacak olsa, peygamber olarak gönderildiği anda onun hâli hemen iyilik ve istikamete döner.⁴⁴⁰ Ebussuûd Efendi ise, peygamberlerin nübüvvetten önce de sonra da büyük günahlardan korunmasının gerekliliğini söyleyerek şu âyeti delil getirir:

⁴³⁸ Haşviyye: Dini konularda akıl yürütmeyi reddeden, nasların zâhirine bağlı kalmak sûretiyle teşbih ve teccimi benimseyenler. Metin Yurdağür, **DİA**, "Haşviyye", İstanbul, 1997, C: XVI, s. 426.

⁴³⁹ es-Sâbûnî, **el-Bidâye fi usûli'd-dîn**, s. 54.

⁴⁴⁰ er-Râzî, Ebû Abdillâh Fahrüddîn Muhammed b. Ömer (v. 606/1210), **'İsmetü'l-enbiyâ**, nşr. Muhammed Hicâzî, Kâhire, Dârü'l-beşâiri'l-İslâmiyye, 1406/1986, s. 40; es-Sâbûnî, **el-Bidâye fi usûli'd-dîn**, s. 54.

... قَالَ إِنِّي جَاعِلُكَ لِلنَّاسِ إِمَامًا قَالَ وَمِنْ ذُرِّيَّتِي قَالَ لَا يَنَالُ عَهْدِي الظَّالِمِينَ

“... Vaktiyle Rabbi "Ben seni insanlara önder yapacağım" buyurmuştu. İbrâhim, “Soyumdan da” deyince Rabbi, “Vaadim zalimleri kapsamaz” buyurdu.⁴⁴¹ Zira her peygamber ümmetinin imamıdır. Zalim olan kimse ise imam olmaya elverişli değildir.⁴⁴² Ona göre peygamberlerdeki ismet vasfı, Allah’ın tevfikeyledir. İbrâhim (as)’ın kendisi için yaptığı şu dua buna delilidir:

... وَاجْتُنِبِي وَبَنِيَّ أَنْ نَعْبُدَ الْأَصْنَامَ

İbrahim şöyle dua etmişti: “... Beni ve oğullarımı putlara tapmaktan uzak tut.”⁴⁴³ Bu konuda müstakil eser te’lif eden Fahreddîn Râzî, nübüvvet zamanında peygamberlerde ismet sıfatı bulunmasının vacip olduğuna dair on dördü âyet-i kerîme, biri hadisi şerif olmak üzere toplam on beş delil zikreder.⁴⁴⁴

1.1. YARATILIŞLA İLGİLİ ÂYETLERDE GÖRÜLEN MÜŞKİLLER

1.1.1. Yerlerin ve Göklerin Altı Günde Yaratılması

Yerlerin, göklerin ve ikisi arasında bulunanların Allah Teâlâ tarafından altı günde yaratıldığı birçok âyette⁴⁴⁵ beyan edilmiştir. Bu âyetlerden birinde şöyle buyurulmaktadır:

اللَّهُ الَّذِي خَلَقَ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضَ وَمَا بَيْنَهُمَا فِي سِتَّةِ أَيَّامٍ ...

“Gökleri, yeri ve bunların arasındakileri altı günde yaratan Allah’tır ...”⁴⁴⁶

Bununla birlikte aşağıda gelen Fussilet sûresi âyetlerinden ilk bakışta, yerler, gökler ve arasındakilerin sekiz günde yaratıldığı anlaşıldığından dolayı yukarıdaki Secde sûresi âyetiyle arasında zâhirde bir ihtilaf olduğu sanılmaktadır:

⁴⁴¹ Bakara 2/124.

⁴⁴² Ebussuûd, a.g.e., C: I, s. 186.

⁴⁴³ İbrâhîm 14/35.

⁴⁴⁴ er-Râzî, ‘İsmetü’l-enbiyâ, s. 40-47.

⁴⁴⁵ Bu konudaki diğer âyetler için bkz. A’râf 7/54; Yûnus 10/3; Hûd 11/7; Furkân 25/59; Secde 32/4; Kâf 50/38; Hadîd 57/4.

⁴⁴⁶ Secde 32/4.

قُلْ إِنَّا نَحْنُ الْغَائِبُونَ بِالَّذِي خَلَقَ الْأَرْضَ فِي يَوْمَيْنِ وَتَجْعَلُونَ لَهُ أَنْدَادًا ذَلِكَ رَبُّ الْعَالَمِينَ * وَجَعَلَ فِيهَا رَوَاسِيَ مِنْ فَوْقِهَا وَبَارَكَ فِيهَا وَقَدَّرَ فِيهَا أَقْوَاتَهَا فِي أَرْبَعَةِ أَيَّامٍ سِوَاءَ لِلسَّانِئِينَ * ثُمَّ اسْتَوَى إِلَى السَّمَاءِ وَهِيَ دُخَانٌ فَقَالَ لَهَا وَلِلْأَرْضِ ائْتِيَا طَوْعًا أَوْ كَرْهًا قَالَتَا أَتَيْنَا طَائِعِينَ * فَفَضَّلَهُنَّ سَبْعَ سَمَوَاتٍ فِي يَوْمَيْنِ ...

“De ki: Siz mi yeri iki günde (iki devirde) yaratana inkâr ediyor ve O'na ortaklar koşuyorsunuz? O, âlemlerin Rabbidir. O, yeryüzünde yükselen sabit dağlar yarattı, orada bolluk ve bereket meydana getirdi ve orada rızıklar takdir etti. (Yeryüzünün ve barındırdığı şeylerin yaratılış müddetinden) soranlar için tam olarak dört günde (bütün bunları meydana getirmiştir). Sonra duman hâlinde bulunan göğe yöneldi; ona ve yeryüzüne, "İsteyerek veya istemeyerek gelin" dedi. İkisi de, "İsteyerek geldik" dediler. Böylece onları, iki günde (iki devirde) yedi gök olarak yarattı ...”⁴⁴⁷

Fussilet sûresindeki bu âyetlerden ilk anda akla gelen 9. âyette yerlerin iki günde yaratıldığı, 10. âyette dağlar, denizler, bitkiler ve azıkların dört günde yaratıldığı ve 11. âyette ise göklerin iki günde yaratıldığıdır. Dolayısıyla buna göre yerler, gökler ve içindekilerin sekiz günde yaratıldığı izlenimi oluşmaktadır. Secde sûresinde ise altı günde yaratıldığı açıkça belirtilmektedir.

Ebussuûd Efendi, âyetler arasındaki işkâli şöyle çözer: “Yeryüzü ve yeryüzünün barındırdığı şeyleri yaratması, dört günün bitiminde gerçekleşmiştir.⁴⁴⁸ Yani yeryüzü ve içindekilerin toplam yaratılış zamanı dört gün, sonrasında haber verilen göklerin yaratılışı iki gün olup, hepsinin yaratılış müddeti toplam altı gündür.”⁴⁴⁹

Bu âyetteki kullanıma günlük hayattan şöyle misal verilmektedir: Bir kimse “Basra’dan Bağdat’a on günde gittim. Kûfe’ye de on beş günde gittim” dediği vakit o kişi son cümlesiyle Basra-Bağdat ve Bağdat-Kûfe mesafelerinin ikisini birlikte kastederek böyle söylemiştir.⁴⁵⁰ Ebussuûd’un bu açıklamasıyla Secde sûresi ve Fussilet sûresindeki ifadelerin birbiriyle çelişmediği görülür.

Müfessirimiz:

⁴⁴⁷ Fussilet 41/9-12. Bu meâl tarafımızdan yapılmıştır.

⁴⁴⁸ Ebussuûd, **a.g.e.**, C: V, s. 503-504.

⁴⁴⁹ Ebussuûd, **a.e.**, C: III, s. 8.

⁴⁵⁰ er-Râzî, **et-Tefsîrü'l-kebîr**, C: XIV, cüz 27, s. 103.

وَهُوَ الَّذِي خَلَقَ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضَ فِي سِتَّةِ أَيَّامٍ ...

“Gökleri ve yeri altı günde yaratan O’dur ...”⁴⁵¹ ve benzeri âyetlerde, yeryüzü içindekilere temas edilmeden sadece yerlerin ve göklerin altı günde yaratıldığı bildirilmesinin sebebini de açıklamıştır. Ona göre, yeryüzündeki dağlar, ovalar, denizler, bitkiler ve diğerleri yerin yaratılışına dâhil olup onu tamamlamak için yaratılmışlardır. Onun için Fussilet sûresinin âyetinde, yeryüzü içindekilerin yaratılış vakti olan iki gün süresi, yerin yaratılış zamanı olan iki günü tamamlayıcı sayılarak *فِي أَرْبَعَةِ أَيَّامٍ* (dört günde) denilmiştir.⁴⁵²

Ebussuûd Efendi’ye göre bu sayılanların altı günde yaratılmasından maksat vakitlerdir. Şu âyette geçen *يَوْمٌ* (gün) kelimesi de vakit anlamında kullanılmıştır:

وَمَنْ يُؤَلِّمْ يَوْمَئِذٍ دُبرَهُ ...

“Savaş sırasında kim düşmana arkasını dönüp kaçarsa ...”⁴⁵³ Buna göre Fussilet âyetindeki “altı günde yarattı” sözü iki mânaya gelir:

1. “Altı vakitte yarattı”
2. Yerler ve gökler yaratılmadan önce güneşin doğuşu düşünülmeceğinden “altı gün kadar bir zamanda yarattı” demektir.⁴⁵⁴

1.1.2. Yerlerin mi Yoksa Göklerin mi Önce Yaratıldığı

Ebussuûd Efendi’nin Kur’an müşkillerinden saydığı konulardan birisi de, “yerlerin mi yoksa göklerin mi daha önce yaratıldığı” meselesidir. Bazı âyetlerin zâhirinden yerlerin göklerden önce yaratıldığı anlaşılırken, bazısında ise yeryüzünün göklerin yaratılışından sonra döşendiği anlaşılmaktadır.⁴⁵⁵ Birçok müfessir de bu konuyla ilgili âyetleri müşkil sayarak incelemişlerdir.

Müfessirimizin bu konuya dair incelediği âyetler üç sûrede yer almaktadır. Bunlardan Bakara ve Fussilet sûresindeki âyetlerin zâhiri, yerin gökten önce yaratıldığını ifade eder. Nâziât sûresindeki âyetin zâhiri ise, yerin gökten sonra

⁴⁵¹ Hûd 11/7.

⁴⁵² Ebussuûd, **a.g.e.**, C: III, s. 8.

⁴⁵³ Enfâl 8/16.

⁴⁵⁴ Ebussuûd, **a.g.e.**, C: III, s. 8.

⁴⁵⁵ Ebussuûd, **a.g.e.**, C: V, s. 827.

döşendiğini ifade eder. Müellif, bu müşkil âyetler hakkında tefsircilerin iki görüş öne sürdüklerini belirtir.

1.Görüş: Ona göre, tefsircilerin büyük çoğunluğu, yeryüzünün döşenmesi de dâhil olmak üzere yer ve içindekilerin, gökyüzü ve içindekilerden önce yaratıldığı görüşünde birleşmektedir. Bu aynı zamanda müfessirimizin de tercih ettiği görüştür.

Bu Görüş Sahiplerinin Delilleri: Yeryüzü ve içindekilerin, gökyüzü ve içindekilerden önce yaratıldığı görüşünde olanlar Bakara ve Fussilet sûresindeki şu âyetleri delil getirirler:

هُوَ الَّذِي خَلَقَ لَكُمْ مَا فِي الْأَرْضِ جَمِيعًا ثُمَّ اسْتَوَىٰ إِلَى السَّمَاءِ فَسَوَّاهُنَّ سَبْعَ سَمَاوَاتٍ ...

“Yeryüzünde ne varsa tamamını sizin için yaratan, sonra göğe yönelerek onları, yedi gök olarak tamamlayıp düzene koyan O’dur ...”⁴⁵⁶

قُلْ أَنْتُمْ لَتَكْفُرُونَ بِالَّذِي خَلَقَ الْأَرْضَ فِي يَوْمَيْنِ ... * وَجَعَلَ فِيهَا رَوَاسِيَ مِنْ فَوْقِهَا وَبَارَكَ فِيهَا وَقَدَّرَ فِيهَا أَقْوَاتَهَا فِي أَرْبَعَةِ أَيَّامٍ سَوَاءً لِّلسَّائِلِينَ * ثُمَّ اسْتَوَىٰ إِلَى السَّمَاءِ وَهِيَ دُخَانٌ ... * فَفَضَّيْهُنَّ سَبْعَ سَمَاوَاتٍ فِي يَوْمَيْنِ ...

“De ki: Siz mi yeri iki günde yaratanı inkâr ediyorsunuz ... O, yeryüzünde yükselen sabit dağlar yarattı, orada bolluk ve bereket meydana getirdi ve orada rızıklar takdir etti. Soranlar için tam olarak dört günde (bunları meydana getirmiştir). Sonra duman hâlinde bulunan göğe yöneldi ... Böylece onları, iki günde yedi gök olarak yarattı ...”⁴⁵⁷ Ebussuûd Efendi onların görüşlerini teyit eden bazı rivayetlere yer verir.⁴⁵⁸

2.Görüş: Diğer bazı müfessirler ise, yeryüzündeki sular, meralar, dağlar ve sairenin, gökler ve içindekilerin yaratılışından sonra meydana geldiğini yani yerin döşenmesinin göğün yaratılmasından sonra olduğunu söylemektedir.

Bu Görüş Sahiplerinin Delilleri: Yeryüzünü döşeme işinin, gökler ve içindekilerin yaratılmasından sonra meydana geldiği görüşüne sahip olanların delili ise Nâziât sûresinin şu âyetleridir:

ءَأَنْتُمْ أَنْتُمْ خَلَقْتُمْ أَمْ السَّمَاءُ بَنِيهَا * رَفَعَ سَمَكَهَا فَسَوَّاهَا ... وَالْأَرْضَ بَعْدَ ذَلِكَ دَحِيهَا

⁴⁵⁶ Bakara 2/29.

⁴⁵⁷ Fussilet 41/9-12. Bu meâl tarafımızdan yapılmıştır.

⁴⁵⁸ Ebussuûd, a.e., C: V, s. 827.

“Şimdi, sizi yaratmak mı daha zor yoksa göğü yaratmak mı? Onu Allah yaptı. Onu yükseltip kusursuz olarak şekillendirdi ... Bundan sonra da yeryüzünü döşeyip yaydı.”⁴⁵⁹ Onlar bu görüşlerini teyit etmek için Hasan Basrî’den (v. 110/728) bir rivâyet nakledeleler.⁴⁶⁰

Müfessirimiz, bu iki görüşten birincisini tercih etmenin uygun olduğunu söyler. İkinci görüşü zayıf bulur ve bu görüş sahiplerinin Hasan Basrî (ra)’den naklettikleri rivayetin, yerin döşenmesinin göklerin yaratılmasından sonra olduğunu açık bir şekilde ifade etmediğini söyler. Dolayısıyla müfessirimize göre, yeryüzünün döşenmesi de külesinin yaratılması gibi göklerin ve içindekilerin yaratılmasından önce olmuştur.⁴⁶¹ Bu bağlamda Nâziât sûresi âyetiyle Bakara ve Fussilet sûresi âyetlerini uzlaştırmak için şunları söyler:

1- Fussilet sûresi âyetindeki gök ve yere verilen “gelin” emri, “yaratıldıktan sonra olmaları gereken şekil üzere bulunmalarını” ifade etmektedir. “Yoktan var olun” anlamı kastedilmemiştir. Yani “Ey yer! Üzerinde yaşayan canlılar için döşek misali serilmiş ol. Ey gök! Sen de yeryüzü halkı için kubbe misali tavan ol” demektir. Dolayısıyla bu söz, yeryüzünün gökten sonra döşenmiş olmasını gerektirmez.

2- Nâziât sûresi âyetindeki ذٰلِكَ ismi işareti “göğü bina etme, yükseltme ve düzenlenme işlerini haber vermeye” işarettir. Yoksa bu işlerin kendisine işaret değildir. Buna göre mana şöyledir: Allah bütün bu işleri zikrettikten sonra yeryüzünün döşendiğini haber vermektedir.

3- Yine aynı âyetteki sonralık (بَعْدِيَّةً) ile yeryüzünün göklerden sonra döşendiği kastedilmemiştir. Bilakis burada göklerin yaratılmasından sonra yeryüzünün döşendiği haber verilmiştir. Yoksa yerin gökten sonra yaratılması kastedilmemiştir. Nitekim Arap dili ve diğer dillerde “sonra” (بَعْد) kelimesinin sonraki haberi vermekte kullanıldığı malumdur.

⁴⁵⁹ Nazi’ât 79/27-28 ve 30.

⁴⁶⁰ Ebussuûd, a.g.e., C: V, s. 505.

⁴⁶¹ Ebussuûd, a.g.e., C: V, s. 505.

4- Ayrıca Nâziât sûresinin **وَالْأَرْضَ بَعْدَ ذَلِكَ دَحِيهَا** âyetindeki **الْأَرْضَ** kelimesinin önce gelmesi (takdîm) kasır⁴⁶² ifade etmediği için yeryüzünün göklerden sonra döşendiğini ifade etmez. Çünkü **الْأَرْضَ** kelimesi, tefsir edilmek şartıyla hazfedilen (izmar alâ şerîtati't-tefsir) başka bir **دَحَا** fiilinin mefulüdür. Buna göre mâna şöyledir: “Göğün yaratılışını zikrettikten sonra yeryüzünü döşeyip yaydığını zikretti.”⁴⁶³

Yeryüzünün döşenmesinin göğün yaratılışından sonra zikredilmesinin Ebussuûd Efendi'ye göre iki sebebi vardır:

1. Mertebesi yüksek olandan mertebesi aşağıda olana geçiş vardır. Zira göğün halinin Allah'ın kudretine olan delaleti, yeryüzünün döşenmesinin Allah'ın kudretine olan delaletinden daha açıktır. Dolayısıyla kudrete daha çok delalet eden önce zikredilmiş, kudrete daha az delalet eden yeryüzünün döşenmesi ise sonraya bırakılmıştır.

2. Allah'ın kudretini ispatlamak ve münkirleri susturmakta yeryüzünün döşenmesini haber vermek daha tesirli olduğu için bu ifade sonraya bırakılmıştır. Çünkü insanın yeryüzüne bağlı olan faydaları daha çok ve yerden menfaatleri daha aşikârdır. Böylece insanların yerle ilgili halleri kavramaları daha kolaydır.⁴⁶⁴

1.1.3. İnsanoğlunun Yaratılışı

Müfessirimiz, âdemoğullarının yaratılışıyla ilgili âyetlerde birtakım müşkillere değinmiş ve bunları te'lif yoluyla çözmüştür. Ona göre insanoğlunun nutfeden yaratıldığını ifade eden:

إِنَّا خَلَقْنَا الْإِنْسَانَ مِنْ نُطْفَةٍ أَمْشَاجٍ ...

⁴⁶² Kasr (Hasr): Bir şeyin diğer bir şeye tahsis edilmesi demektir. el-Cürçânî, **et-Ta'rifât**, s. 75. Âyet kasır ifade etmesi durumunda şu mânaya gelecekti: “Yeryüzünü ancak bütün bunlardan sonra döşedi.”

⁴⁶³ Ebussuûd, **a.e.**, C: V, s. 827.

⁴⁶⁴ Ebussuûd, **a.e.**, C: V, s. 827-28.

“Hakikatte biz insanı karışık bir nutfeden yarattık ...”⁴⁶⁵ ve benzeri âyetlerin⁴⁶⁶ yanısıra onların çamurdan/topraktan yaratıldığını ifade eden şu mâna da âyetler de bulunmaktadır.⁴⁶⁷

.. هُوَ الَّذِي خَلَقَكُمْ مِنْ طِينٍ ..

“Sizi (özel) bir çamurdan yaratan O’dur ...”⁴⁶⁸ İnsanoğlunun nutfeden yaratıldığını ifade eden âyetlerle çamurdan yaratıldığını ifade eden âyetler arasında çelişkili gibi görünen durumu müfessirimiz şöyle çözer:

Ona göre buradaki مِنْ harfi ceri “ibtida” anlamında olup âyet şu mânaya gelir: “Allah sizi yaratmaya çamurdan başladı. Zira çamur, ilk insan Hazreti Âdem’in yaratıldığı ana madde olduğu için bütün insanların da yaratılış maddesidir. Bundan dolayı âyette “babanızı çamurdan/topraktan yarattı” denilmemiş, bilakis topraktan yaratma fiili bütün insanlara nispet edilmiştir. Ona göre Âdem (as)’ın çamurdan yaratılmasında her insan ferdinin payı vardır. Bu yaratılış sadece onunla sınırlı değil, diğer insan bireylerini de içine alan bir örnektir. Bu yaratılış örneği, Âdem (as)’ın yaratılış eserlerinin bütün insanoğlunda mevcut olduğunu gerektirir. Bütün zürriyete sirayet eden bu yaratılış, Âdem (as)’ın yaratılışından daha hayret verici, Allah’ın kudretinin büyüklüğüne, ilim ve hikmetinin kusursuzluğuna daha çok delalet edici olduğundan yaratılış hadisesi bütün insanlara nispet edilmiştir.”⁴⁶⁹

Müfessirimiz bu tür âyetlere şöyle bir çözüm daha getirir: Âdem (as)’ı ve neslinin yaratılmış olduğu nutfeleri topraktan yaratmak bütün insanları topraktan yaratmak, anlamına gelmektedir.⁴⁷⁰

1.1.4. Canlıların Yaratılışı

Yukarıda geçen âyetlerde insanların topraktan yaratıldığı ifade edilmişti. Şu âyetlerde ise bütün canlıların sudan yaratıldığı bildirilmiştir:

⁴⁶⁵ İnsân 76/2.

⁴⁶⁶ İnsanoğlunun nutfeden yaratıldığını ifade eden benzer âyetler için bkz. Ebussuûd, **a.g.e.**, C: IV, s. 145 (Furkân 25/54); C: V, s. 798 (Kıyâme 75/37-39).

⁴⁶⁷ İnsanoğlunun topraktan/çamurdan yaratıldığını ifade eden benzer âyetler için bkz. Ebussuûd, **a.g.e.**, C: III, s. 46 (Hûd 11/61); C: III, s. 469 (Tâhâ 20/55).

⁴⁶⁸ En‘âm 6/2.

⁴⁶⁹ Ebussuûd, **a.g.e.**, C: II, s. 119.

⁴⁷⁰ Ebussuûd, **a.g.e.**, C: III, s. 46.

... وَجَعَلْنَا مِنَ الْمَاءِ كُلَّ شَيْءٍ حَيًّا ... ”⁴⁷¹ Her canlıyı sudan yarattık ...

... وَاللَّهُ خَلَقَ كُلَّ دَابَّةٍ مِنْ مَاءٍ ... ”⁴⁷² Allah, hareket eden her canlıyı bir sudan yarattı ...

Müfessirimize göre su (ماء) kelimesiyle su cinsi kastedilebileceği gibi, hususi bir su olan nutfe de kastedilebilir. İki mânadan hangisi olursa olsun canlıların su dışındaki unsurlardan da yaratıldığı gözönüne alındığında burada iki farklı işkâl ortaya çıkar.

Birincisi, bütün canlıların sudan yaratılması ile topraktan yaratılması arasındaki müşkildir. Ebussuûd Efendi'ye göre canlıların toprak gibi unsurlardan yaratılmış olmasına rağmen bu âyetlerde özellikle suyun zikredilmesinin iki sebebi vardır:

- a) Canlıların yaratılış maddeleri içerisinde suyun büyük bir yer teşkil etmesindedir.
- b) Canlıların suya son derece ihtiyaç duyması ve ondan çokça yararlanmasından dolayıdır.

İkincisi, canlıların nutfeden yaratılması ile haşerattan birçok canlıların nutfeden yaratılmaması arasındaki müşkildir. ماء kelimesinden hususi bir su olan nutfe kastedilmesi durumunda ise, haşerat gibi nutfeden doğmayan bazı canlılar da bulunduğu için müellif teâruz zannından kaynaklanan bu işkâli şöyle çözer: Nutfeden doğan canlılar sayıca çok olduğu için, sayıca az olan nutfeden doğmayan canlılara tercih edilmiştir (tağlîb).⁴⁷³ Bundan dolayı “Allah, hareket eden her canlıyı sudan (nutfeden) yarattı” denilmiştir.⁴⁷⁴

1.2. MELEK, KADIN VE ÇOCUKLARIN RESUL OLUP OLMAMASI

Ebussuûd Efendi, resullerin sadece erkeklerden gönderileceğine dair şu âyet-i celîleyi delil getirir:

⁴⁷¹ Enbiyâ 21/30.

⁴⁷² Nûr 24/45.

⁴⁷³ Tağlîb: İki şeyden birinin lafzını diğerine tercih edip her ikisi içinde kullanmaktır. ed-Desûkî, **Hâşiye ‘alâ Sa‘d**, C:II, s. 51.

⁴⁷⁴ Ebussuûd, **a.g.e.**, C: III, s. 515; C: IV, s. 101.

وَمَا أَرْسَلْنَا مِنْ قَبْلِكَ إِلَّا رَجَالًا نُوحِيَ إِلَيْهِمْ ...

“Senden önce de ancak kendilerine vahiy indirdiğimiz erkekleri⁴⁷⁵ peygamber olarak gönderdik ...”⁴⁷⁶ Müfessirimiz bu âyetin, şu üç sınıfın resul olarak gönderilmediğine delil olduğunu zikretmiştir:

1.Melekler. Yukarıdaki âyetin “meleklerin resul olarak gönderilmediğine” delil olması şu âyete aykırı değildir:

... جَاعِلِ الْمَلَائِكَةِ رُسُلًا ...

“... Melekleri elçiler kılan ...”⁴⁷⁷ Çünkü bu âyet: “Melekleri, meleklerle ya da peygamberlere elçiler kılan” mânasındadır.

2.Kadınlar.⁴⁷⁸ Müfessirimize göre meleklerin Hazreti Meryem ile birebir konuşması ya onu şerefliendirmek içindir ya da İsâ (as)’ın nübüvvetinden önce sadır olan hârikulâde olaylardandır (irhâs). Çünkü Allah Teâlâ’nın hiçbir kadına nübüvvet vermediği icmâ ile sabittir.⁴⁷⁹

3.Çocuklar. Hazreti İsâ’nın beşikte iken nebî olması da yukarıda zikredilen âyete aykırı değildir. Çünkü nübüvvet risâletten daha geneldir.⁴⁸⁰ Dolayısıyla İsâ (as)’ın beşikte iken nebi olması onun resul olmasını gerektirmez. Oysa âyette resullerin sadece yetişkin erkeklerden gönderildiği haber verilmektedir.

1.3. HER ÜMMETE UYARICI GELİP GELMEMESİ

Fâtır sûresinin şu âyetinde her ümmette bir uyarıcı (نَذِيرٌ) gelip geçtiği bildirilmiştir:

... وَإِنْ مِنْ أُمَّةٍ إِلَّا خَلَا فِيهَا نَذِيرٌ

⁴⁷⁵ “Erkekleri” diye çevirdiğimiz kelime, mealin orijinalinde “kişileri” şeklindedir.

⁴⁷⁶ Nahl 16/43; Yûsuf 12/109.

⁴⁷⁷ Fâtır 35/1.

⁴⁷⁸ Ebussuûd, **a.g.e.**, C: III, s. 267.

⁴⁷⁹ Ebussuûd, **a.e.**, C: I, s. 359-360.

⁴⁸⁰ Ebussuûd, **İrşâd**, C: III, s. 267.

“Hiçbir ümmet yoktur ki içlerinden bir uyarıcı gelip geçmemiş olsun ...”⁴⁸¹
Resulullah’ın peygamber gönderildiği Kureyş kavmine daha önce uyarıcının gelmediği Kasas sûresinin şu âyetinde haber verilmektedir:

... وَلَكِنْ رَحْمَةً مِنْ رَبِّكَ لِنُنذِرَ قَوْمًا مَا أَتَيْهِمْ مِنْ نَذِيرٍ مِنْ قَبْلِكَ لَعَلَّهُمْ يَتَذَكَّرُونَ

“... Fakat senden önce kendilerine uyarıcı gelmemiş olan bir kavmi uyarman için Rabb’inden bir rahmet olarak (sana da vahyettik); umulur ki düşünüp öğüt alırlar”⁴⁸² Ebussuûd Efendi bu iki âyet arasındaki çelişki izlenimini, âyetler arasını uzlaştırmak (te’lif) yoluyla şöyle çözüme kavuşturmuştur:

Fâtır âyetini açıklarken, uyarıcının (نَذِيرٍ) bir peygamber veya bir âlim olabileceğini söyler. Geçmiş zamanda yaşayan her ümmete hak olan vaatleri müjdeleyen ve azap ve tehditlerle uyarıda bulunan bir peygamber veya âlimin geldiğini zikreder.⁴⁸³ Ona göre Fâtır sûresindeki âyet, Resulullah’ın uyarıcı gelmeyen bir topluma (قَوْمٍ) gönderildiğini ifade eden Kasas âyetiyle çelişmez. Zira Kasas âyetinde “onlara uyarıcı gelmemesi” sözüyle, Resulullah gelmeden önce onların fetret döneminde⁴⁸⁴ buldukları⁴⁸⁵ ve Resulullah gelmeden önceki fetret döneminde onlara bir peygamber gelmediği kastedilmiştir. Yoksa hiçbir peygamber gelmediği kastedilmemiştir. Nitekim müfessirimiz, Yâsîn sûresinin şu âyetinde de bunu anlatmaktadır:

لِنُنذِرَ قَوْمًا مَا أُنذِرَ آبَاؤُهُمْ فَهُمْ غَافِلُونَ

“(Bu Kitap), ataları uyarılmamış, bu yüzden kendileri de gaflet içinde bulunan bir toplumu uyarasın diye indirilmiştir.”⁴⁸⁶

Ebussuûd’a göre, onların uyarılmayan ataları, uzun olan fetret döneminde kendilerine uyarıcı gelmemiş olanlardır. Bu yüzden onlar fetretten önceki dönemde

⁴⁸¹ Fâtır 35/24. Bu âyete benzeyen diğer bir âyet şudur: ... وَلَقَدْ بَعَثْنَا فِي كُلِّ أُمَّةٍ رَسُولًا أَنْ اعْبُدُوا اللَّهَ وَاجْتَنِبُوا ... الطَّاغُوتَ “Andolsun ki biz her ümmete, "Allah’a kulluk edin, sahte tanrılardan uzak durun" diye bir elçi gönderdik ...” Nahl 16/36.

⁴⁸² Kasas 28/46. Bu âyete benzeyen diğer bir âyet şudur: ... بَلْ هُوَ الْحَقُّ مِنْ رَبِّكَ لِنُنذِرَ قَوْمًا مَا أَتَيْهِمْ مِنْ نَذِيرٍ مِنْ قَبْلِكَ لَعَلَّهُمْ يَهْتَدُونَ “... Hayır! O, senden önce kendilerine uyarıcı gelmemiş bir toplumu uyarman için Rabb’in tarafından gönderilen hak Kitap’tır. Umulur ki doğru yolu bulurlar.” Secde 32/3.

⁴⁸³ Ebussuûd, **a.g.e.**, C: IV, s. 368.

⁴⁸⁴ Fetret: İki peygamber arasında Allah’ın dinine davetin kesintiye uğradığı dönem. İbnü’l-Esîr, **en-Nihâye**, Ebu’s-Seâdât Mecdüddîn el-Mübârek b. Muhammed, **en-Nihâye fi garîbi’l-hadis ve’l-eser**, nşr. Muhammed Ebû Fadl Âşûr, 4 c., Beyrut, Dârü İhyâi’t-türâsi’l-Arabî, 1422/2001, C: III, s. 1029.

⁴⁸⁵ Ebussuûd, **a.g.e.**, C: IV, s. 237.

⁴⁸⁶ Yâsîn 36/6.

atalarına yapılan uyarılardan gaflettedirler.⁴⁸⁷ Fetretten önceki dönemde ise atalarına peygamber gelmiş ve onlar da peygambere ve getirdiği kitaba iman etmişlerdir. Nitekim müellifimiz bu durumun şu âyette geçtiğini belirtir:

أَفَلَمْ يَدَّبَّرُوا الْقَوْلَ أَمْ جَاءَهُمْ مَا لَمْ يَأْتِ آبَاءَهُمُ الْأَوَّلِينَ

“Onlar bu söz (Kur’an) üzerinde hiç düşünmezler mi? Yoksa kendilerine, daha önce atalarına gelmeyen bir şey mi geldi?”⁴⁸⁸

Ona göre bu âyette ardarda gelen iki cümle azarlama (tevhîh) ifade eder. Zira bu âyet, kendilerine Kur’an’ın gelmesini yadırgamalarından dolayı onları azarlamış, ilk atalarına peygamberleri tarafından kitaplar getirildiği ve bunun Allah’ın yadırganmayacak bir sünneti olduğu uyarısında bulunmuştur. Ebussuûd Efendi daha sonra ilk atalarından bazısının isimlerini şöyle sıralar: İsmâil aleyhisselam ve onun neslinden gelen Adnân, Kahtân, Mudar, Rebîa, Kus, Hars b. Ka‘b, Esed b. Huzeyme, Temîm b. Mürre, Tübba‘, Dabbe b. Üd vd.⁴⁸⁹

Müfessirimiz fetret döneminin hangi zamanda gerçekleştiği hususunda ihtilaf olduğunu belirterek bu konuda iki görüş beyan etmiştir:

1. Bu dönem, Resulullah ile İsmâ aleyhisselam arasındaki zamandır. Süresi 550 yıldır. Bu görüş, Hazreti İsmâ ve Hazreti Mûsâ’nın Araplar’a da peygamber gönderilmesine göredir.

2. Bu dönem, Resulullah ile İsmâil (as) arasındaki zamandır. Bu görüşe göre, Hazreti İsmâ ve Hazreti Mûsâ’nın daveti sadece İsrâiloğulları’na aittir.⁴⁹⁰

Ebussuûd, her ümmete bir uyarıcı gönderildiğini ifade eden Fâtır âyetiyle ilk bakışta çelişkili olduğu sanılabilecek şu âyeti de inceler:

وَلَوْ شِئْنَا لَبَعَثْنَا فِي كُلِّ قَرْيَةٍ نَذِيرًا

“Eğer isteseydik her yerleşik topluluğa bir uyarıcı gönderirdik.”⁴⁹¹ Müfessirimiz âyete şöyle mâna vererek işkâli çözer: “Eğer dileseydik senin nübüvvet döneminde her yerleşim yerine bir peygamber gönderirdik ve böylece nübüvvet yükleri sana hafif gelirdi. Lakin bunu dilemediğimiz için yapmadık. Bilakis seni

⁴⁸⁷ Ebussuûd, **a.g.e.**, C: IV, s. 376-377.

⁴⁸⁸ Mü’minûn 23/68.

⁴⁸⁹ Ebussuûd, **a.g.e.**, C: IV, s. 57.

⁴⁹⁰ Ebussuûd, **a.g.e.**, C: IV, s. 237.

⁴⁹¹ Furkân 25/51. Ebussuûd, **a.g.e.**, C: IV, s. 144.

yüceltmek ve diğer peygamberlerden faziletli kılmak için bütün yerleşim yerlerinin peygamberlik vazifesini sadece sana tahsis ettik. Nitekim şu âyet bunu beyan etmektedir:

تَبَارَكَ الَّذِي نَزَّلَ الْفُرْقَانَ عَلَى عَبْدِهِ لِيَكُونَ لِلْعَالَمِينَ نَذِيرًا

“Bütün âlemleri uyarıcı olsun diye kuluna Furkân’ı indiren Allah’ın şanı ne yücedir!”⁴⁹²

Müellifin bu açıklamasından yola çıkarak şunu söyleyebiliriz: Her yerleşim yerine uyarıcı gönderilmemesi Resulullah’tan önceki dönemleri kapsamayıp Resulullah’ın derecesinin yükseltilmesi için onun yaşadığı dönemle kayıtlıdır. Dolayısıyla her ümmette bir uyarıcı gönderildiğini ifade eden yukarıdaki Fâtır ve Secde âyetleriyle hiçbir yerleşim yerine uyarıcı gönderilmediğini ifade eden bu âyet arasında zâhirde bir çelişki yoktur.

1.4. PEYGAMBER KISSALARINDA GÖRÜLEN MÜŞKİLLER

1.4.1. Âdem (as) Kıssasında Görülen Müşkiller

1.4.1.1. Meleklerin Hazreti Âdem’e Secde Etmesi İçin Verilen Emir

Ebussuûd Efendi’nin müşkil âyetlerle ilgili incelediği konulardan biri de, meleklerin Âdem (as)’a secde etmesi için verilen emirdir. Meleklerin Âdem (as)’a secde etmesi, hemen yerine getirilmesi gereken bir emir (tencîzî emir) üzerine mi olmuştur, yoksa şarta bağlanan bir emir (ta’liki emir) sonucunda mı olmuştur? Ona göre bazı âyetlerin zâhiri, birinci anlamı iktiza ederken, diğer bazı âyetlerin zâhiri ikinci anlamı desteklemektedir. Müfessirimiz birinci anlamı tercih eder. Yani ona göre meleklerin Âdem (as)’a secde etmesiyle ilgili emir hemen yerine getirilmesi gereken bir emirdir. Yine bu secde, Allah Teâlâ tarafından eşyanın isimleri Âdem (as)’a öğretilip, Âdem (as)’ın da o isimleri meleklerle haber vermesinden sonra gerçekleşmiştir. Dolayısıyla Ebussuûd Efendi meleklerin Âdem (as)’a secde etmesinin hemen yerine getirilmesi gereken bir emir (tencîzî emir) ve şarta bağlanan

⁴⁹² Furkân 25/1. Bu meâl tarafımızdan yapılmıştır.

bir emir (talîkî emir) sonucunda meydana geldiğini ifade eden âyetlerin arasını telif etmek (uzlaştırmak) yoluyla buradaki müşkili çözümler.⁴⁹³ Ebussuûd'un Kur'ân'a bütüncül yaklaşımının en güzel örneklerinden birini bu âyetlere dair yaptığı tefsirde görüyoruz.

İbn Temcîd (v. 890/1485) buradaki tartışmayı şöyle özetler: Şüphesiz secde fiili bir kere olmuştur. Asıl tartışma secde emrinin kaç kez olduğundadır. Cumhura göre secde emri iki kere olmuştur. Fahreddîn Râzî'ye göre ise, secde emri de secde fiili gibi bir kere meydana gelmiştir.⁴⁹⁴ Ebussuûd Efendi de cumhur ile aynı görüştedir. Ona göre de secde fiili bir kere, secde emri iki kere olmuştur. Şimdi müfessirimizin bu iki grup âyetler arasındaki işkâli nasıl çözümlendiğini görelim.

Öncelikle müfessirimize göre, secde ne demektir? Melekler Âdem (as)'a nasıl ve niçin secde etmişlerdir? sorularının cevabını açıklayalım.

Ebussuûd'a göre, secde/sücûd kelimesi lügatta, eğilmek ve alçalmak mânalarına gelir. Dînî anlamda ise, ibadet maksadıyla alını yere koymaktır. Şeyhülislâm, secdenin nasıl olduğunda âlimlerin ihtilaf ettiğini söyler. Bazısına göre, melekler Âdem (as)'ı selamlama yoluyla secdeyle emrolunmuşlardır. Bunun sebebi, Âdem (as)'a saygı ve hürmet göstermek, onun üstünlüğünü itiraf etmek, ondan ilim öğrenme hakkını ödemek ve onun hakkında düştükleri durumdan özür beyan etmektir.⁴⁹⁵ Diğer bazı âlimler ise, gerçekte secde edilenin Allah Teâlâ olduğunu, Âdem (as)'ın ise secdenin kiblesi olduğunu söylemişlerdir.⁴⁹⁶ Âdem (as)'ın meleklerin secdesine kible olmasının sebebi, Hazreti Âdem'in şanını yüceltmek veya secdenin umumi olarak farz kılınması içindir.⁴⁹⁷

Ebussuûd Efendi'ye göre, Allah Teâlâ sanki Âdem (as)'ı bütün mahlûkatın örneği, ruhani âlemlerle cismani âlemin eşsiz bir şekilde irtibatını ve bütünleşmesini

⁴⁹³ Ebussuûd, **a.g.e.**, C: I, s. 108.

⁴⁹⁴ İbnü't-Temcîd, **Hâşiye 'ale'l-Beyzâvî**, C: II, s. 27.

⁴⁹⁵ Ebussuûd, **a.g.e.**, C: I, s. 107.

⁴⁹⁶ Ebussuûd, **a.g.e.**, C: I, s. 107.

⁴⁹⁷ Hafâcî bunu, namazın farz olması için vaktin ve haccın farz olması için Kâbe'nin sebep kılınmasına benzetir. **Hâşiye 'ale'l-Beyzâvî**, C: II, s. 131.

sağlayan bir sureti olarak yaratınca, yüce kudretini göstermek için meleklerle Âdem (as)’a secde etmelerini emretti.⁴⁹⁸

Müfessirimize göre, meleklerin Hazreti Âdem’e secde etme kıssası Kur’ân-ı Kerîm’in yedi sûresinde zikredilir. Meleklerin secdesinin, hemen yerine getirilmesi gereken emir (tencîzî emir) neticesinde meydana geldiğini iktiza eden âyetler beş tanedir:

وَإِذْ قُلْنَا لِلْمَلَائِكَةِ اسْجُدُوا لِآدَمَ فَسَجَدُوا إِلَّا إِبْلِيسَ ...

“Meleklerle, “Âdem’e secde edin” dediğimiz de İblîs dışındakiler derhal secde ettiler ...”⁴⁹⁹

ثُمَّ قُلْنَا لِلْمَلَائِكَةِ اسْجُدُوا لِآدَمَ فَسَجَدُوا إِلَّا إِبْلِيسَ ...

“... Sonra da meleklerle, “Âdem’e secde edin” diye emrettik. İblîs’in dışındakiler secde ettiler ...”⁵⁰⁰

Bu âyetler, meleklerin Âdem (as)’a yaptıkları secdenin, onun yaratılması, şeklinin tamamlanması ve kendisine ruh üflenmesinden hemen sonra yerine getirilmesi gereken emir (tencîzî emir) sonucunda meydana geldiğini gerektirmektedir. Nitekim meleklerin emre imtisallerinin سَجَدُوا (secde ettiler) ibaresiyle hikâye edilmesi de buna işaret etmektedir. Bununla birlikte şu iki âyetin zâhiri ise, meleklerin secdesinin, şarta bağlı emir (talîkî emir) neticesinde meydana geldiğini iktiza etmektedir:

وَإِذْ قَالَ رَبُّكَ لِلْمَلَائِكَةِ إِنِّي خَالِقٌ بَشَرًا مِنْ صَلْصَالٍ مِنْ حَمَإٍ مَسْنُونٍ فَإِذَا سَوَّيْتُهُ وَنَفَخْتُ فِيهِ مِنْ رُوحِي فَقَعُوا لَهُ سَاجِدِينَ فَسَجَدَ الْمَلَائِكَةُ كُلُّهُمْ أَجْمَعُونَ

“Hani Rabb’in meleklerle demişti ki: "Ben şekillenebilir özlü balçıktan, (şekil verilip) kurutulmuş çamurdan bir insan yaratacağım. Onun şeklini tamamladığım ve ona ruhumdan üflediğim vakit siz de hemen onun için secdeye kapanın." Bunun üzerine meleklerin hepsi secde ettiler.”⁵⁰¹

⁴⁹⁸ Ebussuûd, a.g.e., C: I, s. 107.

⁴⁹⁹ Bakara 2/ 34; İsrâ 17/61; Kehf 18/50; Tâhâ 20/116.

⁵⁰⁰ A’râf 7/11.

⁵⁰¹ Hicr 15/28-30.

إِذْ قَالَ رَبُّكَ لِلْمَلٰٓئِكَةِ اِنِّىْ خٰلِقٌ بَشَرًا مِّنْ طِيْنٍ فَاِذَا سَوَّيْتُهُ وَنَفَخْتُ فِيْهِ مِنْ رُّوْحِىْ فَقَعُوْا لَهٗ سٰجِدِيْنَ فَسَجَدَ
الْمَلٰٓئِكَةُ كُلُّهُمْ اٰجْمَعُوْنَ

“Hani Rabb’in meleklerle demişti ki: "Ben çamurdan bir insan yaratacağım. Ona tam şeklini verip ruhumdan da üflediğim vakit hemen onun için secdeye kapanın." Bunun üzerine meleklerin hepsi secde ettiler.”⁵⁰²

Bu âyetlerde ise meleklerin Âdem (as)’a yaptıkları secde, şarta bağlı emir (talîkî emir) sonucunda meydana gelmiştir. Secdenin şarta bağlanan bir emir (ta’liki emir) sonucunda olduğunu söyleyenlere göre –ki Fahreddîn Râzî o âlimlerdendir- secde emri, Allah Teâlâ Âdem (as)’ın hilkatine tam şekil vermeden (tesviye) önce olmuş, ona tam şekil verilip ruh üfürülmek sûretiyle canlandıktan sonra ise melekler tarafından ona secde edilmiştir. Buna delil olarak da Sâd sûresinin yukarıda geçen اِنِّىْ خٰلِقٌ بَشَرًا مِّنْ طِيْنٍ فَاِذَا سَوَّيْتُهُ وَنَفَخْتُ فِيْهِ مِنْ رُّوْحِىْ فَقَعُوْا لَهٗ سٰجِدِيْنَ âyetini delil getirirler.⁵⁰³

Ebussuûd Efendi, âyetlerde geçen tencîzî ve talîkî emirleri birbiriyle uzlaştırarak bu işkâli şöyle çözmüştür:

Herhalde Allah Teâlâ meleklerle, ilk başta tencîzî emrin altyapısını oluşturan şeyleri kısaca haber verdi ve şöyle dedi: “Muhakkak ki Ben şu şu maddelerden bir beşer yaratacağım ve onu yeryüzünde halife yaratacağım. Onun şeklini tamamladığım, ona ruhumdan üflediğim ve onun mertebesi size ayan beyan belli olduğunda onun için secdeye kapanın.” Bunun üzerine Allah Teâlâ onu yarattı, onun şeklini tamamladı ve ona ruh üfledi. Bu esnada melekler şu sözü söylediler:

... اَتَجْعَلُ فِيْهَا مَنْ يُفْسِدُ فِيْهَا وَيَسْفِكُ الدِّمَآءَ وَنَحْنُ نُسَبِّحُ بِحَمْدِكَ وَنُقَدِّسُ لَكَ ...

“... Biz seni övgü ile tesbih ederken ve senin kutsallığını dile getirip dururken orada fesat çıkaracak ve kan dökecek birini mi yaratacaksın?” ...⁵⁰⁴ Ya da Allah Teâlâ meleklerle, secde şartları gerçekleştikten sonra yani Âdem (as)’ı yaratıp, şeklini tamamlayıp ve ona ruh üfledikten sonra hilafet haberini vererek: “Muhakkak ki Ben yeryüzünde bir halife yaratacağım” dedi. O esnada melekler, Âdem (as) ve zürriyeti hakkında yukarıdaki âyette geçen sözlerini söylediler. Bunun üzerine Allah Teâlâ Hazreti Âdem’e isimleri öğretip onu destekledi. Melekler ondaki üstünlükleri

⁵⁰² Sâd 38/71-73.

⁵⁰³ Ebussuûd, a.g.e., C: I, s. 108. Karş. er-Râzî, et-Tefsîrü'l-kebîr, C: I, cüz 2, s. 212.

⁵⁰⁴ Bakara 2/30.

gördüler. İşte zikredilen bu olaylar gerçekleştikten sonra secdenin şanına önem verip vaktini belirlemek için اسْجُدُوا diye tencîzî emir gelmiştir.⁵⁰⁵

Hicr ve Sâd sûrelerinde secde hadisesini naklederken (hikâye) tencîzî emrin zikredilmemesi, nakledilen olayın (mahkî) gerçekleştiği anda da tencîzî emrin bulunmamasını gerektirmez. Aynı şekilde Bakara sûresinde tencîzî emri naklederken talîkî emrin zikredilmemesi, tencîzî emirden önce talîkî emrin geçmediğini gerektirmez. Zira bir kelamı, makamın gereğine göre farklı üsluplarla nakletmek Kuran'ı Kerim'de çoktur.⁵⁰⁶

Söz konusu âyetlerde secde emrinin talîkî emirle ifade edilmesinin hikmetine gelince, melekleri Âdem (as)'in mertebesi hakkında düşünmeye teşvik etmektir. Bu sebeple melekler, onun bütün hallerini tefekkür etmişler, ondaki özellikleri tam mânasıyla idrak etmişler ve onun hakkında kendilerine anlaşılmaz gelen meseleleri sormuşlardır. Çünkü Hazreti Âdem'in hali meleklerin ilminden saklı olan birçok yüce hikmetleri ve sırları ihtiva etmektedir. Dolayısıyla melekler, tencîzî emir gelmeden yani emre imtisal farz olmadan önce onun hâlinin hakikatine vakıf olmuşlardır.⁵⁰⁷

1.4.1.2. Hazreti Âdem'in İsyanla Vasıflanması

Müfessirimiz, Hazreti Âdem'in yasaklanmış ağaçtan yemesini zelle olarak nitelemektedir. Zira bu fiil henüz ilk imtihan başladığında ondan sadır olmuştu.⁵⁰⁸ O vakit henüz daha hadiseleri tecrübe etmemiş; olayların acısını tatlısını tatmamış; zorunu kolayını görmemişti.⁵⁰⁹ Müellif burada konuyla ilgili şu soruyu cevaplar ve sonra işkâli çözümler: Âdem (as), zellesinin küçüklüğüne rağmen şu âyette masiyet ve yoldan şaşmayla (عَوَائِيَّه) vasıflanmıştır:

... وَعَصَىٰ أَدَمُ رَبَّهُ فَغَوَىٰ

⁵⁰⁵ Ebussuûd, **a.g.e.**, C: I, s. 108-109.

⁵⁰⁶ Ebussuûd, **a.g.e.**, C: I, s. 109.

⁵⁰⁷ Ebussuûd, **a.g.e.**, C: I, s. 109.

⁵⁰⁸ Ebussuûd, **a.g.e.**, C: III, s. 493. Müellifin Beyzâvî'den naklettiği bu son cümleyi muhaşşiler “bu fiil peygamberlikten önce sadır olmuştu” diye açıklamışlardır. Karş. el-Hafâcî, **Hâşiye ‘ale’l-Beyzâvî**, C: VI, s. 230; Konevî, **Hâşiye ‘ale’l-Beyzâvî**, C: V, s. 187.

⁵⁰⁹ Ebussuûd, **a.g.e.**, C: III, s. 493.

“... Böylece Âdem Rabb’ine karşı gelmiş ve yolunu şaşırmişti.”⁵¹⁰ Oysa masiyet haram bir fiili işlemektir. Zelle ise masiyet değildir. Ona göre bunun sebebi, Hazreti Âdem’den meydana gelen zelleyi büyük saymak ve evlatlarını buna benzer davranışlardan kuvvetli bir şekilde vazgeçirmek içindir.⁵¹¹

1.4.2. Nûh (as) Kıssasında Görülen Müşkil

1.4.2.1. Her Ümmetten Gemiye Bir Çift Alması Nûh (as)’a Ne Zaman Emredildi?

Müfessirimize göre Mü’minûn sûresinin şu âyetinde, henüz daha gemiyi yapmadan önce Nûh (as)’a her cinsten birer çift hayvanı gemiye almakla emredildiği açıkça bildirilmektedir:

فَأَوْحَيْنَا إِلَيْهِ أَنْ اصْنَعْ الْفُلْكَ بِأَعْيُنِنَا وَوَحَيْنَا فَإِذَا جَاءَ أَمْرُنَا وَفَارَ التَّنُّورُ فَاسْلُكْ فِيهَا مِنْ كُلِّ زَوْجَيْنِ اثْنَيْنِ

...

“Bunun üzerine ona (Nûh’a) şöyle vahyettik: Bizim gözetimimiz altında ve bildirdiğimiz şekilde gemiyi yap. Buyruğumuz geldiğinde sular coşup yükselmeye başlayınca her cinsten birer çift hayvanı gemiye al ...”⁵¹² Yani buradaki emir ona göre, şarta bağlanan bir emirdir (ta’liki emir). Çünkü her cinsten bir çift hayvanı gemiye alma emri, suların coşup yükselme hadisesine bağlanmıştır.

Hûd sûresinin âyetinde ise, gemiyi yaptıktan sonra Nûh (as)’a birer çift hayvanı gemiye alma emri verildiği anlaşılmaktadır:

حَتَّىٰ إِذَا جَاءَ أَمْرُنَا وَفَارَ التَّنُّورُ قُلْنَا احْمِلْ فِيهَا مِنْ كُلِّ زَوْجَيْنِ اثْنَيْنِ ...

“Nihayet emrimiz geldi ve sular coşup yükseldi. Nûh’a dedik ki: Her türden birer çift (hayvan) gemiye bindir ...”⁵¹³ Buradaki emir ise ona göre hemen yerine getirilmesi gereken bir emirdir (tencîzî emir). Dolayısıyla her cinsten bir çift hayvanı gemiye alma emrinin Mü’minûn âyetinden anlaşıldığı gibi talîkî emir sonucunda mı, yoksa Hûd âyetinden anlaşıldığı gibi tencîzî emir sonucunda mı olduğu zâhirde

⁵¹⁰ Tâhâ 20/121.

⁵¹¹ Ebussuûd, a.g.e., C: III, s. 496.

⁵¹² Mü’minûn 23/27.

⁵¹³ Hûd 11/40.

ihtilaf etmektedir. Müellif, çelişki izlenimi veren bu âyetler arasındaki işkâli iki şekilde çözüme kavuşturur:

1. Tefsir: Nûh (as)’a söylenen, “gemiye bindir” sözünün ihtiva ettiği hadise önemli bir iştir. O nedenle Mü’minûn sûresindeki talîkî emir olan أُسَلِّكْ (al) sözünün bağlı olduğu şart meydana geldiği zaman yani sular coşup yükselmeye başladığında bu talîkî emir önemine binaen tencîzî olarak اِحْمِلْ (bindir) diye tekrar verilmiştir. Sonra da tencîzî emir olan اِحْمِلْ (bindir) sözü hikâye edilmiştir.

2. Tefsir: Hûd âyetindeki اِحْمِلْ tencîzî emri, Mü’minûn âyetindeki أُسَلِّكْ talîkî emrinin aynısıdır. Müfessirimiz sonra şu mukadder soruya cevap verir: Mademki tencîzî emir, talîkî emrin aynısıdır. Öyleyse niçin bu emir tencîz suretinde zikredildi? Bunu şöyle cevaplar: Şarta bağlı olan emir (talîkî emir), şart gerçekleşmeden önce, farz olmamak açısından yokluk (adem) mertebesinde olduğu için, şart gerçekleşikten sonra sanki o emir yeni verilmiş gibidir. Bundan dolayı bu emir tencîz suretinde hikâye edilmiştir.⁵¹⁴

Ebussuûd Efendi’nin zikrettiği bu iki açıklamadan birincisine göre, Nuh (as)’a söylenen “gemiye bindir” emri iki kez olmuştur. İkincisine göre ise, bu emrin bir kez olduğu anlaşılmaktadır.

1.4.3. İbrâhim (as) Kıssasında Görülen Müşkiller

1.4.3.1. İbrâhim (as)’ın Müşrik Babası İçin İstiğfar Etmesi

Ebussuûd Efendi’nin müşkil âyetler içerisinde incelediği konulardan birisi de müşrikler için istiğfar edilip edilmeyeceği meselesidir. Ona göre, bazı âyetlerde ilk bakışta müşrikler için istiğfar edilebileceği anlaşılırken, diğer bazı âyetlerde ise onlar için istiğfar edilmesinin yasaklandığı anlaşılmaktadır. Şimdi bu âyetler hakkında müfessirimizin açıklamalarını inceleyelim:

⁵¹⁴ Ebussuûd, **a.g.e.**, C: IV, s. 45. Müfessirimiz bu iki emir çeşidi hakkındaki açıklamayı وَإِذْ قُلْنَا لِلْمَلَائِكَةِ اسْجُدُوا لِآدَمَ فَسَجَدُوا âyetini tefsir ederken yapmıştı. Bkz. bu çalışma s. 123-27.

Şu âyette, Hazreti Muhammed aleyhisselam ve müminlerin, Allah'ın hükmü⁵¹⁵ ve hikmeti gereğince⁵¹⁶ müşrikler için istiğfar etmeleri doğru bulunmamıştır:

مَا كَانَ لِلنَّبِيِّ وَالَّذِينَ آمَنُوا أَنْ يَسْتَغْفِرُوا لِلْمُشْرِكِينَ وَلَوْ كَانُوا أُولَىٰ قُرْبَىٰ مِنْ بَعْدِ مَا تَبَيَّنَ لَهُمْ أَنَّهُمْ
أَصْحَابُ الْجَحِيمِ

“Müşriklerin cehennemlik oldukları müminler nezdinde açıklık kazandıktan sonra, akraba bile olsalar peygamber de müminler de onların bağışlanmalarını dileyemezler.”⁵¹⁷ Ebussuûd Efendi bu âyetin sebebi nüzulünü şöyle zikreder: Resulullah -sallallahu aleyhi ve sellem- amcası Ebû Tâlib'i (v. 619 m.) ölümünden önce ziyaret ederek ona dedi ki: “Ey amcacığım! Bir kelimeyi⁵¹⁸ söyle, Allah'ın huzurunda onunla seni müdafa edeyim.” Amcası o kelimeyi söylemekten kaçınınca Peygamberimiz dedi ki: “Nehyedilmedikçe senin için istiğfara devam edeceğim.” Ondan sonra bu âyet nazil oldu.⁵¹⁹

Diğer âyette ise, babası Âzer için İbrâhim (as)'ın Allah Teâlâ'dan mağfiret istediği bildirilmektedir:

وَاعْفِرْ لِأَبِي إِنَّهُ كَانَ مِنَ الضَّالِّينَ

“Babamı da bağışla; kuşkusuz o doğru yoldan sapanlardan oldu.”⁵²⁰ Bu âyetten de ilk bakışta müşrikler için istiğfar edilebileceği anlaşılmaktadır. Allah Teâlâ, bu iki âyet arasındaki tenâkuz izlenimini Tevbe sûresindeki şu âyetle gidermektedir:

وَمَا كَانَ اسْتِغْفَارُ إِبْرَاهِيمَ لِأَبِيهِ إِلَّا عَنْ مَوْعِدَةٍ وَعَدَّهَا أَيَّاهُ فَلَمَّا تَبَيَّنَ لَهُ أَنَّهُ عَدُوٌّ لِلَّهِ تَبَرَّأَ مِنْهُ إِنَّ إِبْرَاهِيمَ
لَأَوَّاهٌ حَلِيمٌ

⁵¹⁵ Allah Teâlâ'nın bu husustaki hükmü şu âyette belirtilir: إِنَّ اللَّهَ لَا يَغْفِرُ أَنْ يُشْرَكَ بِهِ وَيَغْفِرُ مَا دُونَ ذَلِكَ لِمَنْ يَشَاءُ ... “Allah, kendisine ortak koşulmasını asla bağışlamaz, ondan başkasını dilediği kimseler için bağışlar ...” Nisâ 4/48.

⁵¹⁶ Şirk koşanların bağışlanmamasının hikmeti hususunda müfessirimiz şöyle der: “Allah, kâfirlikle vasıflanan kimsenin tövbe edip iman etmeden kâfirliğini bağışlamaz. Çünkü şeriatla ilgili hikmet, kâfirlik kapısını kapatmayı gerektirmektedir. Hâlbuki kâfir olan kimsenin iman etmeden önce kâfirliğini bağışlamanın caiz olması kâfirlik kapısını açmaya götüren sebeplerdendir. Ayrıca kâfirlik ve isyan karanlıklarını sadece iman nuru örtebilir. Öyleyse imanı olmayan kimsenin kâfirlik ve isyanından da hiçbir şey örtülmez. Ebussuûd, **a.g.e.**, C: I, s. 533.

⁵¹⁷ Tevbe 9/113.

⁵¹⁸ Aşağıda zikredilen hadis kaynaklarında açıkça beyan edildiği gibi bu kelime, kelime-i tevhiddir.

⁵¹⁹ Ebussuûd, **a.g.e.**, C: II, s. 453. Varyantları için karşı. el-Buhârî, **el-Câmi'u's-sahîh**, “el-Cenâiz”, 79; Müslim b. El-Haccâc (v. 261/875), **Sahîh-u Müslim**, Riyad, Dârü'l-mugnî, “el-İmân”, 9.

⁵²⁰ Şu'arâ 26/86. İbrâhim (as)'ın babasını da katarak yaptığı dua için ayrıca bkz. Ebussuûd, **a.g.e.**, C: III, s. 201 (İbrâhîm 14/41).

“İbrâhim’in, babasının bağışlanması için yaptığı dua ise sırf ona verdiği bir sözden ötürüydü. Ama onun bir Allah düşmanı olduğu kendisine belli olunca ondan uzaklaştı. İbrâhim gerçekten çok duyarlı, yumuşak huylu biriydi.”⁵²¹ İbrâhim (as)’ın babası için istiğfar etmesi ona verdiği şu sözlerden dolayı idi:

... لَا سَتَغْفِرَنَّ لَكَ ... “... Hiç şüphen olmasın bağışlanman için dua edeceğim ...”⁵²²

... سَأَسْتَغْفِرُ لَكَ رَبِّي ... “... Rabbimden senin için mağfiret dileyeceğim ...”⁵²³

Müfessirimize göre İbrâhim (as), babasının kâfir olarak öleceğini bilmediği için, iman edeceğini ümit ederek ona bu sözleri vermişti. Aksi takdirde ona söz vermezdi. Fakat şirkinde ısrar edeceği ve asla iman etmeyeceği vahiy yoluyla kendisine bildirilince artık ona istiğfar etmekten uzaklaştı. Bundan dolayı başkasının bu konuda onu örnek alması doğru değildir.⁵²⁴

Şeyhülislâma göre, İbrâhim (as)’ın babasına, *وَاعْفُرْ لِأَبِي* diye istiğfar etmesinin anlamı şudur: “Ya Rabbi! Babamı tövbeye muvaffak kılıp, imana hidayet etmen suretiyle bağışlamamı istiyorum.” Nitekim o, *وَاعْفُرْ لِأَبِي* diye dua ettikten sonra *إِنَّهُ كَانَ مِنَ الضَّالِّينَ* sözünü bu duasına sebep olarak zikretmekle istiğfarın bu anlamda olduğuna işaret etmektedir. Küfür üzere öleceği belli olmadan önce hayatta olan bir kâfire bu mânada dua etmenin caiz olduğunda şüphe yoktur. Burada yasaklanmış olan ancak, inkâr (küfür) üzere sebat edeceği vahiyle beyan edilmiş olmakla birlikte kâfir için bağışlanma (mağfiret) istemektir. Bunun ise aklen ve naklen caiz olmadığına şüphe yoktur.

İnkâr üzere öldükten sonra kâfir için istiğfar etmeye gelince, aklın vereceği hüküm buna engel olmaz. Buna engel olan ancak vahiydir. Nitekim Resulullah’ın, amcası Ebû Tâlib’e vefat anında iken: “Nehyedilmedikçe senin için istiğfara devam edeceğim” demesi, aklen buna delalet edip, ardından *مَا كَانَ لِلنَّبِيِّ وَالَّذِينَ آمَنُوا أَنْ يَسْتَغْفِرُوا* âyetinin inmesi de bunun ancak vahiy ile bilinebileceğine delalet eder. Aynı şekilde İbrâhim (as)’ın babasına söz vermesi ve bu sözünü yerine getirmesi, babasının durumu belli olmadığı için ve babasının imanından ümidini kesmeden

⁵²¹ Tevbe 9/114.

⁵²² Mümtehine 60/4.

⁵²³ Meryem 19/47.

⁵²⁴ Ebussuûd, **a.g.e.**, C: II, s. 452-453.

önce olmuştur. Dolayısıyla bu âyetler arasında bir çelişki olmadığı Tevbe sûresinin yukarıda geçen 114. âyetiyle izale edilmiştir.⁵²⁵

Burada şu mukadder soruya da müfessirimiz cevap verir: Mademki kâfir için, “tövbeye muvaffakiyet ve imana hidayet istemek” anlamında istiğfar etmek caizdir. Öyleyse şu âyette, İbrâhim (as)’ın bu istiğfarı onun güzel örnekliğinden niçin istisna edilmiştir?

فَدَّ كَانَتْ لَكُمْ أُسْوَةٌ حَسَنَةٌ فِي إِبْرَاهِيمَ وَالَّذِينَ مَعَهُ إِذْ قَالُوا لِقَوْمِهِمْ إِنَّا بُرَاءُ مِنْكُمْ وَمِمَّا تَعْبُدُونَ مِنْ دُونِ اللَّهِ كَفَرْنَا بِكُمْ وَبَدَا بَيْنَنَا وَبَيْنَكُمْ الْعَدَاوَةُ وَالْبَغْضَاءُ أَبَدًا حَتَّى تُؤْمِنُوا بِاللَّهِ وَحَدَهُ إِلَّا قَوْلَ إِبْرَاهِيمَ لِأَبِيهِ لَأَسْتَغْفِرَنَّ لَكَ ...

İbrâhim’de ve ona uyanlarda size güzel bir örneklik vardır; onlar kavimlerine şöyle demişlerdi: “Bilin ki bizim sizinle ve Allah’ı bırakıp da taptıklarınızla bir ilişliğimiz yoktur. Sizi (ve değerlerinizi) reddediyoruz. Sizinle bizim aramızda, siz bir tek Allah’a iman edinceye kadar sürüp gidecek bir düşmanlık ve nefret açıkça ortaya çıkmıştır.” Ancak İbrâhim’in, babasına, “Hiç şüphelen olmasın bağışlanman için dua edeceğim demesi başka ...”⁵²⁶

Müfessirimize göre, İbrâhim (as)’ın لَأَسْتَغْفِرَنَّ لَكَ sözü sakıncalı olmasaydı فَدَّ كَانَتْ لَكُمْ أُسْوَةٌ حَسَنَةٌ فِي إِبْرَاهِيمَ sözünden istisna edilmezdi.⁵²⁷ Yani İbrâhim (as)’ın babasına istiğfar etmesi, Tevbe sûresi âyetinin açıkça ifade ettiği gibi⁵²⁸ onun cehennemlik olduğunu bilmeden önce olduğu için her ne kadar aklen ve şer’an caiz ise de bu istiğfarın örnek alınması uygun değildir. Çünkü âyetteki örneklikten kastedilen, “örnek alınması kesin vacip olan şeylerdir.” Bunun delili ise şu âyettir:

لَقَدْ كَانَ لَكُمْ فِيهِمْ أُسْوَةٌ حَسَنَةٌ لِمَنْ كَانَ يَرْجُوا اللَّهَ وَالْيَوْمَ الْآخِرَ وَمَنْ يَتَوَلَّ فَإِنَّ اللَّهَ هُوَ الْعَزِيزُ الْحَمِيدُ

“İçinizden Allah’ın lütfuna ve âhiret gününe umut bağlayanlar için onlarda hiç şüphe yok ki güzel bir örneklik vardır. Kim yüz çevirirse bilsin ki Allah hiçbir şeye muhtaç değildir, her türlü hamde lâyıktır.”⁵²⁹ Bu âyette, onu örnek almaktan yüz çevrildiği durumda azap tehdidinin gelmesi, bu örnekliğin vacip olduğuna delalet eder. Vacip olan bu örneklik, İbrâhim (as)’ın ve mümin olan ashâbının kavimlerine:

⁵²⁵ Ebussuûd, a.g.e., C: III, s. 430.

⁵²⁶ Mümtehhine 60/4.

⁵²⁷ Ebussuûd, a.g.e., C: II, s. 453.

⁵²⁸ ... فَلَمَّا تَبَيَّنَ لَهُ أَنَّهُ عَدُوٌّ لِلَّهِ ... âyeti celilesi kastedilmektedir.

⁵²⁹ Mümtehhine 60/6.

... إِذْ قَالُوا لِقَوْمِهِمْ إِنَّا بُرَءُؤُا مِنْكُمْ وَمِمَّا تَعْبُدُونَ مِنْ دُونِ اللَّهِ كَفَرْنَا بِكُمْ وَبَدَا بَيْنَنَا وَبَيْنَكُمُ الْعَدَاوَةُ
وَالْبُغْضَاءُ أَبَدًا حَتَّى تُؤْمِنُوا بِاللَّهِ وَحَدَهُ ...

“Bilin ki bizim sizinle ve Allah’ı bırakıp da taptıklarınızla bir ilişliğimiz yoktur. Sizi (ve değerlerinizi) reddediyoruz. Sizinle bizim aramızda, siz bir tek Allah’a iman edinceye kadar sürüp gidecek bir düşmanlık ve nefret açıkça ortaya çıkmıştır” demiş olmalarıydı ...⁵³⁰

Dolayısıyla İbrâhim (as)’ın istigfarını onun örnekliğinden istisna etmek, iman etmesi ümit edilen kâfir için iman ve mağfiret istemenin vacip olmadığını ifade eder.⁵³¹

1.4.3.2. İbrâhim (as)’ın Korkusunun Gitme Vakti

Ebussuûd Efendi’ye göre bazı âyetlerin zâhirinden İbrâhim (as)’ın korkusu gittikten sonra Lût kavmi’nin helakını bildiği anlaşılır. Bazı âyetlerden ise, korkusu gitmeden önce Lût kavmi’nin helakını bildiği anlaşılmaktadır. Ebussuûd Efendi bu müşkili şöyle tasvir eder: “İbrâhim (as), meleklerin Lût kavmini helak etmek için geldiğini bilmeden önce korkusu gitmişti. Çünkü şu âyet buna delildir:

... قَالُوا لَا تَخَفْ إِنَّا أُرْسِلْنَا إِلَى قَوْمِ لُوطٍ

“... Korkma! Biz Lût kavmine gönderildik, dediler.”⁵³² Bununla birlikte,

فَلَمَّا ذَهَبَ عَنْ إِبْرَاهِيمَ الرَّوْعُ وَجَاءَتْهُ الْبُشْرَى يُجَادِلُنَا فِي قَوْمِ لُوطٍ

“İbrahim’in korkusu geçip kendisine müjde gelince Lût kavmi hakkında bizimle tartışmaya başladı”⁵³³ âyetinden ise, korkusu gitmeden önce meleklerin Lût kavmini helak etmek için gönderildiklerini bildiği anlaşılır. Fakat kendisiyle meşgul olduğu için Lût kavmi hakkında meleklerle mücadele etmeye fırsat bulamamış, korkusu gidince meleklerle tartışmaya başlamıştır.

Müfessirimiz İlk bakışta aralarında çelişki olduğu sanılan bu iki âyet arasındaki işkâli şöyle cevaplar: “Lût (as), İbrâhim (as)’ın şeriatı üzereydi. Lût kavmi de Hazreti İbrâhim’in şeriatıyla mükellefti. İbrâhim (as), meleklerin ellerinin ikram yemeğine uzanmadığını görünce, hem kendi adına hem de Lût kavminin de içinde

⁵³⁰ Mümtehine 60/4.

⁵³¹ Ebussuûd, **a.g.e.**, C: V, s. 712.

⁵³² Hûd 11/70. Ebussuûd, **a.g.e.**, C: III, s. 52.

⁵³³ Hûd 11/74.

olduğu ümmeti adına korkmuştu.⁵³⁴ Onun bu şekildeki korkusu, meleklerin لَا تَخَفْ (korkma) sözünden öncedir. Fakat melekler tarafından لَا تَخَفْ (korkma) diye nehyedilip إِنَّا أَرْسَلْنَا إِلَى قَوْمِ لُوطٍ (Biz Lût kavmine gönderildik) diye haber verildikten sonra, sadece Lût kavminin helak edileceğini bilmiştir. Toptan helakın olmayacağını bilmiştir.⁵³⁵ Öyleyse âyetler arasında bir ihtilaf söz konusu değildir.

1.4.3.3. Hazreti İbrâhim'e Çocuk Müjdesini Kimin Verdiği

Allah Teâlâ şu âyette İbrâhim (as)'a, âlim bir çocuk müjdesini meleklerin verdiğini haber vermiştir:

... وَيَسِّرُوهُ بِغُلَامٍ عَلِيمٍ

“...Ve ona derin bilgi sahibi olacak bir oğul müjdesi verdiler.”⁵³⁶ Ebussuûd, âlim olan bu çocuğun İshak (as) olduğunu zikreder. Başka bir âyette ise İbrâhim (as)'ı İshak (as) ile Allah Teâlâ müjdelemiştir:

... وَيَسِّرُنَاهُ بِإِسْحَاقَ ...

“... Ona İshak'ı da müjdeledik.”⁵³⁷

Ebussuûd Efendi bu âyete: “Biz, İbrâhim'e melekler vasıtasıyla İshak'ı müjdeledik” diye mâna vererek bu iki âyet arasındaki işkâli çözümler.⁵³⁸

1.4.3.4. Beytullah'ı Temiz Tutma Emrinin Kime Verildiği

Ebussuûd Efendi, Kâbe'yi temiz tutma emrini Allah Teâlâ'nın kime verdiğiyile ilgili işkâle de temas eder. Cenâb-ı Hak, Bakara sûresindeki şu âyeti kerimede Beytullah'ı temiz tutma emrini, İbrâhim (as) ve İsmâil (as)'ın ikisine yöneltmiştir:

... وَعَهْدْنَا إِلَىٰ إِبْرَاهِيمَ وَإِسْمَاعِيلَ أَنَّ طَهِّرَا بَيْتِي ...

⁵³⁴ Çünkü gelen misafir, yemeklerinden yemezse hayırlı bir iş için gelmediğini anlardı. Ebussuûd, **a.g.e.**, C: III, s. 50.

⁵³⁵ Ebussuûd, **a.g.e.**, C: III, s. 52-53.

⁵³⁶ Zâriyât 51/28.

⁵³⁷ Sâffât 37/112.

⁵³⁸ Ebussuûd, **a.g.e.**, C: V, s. 630.

“İbrâhim ve İsmâil’e de: Evimi temiz tutun, diye talimat vermiştik ...”⁵³⁹ Hac sûresindeki âyette ise, Beytullah’ı temiz tutmasını sadece İbrâhim (as)’a şöyle emretmiştir:

... وَطَهَّرْ بَيْتِي ...

“... Evimi tertemiz tut ...”⁵⁴⁰

Şeyhülislâm, Bakara sûresi âyeti ile Hac sûresi âyetinin birbirine zıt olmadığını beyan etmiştir. Zira Hac sûresindeki emir, Beytullah inşa edilmeden önce olmuştur. Âyetin başındaki şu cümle de bunu ifade etmektedir:

وَإِذْ بَوَّأْنَا لِإِبْرَاهِيمَ مَكَانَ الْبَيْتِ ...

“İbrâhim’i Beytullah’ın bulunduğu yere yerleştirdiğimizde ...”⁵⁴¹ İsmâil (as) o vakitte ilahî hitapla mükellef değildi. Bakara sûresindeki emir ise, Hazreti İsmâil emir ve nehye muhatap olacak çağa eriştikten ve babası Hazreti İbrâhim’le Kâbe’nin yapımını tamamladıktan sonra olmuştur. Nitekim Cenâb-ı Hakk’ın İbrâhim (as) ve İsmâil (as)’a Kâbe’yi temiz tutma emrini, Beytullah’ı ziyaret edilen bir makam olarak haber verdikten sonra zikretmesi Hazreti İsmâil’in mükellefiyete muhatap olduğunu bildirmektedir. Beytullah’ı temiz tutmaktan maksat ise, putlardan, necasetlerden, cünüp ve hayızlıların tavafından temiz tutmaktır.⁵⁴²

1.4.3.5. İbrâhim (as)’ın İsmet Sıfatıyla İlgili Müşkiler

1.4.3.5.1. İbrâhim (as)’ın Günahından İstiğfar Etmesi

Peygamberlerin nübüvvetten önce de sonra da büyük günahlardan korunmuş olduğunu (ismet)⁵⁴³ kabul eden müfessirimiz İbrâhim (as)’ın istiğfarıyla ilgili şu âyetteki işkâli çözümlenmiştir:

رَبَّنَا اغْفِرْ لِي ...

“Beni bağışla ...”⁵⁴⁴

⁵³⁹ Bakara 2/ 125.

⁵⁴⁰ Hac 22/26.

⁵⁴¹ Hac 22/26.

⁵⁴² Ebussuûd, **a.g.e.**, C:I, s. 188.

⁵⁴³ Peygamberlerin nübüvvetten sonra günahlardan korunmuş olduğunda (ismet) bütün İslâmî mezheplerin hemfikir olduğunu işlemiştik. Bkz. bu çalışma s. 111-12.

⁵⁴⁴ İbrâhîm 14/41.

Ebussuûd'a göre, İbrâhim (as)'ın Allah Teâlâ'dan bağışlanmasını istediği şeyler, dini konuda ve beşerin sakınamadığı konularda kendisinden sadır olan kusurlardır. Bunlar ise evla olanı terk etmekten ibarettir.⁵⁴⁵

1.4.3.5.2. Meleklerin Hazreti İbrâhim'i Ümit Kesmektен Nehyetmesi

Şu âyetlerde meleklerin İbrâhim (as)'ı âlim bir çocukla müjdelemesi ve sonrasında aralarında geçen konuşmalar anlatılır:

قَالُوا لَا تَوْجَلْ إِنَّا نُبَشِّرُكَ بِغُلَامٍ عَلِيمٍ (53) قَالَ أَبَشَّرْتُمُونِي عَلَىٰ أَنْ مَسَّنِيَ الْكِبَرُ فِيمَ يُبَشِّرُونَنِي (54) قَالُوا بِشَرِّ نَارِكَ بِالْحَقِّ فَلَا تَكُنْ مِنَ الْفَاقِطِينَ (55) قَالَ وَمَنْ يَقْتَضُ مِنْ رَحْمَةِ رَبِّهِ إِلَّا الضَّالُّونَ (56)

“Korkma” dediler, “Biz sana bilgili bir çocuk müjdeliyoruz.” İbrâhim, “Üzerime yaşlılık çökmüş olmasına rağmen bana böyle bir müjde getiriyorsunuz öyle mi? Peki bana neyi müjdelemiş oluyorsunuz?” dedi. “Sana gerçeği müjdeledik. Sakın ümitsizliğe kapılanlardan olma!” dediler. “Haktan sapmış olanlardan başka kim Rabb’inin rahmetinden ümit keser!” dedi.⁵⁴⁶

İbrâhim (as), meleklerin müjdesine “Beni mi müjdeliyorsunuz? Bana neyi müjdeliyorsunuz?” diye cevap verdi. Melekler de onun bu sorusuna karşılık ona ümitsiz olmamasını söylediler. Müfessirimiz burada peygamberlerin hâline münasip olmayan ümitsizliğe düşmesi gibi bir hâlin Hazreti İbrâhim hakkında ne anlama geldiğini açıklayarak bu işkâli çözer. Ebussuûd Efendi'ye göre, İbrâhim (as)'ın bu sorusu şaşkınlık ifade etmektedir. Çünkü o, çocuğu olacak yaşta değildi. Normalde gerçekleşmesi düşünülemeyecek bir şeyle müjdelendiği için buna şaşırıldı. Bu sözden maksadı, Allah Teâlâ'nın kendi üzerindeki nimetini büyük görmesidir. Yoksa o, Allah Teâlâ'nın kudretine göre bu nimeti uzak saymamıştır. Nitekim meleklerin فَلَا تَكُنْ مِنَ الْفَاقِطِينَ (Ümitsizliğe kapılanlardan olma!) sözü yerine مِنَ الْمُتَرَبِّينَ (Sakın şüpheye düşenlerden olma!) ve benzeri sözler söylememeleri de bu mânaya yani Allah'ın bu nimetini onun büyük saydığına işaret etmektedir. Zaten Hazreti İbrâhim, “Haktan sapmış olanlardan başka kim Rabb’inin rahmetinden ümit keser!” diyerek ümit kesmeyi en tekitli bir şekilde kendisinden nefyetmektedir. “Yaşlılığıma rağmen

⁵⁴⁵ Ebussuûd, a.g.e., C: III, s. 201.

⁵⁴⁶ Hicr 15/53-56.

beni mi müjdeliyorsunuz? Bana neyi müjdeliyorsunuz?” sözleriyle de, Allah’ın böyle bir nimetinin ilerlemiş yaşından dolayı kendi hâline zıt olduğunu ifade etmek istemiştir.⁵⁴⁷

1.4.3.5.3. İbrâhim (as)’ın Yalan Söyleyip Söylemediği

Peygamberlerin günahlardan korunmuş olmasıyla zâhirde çelişkili gibi görünen âyetlerden birisi de şudur:

قَالُوا ءَأَنْتَ فَعَلْتَ هَذَا بِالْهَيْتِنَا يَا إِبْرَاهِيمَ قَالَ بَلْ فَعَلَهُ كَبِيرُهُمْ هَذَا فَسَأَلُوهُمْ إِنْ كَانُوا يَنْظُرُونَ

İbrâhim getirilince, “Bunu ilâhlarımıza sen mi yaptın?” diye sordular. İbrâhim, “Hayır” dedi. “Bu işi şu büyükleri yapmıştır. Eğer konuşabiliyorlarsa onlara sorun!”⁵⁴⁸

Müfessirimiz bu âyetteki işkâli iki şekilde tefsir ederek çözmüştür. İlk olarak zikredip tercih ettiği görüşe göre, “Bu işi şu büyükleri yapmıştır. Eğer konuşabiliyorlarsa onlara sorun!” sözüyle İbrâhim (as) müşriklere ta‘riz⁵⁴⁹ yapmıştır. Hazreti İbrâhim’in bu sözdeki maksadı, ilahları hakkında onları düşünmeye yöneltmek suretiyle delil getirip onları mağlup etmektir. Zira o, “Eğer konuşabiliyorlarsa onlara sorun!” diyerek konuşamayan ve kendisini ifade edemeyen şeylerin ilah olmaya ehil olmadıklarını onlara hatırlatmaya çalışmıştır.

Ebussuûd Efendi, Hazreti İbrâhim’in bu sözü ile yalan söylemediğini bilakis yalandan sakındığını belirtmiştir. Zira İbrâhim (as), kırma fiilini büyük puta isnad ederek müşriklere sözlü ta‘rizde bulunduğu gibi, baltayı o putun boynuna asarak da onlara fiilî ta‘rizde bulunmuştur. Kırma fiiline sebep olduğu için, o fiili büyük puta isnad etmiştir. Çünkü o, Allah Teâlâ’ya ibadetin bırakılıp da putlara ibadet edildiğini görünce buna öfkelenmiştir. İçlerinde en çok tazim büyük puta yapıldığından ona olan öfkesi daha fazlaydı. İşte o put, İbrâhim (as)’ı kırma fiiline sevkettiği için kendisine

⁵⁴⁷ Ebussuûd, **a.g.e.**, C: III, s. 230-231.

⁵⁴⁸ Enbiyâ 21/62-63.

⁵⁴⁹ Ebussuûd ta‘rizi şöyle tarif eder: Mütakellimin anlatmak istediği manayı, hakikat veya mecaz ifade etmeyen bir lafızla gizlemesidir. İhtiyaç sahibi birinin ihtiyacını gidereceğini umduğu kişiye “Selam vermek için yanına geldim” demesi buna misal verilebilir. Ta‘rizde, kelam asıl mânadan uzak mânaya çevrilir. (Ebussuûd, **a.g.e.**, C: I, s. 271). Ebussuûd’a göre, ta‘riz (tevriye), sözün sahibini kastettiği mânaya ulaştırmakla birlikte yalandan da kurtulmasını sağlayan kelimedir (Ebussuûd, **a.e.**, C: III, s. 394).

ait fiili ona isnad etmiştir.⁵⁵⁰ Müfessirimiz bu isnadı, aklî mecaz diye isimlendirmese de Âlûsî bunu açıkça ifade etmiştir.⁵⁵¹ Ebussuûd Efendi, konuyla ilgili rivâyet edilen şu hadis-i şerifi de açıklamıştır:

إِنَّ إِبْرَاهِيمَ عَلَيْهِ السَّلَامُ كَذَبَ ثَلَاثَ كَذَبَاتٍ

“İbrâhim (as) üç tane yalan(a benzer söz) söylemiştir.”⁵⁵²

Müfessirimiz, bu hadiste geçen كَذَبَ (yalan söylemek) sözünden maksadın yukarıdaki gibi ta‘riz olduğunu ifade etmiştir. Ta‘riz, suret olarak yalana benzediği için hadis-i şerifte “yalan” sözüyle ifade edilmiştir.⁵⁵³

قِيلَ diyerek temriz sigasıyla zikrettiği ikinci mânaya göre ise, “Bu işi şu büyükleri yapmıştır. Eğer konuşabiliyorlarsa onlara sorun!” sözü ile İbrâhim (as) onların inancına göre caiz olan bir sözü hikâye etmiştir. Sanki onlara demiş oldu ki: “Büyük putun yaptığı işi niye yadırgıyorsunuz? Kendisine ibadet ve dua edilen bir ilahın bundan daha fazlasını yapmaya gücü yeter.” Nitekim bu manayı teyit etme bâbında İbrâhim (as)’ın şu sözü söylediği nakledilmektedir: “Bunları şu büyükleri yaptı. Kendisi onlardan daha büyük olduğu için kendisiyle beraber onlara tapılmasına gazalandı.” Müfessirimiz bu mânaya göre İbrâhim (as)’ın sözünün temsil olduğunu söyler.⁵⁵⁴ İbrâhim (as) bu sözüyle, şirk koştukları için Allah’ın gazabına karşı onları uyarmak istemiştir.⁵⁵⁵

⁵⁵⁰ Ebussuûd, **a.g.e.**, C: III, s. 525.

⁵⁵¹ el-Âlûsî, **Rûhu’l-me‘ânî**, C: IX, cüz 17, s. 65.

⁵⁵² İbn Hacer (v. 852/1449) demiştir ki: “Hadis müttefekun aleyhtir. Buharî’nin lafzı şöyledir: لم يكذب إبراهيم إلا ثلاث كذبات: ثنتين منهن في ذات الله عز وجل” Tirmizî’de bu hadisi rivâyet etmiştir.” İbn Hacer, Ebü’l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî el-Askalânî, **el-Kâfi’s-şâfi**, (**el-Keşşâf** hâmişinde), nşr. Muhammed Abdüsselâm Şâhîn, 4 c., 3. bs., Beyrut, Dârü’l-kütübi’l-ilmiyye, 1424/2003, C: I, s. 69.

Müfessirimiz hadiste geçen bu üç şeyi zikreder:

1. Putperestlere, إِبْنِي سَعْيِمٍ ... (... Ben rahatsızım) (Sâffât 37/89) demesi ki, bundan sonraki müşkilde açıklanacaktır

2. Konumuzda geçen ... بَلْ فَعَلَهُ كَبِيرُهُمْ هَذَا ... (... Bu işi şu büyükleri yapmıştır ...) (Enbiyâ 21/62) sözü,

3. Hanımının kim olduğunu soran zalim hükümdara, din yönünden kardeşliği kastederek أُخْتِي هِيَ (O kız kardeşimdir) diye cevap vermesidir. Bu sonuncu hadise Kur’ân-ı Kerim’de geçmez. Ona göre bu üç şey ta‘riz olup istiğfara ihtiyaç duyan günahlar kabilinden değildir. Ebussuûd, **a.g.e.**, C: IV, s. 168.

⁵⁵³ Ebussuûd, **a.e.**, C: I, s. 51.

⁵⁵⁴ Temsilin tarifi için bkz. s. 63.

⁵⁵⁵ Ebussuûd, **a.g.e.**, C: I, s. 525. Ebussuûd bu âyetin tefsirinde Zemahşerî’nin ilk olarak zikredip tercih ettiği manayı yanlış bularak tenkit eder. Bkz. Ebussuûd, **a.e.**, a.y.

1.4.3.5.4. Hazreti İbrâhim'in Yalan Söyleyip Söylemediğine Dair Diğer Bir Müşkil

İbrâhim (as)'ın yapmış olduğu üç ta'rizden (tevriye) birisi de şu âyetlerde anlatılmaktadır:

فَنظَرَ نَظْرَةً فِي النُّجُومِ فَقَالَ إِنِّي سَقِيمٌ

“Sonra yıldızlara şöyle bir baktı; "Ben rahatsızım" dedi.”⁵⁵⁶ Ebussuûd'a göre, İbrâhim (as)'ın “Ben rahatsızım” sözünün üç mânası vardır:

1. mânâ: İbrâhim (as) sıtma hastaydı. Gecenin belirli saatlerinde onu nöbet tutardı. Nöbetini bilmek için yıldızlara baktı. Nöbet saatinin yaklaştığını farkedince “Ben hastayım” dedi. İbrâhim (as) bu sözünde doğrudu. Fakat putperest kavminin ertesi günkü bayramlarından geri durmak için bu sözü mazeret olarak söyledi.

2. mânâ: “İnkârınızdan dolayı kalbim hasta” mânasını kastetti.

3. mânâ: “Tâun (veba) hastalığına yaklaşıyordum” mânasını kastetti. Bu son iki mânaya göre âyette “sözlü ta'riz” vardır.⁵⁵⁷

Müellife göre, İbrâhim (as)'ın yıldızlara bakmasıyla ilgili âyetin de üç mânası vardır:

1. mânâ: Yıldızların ilmi hakkında düşündü.

2. mânâ: Yıldızlarla ilgili kitaplara baktı.

3. mânâ: Yıldızlara ait hükümleri düşündü. Ebussuûd Efendi, bu üç mânaya göre âyette “fiille alakalı ta'riz” olduğuna işaret etmiştir.⁵⁵⁸ Nitekim Âlûsî bunu açıkça beyan etmiştir.⁵⁵⁹

Müfessirimize göre, yukarıda zikredilen ta'rize dayalı mânaları ele aldığımızda bunların şer'an bir yasaklığı yoktur. Çünkü İbrâhim (as)'ın maksadı onlara ta'riz/tevriye yapmaktı. Kavmi, onu bayram yerine götürmek istedikleri vakit kendisinden uzaklaşsınlar diye yıldızlara ait ilmin işaretleriyle tâuna yakalanacağına

⁵⁵⁶ Sâffât 37/88-89.

⁵⁵⁷ Ebussuûd, a.g.e., C: IV, s. 413.

⁵⁵⁸ Ebussuûd, a.g.e., C: IV, s. 413.

⁵⁵⁹ el-Âlûsî, Rûhu'l-me'ânî, C: XII, cüz 23, s. 101.

delil getirdi. Zira kavmi yıldız ilmiyle uğraşıyordu ve o dönem hastalıklarının çoğu tâundandı. Onun bulaşmasından son derece korkuyorlardı. Bu yüzden onu puthanede bırakarak bayram yerine gittiler.⁵⁶⁰ Sonuç olarak deriz ki, İbrâhim (as)’ın bu tür sözleri ta‘rîze ilgili olduğundan onun masumiyetiyle çelişmez.

1.4.4. Lût (as) Kıssasında Görülen Müşkil

1.4.4.1. Lût Kavminin Verdiği Cevap

Allah Teâlâ, Lût (as)’ın kavmini tevhide davet ederken onların verdiği iki farklı cevaptan bahsetmiştir. Bunların bazısı A‘râf ve Neml sûrelerinde geçer:

وَمَا كَانَ جَوَابَ قَوْمِهِ إِلَّا أَنْ قَالُوا أَخْرِجُوهُمْ مِنْ قَرْيَتِكُمْ ...

Kavminin cevabı, “Onları (Lût ve arkadaşlarını) memleketinizden çıkarın! ...” demelerinden başka bir şey olmadı.⁵⁶¹

فَمَا كَانَ جَوَابَ قَوْمِهِ إِلَّا أَنْ قَالُوا أَخْرِجُوا آلَ لُوطٍ مِنْ قَرْيَتِكُمْ ...

Fakat kavminin cevabı, “Lût ailesini ülkenizden çıkarın ...” demekten ibaret oldu.⁵⁶² Diğerisi ise Ankebût sûresinde şöyle gelir:

... فَمَا كَانَ جَوَابَ قَوْمِهِ إِلَّا أَنْ قَالُوا ائْتِنَّا بِعَذَابِ اللَّهِ إِنْ كُنْتَ مِنَ الصَّادِقِينَ

... Kavminin tek cevabı şu oldu: “Hadi, doğru söyleyenlerden isen başımıza Allah’ın azabını getir de görelim.”⁵⁶³ Ankebût sûresinin bu âyetinde Lût kavminin peygamberine verecek sadece tek cevabı olduğu bildirilmekle beraber yukarıdaki âyetlerde peygamberine iki ayrı cevap verdiğinden bahsedilmektedir.

Müfessirimize göre bu durum işkâl oluşturmaktadır. Zira bu cevapların ikisi de kasır⁵⁶⁴ yoluyla ifade edilmiştir. Buradaki kasır اِلَّا edatıyla olmuştur. Ona göre, A‘râf ve Neml sûresi âyetlerinde akla ilk gelen anlam şudur: Lût (as)’ın davetine karşı kavmi sadece “Lût ve ona inananları memleketinizden çıkarın”⁵⁶⁵ diye cevap

⁵⁶⁰ Ebussuûd, a.g.e., C: IV, s. 413.

⁵⁶¹ A‘râf 7/82.

⁵⁶² Neml 27/56.

⁵⁶³ Ankebût 29/ 29.

⁵⁶⁴ Kasrın tarifi için bkz. bu çalışma s. 117.

⁵⁶⁵ A‘râf 7/82; Neml 27/56.

verdi. Yani onun vaaz ve nasihatlerine karşı onlardan ancak bu batıl söz sadır oldu, başka bir söz sadır olmadı. Ankebût sûresinin âyetindeyse, akla ilk gelen anlam şudur: Kavmi ona ancak “Doğru söyleyenlerdensen Allah’ın azabını getir bakalım”⁵⁶⁶ diye cevap verdi. Bundan başka cevap vermedi.

Ebussuûd’a göre bu âyetlerdeki kasır bahsedilen anlamda gelmemiştir. Zira A’râf ve Neml sûresinin âyetlerinde, Lût (as) ile kavmi arasında çok defalar cereyan eden karşılıklı konuşmalar ve onun kavmine yaptığı tebliğler neticesinde onlar, Lût (as)’a verecek mantıklı bir cevap bulamamış ve en sonunda: “Lût ve ona inananları memleketinizden çıkarın” demişlerdir.⁵⁶⁷ Yoksa âyet-i kerîme, sadece bu sözü söylediler mânâsında değildir. Zira bundan önce onlardan birçok batıl sözler söylemişlerdir. Bunlar çeşitli âyetlerde anlatılmaktadır.⁵⁶⁸ Ankebût sûresinin âyeti bunlardan biridir. Bu âyetteki kasır şu mânaya gelir: Lût (as)’ın onlara yaptığı azap uyarıları karşısında onlar verecek hiçbir cevap bulamamışlardır. Bir defasında “Kavminin tek cevabı şu oldu: Hadi, doğru söyleyenlerden isen Allah’ın azabını getir bakalım.”⁵⁶⁹ Dolayısıyla bu âyet-i kerîme, onların Hazreti Lût’a bundan başka cevap vermedikleri anlamına gelmez. Ebussuûd Efendi burada tefsir usûlüyle ilgili bir kaideye değinerek der ki: Kasır yoluyla gelen bu gibi âyetlerde kasırın zâhiri anlamı değil, bağlamın iktiza ettiği mâna (siyak) itibara alınmalıdır.⁵⁷⁰

1.4.5. Zülkarneyn (as) Kıssasında Görülen Müşkil

1.4.5.1. Zülkarneyn (as)’ın Seddi

Müfessirimiz, geçmiş zamanda hükümdarlık yapmış olan iki Zülkarneyn’den bahseder ve ikisinin ayrı kişiler olduğunu belirtir. Ona göre, Kuran’ı Kerim’de zikredilen Büyük Zülkarneyn’dir. İsmi İskender, Merzüban, Ebû Kerb ve diğerleri olduğunda farklı rivâyetler bulunduğunu zikreder. Diğerinin adının ise, İbn Kesîr’den (v. 774/1373) naklederek, Makedonyalı İskender b. Feyleyus (ö. m.ö. 323)

⁵⁶⁶ Ankebût 29/ 29.

⁵⁶⁷ A’râf 7/82; Neml 27/56.

⁵⁶⁸ Ebussuûd, **a.g.e.**, C: II, s. 269.

⁵⁶⁹ Ankebût 29/ 29. Ebussuûd, **a.g.e.**, C: IV, s. 258.

⁵⁷⁰ Ebussuûd, **a.g.e.**, C: II, s. 269.

olduğunu; ilkinin salih bir mümin, âdil bir hükümdar; ikincisinin ise kâfir bir kral olup veziri ve hocasının Aristo (m.ö. 384-322) olduğunu belirtir.⁵⁷¹ Her ne kadar bazı tefsirlerde, Kuran'ı Kerim'de zikredilen Büyük Zülkarneyn'in sonraki dönemde yaşayan İkinci İskender olduğu zikredilse de Ebussuûd Efendi bu görüşe meyiletmez. Müfessirimiz Kuran'da zikri geçen Zülkarneyn'in İbrâhim (as) zamanında yaşadığı hususunda Ezrakî ve diğer tarihçilerden gelen rivâyetleri zikreder. İbn Kesîr'den gelen bir rivâyeti naklederek iki Zülkarneyn arasında iki bin yıldan daha uzun bir sürenin olduğunu kaydeder.⁵⁷²

Zülkarneyn kıssası Kehf sûresinin sonlarında anlatılmaktadır.⁵⁷³ Bu âyetlerde, yeryüzünde ona saltanat ve bununla alakalı her şeyin verildiği ve yeryüzünün hem doğusu hem de batısına sefer yaptığı anlatılmaktadır. Zülkarneyn (as)'ın bu seferlerden birinde, iki dağ arasına ulaştığı ve o bölgede hiçbir söz anlamayan bir kavim bulduğu anlatılmaktadır. Müfessirimiz, Zülkarneyn (as)'ın yaşadığı bu olayın güneyden kuzeye doğru yaptığı bir seferde meydana geldiğini belirtir.⁵⁷⁴ O kavimle aralarında birtakım konuşmalar olmuştur. Onlar Zülkarneyn'den, Ye'cûc ve Me'cûc'un⁵⁷⁵ ifsatlarından dolayı ücret karşılığında kendilerine yardım etmesini istemişlerdir. Bu istek âyet-i kerîmede şöyle anlatılır:

قَالُوا يَا ذَا الْقُرْنَيْنِ إِنَّ يَأْجُوجَ وَمَأْجُوجَ مُفْسِدُونَ فِي الْأَرْضِ فَهَلْ نَجْعَلُ لَكَ خَرْجًا عَلَىٰ أَنْ تَجْعَلَ بَيْنَنَا
وَبَيْنَهُمْ سَدًّا

Dediler ki: “Ey Zülkarneyn! Bu memlekette Ye'cûc ve Me'cûc bozgunculuk yapmaktadırlar. Bizimle onlar arasında bir sed yapman için sana bir bedel ödesek

⁵⁷¹ Ebussuûd, **a.g.e.**, C: III, s. 398-399. Karş. İbn Kesîr, Ebü'l-Fidâ 'Îmâdüddîn İsmâil b. Şihâbiddîn, **el-Bidâye ve'n-nihâye**, nşr. Ahmed Ebû Müslim-Ali Necîb Atavî-Fuad Seyyid-Mehdî Nâsîrüddin, 8 c., Beyrut, Dârü'l-kütübi'l-ilmîyye, 1409/1989, C: I, cüz 2, s. 96-97.

⁵⁷² Ebussuûd, **a.g.e.**, C: III, s. 399-401. Karş. İbn Kesîr, **a.g.e.**, C: I, cüz 2, s. 97.

⁵⁷³ Kehf 18/83-98.

⁵⁷⁴ Ebussuûd, **a.g.e.**, C: III, s. 404. Müfessirimiz, kıssadaki âyette geçen قَوْلًا لَا يَكْفُرُونَ بِفَقْهُونَ قَوْلًا “nerede ise hiçbir sözü anlamayan bir kavim” sözünü “dilleri yabancı ve anlayışları kıt olduğu için başka dildeki sözü anlamayan kavim” şeklinde açıklamıştır. فِقْهُونَ fiilin if'âl babından geldiği kiraate göre ise “Sözlerini muhataba anlatamayan kavim” diye mâna verir. Ebussuûd, **a.g.e.**, a.y.

⁵⁷⁵ Ye'cûc ve Me'cûc: Zülkarneyn döneminde ortaya çıkan ve Kıyâmetin kopmasına yakın dönemde zuhur ederek yeryüzünde bozgunculuk yapacak olan topluluk. İlyas Çelebi, **DİA**, “Ye'cûc ve Me'cûc”, İstanbul, 2113, C: XXXXIII, s. 373.

kabul eder misin?”⁵⁷⁶ Bundan sonra gelen şu âyette Zülkarneyn’in onlara verdiği cevaptan bahsedilir:

قَالَ مَا مَكَّنِّي فِيهِ رَبِّي خَيْرٌ فَأَعِينُونِي بِقُوَّةٍ أَجْعَلْ بَيْنَكُمْ وَبَيْنَهُمْ رَدْمًا

Zülkarneyn şöyle cevap verdi: “Rabbimin beni içinde bulundurduğu nimet ve kudret sizinkinden üstündür. Siz bana kuvvetinizle destek olun da, sizinle onlar arasına aşılmaz bir engel yapayım.”⁵⁷⁷ Zülkarneyn, Rabb’inin ona verdiği mal, mülk ve diğer nimetlerin onların kendisine vermek istediği ücretten (خَرْجٌ) daha hayırlı olduğunu söylemiş ve sed yapmasına karşılık onların vereceği ücreti kabul etmemiştir. Bununla birlikte sonradan gelen şu âyette onlardan sed yapmak için demir kütleleri getirmelerini istemiştir:

أَتُونِي زُبَرَ الْحَدِيدِ ...

“Bana, demir kütleleri verin ...”⁵⁷⁸ Oysa bundan önceki âyette, onların vereceği ücreti (خَرْجٌ) geri çevirdiği zikredilmişti. Ebussuûd Efendi, bu iki cümlenin ilk bakışta birbirine zıt (münâfi) gibi görülse de⁵⁷⁹ gerçekte aralarında zıtlık olmadığını ifade etmiştir.⁵⁸⁰ Bunun sebebini üç şekilde açıklayarak iki âyet arasını uzlaştırır:

1. Zülkarneyn (as) “Demir kütleleri verin” sözüyle ya kendi parasıyla satın almak karşılığında demir kütlelerini vermelerini istemiştir.

2. Ya da o kütleleri sırf kendisine ulaşturmalarını (münâvele) kastetmiştir. Nitekim أَتُونِي fiilinin bir kıraatte hemzeyi vasılla ve بَا harfi cerinin

⁵⁷⁶ Kehf 18/94.

⁵⁷⁷ Kehf 18/95.

⁵⁷⁸ Kehf 18/96. Bu meâl tarafımızdan yapılmıştır.

⁵⁷⁹ İbn Temcîd zâhirdeki zıtlığı şöyle açıklar: أَتُونِي زُبَرَ الْحَدِيدِ sözü أَعطُونِي زُبَرَ الْحَدِيدِ anlamındadır. أعطوا fiilinin masdarı olan إِعْطَاءٌ (vermek) lafzı, temlik ve temellük mânası bildirir. Bu ise, مَا مَكَّنِّي فِيهِ رَبِّي خَيْرٌ, cümlesinden anlaşılın onun ücret geri çevirmesine zâhiren muhaliftir. İbnü't-Temcîd, **Hâşiye ‘ale’l-Beyzâvî**, C: V, s. 73.

⁵⁸⁰ Hafâcî der ki: Zülkarneyn’in onlardan demir kütlelerini vermelerini istemesi, onlardan hiçbir şeyi kabul etmediğine zıt/aykırı değildir. Çünkü bu isteğin, onlardan hiçbir şeyi kabul etmediğine zıt olması, ancak onlara ait olan bir şeyi istemesi durumunda düşünülebilirdi. Hâlbuki أَتُونِي زُبَرَ الْحَدِيدِ âyetinde kastedilen bu değildir. el-Hafâcî, **Hâşiye ‘ale’l-Beyzâvî**, C: VI, s. 136.

hazfedilmesiyle⁵⁸¹ اِثْنُونِي (getirin) diye okunması bu manayı desteklemektedir. Bu durumda âyetin anlamı şöyle olur: “Bana demir kütlelerini getirin.”

3. Sed yapmak için Zülkarneyn’e gerekli âleti vermek, yapılan iş karşılığı ücret almak anlamında değil, kuvvetle yardım etmek kabilindedir.⁵⁸²

Sonuç olarak, Zülkarneyn’in bu sözü, müfessirimizin yaptığı üç açıklamaya göre de seddi yapmak üzere onlardan ücret almayı değil, fiili yardım istediğini ifade eder. Dolayısıyla iki âyet arasında hakikatte bir çelişki yoktur.

1.4.6. Yûnus (as) Kıssasında Görülen Müşkil

1.4.6.1. Yûnus (as)’ın Allah Hakkında Zanda Bulunup Bulunmadığı

Bir âyette Yûnus (as)’dan şöyle haber verilmektedir:

وَدَا النُّونَ إِذْ ذَهَبَ مُغَاضِبًا فَظَنَّ أَنْ لَنْ نَقْدِرَ عَلَيْهِ ...

“Zünnûn’u da (Yûnus) zikret. Hani öfkeli bir halde geçip gitmiş, bizim kudretimizin kendisine yetmeyeceğini zannetmişti ...”⁵⁸³

Ebussuûd’un beyan ettiği gibi, Yûnus (as) kavmini uzun süre imana davet etti. Fakat onlar bu davete direndi ve şirklerinde ısrar ettiler. Bunun üzerine onlara gazaplandı ve Allah Teâlâ tarafından kendisine bir izin gelmeden önce onları terketti. Müfessirimiz bu âyetin ilk bakışta, Yûnus (as)’ın kavminden ayrıldığında Allah’ın kendisini darlığa sokmayacağını ve aleyhine hüküm vermeyeceğini zannettiğini haber vermektedir.

Müfessirimiz muhtemelen bir peygamberin bu şekilde bir zanda bulunmasının onun masumiyetiyle bağdaşmayacağı düşüncesinden hareketle bu âyeti tevil etmeye gitmiştir. Zira böyle bir zannın peygamberden sadır olması bir tarafa bir Müslümandan meydana gelmesi dahi uygun olmayan zandır. Çünkü bu, Allah

⁵⁸¹ اَمْرُكَ الْخَيْرِ cümlesinde ikinci mefulden بَ harfi cerinin hazfedildiği gibi. Ebussuûd, a.g.e., C: III, s. 405.

⁵⁸² Ebussuûd, a.g.e., C: III, s. 405.

⁵⁸³ Enbiyâ 21/87.

hakkında acziyet, kul için ise kendisinden emin olma halini akla getirmektedir. Ebussuûd Efendi bu âyeti iki şekilde açıklar:

1. Allah Teâlâ'nın “kudretimizin kendisine yetmeyeceğini zannetti” sözü temsildir.⁵⁸⁴ Yani Yûnus (as)'ın hali, Allah'ın kudretinin kendisine yetmeyeceğini zanneden kişinin haline benzetilmiştir. Buna göre âyet şu mânadadır: “Hani öfkeli bir halde gitmişti. Biz de ona, kendisine bir şey yapmayacağımızı zanneden kişinin zannı gibi davranacağımızı zannetti.”⁵⁸⁵

Ebussuûd Efendi, فَظَنَّ أَنْ لَنْ نَقْدِرَ عَلَيْهِ “bizim kudretimizin kendisine yetmeyeceğini zannetmişti” âyetini يَا مَالَهُ أَخْلَدَهُ “O, malının kendisini sonsuza kadar yaşatacağını zanneder”⁵⁸⁶ âyetine benzetmiştir. Yani bu âyet-i kerime bir önceki âyet gibi temsil olup şu mânadadır: “Malının kendisini ebedî bırakacağını zanneden kişinin beklediği muameleyi yapacağımızı zannediyor.” Yani malının kendisini ebedî bırakacağını zanneden insan, bizim de ona zannı gibi muamelede bulunacağımızı zannediyor, demektir.

2. Allah Teâlâ'nın kudretinin yetmeyeceği düşüncesi, Yûnus (as)'ın isteği dışında vehmine ârız olan bir vesvesedir. Bu vehmin zan diye isimlendirilmesinin sebebi ise vurgu (mübalağa) yapmak içindir.⁵⁸⁷ Hafâcî bu vurguyu şöyle açıklar: Yûnus (as)'a gelen böyle bir düşünce “zan” değil “vehim” diye adlandırılır. Bunun sahibi levh edilmez. Fakat böyle bir düşünce peygamberlerin makamına layık olmadığından âyette “zan” diye isimlendirilmiştir.⁵⁸⁸

1.4.7. Yûsuf (as) Kıssasında Görülen Müşkiller

1.4.7.1. Yûsuf (as)'ın Zeliha'yı Kastedip Kastetmediği

Ebussuûd Efendi, Yûsuf (as) ile Râil/Zeliha arasında cereyan eden hallerden bahseden ve Yûsuf (as) açısından müşkil gördüğü bazı âyetleri incelemiş buradaki müşkilleri çözmüştür. Zira aşağıda gelecek âyetten Yûsuf (as)'ın günah işlemeye

⁵⁸⁴ Temsilin tarifi için bkz. s. 63.

⁵⁸⁵ Ebussuûd, **a.g.e.**, C: III, s. 533.

⁵⁸⁶ Hümeze 104/3.

⁵⁸⁷ Ebussuûd, **a.g.e.**, C: III, s. 533.

⁵⁸⁸ el-Hafâcî, **Hâşiye 'ale'l-Beyzâvî**, C: VI, s. 269.

kastettiği akla gelmektedir. Bu durumun, Ebussuûd'a göre gerek nübüvvet öncesi gerek nübüvvet sonrası peygamberlerin ismet vasfıyla bağdaşmadığını söylemiştik:⁵⁸⁹

وَلَقَدْ هَمَّتْ بِهِ وَهَمَّ بِهَا لَوْلَا أَنْ رَأَى بُرْهَانَ رَبِّهِ ...

“Kadın onu kesinlikle arzulamıştı; eğer Rabb’inin işaret ve ikazını görmeseydi o da kadını arzulardı ...”⁵⁹⁰

Müfessirimiz kıssanın başlarında geçen, ... وَقَالَ الَّذِي اشْتَرَاهُ مِنْ مِصْرَ لِامْرَأَتِهِ (Onu satın alan Mısırlı adam karısına dedi ki: ...) âyetinde Mısırlı adamı ülkenin “maliye bakanı” anlamında ünvan olan “Azîz” diye tefsir etmiş, hanımının ismini ise Râil veya Zelîha olarak kaydetmiştir.⁵⁹¹

وَلَقَدْ هَمَّتْ بِهِ âyetindeki Zelîha'nın Yûsuf (as)'a hemmini müellif şöyle tefsir eder: “Andolsun, Zelîha daha önceden hazırlıklarını yaparak Yûsuf ile beraber olmaya kesin karar verip, gözünü kararttı. Onunla ilişkiye girmek istedi. Kapıları kapatıp هَيْتَ لَكَ “Haydi gel!” diyerek onu kendine çağırdı. Herhalde o, elini Hazreti Yûsuf'a uzatma, onunla kucaklaşmayı kastetme gibi onu kapıya doğru kaçmaya mecbur kılan başka fiillere de teşebbüs etti.” Nitekim müfessirimize göre, لَقَدْ هَمَّتْ بِهِ sözünün yemin (kasem) lamı ve tahkik ifade eden قَدْ harfiyle tekit edilmesi, Zelîha'nın Yûsuf (as)'ın söylediği caydırıcı ifadelerden etkilenmediğini ve bu işten vazgeçmediğini ifade etmektedir. Yûsuf (as) onu vazgeçirmek için şöyle demiştir:

... مَعَاذَ اللَّهِ إِنَّهُ رَبِّي أَحْسَنَ مَثْوَايَ إِنَّهُ لَا يُفْلِحُ الظَّالِمُونَ

“... Hâşâ, Allah'a sığınırım! Zira kocan benim velînimdir, bana iyilik edip evini açtı. Gerçek şu ki zalimler iflah olmaz.”⁵⁹²

Ebussuûd, لَقَدْ هَمَّتْ بِهِ وَهَمَّ بِهَا sözündeki Yûsuf (as)'ın “hemm”inin, لَقَدْ هَمَّتْ بِهِ cümlesindeki “hemm” fiili gibi “kasıt” anlamında olmadığını bilakis “fitrî meyil” mânasında olduğunu ifade ederek buradaki işkâli şu şekilde çözümler: “Beşerî tabiat ve gençlik arzusu gereğince Yûsuf da o hanıma meyletti. Bu meyil yükümlülük

⁵⁸⁹ Bkz. bu çalışma s. 111-12.

⁵⁹⁰ Yûsuf 12/24.

⁵⁹¹ Kaynaklarda Zelîha isminin daha yaygın kullanılmasından dolayı yeri geldiğinde bu ismi zikredeceğiz.

⁵⁹² Yûsuf 12/23.

(mükellefiyet) altına girmeyecek şekilde yaratılıştan gelen bir meyildir.⁵⁹³ Yoksa kendi isteğiyle onu kastetmemiştir. Nitekim bundan önce zikredilen,

... قَالَ مَعَادَ اللَّهِ... إِنَّهُ لَا يُفْلِحُ الظَّالِمُونَ

“... O da "Hâşâ, Allah’a sığınırım! ... Gerçek şu ki zalimler iflah olmaz" dedi”⁵⁹⁴ âyetin de bildirildiği üzere zinayı son derece çirkin görmüş, ondan uzak durmuş ve bu kötü işe bulaşanların zalimlerden olup felah bulmayacaklarını belirtmiştir. Bu sözler, onun zina maksadı taşımasının imkânsız (muhal) olduğunu ifade etmektedir.⁵⁹⁵

Burada akla gelebilecek mukadder bir soruya müfessirimiz cevap vermiştir: Mademki Yûsuf (as)’ın bu meyli beşerî tabiat gereği ve yaratılıştan kaynaklanmıştır. Öyleyse onun bu meyli niçin “kastetmek” anlamı içeren هَمَّ fiiliyle ifade edilmiştir? Müellife göre bu, müşâkele⁵⁹⁶ yoluyla bir anlatımdır. Yûsuf (as)’ın meyli Zelîha’nın kastıyla birlikte zikredildiğinden dolayı هَمَّ fiiliyle ifade edilmiştir. Yoksa Zelîha’nın kastına benzediğinden dolayı değildir. Nitekim iki “hemm”in tek bir cümle içerisinde bitişik ifadeyle zikredilmemesi bunların birbirinden farklı olduğuna işaret etmektedir. Mesela âyet şu tabirlerle gelmemiştir:

وَلَقَدْ هَمَّتْ بِالْمَخَاطَةِ

“Andolsun her ikisi de kesinlikle birlikteliği arzulamıştı.”

هَمَّ كُلُّ مِنْهُمَا بِالْآخِرِ

“Her ikisi de diğerini arzulamıştı.”

Ayrıca iki “hemm”in birbirinden farklı olduğunun diğer kanıtı şudur: Birinci “hemm”in varlığı, yemin harfi olan lam ile tekit edilmiştir. İkinci “hemm” ise, ardından şart cümlesi ... لَوْلَا أَنْ رَأَى بُرْهَانَ رَبِّهِ ... (... Eğer Rabb’inin işaret ve ikazını

⁵⁹³ Âlûsî, Yûsuf (as)’ın bu meylini, çok sıcak bir günde oruç tutan kimsenin soğuk suya meyletmesine benzetir. el-Âlûsî, **Rîhu'l-me'âni**, C: VI, cüz 12, s. 213.

⁵⁹⁴ Yûsuf 12/23.

⁵⁹⁵ Ebussuûd, **a.g.e.**, C: III, s. 94.

⁵⁹⁶ Müşâkele’nin tanımını için bkz. bu çalışma s. 74.

görmeseydi, O'da kadını arzuları (...)⁵⁹⁷ getirilerek, onun etkisi ve neticesi silinmiştir.⁵⁹⁸

Bu âyette “açık delil” diye çevirdiğimiz بُرْهَانَ kelimesi Ebussuûd'a göre, “zınanın çok çirkin, zina yolunun çok kötü olduğunu gösteren açık delil” anlamındadır. Hazreti Yûsuf'un bu açık delili görmesinden maksat ise, bunu bilip ayne'l-yakîn mertebesine varacak şekilde müşahede etmesidir. Bu mertebe sahibine, eşyanın hakikatleri hakiki sûretlerinde açığa çıkıp görünür. Yine eşyanın hakikatleri, dış dünyada bize görünen adeta mecâzî/maskelenmiş suretlerinden sıyrılıp çıkar. Sanki Yûsuf (as), bu açık ve parlak delilin gereğince, zınanın hakikatini en kötü bir şekilde görmüştü. Bundan dolayı daha en başından, o kadının zina teklifinden Allah'a sığınıp, bunu işleyenlerin felah bulmayacaklarına hükmetti.

Ebussuûd'a göre, Yûsuf (as)'ın bu “hemm”inin meydana gelip gelmediği veya meydana geldiyse devam edip etmediği hakkında üç ayrı görüş bulunmaktadır. Bu ihtilaf, لَوْلَا أَنْ رَأَى بُرْهَانَ رَبِّهِ وَهَمَّ بِهَا cümlesinin kendisinden sonra gelen لَوْلَا أَنْ رَأَى بُرْهَانَ رَبِّهِ şart cümlesiyle ne derecede alakalı olup olmadığına bağlıdır.

1. Görüş: Müfessirimizin tercih edip ilk olarak zikrettiği görüşe göre لَوْلَا أَنْ رَأَى بُرْهَانَ رَبِّهِ cümlesinde şart edatı olan لَوْلَا'nın cevabı öncesindeki وَهَمَّ بِهَا cümlesinin delalet ettiği mahzûf bir cümledir. Bu, Basralı nahivcilerin mezhebidir. Buna göre mâna şudur: “Beşerî tabiat gereğince, yaratılıştan gelen bir meyille Yûsuf ona meyletti. Zınanın durumu hakkında Rabb'inin açık delilini (burhan) görmüş olmasaydı hilkatinden gelen o meylinin gereğine göre davranacaktı. Fakat o, daha önce açık delili gördüğünden dolayı, o delilin hükmü üzere devam etti.”⁵⁹⁹ Bu mânaya göre yaratılıştan gelen meyil anlamındaki “hemm” meydana gelmiş fakat devam etmemiştir.

2. Görüş: Nahiv imamları şunu açıkça beyan etmiştir: “Bu gibi yerlerdeki لَوْلَا kelimesi, lafız/nahiv açısından değil fakat mâna yönünden mutlak olan hükmü⁶⁰⁰ kayıtlamak için gelir.”⁶⁰¹ Tıpkı şu âyette olduğu gibi:

⁵⁹⁷ Yûsuf 12/24.

⁵⁹⁸ Ebussuûd, a.g.e., C: III, s. 94-95.

⁵⁹⁹ Ebussuûd, a.g.e., C: III, s. 95.

⁶⁰⁰ Bu âyetteki mutlak hüküm, Yûsuf (as)'ın hemmidir.

إِنْ كَادَ لَيُضِلُّنَا عَنْ الْيَهْتِنَا لَوْلَا أَنْ صَبَرْنَا عَلَيْهَا ...

“Eğer tanrılarımıza kararlılıkla bağlı kalmasaydık neredeyse bizi onlardan koparacaktı” derler ...⁶⁰² Bu mânaya göre, “hemm” hiçbir şekilde gerçekleşmemiştir.

3. Görüş: Cevabın şart edatından önce gelmesini caiz sayan Kûfelilerin kuralına göre bazı müfessirler, هَمَّ بِهَا cümlesinin لَوْلَا'nın cevabı olmasını caiz görmüşlerdir. Bu durumda “hemm” hakiki mânadadır. Buna göre âyetin mânası şöyledir: “Şayet o, Rabb'inin açık delilini (burhan) görmeseydi, o kadın kendisini kastettiği gibi o da kadını kastedecekti. Lakin Yûsuf (as) açık delili gördüğü için “hemm” meydana gelmemiştir.⁶⁰³

1.4.7.2. Yûsuf (as)'ın Yalan Söyleyip Söylememesi

Müfessirimiz, Yûsuf (as)'ın kardeşleriyle olan kıssasından bahseden âyetlerdeki bir işkâli daha çözer. Kıssayı tefsirden şöyle özetleyebiliriz: Hazreti Yûsuf hapisten çıktıktan sonra hükümdar onu Mısır'a maliye bakanı yaptı. Sonra da ülkenin yönetimini ona bıraktı.⁶⁰⁴ Aradan geçen zaman da kıtlık seneleri başgösterdi. Yûsuf (as), Mısır hükümdarının gördüğü rüyadan dolayı ülkesinde gerekli tedbirleri almıştı. Fakat çevre ülkelerdeki insanlar yiyecek sıkıntısı çektiği için Mısır'a gelip erzak satın alıyorlardı. Hazreti Ya'kûb da, Bünyâmin hariç diğer çocuklarını erzak almaları için Mısır'a gönderdi. Onlar Yûsuf (as)'ın yanına geldiğinde ondan tahıl istediler. O da istediklerini onlara verdi. Kardeşleri, yaşlı babaları ve baba bir kardeşleri için de istekte bulundular. Hazreti Yûsuf onların bu isteklerini de yerine getirdi. Fakat bir dahaki sefer geldiklerinde sözlerinin doğruluğuna şahit olması için diğer kardeşlerini de getirmelerini, aksi takdirde onlara erzak vermeyeceğini söyledi.⁶⁰⁵ Tekrar Mısır'a gitme ihtiyacı hâsıl olduğunda babalarına ısrar ederek

⁶⁰¹ Tîbî der ki: Arap dilinde şart kelimeleri kayıt mânasını ifade etmeye konulmadıkları için herhangi bir hükmü kayıtlamazlar. Bkz. et-Tîbî, **Hâşiye 'ale'l-Keşşâf**, C:XI, s. 241.

⁶⁰² Furkân 25/42.

⁶⁰³ Ebussuûd, **a.g.e.**, C: III, s. 95. Müfessirimiz, Yûsuf (as)'ın “hemm”i ve gördüğü “burhân” hakkında tefsirlerde zikredilen birtakım rivâyetleri kabul etmez ve bunları tenkit eder. Ebussuûd, **a.g.e.**, C: III, s. 95-96.

⁶⁰⁴ Ebussuûd, **a.g.e.**, C: III, s. 118.

⁶⁰⁵ Ebussuûd, **a.g.e.**, C: III, s. 119-20.

Bünyâmin'i de yanlarında götürdüler.⁶⁰⁶ Mısır'a vardıklarında Hazreti Yûsuf onları güzel bir şekilde ağırladı. O gece öz kardeşi Bünyâmin ile birlikte kaldı. O zamana kadar olup bitenleri kardeşi Bünyâmin'e anlattı. Bundan sonra Bünyâmin'i yanında tutmak için onunla birlikte plan hazırladı ve bu planı uygulamaya koydu. Kardeşleri yola koyulmak üzere iken Yûsuf (as) kardeşinin bilgisi dâhilinde kendi su kabını onun devesinin yükü içine koydu. Kâfile, Bünyâmin'le birlikte memleketlerine dönmek için yola çıktıktan sonra Yûsuf (as) kâfilenin arkasından memurlar gönderdi. Memurlardan bir münadi (görevli) kâfileye yaklaşarak onlara:

... إِنَّكُمْ لَسَارِقُونَ

“... Siz mutlaka hırsızısınız” diye bağırdı.⁶⁰⁷

Müfessirimiz, bu âyette geçen “Siz hırsızısınız” sözünün kime ait olduğunu inceler ve bu konuyu iki şekilde açıklar: İlk açıklamaya göre, şayet münadi bu sözü Yûsuf (as)'ın emriyle söylemişse bu durumda bir işkâl söz konusudur. Müfessirimiz işkâle dair şu soruyu sorar ve cevaplar: Yûsuf (as)'ın münadiye, “ Ey kâfile! Siz mutlaka hırsızısınız” diye seslenmeyi emretmesi nasıl caiz oldu? Su kabını çalmamış olan kimseler hırsızlıkla suçlandığı için bu söz iftira değil midir?. Müfessirimiz buna şu cevabı verir: Yûsuf (as)'ın bu sözle, “kendisini babalarından alıp kaçırdıklarını” kastetmiş olması muhtemeldir. Bünyâmin'in bu hitaba dâhil olması tağlîb⁶⁰⁸ yoluyla. Âyetteki bu hitabın Hazreti Yûsuf'un emriyle olduğu açıkça ifade edilmese de müfessirimiz bu mânanın bağlama (siyak) daha uygun olduğunu söylemiştir.⁶⁰⁹ Nitekim Zeynüddîn er-Râzî'de Ebussuûd'dan önce bu soruyu sormuş ve Yûsuf (as)'ın sözünün tevriye⁶¹⁰ olduğunu ifade etmiştir.⁶¹¹

Mısır kanununa göre, hırsıza sopa vurulur ve çaldığı malın iki misli ödetilirdi. Dolayısıyla hırsızın kendisini almak kanuna aykırıydı. Fakat memurlar onlara Hazreti Ya'kûb'un şeriatına göre hırsızlığın cezasını sordular. Böylece Bünyâmin'in Mısır'da alıkonulma fetvasını kendileri vermiş oldular. Hazreti Yûsuf dikkat

⁶⁰⁶ Ebussuûd, **a.g.e.**, C: III, s. 121.

⁶⁰⁷ Yûsuf 12/70. Ebussuûd, **a.g.e.**, C: III, s. 125-26.

⁶⁰⁸ Tağlîbin tarifi için bkz. bu çalışma s. 119.

⁶⁰⁹ Ebussuûd, **a.g.e.**, C: III, s. 126.

⁶¹⁰ Tевriye'nin tarifi için bkz. bu çalışma s. 137.

⁶¹¹ er-Râzî, **Es'iletü'l-Kur'ân**, s. 139-140.

çekmemek için önce üvey kardeşlerinin yükünü aramıştı. Sonunda maşrapayı Bünyâmin'in yükünden çıkardı. Allah Teâlâ, bütün bu işleri Hazreti Yûsuf'a vahiy yoluyla öğrettiğini şöyle haber vermektedir:

... كَذَلِكَ كِدْنَا لِيُوسُفَ ...

“... İşte biz Yûsuf'a böyle bir tedbiri öğrettik ...”⁶¹²

İkinci açıklamaya göre, bu söz Yûsuf (as)'ın emri olmadan münadinin kendi zannına dayanarak onun tarafından söylenmiştir.⁶¹³ Müfessirimizin bu sözünü açıklayan İsmâil Hakkı Bursevî (v. 1137/1725) demiştir ki: “Yûsuf (as), maşrapayı kardeşinin yükü içine kendisi koymuş ve bunu herkesten gizlemişti. Gönderdiği memurların arasındaki münadi de bunu bilmediği için kendi zannına göre “Siz hırsızsiniz” demişti.⁶¹⁴ Dolayısıyla burada Yûsuf (as)'ın ismet vasfıyla çelişen bir durum yoktur.

1.4.8. Şuayb (as) Kıssasında Görülen Müşkil

1.4.8.1. Şuayb (as)'ın Kavminin Helak Edilme Şekli

Şuayb (as)'ın peygamber olarak gönderildiği Medyen halkı da Semûd kavminin helak edildiği azapla helak edilmişti. Ebussuûd Efendi, Kur'ân-ı Kerîm'de onların da helaklarının iki farklı şekilde anlatıldığını söyler. Zira A'râf ve Ankebût sûresinin âyetlerinde onların zelzele ile helak edildikleri haber verilmektedir:

... فَأَخَذْتُهُمُ الرِّجْفَةَ ... “Nihayet o şiddetli deprem onları yakalayiverdi ...”⁶¹⁵

... فَأَخَذْتُهُمُ الرِّجْفَةَ ... “... Bunun üzerine kendilerini o dehşetli sarsıntı yakaladı ...”⁶¹⁶ Hûd sûresi âyetindeyse, onların korkunç bir sesle helak edildikleri anlatılmaktadır:

... وَأَخَذَتِ الَّذِينَ ظَلَمُوا الصَّيْحَةَ ...

“... Haksızlık edenleri de o korkunç bir gürültü yakaladı ...”⁶¹⁷

⁶¹² Yûsuf 12/76.

⁶¹³ Ebussuûd, a.g.e., C: III, s. 126.

⁶¹⁴ İsmâil Hakkı Bursevî, Rûhu'l-Beyân, C: IV, s. 299.

⁶¹⁵ A'râf 7/91.

⁶¹⁶ Ankebût 29/37.

Müfessirimiz, mütenâkız gibi görünen âyetlerdeki mânâyı telif etmek suretiyle işkâli çözümlenmiştir. Ona göre, Allah Teâlâ'nın Medyen halkını iki farklı şekilde helak etmekten bahsetmesi, bu helakın bazen yakın sebebe, bazen de uzak sebebe isnat edilmesinden kaynaklanmaktadır. Yakın sebep zelzeledir (الرَّجْفَةُ). Uzak sebep ise Cibrîl (as)'ın dehşet veren sesidir (الصَّيْحَةُ).⁶¹⁸ Zira azap önce korkunç bir uğultuyla (sayha) başlamıştır. Bu sesin neticesinde ise dehşetli sarsıntı meydana gelmiştir.⁶¹⁹ Zira bu güçlü ses, atmosferdeki havayı ve havayla temas halinde olan yeryüzünü şiddetli bir şekilde dalgalandırdığı için büyük bir zelzeleyi beraberinde getirmiştir.⁶²⁰ Müellifin bu açıklamalarından söz konusu âyetler arasında gerçekte bir tenâküz olmadığı anlaşılmış olur

1.4.9. Mûsâ (as) Kıssasında Görülen Müşkiller

1.4.9.1. Mûsâ (as)'ın İlk İman Eden Olması

Allah Teâlâ, Tûrisînâ'da Mûsâ (as) ile konuşunca, Hazreti Mûsâ Cenâb-ı Hakk'ı beden gözüyle görmeyi istedi. Mevlâ Teâla, onun kendisini göremeyeceğini fakat dağa bakmasını söyledi. Dağ yerinde durabilirse o zaman kendisini görebileceğini haber verdi. Cenâb-ı Hak dağa tecelli edince dağ paramparça oldu. Bunun üzerine Mûsâ (as) bayılıp düştü. Kendisine gelince dedi ki:

... سُبْحَانَكَ تُبْتُ إِلَيْكَ وَأَنَا أَوَّلُ الْمُؤْمِنِينَ

“... Seni noksan sıfatlardan tenzih ederim, sana tövbe ettim; ben inananların ilkiyim.”⁶²¹

Ebussuûd Efendi bu âyette işkâl bulunduğuna değinir. İşkâle ilgili şu mukadder soruyu sorar ve cevap verir: Mûsâ (as) niçin “ben inananların ilkiyim” dedi? Nitekim ondan önce peygamberler ve ona tabi olan birçok müminler vardı. Şeyhülislâm bu işkâli üç şekilde çözümler:

⁶¹⁷ Hûd 11/94.

⁶¹⁸ Ebussuûd, a.g.e., C: II, s. 276.

⁶¹⁹ Ebussuûd, a.g.e., C: III, s. 64.

⁶²⁰ Ebussuûd, a.g.e., C: IV, s. 259.

⁶²¹ A'râf 7/143.

1. Cevap: Ben, zamanımdaki İsrâiloğulları'ndan Sen'in büyüklüğüne ve yüceliğine inananların ilkiyim. Müellif, aşağıdaki ikinci ve üçüncü cevabı قیل diyerek zikretmiştir

2. Cevap: Ben, dünya hayatında Sen'in beden gözüyle görülemeyeceğine inananların ilkiyim.

3. Cevap: Ben, Sen'in iznin olmadan istekte bulunmanın caiz olmadığına inananların ilkiyim.⁶²² Nitekim Zeynüddîn er-Râzî'de müşkile dair yukarıda geçen soruyu sormuş ve buna yakın cevaplar vermiştir.⁶²³

1.4.9.2. Mûsâ (as)'ın Günah İşleyip İşlememesi

Ebussuûd Efendi, şu âyette Hazreti Mûsâ'nın kıptîyi öldürmesiyle ilgili olayı da müşkil olarak değerlendirmiş ve bunu çözümlenmiştir:

وَدَخَلَ الْمَدِينَةَ عَلَى حِينِ غَفْلَةٍ مِنْ أَهْلِهَا فَوَجَدَ فِيهَا رَجُلَيْنِ يَقْتَتِلَانِ هَذَا مِنْ شِيعَتِهِ وَهَذَا مِنْ عَدُوِّهِ فَاسْتَعَاثَهُ الَّذِي مِنْ شِيعَتِهِ عَلَى الَّذِي مِنْ عَدُوِّهِ فَوَكَرَهُ مُوسَى فَقَضَى عَلَيْهِ قَالَ هَذَا مِنْ عَمَلِ الشَّيْطَانِ إِنَّهُ عَدُوٌّ مُضِلٌّ مُبِينٌ

“Mûsâ, ahalisinin farkedemeyeceği bir vakitte şehre girdi. Orada, biri kendi halkından, diğeri düşman taraftan olan iki adamın birbirleriyle kavga ettiğini gördü. Kendi halkından olan kişi, düşman taraftan olana karşı ondan yardım istedi. Bunun üzerine Mûsâ ötekine bir yumruk vurup ölümüne sebep oldu; sonra şöyle dedi: Bu şeytanın işidir; o gerçekten ayartıcı ve apaçık bir düşman!”⁶²⁴

Müfessirimize göre, Hazreti Mûsâ kendi dinine muhalif olan adama yumruk vurup onu öldürdükten sonra bunun şeytanın işinden olduğunu söyledi. Ebussuûd Efendi'ye göre bunun sebebi, ya Hazreti Mûsâ'ya kâfirleri öldürme izni verilmemişti ya da bu izin verilmiş olsa bile, o kavim içinde eman verilen (müste'men) konumunda olduğundan eman (güvence) veren ülke halkından birini öldürmesi caiz değildi.

⁶²² Ebussuûd, a.g.e., C: II, s. 294.

⁶²³ er-Râzî, Es'iletü'l-Kur'ân, s. 97.

⁶²⁴ Kasas 28/15.

Hazreti Mûsâ'nın Kıptî'yi öldürmesi, peygamberlerin günahlardan korunmuş olma (ismet) sıfatıyla çelişmez. Çünkü bu eylem hata ile meydana geldiği için günah değildir ve onun ismetine zarar vermez.⁶²⁵

Müellif burada akla gelebilecek şu gizli (mukadder) soruya cevap vermiştir: Mûsâ (as)'ın Kıptî'yi öldürmesi hatayla olduysa ve günah sayılmıyorsa o halde niçin bunu şeytanın işinden sayıp zulüm diye isimlendirdi ve ardından istiğfar etti? Müfessirimiz buna cevaben der ki: “Evet! Hazreti Mûsâ bu filini şeytanın işinden saydı ve bunu zulüm diye isimlendirip sonrasında istiğfar etti. Çünkü o böyle davranarak Allah'a yakın kulların (mukarrebûn) yolundan gitmiş oldu. Zira o kullar, kendilerinden sadır olan zelleleri velev ki günahların en küçüklerinden dahi olsa büyük günah gibi görürler.”⁶²⁶ Nitekim Allah Teâlâ, Hazreti Mûsâ'ya yaptığı şu hitapla, peygamberlerden bazı ufak hatalar sudur etse de onların derhal tevbe edip rahmet ve mağfirete nail olacaklarını haber vermiştir:

... يَا مُوسَى لَا تَخَفْ إِنِّي لَا يَخَافُ لَدَى الْمُرْسَلُونَ * إِلَّا مَنْ ظَلَمَ ثُمَّ بَدَّلَ حُسْنًا بَعْدَ سُوءٍ فَإِنِّي غَفُورٌ رَحِيمٌ

“... Ey Mûsâ! Korkma, Benim huzurunda peygamberler korkmaz; Ancak her kim zulmeder de⁶²⁷ işlediği bir kötülük yerine bir iyilik ederse bilsin ki Ben çok bağışlayıcıyım, çok merhametliyim.”⁶²⁸

Ebussuûd Efendi, yukarıda geçen âyetlerdeki *إِلَّا مَنْ ظَلَمَ* (Ancak her kim zulmederse) sözünü şöyle açıklar: Cenâb-ı Hakk'ın bu sözü, Mûsâ (as)'ın Kıptî'yi öldürmesi ve sonra istiğfar etmesine ta'rizde⁶²⁹ bulunmak amacıyla zikredilmiştir. Allah Teâlâ, Hazreti Mûsâ'nın bu davranışını *إِلَّا مَنْ ظَلَمَ* diye zulümle isimlendirerek onun ... رَبِّ إِنِّي ظَلَمْتُ نَفْسِي فَاغْفِرْ لِي فَغَفَرَ لَهُ ... “... Rabbim! Doğrusu kendime zulmettim; Beni bağışla! Allah da onu bağışladı ...”⁶³⁰ sözüne müşâkele⁶³¹ yapmıştır.⁶³²

⁶²⁵ Ebussuûd, **a.g.e.**, C: IV, s. 228.

⁶²⁶ Ebussuûd, **a.e.**, C: IV, s. 228.

⁶²⁷ “Her kim zulmeder de” diye çevirdiğimiz kelime, mealin orijinalinde “haksızlığa sapan korkar; o da” şeklindedir.

⁶²⁸ Neml 27/10-11.

⁶²⁹ Ta'rizin tanımını için bkz. bu çalışma s. 137.

⁶³⁰ Kasas 28/16.

⁶³¹ Müşâkelenin tanımını için bkz. bu çalışma s. 74.

⁶³² Ebussuûd, **a.g.e.**, C: IV, s. 189.

1.4.9.3. Mûsa (as)'ın Dilindeki Dügüm

Hazreti Mûsâ, nübüvvet için seçilip ilâhî vahye muhatap olduktan sonra kendisine iki mucize verilmişti. Bunlar, asâsının yılanı dönüşmesi ve elini koynuna sokup çıkarınca elinin bembeyaz olmasıdır. Mûsâ (as), kendisine verilen bu iki mucizeden sonra Firavun'u hak yoluna davet etmekle memur olmuştu. Tebliğ vazifesinin ağırlığını taşıyabilmek ve bu zor görevi hakkıyla yerine getirebilmek için Yüce Allah'tan yardım istedi ve birtakım dileklerde bulundu.⁶³³ Bunlardan biri, sözünün anlaşılması için dilindeki düğümün çözülmesini istemesidir:

يَفْقَهُوا قَوْلِي وَاحْلُلْ عُقْدَةً مِنْ لِسَانِي

“Dilimden düğümü çöz ki sözümü iyi anlasınlar.”⁶³⁴

Ebussuûd Efendî, ilk olarak bu düğümün (عُقْدَةٌ) fiziki bir ârıza olduğunu ve bunun çocuklukta meydana gelen dildeki bir tutukluk olduğunu söyler. Dolayısıyla bunun psikolojik bir ârıza olmadığına işaret etmiş olur. İkinci olarak, duasından sonra bu ârızanın tamamen giderildiğini söyler ve bunu ispatlamaya çalışır.

Bu düğümün (عُقْدَةٌ) fiziki bir ârıza olduğunu ve küçükken ağzına soktuğu kor parçasından ötürü dilinde tutukluk (رُتَّةٌ) meydana geldiğini nakleder. Buna dair rivâyet şöyledir: “Bir gün Firavun, Hazreti Mûsâ henüz daha küçük yaşta onu kucağına aldı. Bu sırada Hazreti Mûsâ, Firavun'un sakalında takılı mücevherlerden almak için sakalından tutup yola koyuldu. Bu olaya öfkelenen Firavun, onun öldürülmesini emretti. Bunun üzerine eşi Âsiye dedi ki: “O daha küçük bir çocuk. Kor parçasıyla yakut taşı dahi birbirinden ayıramaz.” Daha sonra birinde kor parçası, diğerinde yakut taşı olan iki leğen getirildi. Hazreti Mûsâ kor parçasını tutup ağzına koydu.”⁶³⁵

⁶³³ Bkz. Tâhâ 20/13-35.

⁶³⁴ Tâhâ 20/27-28.

⁶³⁵ Ebussuûd, **a.g.e.**, C: III, s. 458. Taberî bu rivâyetin dört ayrı varyantını zikreder. Karş. et-Taberî, **Tefsîr**, C: XVI, s. 53-54. Keşşâf tefsirinde geçen hadisleri tahrir eden İbn Hacer (v. 852/1449) Zemahşerî'nin İbn İbbâs'a isnâd ederek zikrettiği bu rivâyet için demiştir ki: “Bu hadisi bu şekilde görmedim. Fakat bu hadis Nesâî ve diğerlerinin uzunca zikrettiği “fütûn hadisi” içinde geçmektedir ...”. Karş. en-Nesâî, Ebû Abdîrahmân Ahmed b. Şuayb en-Nesâî (v. 303/915), **es-Sünenü'l-kübrâ**, thk. Hasen Abdülmün'im Şelebî [Abdülmuhsin et-Türki'nin girişiyile birlikte], 12 c., Müessesetü'r-risâle, Beyrut, 1421/2001, C: X, s. 172-183/ “Tefsîr”, 20/1.

Müfessirimiz Hazreti Mûsâ'nın kor parçasını tutmasıyla ilgili şu rivâyeti de nakleder: “Bu olaydan sonra Hazreti Mûsâ'nın eli yandı. Firavun onu tedavi ettirmek için çok gayret gösterdiyse de eli iyileşmedi. Yıllar sonra Musa (as), Firavun'u Hakk'a davet edince: Sen beni hangi Rabb'e davet ediyorsun, diye sordu. Hazreti Mûsâ: İyileştirmekten aciz kaldığım elimi iyileştiren Rabb'e, diye cevap verdi.”⁶³⁶

Müellifimiz, Musa (as)'ın duasından sonra dilindeki bu tutukluğun tamamen mi yoksa kısmen mi kalktığı hususunda iki farklı görüş zikredildiğini belirtir. Tutukluğun büsbütün çözüldüğünü söyleyenler⁶³⁷ Cenâb-ı Hakk'ın şu sözünü delil getirir:

... قَدْ أُوتِيتَ سُؤْلَكَ يَا مُوسَى

“... Ey Mûsâ! Dileğin kabul edildi.”⁶³⁸

Tutukluğun kısmen kalktığını söyleyenler⁶³⁹ şu iki âyetle delil getirmiştir⁶⁴⁰:

وَأَخِي هَارُونُ هُوَ أَفْصَحُ مِنِّي لِسَانًا...

“Kardeşim Hârûn benden daha açık ve düzgün konuşur ...”⁶⁴¹

... وَلَا يَكَادُ يُبِينُ

“... Neredeyse söylediğini anlatmaktan âciz ...”⁶⁴²

Müfessirimize göre bu görüş sahipleri, tutukluğun tamamen kalktığını savunanlara şöyle cevap vermiştir: “Musa (as), Mevla Teâlâ'dan dilindeki düğümün (عُقْدَةٌ) tamamen çözümlenmesini istememişti. Bilakis maksadını ifade etmeye engel teşkil

İbn Hacer bu konuda gelen rivâyetlerin en sahihinin bu olduğunu söyledikten sonra Hâkim'in de bazı ilavelerle bu kıssayı zikrettiğini söyler. Karş. el-Hâkim, Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillâh (v. 405/1014), **el-Müstedrek 'ale's-Sahîhayn**, thk. Mustafa Abdülkadir Atâ, 5 c., Beyrut, Dârü'l-kütübî'l-ilmiyye, 1422/2002, “Tevârîhu'l-mütekaddimîn mine'l-enbiyâ ve'l-mürselîn”, 106, C: II, s. 627-629. İbn Hacer, **el-Kâfi's-şâfi**, (el-Keşşâf hâmişinde), C: III, s. 59.

⁶³⁶ Ebussuûd, **a.g.e.**, C: III, s. 458-459.

⁶³⁷ Âlûsî, tutukluğun tamamen kalktığını söyleyip zikredilen âyeti delil getiren kimseye Hasan-ı Basrî'yi (v. 110/728) örnek vermiştir. el-Âlûsî, **Rûhu'l-me'ânî**, C: XIII, cüz 16, s. 183.

⁶³⁸ Tâhâ 20/36.

⁶³⁹ Âlûsî, tutukluğun tamamen kalkmayıp kısmen kalktığını söyleyip bu âyeti delil getiren kimseye Mu'tezile'den Cübbâî'yi (v. 303/916) örnek vermiştir. el-Âlûsî, **a.g.e.**, C: XIII, cüz 16, s. 183. Yine Mu'tezile'den Zemahşerî'de bu görüşünde Cübbâî'ye tabi olmuştur. Karş. ez-Zemahşerî, **a.g.e.**, C: III, s. 59.

⁶⁴⁰ Kasas 28/34.

⁶⁴¹ Tâhâ 20/20.

⁶⁴² Zuhruf 43/52.

eden düğümün çözülmesini istedi. Bundan dolayı عُقْدَةٌ (düğüm) lafzını belirsiz isim (nekre) olarak getirdi. Yani düğümlerden bir düğümü kastetmiştir. لِسَانٍ kelimesini ise عُقْدَةٌ lafzına عُقْدَةٌ لِسَانِي diye muzafun ileyh yapmayıp مِنْ لِسَانِي sözüne sıfat yapmıştır. Buna göre sanki şöyle demiş oldu: أُحْلِلْ عُقْدَةً مِنْ عُقَدِ لِسَانِي (dilimdeki düğümlerden bir düğümü çöz). Ayrıca Cenâb-ı Hak, يَفْقَهُوا قَوْلِي sözünü de أُحْلِلْ emrinin cevabı ve gayesi yapmıştır. Öyleyse muhataplarının kendisini anlayacak kadar dilindeki tutukluğun çözülmesiyle Musa (as)’ın isteği gerçekleşmiş olmaktadır.”⁶⁴³

Müfessirimiz bu görüşü eleştirerek şöyle cevap verir: “Doğrusu şudur ki onların getirdiği bu deliller, dildeki tutukluğun kısmen devam ettiğine delalet etmez. هُوَ أَفْصَحُ مِنِّي (Hârûn benden daha açık ve düzgün konuşur) âyeti de Hazreti Mûsâ’nın dilindeki tutukluğun kısmen devam ettiğine delil olmaz. Çünkü Musa (as) bu sözü duasından önce söylemiştir. Bu sözü dua ettikten sonra söylediğini kabul etsek bile, Hârûn (as)’ın Hazreti Mûsâ’dan daha fasih olması bu tutukluğun kısmen devam etmesini gerektirmez. Bilakis kısmen devam etmemesini gerektirir. Çünkü daha fasih olmak, daha az fasih olan kimsede (mefdûl) fesahatin var olduğunu gerektirir. Fesahatin bulunması ise, dilde tutukluğun olmasına aykırıdır.

وَلَا يَكَادُ يُبِينُ (Neredeyse söylediğini anlatmaktan âciz) âyetinde nakledilen Firavun’un sözüne gelince, Firavun bu sözü isyanda ve azgınlıkta ileri gitmesinden söylemiştir. Yoksa Hazreti Mûsâ, Firavun’un dediği gibi sözünü anlatamayacak durumda olsaydı, o takdirde وَلَا يَكَادُ يُبِينُ sözü Musa (as)’ın dilindeki düğümün hiç ortadan kalkmadığına delalet ederdi.”⁶⁴⁴ Bu ise Hazreti Mûsâ’nın duasının hiç kabul edilmediğine delalet ederdi. Âlûsî’nin dediği gibi hiç kimse bunu söylememiştir.⁶⁴⁵

Ebussuûd Efendi, muârizların nahiv açısından getirdikleri delillere de itiraz eder. عُقْدَةٌ (düğüm) lafzının belirsiz isim (nekre) olarak gelmesine dayanarak Hazreti Mûsâ’nın dilindeki düğümlerden sadece bir düğümü kaldırmasını istediğini söylemelerine şu cevabı verir: “عُقْدَةٌ (düğüm) lafzının belirsiz isim (nekre) getirilmesi, dilindeki tutukluğun aslında az olduğunu ifade eder. Yoksa dilinde çok olan

⁶⁴³ Ebussuûd, a.g.e., C: III, s. 458-459.

⁶⁴⁴ Ebussuûd, a.g.e., C: III, s. 459.

⁶⁴⁵ el-Âlûsî, Rûhu’l-me’ânî, C: XIII, cüz 16, s. 183.

tutukluğun azının kalktığını ifade etmez.”⁶⁴⁶

Müfessirimiz, muarızların dediği gibi مِنْ لِسَانِي sözündeki مِنْ kelimesinin عُقْدَةٌ lafzının sıfatı olan mahzûf bir كَائِنَةٌ ile alakalanarak âyetin: اُحْلَلْ عُقْدَةٌ مِنْ عُقْدٍ لِسَانِي (dilimdeki düğümlerden bir düğümü çöz) mânasına gelmesinin kesin olmadığını söyler. Bilakis ona göre zâhir olan مِنْ لِسَانِي lafzındaki مِنْ kelimesinin اُحْلَلْ fiiliyle alakalanmasıdır. Zira çözülen şey (مَحْلُولٌ) diğer bir şeyle alakalanıp ona bitişik olduğu zaman, çözme fiili o şeyle alakalandığı gibi, ona bitişik olan diğer şeyle de alakalanır.⁶⁴⁷ Yani “Dilimden düğümü çöz” denebileceği gibi, “düğümü dilimden çöz” de denebilir. Yani çözme fiili düğümle de, dille de alakalanabilir. Âlûsî de aynı şekilde, muarızların getirdikleri delillerin yeterli olmadığını söylemiş ve Ebussuûd Efendi’yi desteklemiştir.⁶⁴⁸

1.4.10. Dâvûd (as) Kıssasında Görülen Müşkil

1.4.10.1. Dâvûd (as)’ın İstiğfar Etmesine Sebep Olan Hadise

Ebussuûd Efendi, Hazreti Dâvûd kıssasıyla ilgili şu âyetlerde işkâl bulunduğuna temas etmiş ve bunu çözümlenmiştir:

وَهَلْ أُنَبِّئُكَ نَبِيًّا الْخَصْمِ إِذْ تَسَوَّرُوا الْمِحْرَابَ * إِذْ دَخَلُوا عَلَى دَاوُدَ فَفَزِعَ مِنْهُمْ قَالُوا لَا تَخَفْ خَصْمَانِ بَغَى بَعْضُنَا عَلَى بَعْضٍ فَاحْكُم بَيْنَنَا بِالْحَقِّ وَلَا تُشْطِطْ وَاهْدِنَا إِلَى سَوَاءِ الصِّرَاطِ * إِنَّ هَذَا أَخِي لَهُ تِسْعٌ وَتِسْعُونَ نَعْجَةً وَلِي نَعْجَةٌ وَاحِدَةٌ فَقَالَ أَكْفِلْنِيهَا وَعَزَّنِي فِي الْخِطَابِ * قَالَ لَقَدْ ظَلَمَكَ بِسُؤَالِ نَعَجَتِكَ إِلَى تِجَارِهِ وَإِنَّ كَثِيرًا مِنَ الْخُلَطَاءِ لِيَبْغَى بَعْضُهُمْ عَلَى بَعْضٍ إِلَّا الَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ وَقَلِيلٌ مَا هُمْ وَظَنَّ دَاوُدُ أَنَّمَا فَتَنَّاهُ فَاسْتَغْفَرَ رَبَّهُ وَخَرَّ رَاكِعًا وَأَنَابَ * فَعَفَرْنَا لَهُ ذَلِكَ وَإِنَّ لَهُ عِنْدَنَا لَزُلْفَىٰ وَحُسْنَ مَآبٍ

“Davacıların hikâyesi sana ulaştı mı? Bu adamlar mâbedin duvarına tırmanıp Dâvûd’un yanına girmişlerdi. Dâvûd onları görünce telaşlanmıştı. “Korkma” dediler, “Birimizin diğerini haksızlık etmekle suçladığı iki davacıyız biz. Aramızda adil bir hüküm ver; doğruluktan sapma, bize de doğru yolu göster. Şu adam benim kardeşim. Onun doksan dokuz koyunu, benim ise bir tek koyunum var. Buna rağmen ‘Onu da

⁶⁴⁶ Ebussuûd, a.g.e., C: III, s. 459.

⁶⁴⁷ Ebussuûd, a.g.e., C: III, s. 459.

⁶⁴⁸ el-Âlûsî, Rûhu'l-me‘ânî, C: XIII, cüz 16, s. 183.

bana ver' dedi ve bu tartışmada bana baskın çıktı.” Dâvûd şöyle dedi: “Senin koyununu kendi koyunlarına katmak istemekle doğrusu sana haksızlık etmiştir. Zaten aralarında ortaklık ilişkileri bulunanların çoğu birbirine haksızlık ederler; yalnız iman edip dünya ve âhiret için salih yararlı işler yapmakta olanlar böyle değildir; ama onlar da o kadar az ki!” Dâvûd kendisini (böyle bir temsil ile) sınıdığımızı düşündü. Bunun üzerine Rabb’inden kendisini bağışlamasını dileyerek secdeye kapandı ve bütünüyle O’na yöneldi. Sonra bu tutumundan dolayı onu bağışladı. Kuşkusuz yanımızda onun yüksek bir makamı, güzel bir geleceği vardır.”⁶⁴⁹

Müfessirimiz bu âyetin tefsirinde özetle şunları kaydeder: Cibrîl ve Mîkâil aleyhisselam, Hazreti Dâvûd’un yanına biri davacı, diğeri davalı iki insan suretinde gelmişlerdi. Ebussuûd’a göre, meleklerin Dâvûd (as)’a “iki davacıyız” demeleri farazî olup Hazreti Dâvûd’a ta’riz⁶⁵⁰ maksadıyla söylendiği için bunda yalan yoktur.⁶⁵¹ Onlardan biri diğeri haksızlıkla suçladı. Şöyle ki, bir koyun sahibi olan, elindeki o bir taneyi de kendi hissesine geçiren doksan dokuz koyun sahibini Hazreti Dâvûd’a şikâyet etti. Dâvûd (as)’da bir koyunu kendi koyunlarına katmanın haksızlık ettiğine hükmetti. Bu hükmü vermesinin ardından temsil yoluyla imtihan edildiğini anladı. Rivâyet edildiğine göre: “Dâvûd (as) ikisinin arasında hüküm verince biri diğeri bakıp güldü. Sonra gözünün önünde göğe yükseldiler. Bunun üzerine Allah Teâlâ’nın kendisini imtihan ettiğini anladı.”⁶⁵² Hemen hatasını anlayıp Rabb’ine istiğfar etti. Secdeye kapanıp tövbe ederek O’ya yöneldi. Ardından Allah Teâlâ onu bağışladı.⁶⁵³ Nitekim Ebussuûd’a göre bundan sonra gelen şu âyet, Dâvûd (as)’ın tövbeden sonraki halinin önceki gibi kaldığına ve mertebesinin değişmediğine delalet etmektedir:

يَا دَاوُدُ إِنَّا جَعَلْنَاكَ خَلِيفَةً فِي الْأَرْضِ ...

“Ey Dâvûd! Biz seni yeryüzünde halife yaptık ...”⁶⁵⁴

⁶⁴⁹ Sâd 38/21-25.

⁶⁵⁰ Ta’riz’in tarifî için bkz. bu çalışma s. 137.

⁶⁵¹ Ebussuûd, **a.g.e.**, C: IV, s. 434.

⁶⁵² Ebussuûd, **a.g.e.**, C: IV, s. 435. Karş. Mukâtil, Ebü'l-Hasen Mukâtil b. Süleymân b. Beşîr (v. 150/767), **Tefsîru Mukâtil b. Süleymân**, thk. Abdullâh Mahmûd Şehâte, 5 c., Beyrut, Dârü ihyâi’t-türâsi’l-Arabî, 1423/2002, C: III, s. 641.

⁶⁵³ Ebussuûd, **a.g.e.**, C: IV, s. 436-37.

⁶⁵⁴ Sâd 38/26. Ebussuûd, **a.g.e.**, C: IV, s. 437.

Müellif, Hazreti Dâvûd'un istiğfar etmesine sebep olan hata hakkında dört rivâyet zikreder. Bunlardan ilkinin tercih eder. Bu rivâyeti, peygamberliğin ismet makamına aykırı olmayacak şekilde açıklar. İkinci ve üçüncü rivâyeti zayıf bulur. Dördüncü rivâyeti ise, peygamberliğin masumiyetine aykırı görür ve bunun Dâvûd (as)'a atılan çirkin bir iftira olduğunu söyleyerek bunu uydurup dillendirenleri sert bir şekilde tenkit eder.⁶⁵⁵

1.Rivâyet: Ona göre kıssanın aslı şudur: “Dâvûd (as), Üriyâ isimli bir adamın hanımını gördü. Kalbi ona meylecti. Ondan hanımını boşamasını talep etti. O da bu isteği geri çevirmekten hayâ etti ve onun dediğini yaptı. Sonra Dâvûd (as) onunla evlendi. O kadın Süleymân (as)'ın annesidir.”⁶⁵⁶

Ebussuûd Efendi bu hadiseyi şöyle açıklar: “Bu uygulama Dâvûd (as)'ın şeriatında caizdi. O ümmet arasında örf haline gelmişti. Bu işi yapmak kişiliği zedeleyici sayılmıyordu. Hanımından ferâgat etmesini biri diğerinden isteyebiliyor ve onunla evlenebiliyordu. Nitekim ensar-ı kiram İslam'ın ilk yıllarında Medine'ye hicret eden Müslümanlara bu şekilde yardım etmişlerdi. Bu iş yadırganmamıştı. Fakat Dâvûd (as) mertebesi yüksek olduğu için ve nübüvvet makamına hâiz olduğundan bu konuda temsilî bir dava ile uyarılmıştır. Dolayısıyla ümmetinin yaptığı bir işi onun yapması uygun değildir. Kendisinin hanımları olmasıyla birlikte sadece bir hanımı olan bir adama eşinden feragat etmesini teklif edip onunla evlenmesi münasip görülmemiştir. Bilakis onun yapması gereken, arzusuna galip gelmesi, nefsinin kahretmesi ve başına gelen imtihana sabretmesiydi.”

2.Rivâyet: “Üriyâ isimli kişi henüz o kadınla evlenmemiş bilakis evlenme teklifinde bulunmuştu. Sonra Dâvûd (as), o hanıma evlenme teklifinde bulundu. Hanımın ailesi Hazreti Dâvûd'la evlenmesini tercih etti.”⁶⁵⁷ Müellife göre bu durumda Hazreti Dâvûd'un hatası, Müslüman kardeşinin bir kadına yaptığı evlilik teklifi üzerine teklifte bulunmasıdır.⁶⁵⁸

⁶⁵⁵ Müfessirimizin tenkit ettiği dördüncü rivâyet için bkz. Ebussuûd, **a.g.e.**, C: IV, s. 436-437.

⁶⁵⁶ Ebussuûd, **a.e.**, C: IV, s. 436. Karş. ez-Zemahşerî, **el-Keşşâf**, C: IV, s. 77.

⁶⁵⁷ Ebussuûd, **a.g.e.**, a.y. Karş. Sa'lebî, Ebû İshâk Ahmed b. Muhammed en-Nisâbü'rî, **el-Keşf ve'l-beyân**, thk. Ebû Muhammed b. Âşûr, 10 c., Beyrut, Dârü İhyâi't-türâsi'l-Arabî, 1422/2002, C: VIII, s. 190.

⁶⁵⁸ Ebussuûd, **a.g.e.**, a.y. Âlûsî bazı rivâyatlere dayanarak demiştir ki: Hazreti Dâvûd, Üriyâ'nın o kadına evlenme teklifinde bulunduğunu bilmeden bunu yapmıştır. Bununla beraber herhangi bir

3.Rivâyet: “Bir grup kimse Dâvûd (as)’a suikast yapmak için mâbedin duvarına tırmanıp onun yanına girdiler. O esnada Hazreti Dâvûd’un yanında başka birilerini görünce yapmacık bir dava tasarlayıp anlatmaya başladılar. Hazreti Dâvûd onların asıl maksadını anlayıp onlardan intikam almak istedi. Hemen ardından bu işin Allah tarafından kendisine imtihan olduğunu bildi. Bu intikam kastından dolayı Rabb’ine istiğfar edip yöneldi.⁶⁵⁹

1.4.11. Süleymân (as) Kıssasında Görülen Müşkiller

1.4.11.1. Süleymân (as)’ın İstiğfar Etmesine Sebep Olan Hata

Şu âyette Süleyman (as)’ın imtihana tabi tutulduğu ve sonrasında Rabb’inden bağışlanma talebinde bulunduğu zikredilmektedir:

وَلَقَدْ فَتَنَّا سُلَيْمَانَ عَلَىٰ كُرْسِيِّهِ جَسَدًا ثُمَّ أَنَابَ قَالَ رَبِّ اغْفِرْ لِي ...

“Andolsun Biz Süleyman’ı bir sınavdan geçirmiş, tahtının üstüne bir ceset koymuştuk; sonra o bize yöneldi. “Rabb’im” dedi, Beni bağışla ...”⁶⁶⁰

Süleyman (as)’ın hatasından istiğfar etmesi, Peygamberlerin ismeti konusuyla alakalı olduğu için müfessirimiz bu konudaki âyetleri müşkil saymıştır. Onun nasıl imtihan edildiği ve hangi hatadan dolayı istiğfarda bulunduğu dair üç rivâyet zikretmiştir. En sahih kabul edip tercih ettiği rivâyet, Ebû Hureyre (ra)’ın (v. 58/678) Peygamberimiz’den naklettiği ve müttefekun aleyh olan şu hadistir:

قَالَ لِأَطُوفَنَّ اللَّيْلَةَ عَلَىٰ سَبْعِينَ امْرَأَةً تَأْتِي كُلُّ وَاحِدَةٍ بِفَارِسٍ يُجَاهِدُ فِي سَبِيلِ اللَّهِ تَعَالَى. وَلَمْ يَقُلْ: إِنْ شَاءَ اللَّهُ تَعَالَى، فَطَافَ عَلَيْهِنَّ، فَلَمْ تَحْمِلْ إِلَّا امْرَأَةً وَاحِدَةً جَاءَتْ بِشِقِّ رَجُلٍ. وَالَّذِي نَفْسِي بِيَدِهِ لَوْ قَالَ: إِنْ شَاءَ اللَّهُ لَجَاهِدُوا فِي سَبِيلِ اللَّهِ فُرْسَانًا أَجْمَعُونَ

“Süleyman (as): “Bu gece yetmiş hanımımı dolaşacağım. Onların her biri Allah yolunda savaşıyor çocuklar doğuracaktır” dedi. Fakat inşaallah demedi. O gece onlarla birlikte oldu. Sadece bir tanesi hamile kaldı. Doğan çocuk da kötürüm

kimsenin o kadına teklifte bulunup bulunmadığını araştırmadan önce bu işe kalkıştığı için kınanmıştır. Bkz. el-Âlûsî, **Rûhu'l-me'ânî**, C: XII, cüz 23, s. 185.

⁶⁵⁹ Ebussuûd, **a.g.e.**, C: IV, s. 435. Karş. er-Râzî, **et-Tefsîrû'l-kebîr**, C: XIII, cüz 26, s. 193.

⁶⁶⁰ Sâd 38/34-35.

oldu.” Peygamberimiz bunu anlattıktan sonra şöyle buyurdu: “Canım elinde olan Zât’a yemin ederim ki, eğer inşaallah demiş olsaydı, o çocukların hepsi süvari olacak Allah yolunda cihad edeceklerdi.”⁶⁶¹

Ebussuûd Efendi bu rivâyete dayanarak, Süleyman (as)’ın hatasının inşaallah dememek olduğunu ifade eder ve bunu zelle olarak nitelendirir.⁶⁶²

1.4.11.2. Süleymân (as)’ın Emrine Verilen Rüzgârın Durumu

Allah Teâlâ, Kur’ân-ı Kerîm’de Süleymân (as)’a verilen nimetlerden bahsederken rüzgârın onun emrine verildiğini zikretmiştir. Bununla birlikte iki yerde rüzgârın birbirine zıt özelliğinden; bazen sert, bazen de yumuşak estiğinden bahsedilmektedir. Şu âyette onun şiddetli estiği haber verilmektedir:

وَلِسُلَيْمَانَ الرِّيحَ عَاصِفَةً تَجْرِي بِأَمْرِهِ إِلَى الْأَرْضِ الَّتِي بَارَكْنَا فِيهَا ...

“Süleyman’ın emrine de onun isteğine göre, içinde bereketler yarattığımız yere doğru esmek üzere güçlü rüzgârı verdik ...”⁶⁶³

Şeyhülislâm’a göre, buradaki عَاصِفَةً kelimesi الرِّيحَ (rüzgâr) lafzından haldir ve “esintisi şiddetli/güçlü rüzgâr” anlamındadır. Diğer âyette ise onun yumuşak ve hoş estiği bildirilmektedir:

فَسَخَّرْنَا لَهُ الرِّيحَ تَجْرِي بِأَمْرِهِ رُخَاءً حَيْثُ أَصَابَ

“Bunun üzerine, emriyle dilediği yöne doğru tatlı tatlı esen rüzgârı onun buyruğuna verdik.”⁶⁶⁴ Buradaki رُخَاءً kelimesi رَخَاوَةٌ masdarından türeyip الرِّيحَ (rüzgâr) lafzının halidir ve “sanki hiç hareket etmiyorsa esen ılık ve yumuşak rüzgâr” anlamındadır. Ebussuûd Efendi, birbiriyle mütenâkız gibi görünen bu âyetlerin arasını iki şekilde uzlaştırarak müşkili çözer:

⁶⁶¹ Ebussuûd, **a.g.e.**, C: IV, s. 441. Karş. Buhârî, “Enbiyâ”, 40; Müslim, “Eymân”, 23.

⁶⁶² Ebussuûd, **a.g.e.**, C: IV, s. 441-442. Ebussuûd Efendi bunun dışında iki rivâyet daha zikreder. Bu rivâyetlerde geçen zelleyi kısaca açıklar. Bunların ilki Hazreti Süleyman **إِنْ شَاءَ اللَّهُ** demeyip Allah’a tevekkül etmeyi terketmesiyle ilgilidir. Ebussuûd, **a.g.e.**, C: IV, s. 441. Diğer rivâyette geçen hatası/zellesi ise, ailesinin halinden gaflet etmesidir. Ebussuûd, **a.g.e.**, C: IV, s. 441.

⁶⁶³ Enbiyâ 21/81.

⁶⁶⁴ Sâd 38/36.

1. Çözüm: Hazreti Süleyman'ın buyruğuna verilen rüzgârın esintisi haddizatında tatlı ve yumuşaktır. Bununla beraber az zamanda uzun mesafeler katetmesi ve özellikle Süleyman (as) ile tahtını uzaklara taşımaya bakımından ise güçlüdür. Yumuşak olmasına rağmen hızlı giderek az zamanda çok mesafe katetmesi bir mucize eseridir. Nitekim Cenâb-ı Hak bu hususta şöyle buyurur:

وَلِسْلَيْمَانَ الرِّيحَ غُدُوها شَهْرٌ وَرَوَاحُها شَهْرٌ ...

“Süleyman'ın emrine de, sabahleyin bir aylık, akşamleyin bir aylık yol almakta olan rüzgârı verdik ...”⁶⁶⁵

2. Çözüm: Bu rüzgâr, onun isteğine göre kimi zaman yumuşak (رُحَاءٌ), kimi zaman şiddetli (عَاصِفَةٌ) esiyordu.⁶⁶⁶ Ebussuûd'un yaptığı bu iki açıklamayla zâhirdeki tenâkuz ortadan kalkmış olur.

1.4.12. Zekeriyâ (as) Kıssasında Görülen Müşkiller

1.4.12.1. Zekeriyâ (as)'a Verilen Çocuk Müjdesi

Kur'an-ı Kerim'de bildirildiği üzere Zekeriyâ (as), Allah tarafından Hazreti Meryem'in bakımıyla görevlendirilmişti. Hazreti Meryem'in mâbeddeki odasına her girdiğinde ona yeni ikramlarda bulunduğu görünce bunların nereden geldiğini sorardı. Hazreti Meryem, هُوَ مِنْ عِنْدِ اللَّهِ “O, Allah tarafından”⁶⁶⁷ diye cevap verirdi. Zekeriyâ (as), Hazreti Meryem'in Allah katındaki bu mertebesini görünce yaşlılık döneminde olmakla beraber kendisine vâris olacak temiz bir zürriyet bahşetmesi için Yüce Allah'a gizlice dua etmiş; orada melekler tarafından adı daha önce kimseye verilmeyen Yahyâ isminde bir çocukla müjdelenmişti.⁶⁶⁸ Bu müjde üzerine:

قَالَ رَبِّ اَنْتَ يَكُونُ لِىْ غُلَامٌ وَقَدْ بَلَغَنِى الْكِبَرُ وَاْمْرَاتِى عَاقِرٌ ...

⁶⁶⁵ Sebe' 34/ 12.

⁶⁶⁶ Ebussuûd, a.g.e., C: III, s. 530-531; C: IV, s. 442.

⁶⁶⁷ Âli İmrân 3/37.

⁶⁶⁸ Âli İmrân 3/37-39; Meryem 19/1-7.

Zekeriyyâ ise şöyle dedi: “Rabbim! Bana ihtiyarlık gelip çattığı, üstelik karım da kısır olduğu halde benim nasıl oğlum olabilir?” Buyurdu ki: “İşte böyle; Allah dilediğini yapar.”⁶⁶⁹

Ebussuûd Efendi, burada şu mukadder soruyu cevaplayarak Zekeriyyâ (as)’ın sözüyle ilgili bir müşkili çözümler: Hazreti Zekeriyyâ, Rabb’inden çocuk istedi. Rabb’i de meleklerin dilinden onu Yahyâ (as) ile müjdeledi. Öyleyse bu müjdeden sonra Rabb’inin kudretinin buna yetmeyeceğini nasıl düşündü de “Ben yaşlı ve hanımım da kısırken benim nasıl çocuğum olabilir?” diye sordu. Nitekim daha önce de Zeynüddîn er-Râzî benzer soruyu sormuş ve aynı cevabı vermiştir.⁶⁷⁰ Müfessirimiz burada şu dört cevaba yer vermektedir. İlki kendisinin tercih ettiği cevaptır. Bunun dışındaki cevapları قِيلَ diyerek zikretmiş ve son cevabı uzak saymıştır:

1. Cevap: Zekeriyyâ (as) âyette geçen sözü:

- a. Allah Teâlâ’nın kudretini yüceltmek,
- b. Başkalarını O’nun kudretinden hayrete düşürmek,
- c. Bunun sırf O’nun lütfu keremiyle olduğunu izhar edip büyük bir nimete sahip olduğunu ifade etmek için söylemiştir.

Yoksa Zekeriyyâ (as) kendisi ihtiyar, hanımı kısır olduğu halde çocuk sahibi olmayı uzak gördüğü için bunu söylememiştir. Zaten o, çocuğu olması için dua etmişti. Allah’ın kudretine olan inancı tamdı. Özellikle de Allah Teâlâ’nın Hazreti Meryem’e mevsim dışı rızıklar ihsan etmesi gibi harikuladeliği gördükten sonra bu inancı daha da güçlenmişti.⁶⁷¹

2. Cevap: Zekeriyyâ (as), şu âyette verilen cevapla kendisine cevap verilsin diye “Benim nasıl oğlum olabilir?” demiştir:

قَالَ كَذَلِكَ قَالَ رَبُّكَ هُوَ عَلَيَّ هَيِّئْ وَقَدْ خَلَقْتُكَ مِنْ قَبْلُ وَلَمْ تَكُ شَيْئًا

⁶⁶⁹ Âli İmrân 3/40. Karş. Meryem 19/8-9.

⁶⁷⁰ er-Râzî, **Es’iletü’l-Kur’ân**, s. 37.

⁶⁷¹ Bununla ilgili âyetler için bkz. Âli İmrân 3/37-38.

“Orası öyle dedi” ve buyurdu ki Rabb’in diyor ki: “O bana kolaydır; daha önce, sen hiçbir şey değilken seni de yaratmıştım.”⁶⁷² Böylece o, Yüce Allah’ın bu sözü söylemesini müminlerin imanının artmasına, münkirlerin inkârından vazgeçmesine sebep yapmak istemiştir.

3. Cevap: Hazreti Zekeriyâ, hangi halde iken kendilerine çocuk verileceğini sormak için bu sözü söylemiştir.⁶⁷³ Konevî burada şu açıklamayı yapar: Zekeriyâ (as), Allah Teâlâ’nın onu ve hanımını gençleştirerek mi yoksa ihtiyarlık ve kısırlık halinde iken mi bunu yapacağını sormuştur.⁶⁷⁴

4. Cevap: Yaptığı duadan altmış sene sonra kendisine çocuk müjdesi verilmiştir. Arada geçen süre uzun olduğu için ve yaptığı duayı unuttuğundan yaşlılık hâlinde çocuk sahibi olmayı uzak görüp bu soruyu sormuştur. Ebussuûd’a göre bu görüş doğrudan uzaktır.⁶⁷⁵

1.4.12.2. Zekeriyâ (as)’ın Allah Teâlâ’dan Alamet İstemesi

Zekeriyâ (as), çocuğu olacağına dair ilâhî müjdeye nail olduktan sonra bunun için Rabb’inden bir alamet istemiştir. Bu isteği şu âyette zikredilmektedir:

قَالَ رَبِّ اجْعَلْ لِي آيَةً ...

“Zekeriyâ, "Rabbim! Öyle ise bana bir alamet⁶⁷⁶ ver" dedi ...”⁶⁷⁷

Müfessirimiz bu alameti, “Hazreti Zekeriyâ’nın isteğinin gerçekleştiğini ve hanımının hamileliğini gösteren alamet” diye tefsir eder. Bu âyetin müşkil olduğuna değinerek bunu çözümler. Ebussuûd’un ifadelerinden anlaşıldığı üzere, işkâl şu mukadder sorudan ibarettir: Yüce Allah ona çocuk müjdesi verdikten sonra o nasıl

⁶⁷² Meryem 19/9.

⁶⁷³ Ebussuûd, **a.g.e.**, C: III, s. 417.

⁶⁷⁴ Konevî, **Hâşiye ‘ale’l-Beyzâvî**, C: III, s. 51.

⁶⁷⁵ Ebussuûd, **a.g.e.**, C: III, s. 417; C: I, s. 358. Müfessirimiz bu son görüşün uzak oluşu sebebi hakkında bir açıklama yapmazken Konevî bunun sebebini şöyle açıklar: “Bu söz gerçekten uzaktır. Çünkü Hazreti Zekeriyâ’nın duasından sonra meleklerin ona nida ettiğini haber veren فَتَادَتْهُ الْمَلَائِكَةُ sözündeki ف harfi müjdenin duanın hemen peşinde meydana geldiğine delalet etmektedir. Konevî, **Hâşiye ‘ale’l-Beyzâvî**, C: III, s. 51.

⁶⁷⁶ Çalışmamızda referans aldığımız mealin orijinalinde “işaret” şeklindedir.

⁶⁷⁷ Meryem 19/10; Âli İmrân 3/41.

alamet istedi? Şüpheli ettiğinden mi alamet istedi? Bunu şöyle cevaplar: Onun bu isteği hamileliğin ilk vaktini bilmek içindir. Müjdenin gerçekleşme vakti kendisine haber verilmediğinden ve hamileliğin ilk dönemleri de gizli olup bilinmediğinden Cenâb-ı Hak'dan hamileliğin zamanını kendisine bildirmesini niyaz etti. Böylece hamileliğin ilk meydana geldiği anda bu nimeti şükürle karşılamak istedi. Hamileliğin normal şartlarda belli olacağı vakte kadar bunun şükürünü geciktirmek istemedi. Yoksa Zekeriyâ (as)'ın alamet istemesi, müjdenin doğruluğunu pekiştirmek için olmamıştır. Zira bu istek peygamberlik makamına münasip değildir.⁶⁷⁸

1.4.12.3. Zekeriyâ (as)'a Çocuk Müjdesini Kimin Verdiği

Şeyhülislâm, Zekeriyâ (as)'a Hazreti Yahyâ'nın müjdesini kimin verdiğini zikreden âyetleri de müşkili sayarak bu işkâli çözer. Âli İmrân sûresinin âyetinde müjdenin ona melekler tarafından verildiği zikredilmiştir:

فَأَذَانَهُ الْمَلَائِكَةُ وَهُوَ قَائِمٌ يُصَلِّي فِي الْمِحْرَابِ أَنَّ اللَّهَ يُبَشِّرُكَ بِيحْيَى ...

“O mâbedde namaz kılarken melekler ona şöyle seslendi: Allah sana Yahyâ'yı müjdeliyor ...”⁶⁷⁹ Meryem sûresinin şu âyetinde ise müjdenin Cenâb-ı Hak tarafından verildiği zikredilmiştir:

يَا زَكَرِيَّا إِنَّا نُبَشِّرُكَ بِغُلَامٍ اسْمُهُ يَحْيَى ...

“Allah buyurdu ki: Ey Zekeriyâ! Biz sana Yahyâ adında bir oğul müjdeliyoruz ...”⁶⁸⁰

Müfessirimiz iki âyet arasındaki işkâli şöyle çözer: Âli İmrân sûresi âyetindeki “Allah sana Yahyâ'yı müjdeliyor” sözü, ona göre bizzat meleğin hitabı değildir. Melek, vasıta olarak Yüce Allah'ın kelamını ibaresiyle nakletmiştir (hikâye). Tıpkı şu âyette de Peygamberimiz Allah'ın kelamını ibaresiyle hikâye etmiştir:

قُلْ يَا عِبَادِيَ الَّذِينَ أَسْرَفُوا عَلَىٰ أَنفُسِهِمْ لَا تَقْنَطُوا مِن رَّحْمَةِ اللَّهِ...

⁶⁷⁸ Ebussuûd, a.g.e., C: III, s. 419; C: I, s. 358.

⁶⁷⁹ Âli İmrân 3/39. Bu meâl tarafımızdan yapılmıştır.

⁶⁸⁰ Meryem 19/7.

“De ki (Allah şöyle buyuruyor): Ey kendi aleyhlerine olarak gûnahta haddi aşan kullarım! Allah’ın rahmetinden ümit kesmeyin ...”⁶⁸¹ Nitekim Zekerıyyâ (as)’ın, meleğın müjdesine cevap verirken meleğı aracı yapmadan bizzat Allah Teâlâ’ya müracaat etmesi bu sözün hikâye yoluyla olduğuna işaret etmektedir.

Ayrıca Meryem sûresi âyetindeki müjdeleme fiilinin lafza-i celâleye isnattan azamet nununa isnad edilerek نُبَشِّرُ (müjdeliyoruz) denmesi, Âli İmrân sûresi âyetinde zikredilen nidâ, tebşir ve Yüce Allah’ın bütün konuşmalarının melek vasıtası ile Allah’tan hikâye edildiğini bildirmektedir. Yoksa Allah Teâlâ tarafından bizzat Hazreti Zekerıyyâ’ya hitap yoluyla olmamıştır. Müfessirimiz, buna göre iki âyet-i kerîme arasındaki mânanın birbirine uyumlu olduğunu söyler.⁶⁸²

1.4.12.4. Hazreti Zekerıyyâ’nın Duasının Kabul Edilip Edilmediğı

Hazreti Zekerıyyâ, kendi sulbünden gelen bir çocuk hibe etmesi için Rabb’ine niyazda bulunmuştur. Bu çocuğı iki vasıfla nitelendirmiştir:

... فَهَبْ لِي مِنْ لَدُنْكَ وَلِيًّا * يَرِثُنِي وَيَرِثُ مِنْ آلِ يَعْقُوبَ وَاجْعَلْهُ رَبِّ رَضِيًّا

“... Tarafından bana yerimi alacak bir halef ver; o, Ya’kûb hanedanına da vâris olsun; Rabbim onu rızana erdir!”⁶⁸³ Bu iki vasıftan ilki, bu çocuğın hem kendisine hem de Ya’kûb hânedanına vâris olmasıdır. Diğeri ise Allah katında razı olunmuş bir kul ve peygamber olmasıdır. Müfessirimiz, Hazreti Zekerıyyâ’nın vâris olacak çocuk istemekle, ilim, din ve peygamberlik hususlarında vâris olacak bir çocuk kastettiğini söyler. Zira peygamberler vefatlarından sonra miras bırakmazlar. Nitekim Allah Resulü bu konuda şöyle buyurur:

نَحْنُ مَعَاشِرَ الْأَنْبِيَاءِ لَا نُورِثُ، مَا تَرَكْنَا صَدَقَةً

⁶⁸¹ Zümer 39/53.

⁶⁸² Ebussuûd, a.g.e., C: I, s. 356.

⁶⁸³ Meryem 19/5-6.

“Biz peygamberlere mirasçı olunmaz. Bizim bıraktığımız sadakadır.”⁶⁸⁴
Cenâb-ı Hak, Zekeriyâ (as)’ın bu nidâsına cevap vermiş ve duasını kabul ederek onu müjdelemiştir. Bu durum âyet-i kerimede şöyle zikredilir:

يَا زَكَرِيَّا إِنَّا نُبَشِّرُكَ بِغُلَامٍ اسْمُهُ يَحْيَىٰ ...

“Allah buyurdu ki: Ey Zekeriyâ! Biz sana Yahyâ adında bir oğul müjdeliyoruz ...”⁶⁸⁵ Ebussuûd Efendi, bu âyetin tefsirinde onun duasının tamamen değil kısmen kabul edildiğini zikreder. Çünkü meşhur rivâyete göre, Yahyâ (as) babasından önce şehit edilmiş ve peygamberlik hususunda babasına vâris olamamıştır. Ona göre şu âyette ise, duasının ilk bakışta tamamen kabul edildiği anlaşılır:

فَاسْتَجَبْنَا لَهُ وَوَهَبْنَا لَهُ يَحْيَىٰ ...

“Biz onun da duasını kabul ettik ve ona Yahyâ’yı verdik ...”⁶⁸⁶ Şeyhülislâm, bu âyetle meşhur rivâyet arasındaki işkâli çözmek için şu açıklamayı yapar: “Peygamberler, her ne kadar duaları makbul kimseler iseler de, birtakım hikmetlere mebnî bütün dualarında böyle değildirler. İbrâhim (as)’ın müşrik babasının bağışlanması hakkında yaptığı dua veya Peygamberimizin ümmeti hakkında ki şu duası gibi:

وَسَأَلْتُهُ أَنْ لَا يُدْبِقَ بَعْضَهُمْ بَأْسَ بَعْضٍ فَمَنَعَهَا

“Allah’tan ümmetim arasında savaşların olmamasını istedim. Beni menetti.”⁶⁸⁷

Müellife göre sonuç olarak, ilâhi irade Zekeriyâ (as)’a rızasına erdirilmiş bir peygamber olan Yahyâ (as)’ı bağışlamayı dilemiştir. Fakat onu peygamberlik hususunda babasına vâris yapmamıştır. Öyleyse Hazreti Zekeriyâ’nın peygamber olan bir çocuğa sahip olma isteği kabul edilmiş fakat vefatından sonra kendisine peygamberlikte vâris olma isteği kabul edilmemiştir. Müfessirimizin yaptığı bu açıklamadan âyet ile meşhur rivâyetin hakikatte birbiriyle çelişki olmadığı anlaşılabilir oldu.

⁶⁸⁴ el-Buhârî, **el-Câmi‘u’s-sahîh**, “el-İ‘tisâm”, 5; Müslim, **Sahîh-u Müslim**, “el-Cihâd”, 15.

⁶⁸⁵ Meryem 19/7.

⁶⁸⁶ Enbiyâ 21/90.

⁶⁸⁷ et-Tirmîzî, “el-Fiten”, 14; İbn Mâce, “el-Fiten”, 14.

Müfessirimiz burada zayıf bir görüş daha nakleder. Buna göre Hazreti Yahyâ babasından sonra bir müddet daha yaşamıştır. Bu durumda ise ona göre işkâl yoktur.⁶⁸⁸ Çünkü malum olduğu üzere Hazreti Yahyâ babasından sonra vefat ettiği için peygamberlik hususunda babasına vâris olmuştur. Bu durumda Zekeriyâ (as)’ın iki duası da kabul olmuş olur.

1.4.13. Îsâ (as) Kıssasında Görülen Müşkil

1.4.13.1. Îsâ (as)’ın Vefat Ettiği İddiası

Ebussuûd Efendi, Hazreti Îsâ ile ilgili iki müşkile değinmektedir. Birincisi Îsâ (as)’ın vefat edip etmemesiyle ilgili, diğeri ise âhir zamanda yeryüzüne nüzûlüyle ilgilidir. Önce vefat edip etmemesiyle ilgili müşkile değinen müfessirimiz, şu mukadder soruyu cevaplayarak hem bu konuyu, hem de âhir zamanda yeryüzüne ineceğine dâir meseleyi çözümlenmiştir: Âli İmrân sûresindeki şu âyetin zâhirinden Îsâ (as)’ın vefat ettiği zannedilmektedir:

إِذْ قَالَ اللَّهُ يَا عِيسَى ابْنَىٰ مَرْيَمَ وَرَافِعَكَ إِلَىٰ ...

“Allah buyurmuştu ki: “Ey Îsâ! Ben seni vefat ettireceğim, seni katıma yükselteceğim ...”⁶⁸⁹ Nisâ sûresindeki şu âyetten ise, onun öldürülmediği ve Yüce Allah’ın katına yükseltildiği anlaşılmaktadır:

... وَمَا قَتَلُوهُ وَمَا صَلَبُوهُ وَلَكِنْ شُبِّهَ لَهُمْ ... بَلْ رَفَعَهُ اللَّهُ إِلَيْهِ ...

“... Hâlbuki onu ne öldürdüler ne de çarmıha gerdiler; (başkası ona benzer kılındığı için) şüphe içine düşürüldüler ... Bilakis Allah onu kendine kaldırmıştır ...”⁶⁹⁰ Şu âyetten ise, onun henüz ölmediği anlaşılmaktadır:

وَأَنَّ مِنْ أَهْلِ الْكِتَابِ إِلَّا لِيُؤْمِنَنَّ بِهِ قَبْلَ مَوْتِهِ ...

“Ehl-i kitap’tan her biri ölümünden önce ona mutlaka iman edecektir ...”⁶⁹¹ Müfessirimizin zikrettiği bir tefsire göre âyet şu anlama gelir: “Ehl-i kitap’tan her

⁶⁸⁸ Ebussuûd, a.g.e., C: III, s. 416.

⁶⁸⁹ Âli İmrân 3/55.

⁶⁹⁰ Nisâ 4/157-158.

⁶⁹¹ Nisâ 4/159.

biri, İsa ölmeden önce ona mutlaka iman edecektir.” Buna göre Hazreti İsa henüz ölmemiş; âhir zamanda vefat edecektir.⁶⁹²

Müfessirimiz, Hazreti İsa'nın ilk anda vefat ettiği zannını uyandıran Âli İmrân sûresindeki “Ey İsa! Ben seni vefat ettireceğim, seni katıma yükselteceğim” âyeti ile onun öldürülmediğini/ölmediğini ifade eden Nisâ sûresindeki âyet arasında tezat olmadığına işaret ederek bu âyetlerin arasını cem etmiştir. Bu bağlamda Âli İmrân âyetine altı mâna vermiştir. Bunların içinden şu mânayı tercih etmiştir:⁶⁹³

“Seni yeryüzünden kabzedeceğim (alacağım). Nitekim teveffî fiili Arap dilinde “kabzetmek/almak” anlamında kullanılmaktadır: تَوَفَّيْتُ مَالِي (Malımı kabzettim/aldım) denilir.”⁶⁹⁴ Müfessirimize göre burada alınan şey Hazreti İsa'nın şahsıdır. Müfessirimiz Kurtubî'nin (v. 671/1273) de bu görüşü tercih ettiğini şöyle nakletmiştir: “Sahih olan görüş, Allah Teâlâ'nın Hazreti İsa'yı ölüm ve uyku olmadan alıp katına yükselttiğidir. Nitekim Hasan Basrî (v. 110/728) ve İbn Zeyd (v. 71/690) de böyle söylemişlerdir. İbn Abbas'dan (v. 68/687-88) gelen sahih görüş budur.”⁶⁹⁵ Taberî de (v. 310/923) bu görüşü tercih etmiştir.⁶⁹⁶

Şeyhülislâm aşağıdaki âyette geçen “teveffî” kelimesinin de اِنِّي مُتَوَفِّئُكَ وَرَافِعُكَ (Ben seni vefat ettireceğim, seni katıma yükselteceğim)⁶⁹⁷ âyetindeki “teveffî” kelimesiyle aynı anlamda yani “almak” anlamında olduğunu zikreder:

... فَلَمَّا تَوَفَّيْتَنِي كُنْتُ اَنْتَ الرَّقِيبَ عَلَيْهِمْ ...

“... Fakat Sen beni tamamen aldıktan sonra onları bilip gören sadece Sen'sin ...”⁶⁹⁸ Yani “Sen beni yeryüzünden alıp semaya yükselttikten sonra ...” demektir. Zira “teveffî” kelimesi Arap dilinde “bir şeyi eksiksiz ve tamamen almak” demektir. Ölüm, “teveffî”nin ayrı bir nev'idir.⁶⁹⁹ Nitekim müfessirimiz şu âyeti buna delil getirir:

اَللّٰهُ يَتَوَفَّي الْاَنْفُسَ حِيْنَ مَوْتِهَا وَالتَّيْ لَمْ تَمُتْ فِي مَنَامِهَا ...

⁶⁹² Ebussuûd, **a.g.e.**, C: I, s. 605.

⁶⁹³ Diğer mânalar için bkz. Ebussuûd, **a.g.e.**, C: I, s. 369.

⁶⁹⁴ Ebussuûd, **a.g.e.**, C: I, s. 369. Karş. et-Taberî, **Tefsîr**, C: V, s. 448.

⁶⁹⁵ Ebussuûd, **a.g.e.**, C: I, s. 369-370. Karş. el-Kurtubî, **Tefsîr**, C: II, cüz 4, s. 100.

⁶⁹⁶ et-Taberî, **Tefsîr**, C: V, s. 451.

⁶⁹⁷ Âli İmrân 3/55.

⁶⁹⁸ Mâide 5/117. Bu meâl tarafımızdan yapılmıştır.

⁶⁹⁹ Ebussuûd, **a.g.e.**, C: II, s. 114.

“Allah, ruhları ölümleri anında ve ölümleri gelmeyen ruhları da uykularında alır ...”⁷⁰⁰

Müellifimiz daha sonra kıssanın aslını naklederken ondan yeme ve içme arzusunun alınarak meleklerle birlikte göğe yükseltildiğini zikreder ve bunun اِنِّى yukarıda geçen مُتَوَفِّيكَ (Ben seni alacağım) âyetinin mânası olduğunu belirtir.⁷⁰¹

Müfessirimiz bunun yanısıra, Îsâ (as)’ın kıyamete yakın bir zamanda semadan yeryüzüne ineceğine şu âyet ile delil getirildiğini zikreder:

... تُكَلِّمُ النَّاسَ فِي الْمَهْدِ وَكَهْلًا ...

“... Hem beşikte iken hem de olgunluk⁷⁰² halinde insanlarla konuşuyordun ...”⁷⁰³ Zira bu âyette Hazreti Îsâ’nın yetişkinlik halinde insanlarla konuştuğunun zikredilmesi, beşikte ve yetişkinlikteki konuşmasının aynı tarzda olduğunu ifade etmek ve bunun sağlam düşünce ile halis akıldan neşet ettiğini bildirmek içindir. Îsâ (as) henüz olgunluk çağına ermeden semaya yükseltildiği için bu âyetle onun âhir zamanda gökten ineceğine delil getirilmiştir. Nitekim İbn Abbas (ra) bu konuda demiştir ki: “Allah Teâlâ, onu otuz yaşında peygamber olarak göndermiştir. Otuz ay peygamberlik yaptıktan sonra onu kendi katına yükseltmiştir.”⁷⁰⁴

Müellif şu âyette de, Îsâ (as)’ın kıyamet alâmetlerinden bir alâmet olarak haber verildiğini belirtir:

وَإِنَّهُ لَعِلْمٌ لِّلسَّاعَةِ ...

“Şüphesiz ki O, kıyamet için elbette bir bilgidir ...”⁷⁰⁵

Ebussuûd Efendi, اِنَّهُ sözündeki zamirin Îsâ (as)’a döndüğünü ifade etmiştir. Zamirin Kur’ân’a döndüğünü ifade eden görüşü zayıf bularak bunu temriz sigasıyla zikretmiştir. Müfessirimiz, zamirin Îsâ (as)’a dönmesi durumunda âyete üç mânâ verir. Bunlardan sadece ilki nüzûlü Îsâ (as) ile ilgilidir:

⁷⁰⁰ Zümer 39/42. Bu meâl tarafımızdan yapılmıştır.

⁷⁰¹ Ebussuûd, **a.g.e.**, C: I, s. 370. Karş. el-Kurtubî, **Tefsîr**, C: II, cüz 4, s. 100.

⁷⁰² “Olgunluk” diye çevirdiğimiz kelime, mealin orijinalinde “yetişkin halinde” şeklindedir.

⁷⁰³ Mâide 5/110.

⁷⁰⁴ Ebussuûd, **a.g.e.**, C: II, s. 106-107. Karş. Ebussuûd, **a.e.**, C: I, s. 362 (Âli İmrân 3/46).

⁷⁰⁵ Zuhruf 43/61. Bu meâl tarafımızdan yapılmıştır.

1. İsâ (as)'ın nüzûlü kıyamet alâmetlerinden bir alâmettir. Burada alâmet (لَعْنَم) sözü yerine mecâzen bilgi (أَعْلَم) kelimesi kullanılmıştır. Çünkü alâmet, bilgiye sebep olmaktadır.⁷⁰⁶ Konevî'nin dediği gibi bu alâmet, kıyâmeti bilmeye tam mânasıyla sebep olduğu için sanki bu alâmet bilginin kendisi olarak zikredilmiştir.⁷⁰⁷

2. Hazreti İsâ'nın babasız dünyaya gelmesi, kâfirlerin inkâr ettiği diriltimenin doğruluğuna delildir.

3. İsâ (as)'ın ölüleri diriltmesi kâfirlerin inkâr ettiği diriltimenin gerçek olduğuna delildir.⁷⁰⁸

Ayrıca âyetteki لَعْنَم kelimesinin لَعْنَم ve لَلْعَلْم şeklinde okunması⁷⁰⁹ Ebussuûd Efendi'ye göre birinci manayı desteklemektedir. Bu iki kıraate göre mâna şöyledir: “Şüphesiz İsâ, kıyamet için elbette bir alâmettir.” Bunun yanısıra لَعْنَم kelimesi yerine لَذِكْرُ diye de okunmuştur.⁷¹⁰ Buna göre mâna şudur: “İsâ (as), kıyameti hatırlamadır.” Yani kıyametin hatırlanmasına vesile olan zattır. Hazreti İsâ kıyametin bilinmesine vesile olan olduğu için bilgi (عِلْم) diye isimlendirildiği gibi, kıyametin hatırlanmasına vesile olduğu için de hatırlama (ذِكْر) diye isimlendirilmiştir.⁷¹¹

Müfessirimizin şu âyetin tefsirinde de İsâ (as)'ın nüzûlüne temas etmektedir:

وَأَنَّ مِنْ أَهْلِ الْكِتَابِ إِلَّا لِيُؤْمِنَنَّ بِهِ قَبْلَ مَوْتِهِ ...

“Ehl-i kitap'tan her biri ölümünden önce ona mutlaka iman edecektir ...”⁷¹² Bu âyette geçen قَبْلَ مَوْتِهِ sözündeki zamir, müfessirimizin ilk zikrettiği görüşe göre Ehl-i kitap'tan her birine, diğer görüşe göre ise İsâ (as)'a dönmektedir. Zamirin İsâ (as)'a dönmesi durumunda âyetin anlamı şudur: “İsâ (as) indiği zaman yeryüzünde yaşayan Ehl-i kitap'tan her biri, İsâ (as) ölmeden önce mutlaka ona iman edecektir.”

⁷⁰⁶ Ebussuûd, **a.g.e.**, C: V, s. 549.

⁷⁰⁷ Konevî, **Hâşiye 'ale'l-Beyzâvî**, C: VI, Tekmile, s. 135.

⁷⁰⁸ Ebussuûd, **a.g.e.**, C: V, s. 549.

⁷⁰⁹ Âlûsî, لَعْنَم şeklinde okuyanları şöyle sıralar: İbn Abbas (v. 68/687-88), Ebû Hureyre (v. 58/678), Ebû Mâlik el-Gıfârî (v.), Zeyd b. Ali (v. 122/740), Katâde (v. 117/735), Mücâhid (v. 103/721), Dahhâk (v. 105/723), Mâlik b. Dînâr (v. 131/738'den önce), A'meş (v. 148/765), Kelbî (v. 146/763), Ebû Nadre (v. 108/726). لَلْعَلْم diye kıraat edenler ise şu alimlerdir: İkrime (v. 105/723), İbn Hâleveyh (v. 370/980), Ebû Nadre. el-Âlûsî, **Rûhu'l-me'ânî**, C: XIII, cüz 25, s. 95.

⁷¹⁰ Âlûsî, Übeyy b. Kab'ın (v. 33/654 [?]) لَذِكْرُ diye okuduğunu zikreder. el-Âlûsî, **a.g.e.**, C: XIII, cüz 25, s. 95.

⁷¹¹ Ebussuûd, **a.g.e.**, C: V, s. 549.

⁷¹² Nisâ 4/159.

Buna göre Hazreti İsa henüz ölmemiş; âhir zamanda vefat edecektir. Müellif bu âyetin tefsirinde şu rivâyete de yer verir:

إِنَّ عَيْسَى عَلَيْهِ السَّلَامُ يَنْزِلُ مِنَ السَّمَاءِ فِي آخِرِ الزَّمَانِ فَلَا يَبْقَى أَحَدٌ مِنْ أَهْلِ الْكِتَابِ إِلَّا يُؤْمِنُ بِهِ حَتَّى تَكُونَ الْمَلَأَةُ وَاحِدَةً، وَهِيَ مَلَأَةُ الْإِسْلَامِ وَيُهْلِكُ اللَّهُ فِي زَمَانِهِ الدَّجَالَ، وَتَقَعُ الْأَمْنَةُ حَتَّى تَرْتَعَ الْأَسْوَدُ مَعَ الْإِبِلِ، وَالنُّمُورُ مَعَ الْبَقَرِ، وَالذَّنَابَ مَعَ الْغَنَمِ، وَيَلْعَبُ الصَّبِيَانُ بِالْحَيَاتِ وَيَلْبَثُ فِي الْأَرْضِ أَرْبَعِينَ سَنَةً ثُمَّ يَتَوَفَّى وَيُصَلَّى عَلَيْهِ الْمُسْلِمُونَ وَيَدْفِنُونَهُ.

“İsa (as) âhir zamanda gökyüzünden inecektir. Ehl-i kitap’tan her biri illa İsa (as)’a iman edecektir. Hatta tek din olacak, o da İslam dinidir. Allah, onun zamanında Deccal’ı helak edecektir. Yeryüzünde güven hâkim olacaktır. Öyle ki arslanlar develerle, kaplanlar sığırlarla, kurtlar davarlarla beraber yayılacak; çocuklar yılanlarla beraber oynayacak; birbirlerine zarar vermeyecektir. Hazreti İsa yeryüzünde kırk sene kaldıktan sonra vefat edecek, Müslümanlar cenaze namazını kılıp onu defnedecektir.”⁷¹³

Bazıları Hazreti İsa’nın öldüğüne ve yeryüzüne inmeyeceğine dair şu âyeti delil olarak ileri sürerler: ... وَمَا جَعَلْنَا لِبَشَرٍ مِنْ قَبْلِكَ الْخُلْدَ “Senden önce de hiçbir insana ölümsüzlük vermedik ...”⁷¹⁴ Bu iddia doğru değildir. Zira İsa (as)’ın Resulullah zamanına kadar semada yaşaması onun ölümsüz olduğunu ifade etmez. Zira o, yeryüzüne indikten sonra ecelini tamamlayacak ve ölecektir. Nitekim Ebussuûd Efendi bu âyeti “dünyada ölümsüzlük vermedik” şeklinde tefsir etmiştir.⁷¹⁵ Öyleyse İsa (as)’ın yeryüzüne ineceği vakte kadar yaşaması onun dünyada ölümsüz olduğu anlamına gelmez.

1.4.14. Peygamber Efendimizle İlgili Âyetlerde Görülen Müşkiller

1.4.14.1. Peygamberimizin İsmet Sıfatıyla İlgili Müşkiller

⁷¹³ Ebussuûd, a.g.e., C: I, s. 605. Karş. Ahmed b. Hanbel, el-Müsned, 2/406, 437.

⁷¹⁴ Enbiyâ 21/34.

⁷¹⁵ Ebussuûd, a.g.e., C: III, s. 516.

1.4.14.1.1. Peygamberimizin Şüphe Etmekten Nehyedilmesi

Bazı âyetlerde, peygamberimiz şüphe etmekten nehyedilmektedir. Hâlbuki onun şüphe etmesi veya ondan şüphe beklenmesi sahip olduğu peygamberlik sıfatıyla çelişmektedir. Müfessirimiz bu tür âyetleri müşkil sayarak çözümlenmiştir. Bu âyetleri onun çözümlerine göre inceleyelim:

1. Âyet:

الْحَقُّ مِنْ رَبِّكَ فَلَا تَكُونَ مِنَ الْمُمْتَرِينَ

“Gerçek Rabb’inden gelendir; o halde sakın şüpheyeye düşenlerden olma!”⁷¹⁶

Ebussuûd Efendi’ye göre bu âyette, Resulullah’ın şüphe etmekten nehyedildiği anlaşılıyorsa da burada kastedilen onu şüphe etmekten nehyetmek değildir. Çünkü bir şeyden nehyetmek, ya o şeyin nehyedilen kişide bulunduğunu ya da bulunmasının beklendiğini gerektirir. Bunların ikisi de Resulullah hakkında düşünülemez. Ayrıca nehyedilen şeyin insanın kendi isteğiyle meydana gelmesi gerekir. Oysa şüphe ve tereddüt, insanın iradesiyle meydana gelen şeylerden değildir.⁷¹⁷

Müfessirimize göre âyetteki hitap bütün muhataplara yöneliktir. Bundan maksat, hakkın şüphe etmeyecek kadar açık olduğunu akli olan ve düşünen herkese ifade etmektir. Ya da hitap Resulullah’adır. Fakat buradaki maksat, şüphe etmeyecek imanı kazanmalarını ümmete en vurgulu (mübalağa) şekilde emretmektir.⁷¹⁸

Kanaatimize göre burada lüzum alakasından dolayı mecaz vardır. Zira melzûm olan “Resulullah’ın şüphe etmekten nehyedilmesi” zikredilerek onun lâzımı olan “ümmeğin şüphe etmekten nehyedilmesi” kastedilmiştir. Bu ise, ümmetin daha tekitli bir şekilde şüpheden nehyedilmesini iktiza eder. Zira mertebesi daha yüksek olan peygamberlerinin şüphe etmekten nehyedildiğini gören ümmetin, şüphe etmekten daha fazla uzak durması istenmiştir.

2. Âyet:

⁷¹⁶ Bakara 2/ 147.

⁷¹⁷ Ebussuûd, a.g.e., C: I, s. 210.

⁷¹⁸ Ebussuûd, a.g.e., C: I, s. 210.

فَإِنْ كُنْتَ فِي شَكٍّ مِمَّا أَنْزَلْنَا إِلَيْكَ فَسْئَلِ الَّذِينَ يُقْرَأُونَ الْكِتَابَ مِنْ قَبْلِكَ لَقَدْ جَاءَكَ الْحَقُّ مِنْ رَبِّكَ فَلَا تَكُونَنَّ مِنَ الْمُمْتَرِينَ

“Şayet sana indirdiklerimizden şüphen varsa, senden önce Kitab’ı (Tevrat’ı) okuyanlara sor. Rabbinden sana gelen gerçeğin ta kendisidir. Sakın şüphelenenlerden olma!”⁷¹⁹

Ebussuûd Efendi’ye göre, “Şayet sana indirdiklerimizden şüphen varsa ...” âyeti “Farzı muhal yoluyla şüphe ediyorsan ...” anlamındadır. Zira şartiye olan *إِنْ* harfi, şart ve cevabın mümkün olduğuna delalet etmeden cevabı şarta bağlamak içindir. Zira burada şart ve cevabın ikisinin gerçekleşmesi de mümkün değildir.⁷²⁰ Müfessirimize göre bu âyette şu mânalar kastedilmiştir:

- Ehli kitabın şahitliğiyle Resulullah’ın peygamber olduğunu göstermek,
- Ehli kitabı, Resulullah’ın peygamberliğini iyi bilmekle vasıflamak,
- Resulullah’ı teşvik etmek ve şüphesiz inancında sebat etmesini artırmak.

Yoksa bu âyet Resulullah’ın şüphe etmesinin caiz olduğunu ifade etmemektedir. Onun için Resulullah (as), bu âyet indikten sonra şöyle buyurmuştur: (لَا أَشُكُّ، وَلَا أَسْأَلُ) “Ne şüphe ederim ne de sorarım.”⁷²¹

1.4.14.1.2. Peygamberimizin Allah Teâlâ’yı Zalimlerin Yaptıklarından Gafil Zannedip Zannetmemesi

Ebussuûd Efendi şu âyeti de müşkil âyetlerden saymıştır:⁷²²

وَلَا تَحْسَبَنَّ اللَّهَ غَافِلًا عَمَّا يَعْمَلُ الظَّالِمُونَ ...

“Sakın, Allah’ı zalimlerin yaptıklarından gafil zannetme! ...”⁷²³

⁷¹⁹ Yûnus 10/94.

⁷²⁰ Ebussuûd, **a.g.e.**, C: II, s. 527. Müfessirimize göre bu âyette, “şüphe etme” fiilinin Resulullah’a nispet edilmesi şu âyetlerdeki kullanıma benzemektedir: *رَاحِمَانَ* “Rahmân’ın çocuğu olsa ona ibadet edenlerin başında ben olurum” de. (Zuhruf 43/81). ... *لَئِنْ أَشْرَكْتَ لَيَحْبَطَنَّ عَمَلُكَ* ... “... Eğer Allah’a ortak koşarsan bilmiş ol ki yaptıkların boşa gidecek ...” (Zümer 39/65). Ebussuûd, **a.g.e.**, a.y.

⁷²¹ Ebû Bekr Abdürrezzâk b. Hemmâm es-San’ânî (v. 211/826-27), **el-Musannef**, 11 c., thk. Habîburrahmân el-Â‘zamî, 2. bs., Beyrut, el-Meclisü’l-ilmî, 1403/1983, C: 6, s. 126.

⁷²² Ebussuûd’un buna benzer açıklamalar yaptığı diğer âyetlerin tefsiri için bkz. Ebussuûd, **a.g.e.**, C: III, s. 207 (İbrâhîm 14/47); C: IV, s. 109 (Nûr 24/57).

⁷²³ İbrâhîm 14/42. Bu meâl tarafımızdan yapılmıştır.

Ona göre, âyette geçen “Allah’ı zalimlerin yaptıklarından gafil zannetme!” hitabı ya Resulullah’a aittir –ki Ebussuûd bu görüşü tercih eder- ya da hitap Resulullah’tan başkasıdır. Resulullah’ın kastedilmemesi durumunda bu hitap, zalimlere acele azap verilmesini isteyen kimseye veya Allah’ın mühlet vermesine aldanarak zalimlere ceza verilmeyeceğini zanneden kimseye aittir. Hafâcî burada der ki: “Hitabın bu son iki gruptan birine ait olması durumunda âyette geçen gafleti tevil etmeye ihtiyaç yoktur. Çünkü bahsedilen gaflet, onlardan zaten meydana gelmektedir.”⁷²⁴ Müfessirimize göre hitabın Resulullah’a ait olması durumunda, “Allah’ı zalimlerin yaptıklarından gafil zannetme!” sözünün şu üç mânası vardır:

1. mânâ: Resulullah’ı bulunduğu hal üzere sebat ettirmektir. Yani Resulullah daha önce Allah’ı zalimlerin yaptıklarından gafil zannetmediği gibi, bundan sonra da böyle bir zanna kapılmaması istenmektedir. Şu âyetlerdeki mânâ da böyledir:

... وَلَا تَكُونَنَّ مِنَ الْمُشْرِكِينَ

“... Sakın müşriklerden olma”⁷²⁵ Müfessirimizin bu tefsirini nakleden Âlûsî bu gibi âyetlerde mecaz olduğunu beyan etmiştir.⁷²⁶ Müellifimiz, bu tefsirin ayrıca, Allah hakkında böyle bir zanda bulunmaktan son derece kaçınılması gerektiğine delalet ettiğini söyler.⁷²⁷

2. mânâ: Resulullah’ı, “Allah Teâlâ, zalimlere azap etmez” diye zannetmekten nehyetmektir. Müfessirimize göre, “Allah’ı azap etmez zannetme” sözü, “Allah’ı gafil zannetme” sözüyle tabir edilmiştir. Ebussuûd’un tefsirini nakleden Âlûsî bu mânada mecaz ya da kinâye olduğunu zikretmiştir.⁷²⁸ “Allah’ı azap etmez zannetme” sözü yerine, “Allah’ı gafil zannetme” sözünün getirilmesi, Resulullah’ın, Allah Teâlâ’yı zalimlerin yaptıklarından asla gafil zannetmediğini bildirmek ve Allah’ın azap etmeyeceğini zannetmenin, O’nu gafil zannetmek sayılacağını bildirmek içindir. Çünkü Allah’ın, zalimlerin yaptığını bilmesi onları cezalandırmayı gerektirir. Fakat bu cezalandırma İsmail Konevî’nin dediği gibi

⁷²⁴ el-Hafâcî, **Hâşiye ‘ale’l-Beyzâvî**, C: V, s. 275.

⁷²⁵ En‘âm 6/14; Yûnus 10/105; Kasas 28/87. Benzeri açıklamalarla tefsir edilen diğer bazı âyetler için bkz. Ebussuûd, **a.g.e.**, C: IV, s. 181 (Şu‘arâ 26/213); C: IV, s. 248 (Kasas 28/88).

⁷²⁶ el-Âlûsî, **Rûhu’l-me‘ânî**, C: VII, cüz 13, s. 244.

⁷²⁷ Ebussuûd, **a.g.e.**, C: III, s. 201.

⁷²⁸ el-Âlûsî, **Rûhu’l-me‘ânî**, C: VII, cüz 13, s. 244.

mutlak değildir. Bilakis Allah Teâlâ'nın şirki affetmeyeceğine kesin söz vermesinden dolayıdır.⁷²⁹ Müfessirimize göre Allah, zalimleri cezalandırması olmayacak olsaydı, bu onun gafil olmasından dolayı olurdu. Bu manaya göre âyette Resulullah'a teselli ve müjde, kâfirlere ve zalimlere ise şiddetli bir tehdit vardır.⁷³⁰

3. mâna: Müfessirimizin قِيلَ (denildi) diyerek zikrettiği diğer bir görüşe göre âyetin anlamı şöyledir: “Allah'ı, zalimlerin yaptıklarından gafil olan kimsenin davranacağı gibi davranır zannetme bilakis O, en küçük zulümleri dahi kaydedip cezalandıran kimse gibi onların amellerini kaydedip küçük günahlarından bile onları hesaba çekecektir. Müellifin tefsirlerini şerh eden Âlûsî bu mânada istiareyi temsiliyye⁷³¹ olduğunu belirtmiştir.

1.4.14.1.3. Peygamberimize Gelen Musibetin Nefsinden Olması

Ebussuûd Efendi'nin, peygamberimizin ismet sıfatıyla ilgili incelediği müşkil âyetlerden biri de şudur:

... وَمَا أَصَابَكَ مِنْ سَيِّئَةٍ فَمِنْ نَفْسِكَ ...

“... Başına gelen kötülük ise nefsendendir ...”⁷³²

Müfessirimizin tercih ettiği görüşe, âyetteki hitap her bir insana yöneliktir. Bununla birlikte قِيلَ diyerek zikrettiği diğer görüşe göre ise, hitap Resulullah'a aittir. Hitap zamirinin Resulullah'a dönmesi durumunda peygamberimizin başına gelen kötülüğün onun günah işlemesinden kaynaklandığını vehmettiren işkâli müfessirimiz şöyle çözer: “Bu hitabın Resulullah'a ait olması, onun halini beyan etmek için değil bilakis temsil yoluyla kâfirlerin halini beyan etmek içindir. Hitabın kâfirlere değil de Resulullah'a döndürülmesi, Allah Teâlâ'nın onlara son derece gazaplandığını göstermek, cehaletleri ve anlayışsızlıklarından dolayı onların hitap edilmeye layık olmaktan uzak olduklarını bildirmek içindir.”⁷³³

⁷²⁹ Konevî, *Hâşiye 'ale'l-Beyzâvî*, C: IV, Tekmile, s. 79.

⁷³⁰ Ebussuûd, *a.g.e.*, C: III, s. 201.

⁷³¹ İstiareyi temsiliyyenin tanımını s. 61'te geçti.

⁷³² Nisâ 4/79.

⁷³³ Ebussuûd, *a.g.e.*, C: I, s. 554.

1.4.14.1.4. Peygamberimizin Vahiyden Önce İmanı Bilmemesi

Ebussuûd Efendi, peygamberimizin vahye muhatap olmadan önce imanı bilip bilmediği konusunu şu âyette incelemiştir:

وَكَذَلِكَ أَوْحَيْنَا إِلَيْكَ رُوحًا مِنْ أَمْرِنَا مَا كُنْتَ تَدْرِي مَا الْكِتَابُ وَلَا الْإِيمَانُ ...

“İşte böylece sana da kendi buyruğumuzla bir ruh (Kur’an) vahyettik. Sen kitap nedir, iman nedir bilmiyordun ...”⁷³⁴

Müfessirimiz bu âyette şu mukadder soruya cevap aramıştır: “Resulullah’a vahiyde bulunulmadan önce imanı bilmemesi nasıl olur? Hâlbuki iman Allah Teâlâ’nın varlığını ve birliğini tasdik etmekten ibarettir. Bütün peygamberler kendilerine vahiy gelmeden önce aklî delillerle Allah’a iman etmişlerdir.” Ebussuûd Efendi buna şöyle cevap verir: “Buradaki imandan maksat, Kur’ân-ı Kerim içerisinde akılla bilinemeyen tafsilatlı hükümler ve benzeri şeylerdir. Yoksa aklın vahiyden bağımsız olarak ve tefekkürle bilebileceği şeylere iman etmek kastedilmemiştir. Zira Resulullah’ın tefekkürle bilinebilecek şeylere iman ettiği şüphesizdir.”⁷³⁵ Müfessirimiz bir önceki âyetle irtibat kurarak şu âyeti de açıklamıştır:

وَوَجَدَكَ ضَالًّا فَهَدَىٰ

“Seni yol bilmez halde bulup yol göstermedi mi?”⁷³⁶ Yani aklın kendi başına bilemeyeceği ve anlayamayacağı dinin hükümlerinden seni habersiz bulup da sana vahyedilen kitabın içerisinde bu hükümleri sana ulaştırmadı mı? demektir.

1.4.14.1.5. Peygamberimizin Günahtan İstiğfar Etmesi İçin Emredilmesi

Bazı âyet-i kerîmelerin zâhiri, peygamberimizden günah sudur ettiğini anımsatmaktadır. Ebussuûd Efendi, bu tür âyetleri müşkil âyetlerden saymış ve bunları çözümlenmiştir. Bu âyetlerden biri şudur:

... وَاسْتَغْفِرْ لِذَنْبِكَ ...

⁷³⁴ Şûrâ 42/52.

⁷³⁵ Ebussuûd, **a.g.e.**, C: V, s. 535.

⁷³⁶ Duhâ 93/7.

“... Kendi günahın için Allah’tan af dile ...”⁷³⁷

Müfessirimize göre, Resulullah’ın istiğfar etmekle emredildiği günahdan (ذَنْبٌ) maksat “evlâ ve efdal olanı yapmamasıdır” (تَرْكُ الْأَوْلَى). Öyleyse Peygamberimize niçin günahından istiğfar etmesi emredilmiştir? Müellif bunun sebebini şöyle açıklar: “Bu istiğfar, tövbe etmenin Allah katındaki faziletini kullara göstermek, tövbenin bütün peygamberlerin vasfı olduğunu beyan etmek ve yumuşak bir yolla kâfirleri içinde buldukları inkâr halinden dönmeye teşvik etmek gibi sebeplere dayanır. Bu istiğfar, “kâfirleri inkârından dönmeye teşvik edici olur”. Zira Resulullah tövbe gerektirecek günah işlemekten münezzehe olduğu halde istiğfarla emredildiyse çeşitli inkâr ve masiyet işleyen kâfirlerin tövbe etmesi daha çok lazımdır.”⁷³⁸ Bu mânânın günah (ذَنْبٌ) sözüyle ifade edilmesinin Ebussuûd’a göre dört sebebi vardır:

1. Resulullah’ın yüksek makamına dikkat çekmek içindir. Nitekim iyi kulların iyilikleri mukarreb kulların kötülükleri sayılır (حَسَنَاتُ الْأَبْرَارِ سَيِّئَاتُ الْمُفْرَبِينَ).
2. Onu mütevazı olmaya teşvik etmek içindir.
3. Nefsini kırmak içindir.
4. Amelini kusurlu görmesini sağlamak içindir.⁷³⁹

Nasr sûresindeki ... وَاسْتَغْفِرُهُ ... “... O’ndan af dile ...”⁷⁴⁰ âyeti⁷⁴¹ ile ... وَاللَّهِ ... “... Tövbem yalnız O’nadır”⁷⁴² âyetindeki مَتَابِ kelimesi “tövbe” mânasına alındığı takdirde Ebussuûd’a göre وَاسْتَغْفِرْ لِدُنْيِكَ âyetine benzemektedir.⁷⁴³ وَاسْتَغْفِرْ لِدُنْيِكَ âyetinde zikrettiği açıklama bu iki âyette de geçerlidir.

1.4.14.1.6. Peygamberimizin Tebük Savaşına Çıkamaları Hususunda Münafıklara İzin Vermesi

⁷³⁷ Muhammed 47/19; Mü’min 40/55. Ebussuûd’un bu konuda benzer açıklamalar yaptığı diğer bazı âyetler için bkz. 5/596 (Fetih 48/2); 5/909-910 (Nasr 110/3).

⁷³⁸ Ebussuûd, **a.g.e.**, C: III, s. 165.

⁷³⁹ Ebussuûd, **a.e.**, C: V, s. 589.

⁷⁴⁰ Nasr 110/3.

⁷⁴¹ Ebussuûd, **a.e.**, C: V, s. 910.

⁷⁴² Ra’d 13/30.

⁷⁴³ Ebussuûd, **a.g.e.**, C: III, s. 165.

Kur'an-ı Kerim'de Resulullah'ın yapmış olduğu iki fiilden bahsedilmektedir. Daha önce bunlar hakkında bir emir veya nehiy gelmemekle birlikte vahiy gelmeden önce bunları yaptığı için Allah Teâlâ tarafından ona bir sitemde bulunulmuştur.⁷⁴⁴ Nitekim Ebussuûd, Amr b. Meymûn (v. 74/693 [?]) ve Katâde'den (v. 117/735) konuyla ilgili şu rivâyeti nakleder:

“Resulullah'ın herhangi bir şeyle emredilmediği halde yapmış olduğu iki davranış vardır ki Allah Teâlâ ona sitemde bulunmuştur. Biri münafıklara izin vermesi, diğeri Bedir esirlerinden fidye almasıdır.”⁷⁴⁵ Müfessirimiz, Resulullah Efendimiz'in izin verme hadisesindeki fiilini evlâ olanı terk kabilinden saymıştır.⁷⁴⁶ Esirlerin salınması karşılığında fidye almasını ise icihad hatası saymıştır.⁷⁴⁷

Bazı kimselerin Tebük gazvesine çıkmamak için mazeret beyan etmeleri üzerine Nebi aleyhisselam onlara izin vermişti. İçlerinde haklı izin isteyen müminler olduğu gibi, bahaneler öne süren münafıklar da vardı. Bu olay üzerine şu âyet-i kerîme nazil olmuştur:

عَفَا اللَّهُ عَنْكَ لِمَ أَذِنْتَ لَهُمْ حَتَّىٰ يَتَّبِعَنَٰكَ الَّذِينَ صَدَقُوا وَتَعْلَمَ الْكَٰذِبِينَ

“Allah seni affetti de, doğru söyleyenler sence belli olmadan ve kimlerin yalancı olduğunu bilmeden niçin onlara izin verdin?”⁷⁴⁸

Ebussuûd Efendi'ye göre bu âyet, Allah Teâlâ'nın, Resulullah'ı en iyi ve en faziletli olanı yapmadığı için affettiğini beyan eder. Efendimiz, izin isteyenlere, imanlı olmaları ve yemin etmelerine itimat ederek izin vermişti. Müfessirimiz bu iznin evlâyı terk olduğunu söyler. Evla olan, işin hakikati ortaya çıkana kadar yani doğru söyleyenlerle yalan söyleyenlerin kim olduğu belli oluncaya kadar onlara izin vermemesiydi.⁷⁴⁹ Müellif daha sonra şunları kaydeder: “Âyet-i kerîmede ilahi hitabın affi müjdelemekle başlayıp, itabla başlamaması, Resulullah'ın zatına değer verildiğini, ona güzel muamele ve lütufla muamele edileceğinin taahhüt edildiğini

⁷⁴⁴ el-Kurtubî, **Tefsîr**, C: IV, cüz 8, s. 154.

⁷⁴⁵ Ebussuûd, **a.g.e.**, C: II, s. 411. Bu rivâyet için bkz. et-Taberî, **Tefsîr**, C: XI, s. 479.

⁷⁴⁶ Ebussuûd, **a.g.e.**, C: II, s. 412.

⁷⁴⁷ Ebussuûd, **a.g.e.**, C: II, s. 376.

⁷⁴⁸ Tevbe 9/43.

⁷⁴⁹ Ebussuûd, **a.g.e.**, C: III, s. 410.

beyan etmektedir.”⁷⁵⁰ Bu görüşünü desteklemek için Süfyân b. Uyeyne’nin (v. 198/814) şu sözünü rivâyet eder: “Allah Teâlâ’nın şu lütfuna bakın. Affedilen işi zikretmeden önce Resulullah’ı affettiğini zikrederek söze başladı.”⁷⁵¹

Ebussuûd Efendi, Resulullah’ın izin vermesinin hatâ olarak, ona yapılan hitabın azar (itâb) olarak görülmesini yanlış bulur.⁷⁵² Resulullah hakkında bu ifadelerinden dolayı isim zikretmeden Zemahşeri’yi şöyle tenkit eder: “Âyet-i kerimedeki *عَفَا اللَّهُ عَنْكَ* cümlesi, suçtan kinâye olup (كِنَايَةٌ عَنِ الْجِنَايَةِ) bunun mânasını da, “Hata ettin ve ne kötü iş yaptın” diye tefsir eden kimse elbette hata etmiş, edebini bozmuş ve dile getirip yazdıklarında ne fena yapmıştır. Farz edelim ki bu söz suçtan kinâyedir. Öyleyse bunun açıkça zikredilmeyip onun yerine kinâyenin tercih edilmesi, hitapta taltifi, itabta yumuşaklığı ifade etmez mi? Yine farzedelim ki, affetmek hata olduğunu gerektirmiş olsun. Peki bu hatâ, suç işlendiğini ve âyette levh olduğunu gerektirir mi ki bu tefsiri yapanın böyle konuşmasını geçerli kılsın veya يُسَمَّا kelimesiyle suçlamada bulunmasını caiz kılsın? Kaldı ki يُسَمُّ kelimesi Arap dilinde, işlenen kabahatin şaşılacak derecede çirkin ve kötü olduğunu ifade etmektedir.”⁷⁵³

Ebussuûd Efendi’ye göre şu mesele de gayet açıktır ki, geçersiz mazeretler ileri süren münafıkların cihada çıkmalarında İslam dinine ne bir yarar ve Müslümanlara ne bir fayda vardır. Bilakis onların çıkmasında fesat ve zarar vardır. Nitekim şu âyetin bunu beyan ettiğini söyler:

لَوْ خَرَجُوا فِيكُمْ مَا زَادُوكُمْ إِلَّا خَبَالًا وَلَا أُضْعُوا خِلَالَكُمْ يَبْغُونَكُمُ الْفِتْنَةَ ...

“Şayet onlar sizinle beraber sefere çıkmış olsalardı, size bozgunculuktan başka katkıları olmayacak ve sizi fitneye düşürmek istedikleri için aranıza sokulacaklardı.”⁷⁵⁴ Allah Teâlâ çıkmalarını istemediğini şu âyette bildirmiştir:

... وَلَكِنْ كَرِهَ اللَّهُ انبِعَاثَهُمْ فَثَبَّطَهُمْ وَقِيلَ اقْعُدُوا مَعَ الْقَاعِدِينَ

⁷⁵⁰ Ebussuûd, **a.g.e.**, C: III, s. 411-12.

⁷⁵¹ Ebussuûd, **a.g.e.**, C: III, s. 412. Krş. el-Begavî, Ebû Muhammed Muhiyissünne el-Hüseyn b. Mes’ûd el-Ferrâ’, **Me’âlimü’t-Tenzîl**, thk. Muhammed Abdullah en-Nemr-Osman Cum’a Damîriyye-Süleyman Müslim el-Haraş, 8 c., Riyad, Dâru Taybe, 1409/1989, C: IV, s. 55.

⁷⁵² Mesela bu âyeti itab şeklinde yorumlayanlar için bkz. ez-Zemahşerî, **a.g.e.**, C: II, s. 265-266; Beyzâvî’de bu âyetin tefsirinde benzer açıklamalarla Zemahşerî’ye tabi olmuştur. Bkz. el-Beyzâvî, **Tefsîr**, [Hâşiyetü’ş-Şihâb ‘alâ Tefsîri’l-Beyzâvî kenarında], C: IV, s. 329.

⁷⁵³ Ebussuûd, **a.g.e.**, C: III, s. 412.

⁷⁵⁴ Tevbe 9/47.

“Fakat Allah da onların sefere çıkmalarını istemedi, onları geri koydu, onlara "Oturun bakalım diğer oturanlarla beraber!" denildi.”⁷⁵⁵

Ebussuûd Efendi sonuç olarak şunları söyler: “*Evet! En iyisi münafıklara izin vermeyip onu ertelemektir. Böylece yalanları ortaya çıkacak, herkesin gözü önünde rezil rüsvay olacaklar, huzur içinde bir vakit geçiremeyecekler ve Resulullah'ı aldatmaları ve yalanlarıyla onu razı etmenin sevincini yaşayamayacaklardı. Üstelik içyüzleri açığa çıktığı için güvende olmayıp, korku içinde yaşadıklarından dolayı hayat onlara hoş gelmeyecek ve mutlu olamayacaklardı. Nitekim bu âyetlerin nüzûlünden sonra öyle oldu.*”⁷⁵⁶

Ebussuûd Efendi burada şu soruyu sorar: “*Resulullah'a savaşa çıkmama hususunda münafıklara izin vermesinden dolayı sitem edilmesinin sebebi nedir? Hâlbuki Allah Teâlâ onların sefere çıkmalarını zaten istememiş ve onları geri bırakmıştı. Ayrıca savaşa çıkmaları fesat çıkarmaktan ve müslümanları fitneye düşürmekten başka bir işe yaramayacaktı.*” Bunu şöyle cevaplar: “*Şayet münafıklar, Resulullah izin vermeden savaştan geri duracak olsalardı, o zaman ilk anda Müslümanlar arasında nifakları ortaya çıkacak, dedikodu ve iftira yapma fırsatları olmayacak ve içyüzlerini açığa çıkaran âyetler nazil olana kadar rahat yaşayamayacaklardı.*”⁷⁵⁷

Müfessirimizden önce İmam Matürîdî, bu âyette ictihadla amel etmenin caiz olduğuna delil olduğunu beyan ettikten sonra bir kısım âlimlerin, “âyetin af ile başlamasının Resulullah'a itab olmadığına delalet ettiği” görüşünde olduklarını zikreder.⁷⁵⁸

Ayrıca Âlûsî de, عَفَا اللَّهُ عَنْكَ hitabının âyet başında zikredilmesinin Resulullah'ın kadrini yücelttiğini ve ona tazim ifade ettiğini belirtir. Birçok müfessirin bu âyeti, Resulullah'ın ictihadına delil olarak getirdiklerini ve isabet edemese de ictihadından dolayı bir sevaba nail olduğunu zikrettiklerini beyan eder.⁷⁵⁹

Ebussuûd Efendi, İbn Abbas'tan gelen rivayete dayanarak, şu âyette de Resulullah'ın münafıklara izin vermesinin affedildiğini zikreder:

⁷⁵⁵ Tevbe 9/46. Ebussuûd, **a.g.e.**, C: III, s. 412.

⁷⁵⁶ Ebussuûd, **a.g.e.**, C: II, s. 412. Ömer Nasuhi Bilmen, Ebussuûd Tefsiriyle Beyzâvî Tefsirini mukayese yaptıktan sonra Ebussuûd Tefsirinin Beyzâvî Tefsirine tefevvuk ettiğine dair iki örnek getirmiştir. Bir tanesi bu âyetin tefsirdir. Bkz. Bilmen, **Büyük Tefsir Tarihi**, C: II, s. 652-665

⁷⁵⁷ Ebussuûd, **a.g.e.**, C: II, s. 414.

⁷⁵⁸ el-Mâtürîdî, **Te'vilât**, C: V, s. 379.

⁷⁵⁹ el-Âlûsî, **Rûhu'l-me'ânî**, C: V, cüz 10, s. 108-109.

لَقَدْ تَابَ اللَّهُ عَلَى النَّبِيِّ وَالْمُهَاجِرِينَ وَالْأَنْصَارِ الَّذِينَ اتَّبَعُوهُ فِي سَاعَةِ الْعُسْرَةِ ...

“Andolsun Allah o peygamberin ve zorluk zamanında ona uyan muhacirler ile ensarın tövbelerini kabul etmiştir ...”⁷⁶⁰

O, bunu zelle ve terki evla kabilinden sayarak, “peygamberin tövbesini kabul etmiştir” âyetinden maksadı şöyle açıklar: “*Bu sözden maksat tövbenin faziletini beyan etmektir. Her mümin tövbeye muhtaçtır. Hatta Peygamber -sallallahu aleyhi ve sellem- dahi olsa bazen evla ve efdal olanı yapmadığından tövbeye ihtiyaç duyar.*”⁷⁶¹

1.4.14.1.7. Peygamberimizin Bedir Esirlerinden Fidyeye

Alması

Müfessirimiz, Allah Teâlâ tarafından Resulullah’a uyarıda bulunulan şu âyeti de müşkil âyetlerden saymıştır:

مَا كَانَ لِنَبِيِّ أَنْ يُكُونَ لَهُ أَسْرَى حَتَّى يُفْجَرَ فِي الْأَرْضِ ... * لَوْلَا كِتَابٌ مِنَ اللَّهِ سَبَقَ لَمَسَّكُمْ فِيمَا أَخَذْتُمْ عَذَابٌ عَظِيمٌ

“O yerde gerekli temizliği yapıp hâkimiyetini kuruncaya kadar bir peygamberin esirlerinin olması uygun değildir ... Allah’ın daha önceden yazılmış bir hükmü olmasaydı elde ettiğiniz menfaat sebebiyle size büyük bir azap dokunurdu.”⁷⁶²

Müellifin naklettiği rivâyete göre, Resulullah aleyhisselam Bedir esirlerine nasıl muamelede bulunulacağı konusunda ashâbıyla istişare etmişti. Ebû Bekir Sıddık (v. 13/634) “Onlar senin kavmin ve akrabalarıdır. Allah belki onlara İslam’ı nasip eder. Onlardan fidye al ki ashâbın güçlensin” dedi. Hazreti Ömer (v. 23/644) ise: “Onlar kâfirlerin elebaşları olduğundan boyunlarını vuralım. Allah sana onların fidyelerinden daha iyisini verir” dedi. Nebi aleyhisselam, ashâbını görüşlerinde serbest bırakmıştı. Hazreti Ömer ve Sad b. Muaz (v. 5/627) haricinde onlar fidye almayı tercih ettiler. Bunun üzerine yukarıdaki âyetler nazil oldu.⁷⁶³ Ebussuûd’a göre

⁷⁶⁰ Tevbe 9/117. Bu meâl tarafımızdan yapılmıştır.

⁷⁶¹ Ebussuûd, **a.g.e.**, C: II, s. 454.

⁷⁶² Enfâl 8/67-68.

⁷⁶³ Ebussuûd, **a.g.e.**, C: II, s. 375-376. Karş. **Sahîh-u Müslim**, “el-Cihâd”, 18.

âyette geçen “önceden yazılmış hüküm”, “levhi mahfuzda yazılmış olan hüküm”dür. Bu hükmün ne olduğu hakkında üç görüş nakletmiştir:

1. İctihadında hata edeni cezalandırmamak,
2. Bedir ashâbına azap etmemek,
3. Bir konuda emir veya nehiy beyan etmeden önce bir topluluğa azap etmemek.⁷⁶⁴

Dolayısıyla burada Resulullah hakkında bir azarlama veya günah söz konusu değildir. Bilakis icthadındaki hatası düzeltilerek kendisine uyarı yapılmıştır.⁷⁶⁵

1.4.14.2. Peygamberimizin Hidâyet Edip Etmemesiyle İlgili Müşkil

Bazı âyetlerde peygamberimizin hidâyet edemeyeceğinden bahsedilirken bazı âyetlerde ise onun hidâyet ettiği haber verilmektedir. Kasas sûresinin şu âyeti onun hidâyet edemeyeceğini bildiren âyetlerden biridir:

إِنَّكَ لَا تَهْدِي مَنْ أَحْبَبْتَ وَلَكِنَّ اللَّهَ يَهْدِي مَنْ يَشَاءُ ...

“Kuşkusuz sen istediğini hidâyete erdiremezsin. Ama Allah dilediğini hidâyete erdirir ...”⁷⁶⁶ Şûrâ sûresinin şu âyetinde ise Resulullah’ın hidâyet edeceği bildirilir:

... وَلَكِنْ جَعَلْنَاهُ نُورًا نَهْدِي بِهِ مَنْ نَشَاءُ مِنْ عِبَادِنَا وَإِنَّكَ لَتَهْدِي إِلَى صِرَاطٍ مُسْتَقِيمٍ ...

“... Ama şimdi onu (Kur’ân’ı), dilediğimiz kullarımızı sayesinde hidâyet ettiğimiz (doğruya eriştirdiğimiz) bir ışık kıldık. Hiç şüphe yok ki sen hidâyet etmekte (doğru yolu göstermekte) ...”⁷⁶⁷

Ebussuûd Efendi, Kasas sûresinde Resulullah’tan nefyedilen hidâyetin, doğru yola ulaştırılan hidâyet olduğunu beyan etmiştir. Âyetin anlamı şöyledir: “Bütün takatini harcasan, her çabayı göstersen de insanlardan sevdiğini İslam’a girdirmeye gücün yetmez. Fakat Allah, hidâyet etmek istediğini hidâyet eder ve onu İslam’a

⁷⁶⁴ Ebussuûd, a.e., C: II, s. 376.

⁷⁶⁵ Ebussuûd, a.e., C: II, s. 411-12.

⁷⁶⁶ Kasas 28/56.

⁷⁶⁷ Şûrâ 42/52.

girdirir.” Ebussuûd Efendi, bu âyeti kerimenin müfessirlerin çoğunluğuna göre peygamberimizin amcası Ebu Talip hakkında indiğini beyan etmiştir.⁷⁶⁸

Müfessirimiz’e göre Şûrâ sûresinde Resulullah’ın hidâyet edeceğini bildiren “Hiç şüphe yok ki sen hidâyet etmekte” âyeti şu anlamdadır: “Allah Teâlâ’nın, İslam’a ve diğer hükümlere hidâyet etmeyi dilediği kimselere sen Kur’ân nuruyla yol gösterirsin.”⁷⁶⁹

Dolayısıyla müfessirimize göre Peygamberimizin hidâyet edeceğini bildiren âyetlerdeki hidâyet “yol göstermek” mânasında olup mümin-kâfir herkese şamildir. Onun hidâyet edemeyeceğini haber veren âyetlerde ise hususi hidâyet olan “tevfik”⁷⁷⁰ kastedilmiştir. Bunu vermek ise sadece Allah Teâlâ’nın kudretindedir. Nitekim Cenâb-ı Hak, peygamberlerin görevinin ancak tebliğ olduğunu beyan etmiştir:

... فَهَلْ عَلَى الرُّسُلِ إِلَّا الْبَلَاغُ الْمُبِينُ

“... Peygamberlere düşen sadece apaçık bir tebliğdir.”⁷⁷¹

Müfessirimiz bu âyetin tefsirinde peygamberlerin görevinin ümmetini hidâyete zorlamak, sözünü onlara geçirmek olmadığını çünkü bunun mükellefiyete aykırı olduğunu beyan eder.⁷⁷²

1.4.15. Meleklerle İlgili Âyetlerde Görülen Müşkil

1.4.15.1. Bedir Savaşında Müminlere Yardıma Gelen Meleklerin Sayısı

Ebussuûd Efendi, Bedir savaşında Müslümanlara yardım etmek üzere gönderilen meleklerin sayısını bildiren âyetleri müşkil âyetlerden sayar. Onun müşkile⁷⁷³ dair açıklaması şöyledir: Âyet-i kerimelerde bu meleklerin sayısı farklı

⁷⁶⁸ Ebussuûd, **a.g.e.**, C: IV, s. 240.

⁷⁶⁹ Ebussuûd, **a.g.e.**, C: V, s. 535.

⁷⁷⁰ Tefvikin tanımı için bkz. bu çalışma s. 109.

⁷⁷¹ Nahl 16/35..

⁷⁷² Ebussuûd, **a.g.e.**, C: III, s. 262-263.

⁷⁷³ Ebussuûd, **a.g.e.**, C: II, s. 346.

olarak zikredilmektedir. Âli İmrân sûresinin âyetlerinde, yardıma gelen meleklerin 3000'den başlayıp 5000'e ulaştığı haber verilir:

إِذْ تَقُولُ لِلْمُؤْمِنِينَ أَلَنْ يَكْفِيَكُمْ أَنْ يُمدِّدَ رَبُّكُمْ بِثَلَاثَةِ آفَافٍ مِنَ الْمَلَائِكَةِ مُنَزَّلِينَ * بَلَىٰ إِنْ تَصْبِرُوا وَتَتَّقُوا وَيَأْتُوكُمْ مِنْ فُورِهِمْ هَذَا يُمدِّدْكُمْ رَبُّكُمْ بِخَمْسَةِ آفَافٍ مِنَ الْمَلَائِكَةِ مُسَوِّمِينَ

“O zaman inananlara şöyle diyordun: “Rabb’inizin, indirilen üç bin melek size yardım etmesi sizin için yeterli değil mi?” Evet, eğer siz sabır gösterip itaatsizlikten sakınırsanız, onlar şu anda süratle üzerinize gelseler bile Rabb’iniz size nişanlı beş bin melek yardım edecektir.”⁷⁷⁴ Müfessirimiz, bu âyetten delil olarak Bedir’de müminlere 5000 melek yardımının gerçekleştiğini beyan eder. Ona göre bu âyetlerin yanısıra, Cenâb-ı Hak Enfâl sûresinin âyetinde yardımın bin melek olduğunu haber vermektedir:

إِذْ تَسْتَعْجِلُونَ رَبَّكُمْ فَاسْتَجَابَ لَكُمْ أَنِّي مُمِدُّكُمْ بِالْفِ مِنْ الْمَلَائِكَةِ مُرْدِفِينَ

Rabb’inizden yardım istediğiniz vakti hatırlayın. Hemen size şöyle cevap vermişti: “Muhakkak ki Ben, ard arda gelen bin melek size yardım ediciyim.”⁷⁷⁵

Şeyhülislâm, bu âyetler arasındaki mânayı birbiriyle uzlaştırarak işkâli iki şekilde çözümlenmiştir.

1) Enfâl sûresinde yardıma gelen 1000 meleğin vasfını beyan eden مُرْدِفِينَ lafzı, müellifin tercih ettiği mânaya göre, “diğer melekleri arkasına alan ve onlara öncü olan bin melek” anlamındadır. Onlara tabi olan meleklerin sayısı ise 4000’dir. Enfâl sûresi âyetinde kısaca bu öncü melekler zikredilmiştir. Âli İmrân sûresinin âyetlerinde ise bütün meleklerin sayısı bildirilmiştir.

2) Müfessirimizin قِيلَ (denildi) diyerek zikrettiği görüşe göre ise, Mevlâ Teâlâ önce müminlere bin melek yardım etti. Sonra iki bin melek daha gönderdi ve meleklerin sayısı üç bin oldu. Ondan sonra iki bin melek daha gönderdi ve sayıları beş bin melek oldu.⁷⁷⁶

⁷⁷⁴ Âli İmrân 3/ 124-125.

⁷⁷⁵ Enfâl 8/9. Bu meâl tarafımızdan yapılmıştır.

⁷⁷⁶ Ebussuûd, a.g.e., C: I, s. 410.

Müfessirimiz, bir kıraatte Enfâl sûresi âyetindeki بِالْفِ yerine بِالْأَفِ okunduğunu⁷⁷⁷ zikreder. Bu durumda Enfâl sûresinin âyeti ile Âli İmrân sûresinin âyetleri birbirine muvafık olduğu için aralarında bir işkâl ve zâhirde bir tenâkuz yoktur.⁷⁷⁸

1.4.16. Kur'ân, Tevrat ve İncil İle İlgili Âyetlerde Görülen Müşkil

1.4.16.1. Ehl-i Kitab'a Tevrat ve İncil'le Hükmetmelerinin Emredilmesi

Şeyhülislâm, Kur'an-ı Kerim ile Tevrat ve İncil arasındaki bir müşkile yer verir. Müşkil şu mukadder sorudan ibarettir: “Cenab-ı Hak, Kur'an-ı Kerim'i indirince Tevrat ve İncil'in hükümleri artık neshedilmiştir. Öyleyse şu âyetlerde Tevrat ve İncil'le hükmedilmesi nasıl emredilmiştir?

وَلْيَحْكُمِ أَهْلَ الْإِنجِيلِ بِمَا أَنْزَلَ اللَّهُ فِيهِ ...

“İncil'e tâbi olanlar da Allah'ın onda indirdiği hükümlerle hükümler ...”⁷⁷⁹

قُلْ يَا أَهْلَ الْكِتَابِ لَسْتُمْ عَلَى شَيْءٍ حَتَّى تُقِيمُوا التَّوْرَةَ وَالْإِنجِيلَ وَمَا أَنْزَلَ إِلَيْكُمْ مِنْ رَبِّكُمْ ...

De ki: “Ey Ehl-i Kitap! Siz Tevrat'ı, İncil'i ve Rabb'inizden size indirileni (Kur'an'ı) doğru dürüst uygulamadıkça tuttuğunuz yol yol değildir ...”⁷⁸⁰

Müfessirimiz işkâli şöyle çözer: Bu âyetler Ehl-i Kitab'a, Resulullah'ın peygamberliğine delalet eden Tevrat ve İncil'deki ifadelerle amel etmelerini ve İslam şeriatının onayladığı hükümlerle hükmetmelerini emretmektedir. Bunlar neshedilmeyen kısımdır. Yoksa o iki kitapta geçen bütün hükümleri tatbik etmeleri

⁷⁷⁷ بِالْأَفِ şeklindeki cemi olan kıraat Süddî (v. 127/745) ve Âsım el-Cuhderî'den (v. 128/745) rivâyet edilmiştir. es-Semîn el-Halebî, Ebü'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Yûsuf, **ed-Dürü'l-masûn fi 'ulûmi'l-kitâbi'l-meknûn**, c. 11, Dımaşk, Dâru'l-Kalem, 1406-1415/ 1986-1994, C: V, s. 566.

⁷⁷⁸ Ebussuûd, **a.g.e.**, C: II, s. 346.

⁷⁷⁹ Mâide 5/47.

⁷⁸⁰ Mâide 5/68.

istenmemektedir. Çünkü o hükümlerin bazıısı Kur'an'ın nazil olmasıyla neshedilmiştir.⁷⁸¹

Ona göre Tevrat ve İncil'in neshedilmiş hükümleriyle hükmetmek, Allah'ın indirdiğiyle hükmetmek sayılmaz. Bilakis neshedilmiş hükümlerle hükmetmek Allah'ın Tevrat ve İncil'de indirdiklerini iptal etmektir. Çünkü Allah'ın indirdikleri, onlardaki bazı hükümlerin neshedildiğine ve bunlarla amel vaktinin sona erdiğine şahittir. Zira Allah'ın Tevrat ve İncil'de indirdiklerinin İslam şeriatının doğru olduğuna şahitlik etmesi, kendi hükümlerinden bazısının mensuh olduğuna ve geçerli hükümlerin ancak İslam şeriatının onayladığı hükümler olduğuna şahitlik demektir.⁷⁸² Öyleyse Ehl-i Kitab'ın Tevrat ve İncil'i uygulaması demek, kendi kitaplarında geçen Resulullah'ın nübüvvetini açıklamaları, İslam şeriatının doğruladığı hükümlerle amel etmeleridir. Nitekim son âyette وَمَا أَنْزَلْنَا إِلَيْكُمْ مِنَ رَبِّكُمْ (Rabb'inizden size indirilen Kur'an'a iman etmek suretiyle onu uygulamadıkça) âyeti de bunu bildirmektedir. Zira Tevrat ve İncil'i uygulamak Kur'an'a iman etmeden mümkün olmaz.⁷⁸³ Ebussuûd'dan önce Zeynüddîn er-Râzî'de aynı soruyu sormuş ve aynı cevabı vermiştir.⁷⁸⁴

Ebussuûd Efendi'ye göre وَمَا أَنْزَلْنَا إِلَيْكُمْ مِنَ رَبِّكُمْ بِمَا أَنْزَلْنَا فِيهِ (Ebu İncil) âyetindeki emir, kendi dönemlerinde onlara verilen emri hikâye için olursa⁷⁸⁵ bu durumda işkâl yoktur. Çünkü İncil'in indiği dönemde onun bütün hükümleriyle hükmetmeleri onlardan istenmektedir.⁷⁸⁶

Yukarıda bahsedilen müşkille alakalı olduğundan Kur'an'ın önceki kitapları مُصَدِّقٌ (tasdik edici) olmasını müfessirimizin nasıl açıkladığına temas etmek istiyoruz. Zira Kur'an-ı Kerim'in inmesiyle önceki kitaplar neshedilmişken Kur'an onları nasıl tasdik etmiştir? sorusuyla karşılaşıyoruz. Müfessirimiz şu ve benzeri âyetlerde⁷⁸⁷ bu konuya açıklık getirir:

⁷⁸¹ Ebussuûd, **a.g.e.**, C: II, s. 49.

⁷⁸² Ebussuûd, **a.g.e.**, C: II, s. 49.

⁷⁸³ Ebussuûd, **a.g.e.**, C: II, s. 69. Ebussuûd'un benzer şekilde tefsir ettiği diğer bir âyet için bkz. Ebussuûd, **a.e.**, C: I, s. 67 (Mâide 5/66).

⁷⁸⁴ Bkz. er-Râzî, **Es'iletü'l-Kur'ân**, s. 73.

⁷⁸⁵ Ebussuûd, **a.g.e.**, C: II, s. 49.

⁷⁸⁶ Ebussuûd, **a.g.e.**, C: II, s. 49.

⁷⁸⁷ Mesela bkz. Ebussuûd, **a.g.e.**, C: I, s. 67 (Mâide 5/66).

وَأَنْزَلْنَا إِلَيْكَ الْكِتَابَ بِالْحَقِّ مُصَدِّقًا لِمَا بَيْنَ يَدَيْهِ مِنَ الْكِتَابِ ...

“(Resulüm!) Sana da kendisinden önceki kitapları tasdik edici olarak bu Kitab’ı hak ile indirdik ...”⁷⁸⁸ Ona göre, “Kur’an’ın önceki kitapları tasdik edici olması” şu anlama gelmektedir:

1. Kur’an-ı Azimüşşan’ın önceki kitaplarda anlatıldığı şekilde nazil olması,
2. İmana davet etmesi,
3. Yüce Allah’ı şanına yaraşmayan sıfatlardan tenzih etmesi,
4. İyiliği ve adaleti emretmesi,
5. İsyanlardan ve kötülüklerden sakındırması,
6. Asırların değişmesine göre değişmeyen hükümleri ihtiva etmesidir.⁷⁸⁹

Müellife göre, asırların değişmesiyle değişen bazı cüzî hükümlerde Kur’an-ı Kerim’in önceki kitaplara muhalif gibi görünmesi, muhalefet değildir. Bilakis bu muhalefet Kur’an’ın önceki kitaplara uygun olduğunun göstergesidir. Zira bu hükümlerin herbiri kendi zamanına göre haktır. Bu hükümlerle mükellef olan ümmetlere göre bunlar birçok hikmetler ve maslahatlar içermektedir. Hatta önceki hüküm sonra gelecek olsa, sonraki hükme uygun olarak gelirdi. Ya da sonraki hüküm önce incek olsaydı, önceki hükme uygun olurdu. Bundan dolayı Peygamberimiz şöyle buyurmuştur:

لَوْ كَانَ مُوسَى حَيًّا مَا وَسِعَهُ إِلَّا اتِّبَاعِي

“Şayet Mûsâ sağ olsaydı, bana tabi olmaktan başka bir şey ona caiz olmazdı.”⁷⁹⁰

Ebussuûd Efendi Kur’an’ın önceki kitapları مُصَدِّقٌ (tasdik edici) olması hakkında ayrıca şunu söyler: “Önceki kitaplar, neshedilen hükümlerinin ebedî olduğuna delalet etmediği için “Kur’an-ı Kerim önceki kitaplara muhalefet etmiştir” denilemez. Önceki kitaplar sadece bu hükümlerin Allah tarafından konulduğuna

⁷⁸⁸ Mâide 5/48.

⁷⁸⁹ Ebussuûd, **a.g.e.**, C: II, s. 49; C: I, s. 325.

⁷⁹⁰ Ebussuûd, **a.g.e.**, C: I, s. 325. Krş. Beyhakî, Ahmed b. Hüseyin, **Şu‘abü’l-îmân**, nşr. Muhammed Saîd b. Besyûnî Zağlûl, 9 c., Beyrut, Dârü’l-kütübî’l-ilmîyye, 1421/2000, “el-Îmânü bi’l-Kur’ân ve sâiri’l-kütübî’l-münezzele”, 176, C: I, s. 200.

delalet eder. Yoksa bunların ebedî kalıcı veya bir müddet sonra geçerliliğini yitirici olduğuna delalet etmez.⁷⁹¹

1.4.16.2. Kur'ân-ı Kerim'in Hidâyet Etmesi

Şeyhülislâm, Kur'an'ın hidayet etmesiyle ilgili ilk bakışta aralarında ihtilaf olduğu sanılan şu âyetleri birbirine uygun manalarla açıklamıştır:

ذٰلِكَ الْكِتٰبُ لَا رَيْبَ فِيْهِ هُدًى لِّلْمُتَّقِيْنَ

“İşte Kitap; onda asla şüphe yoktur. O günden itibaren sakınanlar için bir rehberdir”⁷⁹² âyetinde Kur'ân'ın hidâyetinin müttakilere tahsis edildiği,

شَهْرُ رَمَضَانَ الَّذِي أُنزِلَ فِيْهِ الْقُرْآنُ هُدًى لِّلنَّاسِ ...

“O (sayılı günler), doğruyu eğriden ayırma, gidilecek yolu bulma konusunda açıklamalar ve insanlara rehber olarak Kur'an'ın indirildiği Ramazan ayıdır ...”⁷⁹³ âyetinde ise Kur'an'ın hidâyetinin bütün insanları kapsadığı beyan edilmektedir.

Ebussuûd Efendi âyetler arasındaki işkâli şöyle çözer: Kur'an'ın hidâyeti, mümin-kâfir herkese şamil olduğu halde ilk âyette bunun müttakilere tahsis edilmesi, Kur'an'ın nurlarından ve talimatlarından sadece onlar faydalandığı içindir. İman etmeyen kimseler kurtuluşa erecek yola girmeye muvaffak olamadıkları için Kur'ân onlar için bu mânada hidâyet olmamıştır. İkinci âyette ise هُدًى لِّلنَّاسِ buyurularak, Kur'an'ın mümin-kâfir herkese doğru yolu göstermek mânasında hidâyet olduğu haber verilmiştir.⁷⁹⁴

1.4.17. Şeytanla İlgili Âyetlerde Görülen Müşkil

1.4.17.1. Şeytanın Farklı Şeylere Yemin Etmesi

Yüce Allah İblîs'i rahmetinden uzaklaştırdığında Allah Teâlâ'dan kendisini hemen öldürmemesini, insanların diriltileceği güne kadar kendisine süre vermesini istedi. Allah Teâlâ, sûra birinci defa üfürüleceği vakte (يَوْمَ الْوَقْتِ الْمَعْلُومِ) kadar ona

⁷⁹¹ Ebussuûd, a.g.e., C: I, s. 325; C: I, s. 531; C: II, s. 49-50.

⁷⁹² Bakara 2/2.

⁷⁹³ Bakara 2/185.

⁷⁹⁴ Ebussuûd, a.g.e., C: I, s. 32.

mühlet verdi.⁷⁹⁵ Sonrasında İblîs, Hazreti Âdem ve zürriyetini sıratı müstakimden engelleyeceğine, yeryüzünde isyanları güzel göstereceğine ve böylece topunu yoldan çıkaracağına dair yemin etti.

Ebussuûd Efendi burada, İblîs'in farklı şeylere yemin etmesiyle ilgili âyetleri müşkil sayar. Zira İblîs bazı âyetlerde Allah'ın saptırmasına, bazısında ise Allah'ın izzetine yemin etmiştir. Müfessirimiz bu âyetlerdeki mânaları birbiriyle uyumlu şekilde te'lif ederek bu müşkili çözmüştür. İblîs'in, Allah'ın saptırmasına yemin ettiği âyetler şunlardır:

قَالَ فِيمَا أُغْوَيْتَنِي لَأَقْعُدَنَّ لَهُمْ صِرَاطَكَ الْمُسْتَقِيمَ

İblîs dedi ki: “Bundan böyle benim sapmama izin vermene karşılık, ant içerim ki, ben de onları saptırmak için senin doğru yolunun üstüne oturacağım.”⁷⁹⁶

قَالَ رَبِّ بِمَا أُغْوَيْتَنِي لَأَزَيِّنَنَّ لَهُمْ فِي الْأَرْضِ وَلَا أُغْوِيَنَّهُمْ أَجْمَعِينَ

İblîs, “Rabbim! Benim sapmama imkân verdiğin için yemin olsun ki ben de yeryüzünde onlara (günahları) şirin göstereceğim ve onların topunu kesinlikle yoldan çıkaracağım” dedi.⁷⁹⁷ İblîs'in, Allah'ın izzetine yemin ettiği âyet ise şudur:

قَالَ فَبِعِزَّتِكَ لَأُغْوِيَنَّهُمْ أَجْمَعِينَ

İblîs, “Senin kudretine andolsun ki Rabb'im, insanların topunu kesinlikle yoldan çıkaracağım” dedi.⁷⁹⁸

Müfessirimiz, İblîs'in, Allah'ın saptırmasına yemin ettiği ilk iki âyetin, O'nun izzetine yemin ettiği son âyete zıt olmadığını söyler. Zira Allah'ın saptırması, O'nun kudret ve izzetinin bir eseri ve neticesidir. Öyleyse ikisine yemin etmek mânaca aynıdır. Ebussuûd Efendi'ye göre herhalde İblîs, hem Allah'ın saptırmasına hem de O'nun izzetine beraber yemin etmiş, bir âyette Cenâb-ı Hakk'ın saptırmasına yaptığı yemin, diğer âyette ise izzetine yaptığı yemin anlatılmıştır (hikâye).⁷⁹⁹

1.4.18. İnsanın Bazı Durumlarıyla İlgili Âyetlerde Görülen Müşkiller

⁷⁹⁵ Bu konuyla ilgili âyetler için bkz. A'râf 7/11-15; Hicr 15/26-38; Sâd 38/71-81.

⁷⁹⁶ A'râf 7/16.

⁷⁹⁷ Hicr 15/39.

⁷⁹⁸ Sâd 38/82.

⁷⁹⁹ Ebussuûd, a.g.e., C: III, s. 228; C: IV, s. 452.

1.4.18.1. Başına Kötülük Geldiğinde İnsanın Ruh Hâli

Ebussuûd Efendi, insanın psikolojik hallerinden bahseden şu âyetler arasında teâruz görünümünden kaynaklanan müşkil olduğuna temas eder. Nitekim şu âyette “... Başına bir kötülük gelince de hemen karamsarlığa düşer”⁸⁰⁰ buyurulmaktadır. Şu âyette ise “... Başına bir kötülük geldiğinde de uzun uzadıya yalvarıp yakarır”⁸⁰¹ diye haber verilmektedir.

Müfessirimiz ilk bakışta birbiriyle çelişkili gibi görünen bu âyetler arasında hakikatte çelişki olmadığını şöyle açıklamıştır: “İnsanın başına fakirlik, hastalık veya âfet gibi bir kötülük geldiğinde ümitsiz ve karamsar olduğunu ifade eden âyetler onun uzun uzadıya yalvardığını ifade eden âyetlere zıt değildir. Zira insanın ümitsizliğini anlatan âyet, çoğu insanların hâlini anlatarak insan cinsini vasıflamaktadır. İnsanın yalvardığını anlatan âyet ise, bazı insanların hâlini anlatmak suretiyle insan cinsini vasıflamaktadır.”⁸⁰²

1.4.18.2. İnsana Verilen İlim

Şeyhülislâm, Yahudilerin Resulullah (as) ile aralarında geçen müşkilü'l-Kur’ân’la ilgili bir hadiseyi rivâyet eder. Yahudiler iki âyet arasında çelişki olduğunu ileri sürerek Peygamberimize şöyle itirazda bulunmuşlardır. Resulullah aleyhisselam, “... Size ise pek az bilgi verilmiştir”⁸⁰³ âyetini Yahudilere söyleyince onlar sordular: “Bu âyetteki hitap sadece bize mi aittir? (Yoksa sen de bu hitaba dâhil misin?)” Peygamberimiz cevaben şöyle buyurdu: “Bilakis biz ve siz kendilerine az ilim verilenlerdeniz.” Bunun üzerine dediler ki: “Senin işin ne acayip! Bir zaman diyorsun ki: ... وَمَنْ يُؤْتِ الْحِكْمَةَ فَقَدْ أُوتِيَ خَيْرًا كَثِيرًا ... Ve kime hikmet verilirse o kimse birçok hayra nâil olmuş demektir ...”⁸⁰⁴ Bir başka zaman diyorsun ki: “...Size ise pek az bilgi verilmiştir”⁸⁰⁵ Bunun üzerine onların çelişki iddiasına yanıt olarak şu âyet-i kerime nâzil oldu: وَلَوْ أَنَّ مَا فِي الْأَرْضِ مِنْ شَجَرَةٍ أَقْلَامٍ وَالْبَحْرِ يَمْدُهُ مِنْ بَعْدِهِ سَبْعَةُ أَبْحُرٍ مَا نَفَدَتْ كَلِمَاتُ اللَّهِ إِنَّ اللَّهَ عَزِيزٌ حَكِيمٌ “Eğer yeryüzündeki

⁸⁰⁰ İsrâ 17/83. Bunun benzeri diğer bir âyet için bkz. Fussilet 41/49.

⁸⁰¹ Fussilet 41/51.

⁸⁰² Ebussuûd, a.g.e., C: III, s. 348; C: V, s. 516.

⁸⁰³ İsrâ 17/85.

⁸⁰⁴ Bakara 2/ 269.

⁸⁰⁵ İsrâ 17/85.

bütün ağaçlar kalem olsaydı, deniz de -ardından ona yedisi daha eklenmek üzere- mürekkep olsaydı yine de Allah'ın sözleri tükenmezdi; Allah Azîz'dir, Hakîm'dir.”⁸⁰⁶

Ebussuûd Efendi işkâlin çözümüne dair şöyle der: “Yahudiler bu sözü ancak akıllarının yetersizliğinden söylediler. Zira insanın sahip olduğu hikmet, gücünün elverdiği kadar ilimleri bilmesidir. Daha doğrusu dünyevî ve uhrevî işlerini düzene koyacak kadar şeyleri bilmesidir. Bütün bunlar ise, Allah Teâlâ'nın sonsuz malumatına nispetle azdır. Fakat insan bununla haddizatında veya kendisine göre birçok hayırlara nâil olur.”⁸⁰⁷

1.5. DEĞERLENDİRME

Kur'an-ı Kerim'de evrenin ve canlı varlıkların yaratılışıyla ilgili âyetler bir hayli yekûn tutmaktadır. Ebussuûd Efendi canlılardan önce yaratılan kozmik âlemle ilgili âyetlerde zihne takılan sorulara çözümler üretmiştir. Bu tür âyetlerdeki müşkülleri telif yoluyla çözmüştür. Nübüvvetle ilgili müşkil âyetleri de çözümleyen müfessirimiz özellikle peygamberlerden sadır olan zelleler üzerinde durmuştur. Kur'an-ı Kerim'de bu tür âyetler çoktur. Müfessirimiz bunları, Ehl-i sünnet'in peygamberler hakkında kabul ettikleri masumiyet (ismet) vasfına uygun olarak açıklamıştır. Ebussuûd Efendi, peygamberimizle ilgili müşkil âyetlerin çözümüne de geniş yer ayırmıştır. Peygamberimizin ve diğer peygamberlerin ismet sıfatıyla ilgili âyetlerde te'lif ve tevil gibi birden çok çözüme başvurmuştur. Nübüvvetle doğrudan veya dolaylı alakası olan Kur'an-ı Kerim, Tevrat, İncil, melek ve şeytan konularıyla ilgili işkâlleri çoğunlukla telif yoluyla çözüme kavuşturmuştur.

⁸⁰⁶ Lokmân 31/27. Ebussuûd, **a.g.e.**, C: III, s. 349.

⁸⁰⁷ Ebussuûd, **a.g.e.**, C: III, s. 349.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

4. EBUSSUÛD TEFSİRİNDE FARKLI İNANÇ GRUPLARIYLA İLGİLİ MÜŞKİL ÂYETLER

Peygamber Efendimizin yaşadığı Mekke ve Medine toplumunda farklı inanç grupları vardı. Bunların bir kısmını Kur'ân'a ve Resulullah'a inanan müminler topluluğu oluşturuyordu. Mekke'de Kur'ân'a ve Resulullah'a inanmayan kâfir topluluk bulunuyordu. Bu dönemde mümin-kâfir ayırımı vardı. İnen âyetler bu iki gruba hitap ediyordu. Medine döneminde bunlara münafık ve Ehli Kitap sınıfları da dâhil oldu. Bu dönemde gelen âyetler ise, özellikle mümin, münafık ve Ehli Kitap'la ilgiliydi. Bahsettiğimiz bu âyet-i kerimeler içinde müşkil olan ve çözüm gerektiren âyetler vardır. Bunları Ebussuûd Efendi'nin nasıl tahlil ettiğini inceleyelim.

4.1. MÜŞRİKLERLE İLGİLİ ÂYETLERDE GÖRÜLEN MÜŞKİL

4.1.1. Müşriklerin Putları Allah Katında Şefaâtçi Yapıp Yapmamaları

Ebussuûd Efendi, müşriklerin taptıkları putları Allah katında şefaâtçi yapmalarını ifade eden âyetle, onları tabi olunmaya Allah'dan daha layık saymalarını ifade eden âyet arasında müşkil bulunduğunu söyler. Şu âyet-i kerîmede işkâlin sebebini açıklayarak müşkili çözer:

قُلْ هَلْ مِنْ شُرَكَائِكُمْ مَنْ يَهْدِي إِلَى الْحَقِّ قُلِ اللَّهُ يَهْدِي لِلْحَقِّ أَفَمَنْ يَهْدِي إِلَى الْحَقِّ أَحَقُّ أَنْ يُتَّبَعَ أَمْ لَا يَهْدِي إِلَّا أَنْ يُهْدَىٰ فَمَا لَكُمْ كَيْفَ تَحْكُمُونَ

“De ki: Allah'a ortak koştuğunuzdan hakka hidâyet eden var mı? De ki: Hakka ancak Allah hidâyet eder. Öyleyse, hakka ileten mi uyulmaya daha lâyıktır, yoksa yol gösterilmedikçe kendi başına yolunu bulamayan mı? Ne oluyor size? Nasıl böyle hüküm veriyorsunuz?”⁸⁰⁸

⁸⁰⁸ Yûnus 10/35.

Allah Teâlâ, bu âyette müşriklere “Kendisinin mi yoksa hidâyet bulamayan ortak koştuklarının mı tabi olunmaya daha layık olduğunu” sormuştur. Sonra da “Ne oluyor size? Nasıl böyle hüküm veriyorsunuz? diye sorarak onları azarlamıştır.

Müfessirimize göre âyetin son cümlesinde “Ne oluyor size? Nasıl hüküm veriyorsunuz?” diye azarlama yoluyla bu gelen sorudan, müşriklerin “hakka hidâyet eden mi uyulmaya daha lâyıktır, yoksa hidâyet olunmadıkça hidâyet bulamayan mı? sorusuna doğru cevap vermedikleri, bilakis “ortak koştukları putların tabi olunmaya daha layık olduğunu” söyledikleri anlaşılır. Hâlbuki onlar, ortak koştuklarının ittiba edilmeye daha layık olduğuna hükmetmemişler, bilakis şu âyet-i kerîmeden anlaşıldığı üzere Allah’ın daha layık olduğunu söyleyerek, hem Allah’ın hem de ortak koştuklarının tabi olunmaya layık olduğunu söylemişlerdir:

... يَقُولُونَ هُوَ لَاءِ شُفَعَاؤُنَا عِنْدَ اللَّهِ...

“... Bunlar Allah katında bizim aracılarımız” diyorlar ...⁸⁰⁹

Zira onlar Allah’ı tabi olunmakta asıl kabul ederken, taptıkları ortakları ise aracı saymışlardır. Öyleyse yukarıdaki âyette “Ortak koştuğunuz putların tabi olunmaya daha layık olduğuna nasıl hüküm veriyorsunuz?” diye sorularak azarlanmalarının anlamı nedir? Şeyhülislâm bu soruyu şöyle cevaplamıştır:

Müşriklerin, Allah ile birlikte ortak koştukları putların da tabi olunmaya hak kazandığına hükmetmesi, Allah’ın tek olarak tabi olunmaya hak kazanmadığına hükmetmesi anlamına gelmektedir. Böyle olunca onlar tabi olunmaya Allah’ın değil, sadece ortak koştukları putların hak kazandığına hükmetmiş sayıldılar.⁸¹⁰ Bundan dolayı “Nasıl hüküm veriyorsunuz?” diye azarlama yoluyla onlara sorulmuş oldu.

4.2. KÂFİRLERLE İLGİLİ ÂYETLERDE GÖRÜLEN MÜŞKİLLER

4.2.1. Kâfirlerin Amellerinin Dünyada Batıl Olup Olmaması

⁸⁰⁹ Yûnus 10/18.

⁸¹⁰ Ebussuûd, a.g.e., C: II, s. 492-494.

Ebussuûd Efendi kâfirlerin iyi amellerinden bahseden âyetlerdeki bir müşkile değinir. Şöyle ki, bazı âyetlerde münafıkların ve kâfirlerin iyiliklerinin dünya ve âhirette batıl olduğu haber verilir. Bunlardan birisi Tevbe sûresindeki şu âyettir:

... أُولَئِكَ حَبِطَتْ أَعْمَالُهُمْ فِي الدُّنْيَا وَالْآخِرَةِ ...

“... İşte hem dünyada hem âhirette yaptıkları boşa gidenler bunlardır ...”⁸¹¹
Hûd sûresindeki âyette ise, onların amellerine dünyada tam karşılık verileceği ifade edilmektedir. :

مَنْ كَانَ يُرِيدُ الْحَيَاةَ الدُّنْيَا وَزِينَتَهَا نُوَفِّ إِلَيْهِمْ أَعْمَالَهُمْ فِيهَا وَهُمْ فِيهَا لَا يُبْخَسُونَ

“Kim dünya hayatı ve onun zinetini istiyorsa, orada onlara işlerinin⁸¹² karşılığını eksiksiz veririz; orada onlar hiçbir zarara uğratılmazlar”⁸¹³

Müfessirimize göre Tevbe sûresindeki âyet, kâfirlerin iyi amellerine karşılık dünyada ve âhirette onlara mükâfat verilmeyeceğini ifade etmektedir. Hûd sûresinde zikredilen “dünyada işlerinin karşılığını onlara eksiksiz veririz”⁸¹⁴ âyetinde ise dünyada onlara mükâfat verileceği bildirilmektedir. Bu mükâfat, amelleri karşılığında dünyada onlara verilen sağlık, güven, bol rızık, çoluk çocuk, mevki-makam, riyaset ve benzeri şeylerdir. Dolayısıyla Tevbe sûresi ve Hûd sûresinin âyetleri arasında ilk bakışta tenâkuz olduğu sanılabilir. Şeyhülislâm bu âyetler arasında hakikatte tenâkuz olmadığını belirtir. Çünkü sayılan bu nimetlerin, amelleri karşılığında onlara verilmesi sevap ve ikram yoluyla değil, istidraç yoluylaadır. Bunun yanısıra “dünyada işlerinin karşılığını onlara eksiksiz veririz” âyeti, her isteyenin isteğine ulaşacağı ve her ulaşanın isteğini eksiksiz elde edeceği anlamına gelmemektedir. Çünkü bu, Allah Teâlâ'nın irâdesine bağlıdır. Nitekim şu âyette kime ne kadar vereceğini dilemesine bağladığını bildirmektedir:

مَنْ كَانَ يُرِيدُ الْعَاجِلَةَ عَجَّلْنَا لَهُ فِيهَا مَا نَشَاءُ لِمَنْ نُرِيدُ ثُمَّ جَعَلْنَا لَهُ جَهَنَّمَ يَصْلِيهَا مَذْمُومًا مَدْحُورًا

⁸¹¹ Tevbe 9/68-69.

⁸¹² Müfessirimize göre bu işler kâfir veya fasıklara iyi işler veya teşebbüs ettikleri normal işleri olabileceği gibi, münafık veya riyakârların âhret amelleri de olabilir. Ebussuûd, **a.g.e.**, C:III, s. 318.

⁸¹³ Hûd 11/15.

⁸¹⁴ Hûd 11/15.

“Kim bu geçici dünyayı isterse burada istediğimiz kimseye dilediğimiz şeyleri veririz; sonra da onu cehenneme göndeririz; oraya kınanmış ve kovulmuş olarak girer.”⁸¹⁵

4.2.2. Kâfirlerin Mevlasının Olup Olmaması

Ebussuûd Efendi, şu iki âyet arasında ilk bakışta çelişki zannedilmesinden kaynaklanan işkâl olduğunu belirterek bunları müşkil âyetlerden saymıştır. Bunlardan biri, kâfirlerin mevlasının olmadığını ifade eden şu âyettir:

ذٰلِكَ بِاَنَّ اللّٰهَ مَوْلٰى الَّذِيْنَ اٰمَنُوْا وَّ اَنَّ الْكٰفِرِيْنَ لَا مَوْلٰى لَهُمْ

“Bu, iman edenlerin yar ve yardımcılarının Allah olmasının, kâfirlerin ise böyle bir yardımcılarının bulunmamasının sonucudur.”⁸¹⁶ Diğeri ise, kâfirler de dâhil bütün insanların mevlasının Allah Teâlâ olduğunu belirten şu âyettir:

ثُمَّ رُدُّوْا اِلَى اللّٰهِ مَوْلٰىهِمْ الْحَقُّ ...

“Sonra insanlar gerçek sahipleri olan Allah’a döndürülürler ...”⁸¹⁷

Müfessirimize göre, kâfirlerin mevlasının olmadığını ifade eden âyet, bütün insanların mevlasının Allah Teâlâ olduğunu belirten âyete muhalif değildir. Zira kâfirlerin mevlasının olmaması, başlarına gelecek azabı savacak bir yardımcılarının olmaması anlamındadır. Allah Teâlâ’nın, bütün insanların mevlası olması ise, onların sahibi olması ve kıyâmet günü onların bütün işlerinin tek hâkimi olması anlamındadır.⁸¹⁸

4.3. EHL-İ KİTAPLA İLGİLİ ÂYETLERDE GÖRÜLEN MÜŞKİLLER

4.3.1. Ehl-i Kitabın Âhiretteki Durumu

⁸¹⁵ İsrâ 17/18. Ebussuûd, **a.g.e.**, C:II, s. 424-425; C:III, s. 14-15; C:III, s. 318. Şinkîti de bu âyetleri müşkil âyetlerden saymıştır. Bu işkâli çözümlerken müfessirimizin cevabı da dâhil olmak üzere dört cevap vermiştir. Bkz. **Def‘u ihâmi’l-ızdırâb**, s. 164-169.

⁸¹⁶ Muhammed 47/11.

⁸¹⁷ En‘âm 6/62.

⁸¹⁸ Ebussuûd, **a.g.e.**, C:V, s. 586; C:II, s. 162.

Ebussuûd Efendi, A'râf sûresindeki şu âyette bütün insanların hidâyete kavuşabilmesi için Allah Teâlâ'ya ve Hazreti Muhammed (sallallahu aleyhi ve sellem)'e iman etmekle beraber Resulullah'a tabi olmasının şart kılındığını belirtir:

قُلْ يَا أَيُّهَا النَّاسُ إِنِّي رَسُولُ اللَّهِ إِلَيْكُمْ جَمِيعًا الَّذِي لَهُ مُلْكُ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ يُحْيِي وَيُمِيتُ
فَأْمِنُوا بِاللَّهِ وَرَسُولِهِ النَّبِيِّ الْأُمِّيِّ الَّذِي يُؤْمِنُ بِاللَّهِ وَكَلِمَاتِهِ وَاتَّبِعُوهُ لَعَلَّكُمْ تَهْتَدُونَ

De ki: “Ey insanlar! Gerçekten ben, göklerin ve yerin sahibi olan Allah'ın hepinize gönderdiği elçisiyim. O'ndan başka ilâh⁸¹⁹ yoktur. O hayat verir ve öldürür. Öyleyse Allah'a ve ümmî peygamber olan Resûlüne - ki o, Allah'a ve O'nun sözlerine inanır- iman edin ve ona uyun ki doğru yolu bulasınız.”⁸²⁰

Müfessirimize göre bu ve benzeri âyetlerde de⁸²¹ ifade edildiği gibi, mümin olmak, hidayet bulmak ve âhirette kurtuluşa ermek için Resulullah'a iman etmek şart kılındığı gibi ona tabi olmak da şarttır. Bir kimse onu tasdik etse fakat getirdiği şeriatın hükümlerini gerekli görmese dalalet ehlinde olup hidayetten uzak olur.⁸²² Onun peygamberliğini duyduğu halde ona iman etmeden ve tabi olmadan ölen bir kimse cennet ehlinde değildir. Zira bunların hidâyette olmadıkları birçok âyette açıkça beyan edilmiştir.⁸²³ İslâm âlimleri arasında ittifakla sabit olan bu ve diğer iman esasları yakın döneme kadar tartışma konusu yapılmamıştır. Bununla birlikte son dönemde ülkemizde başta Süleyman Ateş olmak üzere bazı ilahiyatçılar, Resulullah'a iman etmenin şart olmadığı ve ona inanmayanın da cennete girebileceği iddiasında bulunmuştur.⁸²⁴ Biz de bu konunun tartışma haline getirilmesinden dolayı onun bahsettiği iddiaya delil olarak ileri sürdüğü âyetleri Ebussuûd Efendi'nin bakış

⁸¹⁹ “İlâh” diye çevirdiğimiz kelime, mealin orijinalinde “tanrı” şeklindedir.

⁸²⁰ A'râf 7/158.

⁸²¹ Mesela bkz. Âli İmrân 3/31-32; Nisâ 4/136 ve 150-152; A'râf 7/157; Nûr 24/54.

⁸²² Ebussuûd, **a.g.e.**, C: II, s. 306.

⁸²³ Bu âyet-i kerimelerden bazısı için bkz. Tevbe 9/29; Beyyine 98/6; Nisâ 4/156; A'râf 7/157; Mâide 5/ 65; Bakara 2/ 137; Âli İmrân 3/32; Nisâ 4/150-151.

⁸²⁴ Ateş, bu ve benzeri görüşlerini ihtiva eden “Cennet Kimsenin Tekelinde Değildir” başlıklı makalesinde (**İslâmî Araştırmalar**, C: III, sy. 1, Ankara 1989, s. 7-24) cennete girmek için gerekli şartların şunlar olduğunu sık sık tekrarlamaktadır: “Allah'a şirksiz, âhirete şeksiz inanmak ve sâlih amel (dünyâya ve âhirete yararlı güzel işler) yapmaktır.” (Ateş, **agm.**, s. 7-8). Ateş'in bu makalesine karşı yazılan reddiyelerden bazısı şunlardır: Talat Koçyiğit, “Cennet Mü'minlerin Tekelindedir”, **İslâmî Araştırmalar**, C: III, sy. 3, Ankara 1989, s. 85-94. Haydar Hatipoğlu, “**Süleyman Ateş Ateşle Oynuyor -Reddiye-**” Ankara, Mesaj Yayın, 1990. Muhammed Ali Sâbûnî, “Cennet kimsenin tekelinde değil, Mâlikü'l-Mülk olan Allah'ın elindedir” (çev.) http://kekvakfi.gen.tr/veni_sayfa_279.htm

açısıyla kısaca incelemeyi uygun bulduk. Yoksa burada, âyetler arasında zâhiri ihtilaftan kaynaklanan bir müşkil yoktur.

1. âyet-i kerime:

إِنَّ الَّذِينَ آمَنُوا وَالَّذِينَ هَادُوا وَالنَّصَارَى وَالصَّابِئِينَ مَنْ آمَنَ بِاللَّهِ وَالْيَوْمِ الْآخِرِ وَعَمِلَ صَالِحًا فَلَهُمْ أَجْرُهُمْ عِنْدَ رَبِّهِمْ وَلَا خَوْفٌ عَلَيْهِمْ وَلَا هُمْ يَحْزَنُونَ

“Şüphesiz, iman edenler, Yahudiler, Hıristiyanlar ve Sâbiîlerden Allah’a ve âhiret gününe inanıp salih amel işleyenler için Rab’leri katında mükâfatları vardır; onlar üzerine hiç korku yoktur ve onlar hiç mahzun da olmayacaklardır.”⁸²⁵

2. âyet-i kerime:

إِنَّ الَّذِينَ آمَنُوا وَالَّذِينَ هَادُوا وَالصَّابِئُونَ وَالنَّصَارَى مَنْ آمَنَ بِاللَّهِ وَالْيَوْمِ الْآخِرِ وَعَمِلَ صَالِحًا فَلَا خَوْفٌ عَلَيْهِمْ وَلَا هُمْ يَحْزَنُونَ

“İman edenler, Yahudiler, Sâbiîler ve Hıristiyanlar, (bunlardan) Allah’a ve âhiret gününe inanıp dünyaya ve âhirete yararlı işler yapanlara korku yoktur ve onlar üzülecek de değillerdir.”⁸²⁶

Ebussuûd Efendi, bu iki âyet hakkında üç tefsir nakleder. Bunlardan birincisini tercih eder. İkincisini uygun bulur. Fakat üçüncü tefsiri doğru bulmaz ve buna itiraz eder. Şimdi müfessirimizin bu değerlendirmelerini görelim.

1. Tefsir: Müellifin tercih ettiği görüşe göre, bu âyetlerde geçen “iman edenler”den maksat, sadece dilleriyle iman eden münafıklardır. Çünkü bu kimseler, kâfir grupları arasında zikredilmiştir.⁸²⁷ Müfessirimize göre burada dört ayrı kâfir sınıfından bahsedilmektedir. Nitekim İbn Abbas (ra) bu şekilde tefsir edenlerin başında gelir.⁸²⁸ Süfyân es-Sevrî⁸²⁹ (v. 161/778) ve Zemahşerî de⁸³⁰ bu mânada tefsir

⁸²⁵ Bakara 2/ 62. Bu meâl tarafımızdan yapılmıştır.

⁸²⁶ Mâide 5/69.

⁸²⁷ Ebussuûd, **a.g.e.**, C:I, s. 131.

⁸²⁸ İbn Abbas’ın nakledilen tefsiri için bkz. el-Mâtürîdî, **Te’vîlâtü Ehli’s-sünne**, C: III, s. 559.

⁸²⁹ Sevrî’den nakledilen tefsir için bkz. İbn Atıyye, Ebû Muhammed Abdülhak b. Gâlib el-Endelüsî (v. 541/1147), **el-Muharrerü’l-vecîz fi tefsiri’l-kitâbi’l-‘azîz**, thk. Abdüsselâm Abdüşşâfî Muhammed, 6 c., Beyrut, Dârü’l-kütübi’l-ilmiyye, 1422/2001, C: I, s. 156.

⁸³⁰ ez-Zemahşerî, **el-Keşşâf**, C: I, s. 148-149 ve 648.

eden müfessirlerdendir. Ebussuûd'a göre Sâbiîler ise, hıristiyanlık ve mecûsîlik arası yapıya sahip bir topluluktur.⁸³¹

Müfessirimiz burada itiraz olarak gelebilecek şu mukadder soruya cevap vermiştir: Mademki الَّذِينَ آمَنُوا ile münafıklar kastedilmektedir. Öyleyse niçin الَّذِينَ نَافَقُوا veya الَّذِينَ آمَنُوا gibi bir lafız getirilmedi de الَّذِينَ آمَنُوا sözü zikredildi? Buna şöyle cevap verir: “Münafıklık hâli, her ne kadar onların dünyada mümin diye isimlendirilmesine sebep olsa da, eğer onlar Allah Teâlâ'nın emrettiği şekilde iman etmezlerse bu durum asla onlara fayda vermeyecek ve onları kâfirlik çıkamazından kurtarmayacaktır.”⁸³²

Şeyhülislâm'a göre, bu dört kâfir grubundan her kim Allah'a ve âhiret gününe layıkı veçhile, halis bir şekilde iman edip Müslüman olur ve imanının gereğine göre yararlı işler yaparsa, âyette zikredilen müjdeye nail olacağı haber verilmektedir.⁸³³ Ebussuûd Efendi, Allah'a imanı mebdeye iman diye, âhirete imanı ise meada iman diye tefsir etmiştir. Bunu da, imanın her iki tarafına iman etmek ve imanı iki taraftan kuşatmakla açıklar.⁸³⁴

İbn Temcîd (v. 890/1485) ve Konevî (v. 1195/1781), mebde (ilk) ve meada (son) imanı açıklarken özetle derler ki: Allah Teâlâ'ya imanın mebdeye iman, âhirete imanının meada iman diye tefsir edilmesinin sebebi şudur: Allah'a imandan maksat, O'na, sıfatlarına, fiillerine ve risaletlerine yani risalete müteallık olan meleklerle, peygamberlere ve kitaplara iman ile kadere imandır. Âhiret gününe iman ise, dirilişten sonraki hesaba, mizana, sırata, amel defterlerinin kimine sağdan, kimine arkasından ve soldan verilmesi ile âhirete taalluk eden bütün konulara iman etmektir. Öyleyse mebde ve meada iman, inanılması vacip olan bütün şeylere iman etmeyi kapsar.⁸³⁵ Nitekim Konevî'ye göre, iman etmekteki en büyük maksad bu ikisi olduğu için âyette hususi olarak bu iki iman esası zikredilmiştir.⁸³⁶

2. Tefsir: Ebussuûd Efendi, müfessirlerin yukarıda geçen Bakara sûresi 62. ve Mâide sûresi 69. âyetleri şöyle tefsir ettiklerini nakleder. Onlara göre bu âyetlerde geçen الَّذِينَ آمَنُوا “iman eden kimseler” sözü hem halis müminleri hem de münafıkları

⁸³¹ Ebussuûd, **a.g.e.**, C:I, s. 131.

⁸³² Ebussuûd, **a.g.e.**, C:I, s. 131.

⁸³³ Ebussuûd, **a.e.**, C:I, s. 131.

⁸³⁴ Ebussuûd, **a.e.**, C:I, s. 606.

⁸³⁵ İbnü't-Temcîd, **Hâşiye 'ale'l-Beyzâvî**, C: II, s. 111; Konevî, **Hâşiye 'ale'l-Beyzâvî**, C: II, s. 110.

⁸³⁶ Konevî, **a.g.e.**, C: II, s. 110-111.

içine almaktadır. Buna göre âyette geçen مَنْ آمَنَ “her kim iman ederse” sözünü “her kim iman etmekle vasıflanırsa” diye tefsir etmek lazımdır. Bu vasıf, halis müminlerde imanda sebat etmekle; münafıklar ve diğer kâfir sınıflarında ise, inkârdan vazgeçip iman etmekle olur. مَنْ آمَنَ âyetinden halis müminlerin de kastedilmesinin faydası, diğer kafir sınıflarını imana teşvik etmek içindir. Zira bu mâna, iman etmeyenlerin önceden iman edenlerin derecesine ulaşabileceğini, hatta sonsuz saadete erişmekte onlara örnek olabileceğini beyan etmektedir.⁸³⁷

3. Tefsir: Buna göre âyetin anlamı şudur: “Bu dört sınıftan her kim, neshedilmeden önceki sahih dini üzere bulunur; kalbiyle mebd ve meadı tasdik eder ve nesihten önceki şeriatının gereğine göre amel ederse ...” Şeyhülislâm bu tefsire itiraz eder ve isim vermeden bu tefsirin sahibi Beyzâvî’yi eleştirerek şunları kaydeder: “*Âyetteki makamın gereği, İslâm dinine teşvik etmektir. Neshedilmeden önce başka bir din üzere yaşayıp gitmiş olanların halini beyan etmenin, âyette anlatılan konuyla ilgisi yoktur. Bilakis bu şekilde bir tefsir, diğer dinlerin kendi zamanında hak olduğuna delalet ettiği için, âyette anlatılmak istenen gayeyi yani İslâm dinine teşvik etmeyi kısmen ihlal eder. Üstelik âyetin böyle tefsir edilmesi, münafıklar ve Sâbiüler’in neshedilmeden önce hak din üzere bulduklarını da vehmettirir. Şayet münafıklar şirk ehlinde iseler durumları zaten bellidir. Eğer onlar Ehl-i kitap’tan iseler, nesihten önce yaşayıp gidenleri zaten münafık değillerdi. Sâbiülere gelince, onların hiçbir vakit gözecekleri semavi bir dinleri olmamıştır. Çünkü onlar kitap ehlinde değillerdi. Onların semavi bir dinleri olduğunu ve daha sonra bu dinden çıktıklarını kabul etsek bile, o dinden çıkmadan önce yaşayıp gidenler zaten Sâbiü değil Hak din üzereydiler.*”⁸³⁸

3. âyet-i kerime:

لَيْسُوا سَوَاءً مِنْ أَهْلِ الْكِتَابِ أُمَّةٌ قَانِمَةٌ يَتْلُونَ آيَاتِ اللَّهِ أَنْاءَ اللَّيْلِ وَهُمْ يَسْجُدُونَ * يُؤْمِنُونَ بِاللَّهِ وَالْيَوْمِ
الْآخِرِ وَيَأْمُرُونَ بِالْمَعْرُوفِ وَيَنْهَوْنَ عَنِ الْمُنْكَرِ وَيُسَارِعُونَ فِي الْخَيْرَاتِ وَأُولَئِكَ مِنَ الصَّالِحِينَ * وَمَا يَفْعَلُوا مِنْ
خَيْرٍ فَلَنْ يُكْفَرُوهُ وَاللَّهُ عَلِيمٌ بِالْمُتَّقِينَ

“Hepsi bir değildir. Ehli Kitap’tan öyle bir topluluk var ki, geceleri ibadete durup Allah’ın âyetlerini okur, secdeye kapanırlar. Bunlar Allah’a ve âhiret gününe inanırlar, iyiliği emrederler, kötülükten menederler ve hayırda yarışır. İşte bunlar

⁸³⁷ Ebussuûd, a.e., C:I, s. 13.

⁸³⁸ Ebussuûd, a.g.e., C:I, s. 132.

iyi kimselerdendir. Ne hayır yaparlarsa bilsinler ki karşılıksız bırakılmayacaklardır. Allah kötülükten sakınanları bilir.”⁸³⁹

Müfessirimize göre لَيْسُوا سَوَاءً “Ehli Kitab’ın hepsi bir değildir” cümlesinde kastedilen kimseler Ehli Kitab’tan Müslüman olan Abdullah b. Selâm, Sa‘lebe b. Saîd, Üseyd b. Ubeyd ve benzerleridir.⁸⁴⁰ قِيلَ diyerek zikrettiği görüşe göre ise, bu kimseler Necrân⁸⁴¹ halkından kırk, Habeşlilerden otuz iki, Rumlardan üç kişiydiler. Hepsi Îsâ aleyhisselam’ın dini üzere yani Hıristiyan idiler. Hazreti Muhammed aleyhisselam’a iman ettiler.⁸⁴²

Şeyhülislâm, “geceleri ibadete durup Allah’ın âyetlerini okur, secdeye kapanırlar” âyetinin yatsı namazı ile de tefsir edildiğini nakleder. Ehl-i kitap yatsı namazı kılmakla mükellef olmadığı için bu tefsir, âyetin Ehl-i kitap’tan Müslüman olan kimseler hakkında indiğine delalet etmektedir. Ebussuûd Efendi bu âyetin yatsı namazıyla tefsir edildiğine delil olarak şu hadisi şerifi zikreder: Resulullah - sallallahu aleyhi ve sellem- bir defasında yatsı namazını gece vaktine erteledi. Sonra mescide çıktı. Baktı ki insanlar namazı bekliyorlar. Bunun üzerine onlara: “Biliniz ki, sizin dışınızdaki din mensuplarından hiç kimse Allah’ı bu vakitte zikretmezdi” dedikten sonra Âli İmrân sûresinin yukarıda geçen âyetlerini okudu.⁸⁴³

Müfessirimiz يُؤْمِنُونَ بِاللَّهِ وَالْيَوْمِ الْآخِرِ “Bunlar Allah’a ve âhiret gününe inanırlar” âyetinde Müslüman olan Ehl-i Kitab’ın iman etmeyen Yahudilerden başka bir hususta daha farklı olduğunu ifade eder ve onların İslam’ın beyan ettiği şekilde Allah’a ve âhirete inandıklarını belirtir. Âyette geçen bu cümlenin mutlak zikredilmesi yani “Kur’an-ı Kerim’in beyan ettiği şekilde Allah’a ve âhiret gününe inanırlar” denmemesi buna ihtiyaç duyulmadığını ve Yahudilerin Allah’a ve âhirete olan inançlarının iman noktasında önem arzemediğini belirtmek içindir. Çünkü

⁸³⁹ Âli İmrân 3/113-115.

⁸⁴⁰ Ebussuûd, **a.g.e.**, C:I, s. 401-402. Taberî bunu İbn Abbas’tan rivâyet etmiştir. Karş. et-Taberî, **Tefsîr**, C: V, s. 691.

⁸⁴¹ Günümüzde Suudi Arabistan’ın güneybatısında tarihi bir şehirdir. Mustafa L. Bilge, **DİA**, “Necran”, İstanbul, 2006, C: XXXII, s. 507.

⁸⁴² Ebussuûd, **a.g.e.**, C:I, s. 402. Begavî bunu Atâ’dan (v. 114/732) rivâyet etmiştir. el-Begavî, **Me‘âlimü’t-Tenzîl**, C: II, s. 155.

⁸⁴³ Ebussuûd, **a.g.e.**, C:I, s. 402. Karş. Ebû Ya‘lâ, Ahmed b. Ali el-Mevsilî (v. 307/919), **el-Müsned**, nşr. Hüseyin Selîm Esed, 16 c., Dimaşk-Beyrut, Dârü’l-me’mûn li’t-türâs, 1404-1410/1984-1990, “Müsnedü Abdillâh b. Mes‘ûd”, 340, C: IX, s. 206-207.

onlar, Üzeyr (as)’a Allah’ın oğlu demekte, bazı peygamberleri ve ilâhi kitapları inkâr etmekte ve âhîret gününü Kur’an’ın tavsifinden ayrı olarak nitelemektedirler.⁸⁴⁴

4.4. MÜNAFIKLARLA İLGİLİ ÂYETLERDE GÖRÜLEN MÜŞKİLLER

4.4.1. Münafıkların Nifak Hâlindeyken İnkârlarını İzhar Etmeleri

Münafık, kalbiyle inanmadığı halde diliyle inanmış izlenimi veren kimsedir. Bu kimse kalbinde olan inkârı müminlere izhar etmez. Aşağıda gelecek olan âyetin zâhirinden ise münafıkların içlerindeki inkârı müminlere izhar ettiği anlaşılmaktadır. Birçok müfessir gibi Ebussuûd Efendi de bu âyeti Kur’ân’daki müşkil âyetlerden saymış ve bunu çözümlenmiştir. Konuyla ilgili âyet şöyledir:

وَإِذَا قِيلَ لَهُمُ آمِنُوا كَمَا آمَنَ النَّاسُ قَالُوا أَنُؤْمِنُ كَمَا آمَنَ السُّفَهَاءُ أَلَا إِنَّهُمْ هُمُ السُّفَهَاءُ وَلَكِنْ لَا يَعْلَمُونَ

Onlara “Diğer insanlar gibi siz de iman edin” denildiğinde, “Akılsızların inandıkları gibi biz de inanalım mı?” derler. Biline ki, asıl akılsızlar onlardır, fakat bilmezler.⁸⁴⁵

Müfessirimize göre münafıklar, “Akılsızların inandıkları gibi biz de inanalım mı?” sözünü hangi sebeple söylemiş olurlarsa olsunlar, âyetin gerektirdiği mâna münafıkların bu sözü, kendilerine nasihat eden müminlerin huzurunda söylemeleridir. Hâlbuki bu söz, müminleri akılsızlıkla suçlama ve onların imanlarına dil uzatma mânası içerdiğinden münafıkların inkârlarını müminlere izhar etmiş olmalarını gerektirir. Oysa konunun öncesi ve sonrasına (siyak-sibak) bakıldığında, münafıkların müminlere karşı böyle bir tutum sergilemeleri olanaksız görünmektedir.⁸⁴⁶ Dolayısıyla Şeyhülislâm’a göre, münafıkların inkârlarını gizlemeleri ile müminlere izhar etmeleri zâhirde birbiriyle çelişki gibi görülmektedir.

Müellifimiz bu işkâlin çözümünde iki cevap vermiştir. Bunlardan ilki, diğer müfessirlerden naklettiği cevaptır ki bunu eleştirir. İkincisi ise doğru kabul ettiği cevaptır. Şimdi bunları inceleyelim:

⁸⁴⁴ Ebussuûd, a.g.e., C:I, s. 403.

⁸⁴⁵ Bakara 2/ 13.

⁸⁴⁶ Ebussuûd, a.g.e., C: I, s. 54.

1. Ebussuûd Efendi, bu müşkili çözmek için müfessirlerin şöyle dediğini nakletmiştir: “Bu âyetin öncesi ve sonrası münafıklardan bahsettiği için «Akılsızların inandıkları gibi mi inanalım?» sözünü münafıklar, müminlerin yüzlerine karşı değil kendi aralarında söylemişlerdir. Nitekim İmam Vâhidî (v. 468/1076), münafıkların bu sözü, müminlerin yanında değil kendi aralarında söylediğini, Cenab-ı Hakk’ın bunu Peygamberine ve müminlere haber verdiğini söylemiştir.⁸⁴⁷ Müfessirimiz bu görüşe itiraz ederek der ki: “*Malumdur ki, karşılıklı konuşan iki taraftan birinin ayrı yerde söylediği bir sözü, karşılıklı konuşmada söylenmiş gibi aktarmak insanların konuşma üslûbunda dahi bilindik değilken, i‘câz⁸⁴⁸ mertebesinde olan Kur’an-ı Kerim’de böyle bir söz nasıl düşünülebilir.*”⁸⁴⁹

2. Müfessirimize göre doğru görüş şudur: Münafıklar bu sözü, her ne kadar müminlerin huzurunda söylemişlerse bile, bu durum münafıkların kalplerindeki inkârlarını müminlere açığa vurmuş olmalarını gerektirmez. Zira müminlerin yanında onların böyle konuşmaları bir inkâr biçimi ve ustaca yapılan bir nifak çeşididir. Ebussuûd Efendi’ye göre onların bu sözü Peygamberimize söyledikleri şu sözlerine benzemektedir:

وَأَسْمَعُ غَيْرَ مُسْمِعٍ

“... Dinle, dinlemez olası! ...”⁸⁵⁰

Münafıkların bu sözünün, şer ve hayır mânasına ihtimali vardır. Şerre ihtimali olursa mâna şudur: «Dinle razı olacağın ve seveceğin bir söz dinlemez olası!» Hayıra ihtimali olursa mâna şudur: «Dinle hoşlanmayacağın söz dinlemez olarak!» Münafıklar, Resulullah -sallallahu aleyhi ve sellem- ile alay etmek için bu sözle ona sesleniyorlardı. Görünüşte hayır kastetmiş gibi yapıyorlar ama içlerinde şer manayı gizliyor ve buna inanıyorlardı. Bundan dolayı onların bu söz ile Resulullah’a hitap etmeleri yasaklanmıştı.

Ayrıca onların söylediği «Akılsızların inandıkları gibi mi inanalım?» sözü de, «Dinle, dinlemez olası!» gibi iki mânaya ihtimallidir. Şerre ihtimali olursa mâna geride geçtiği gibi şöyledir: «İman eden akılsızların inandığı gibi biz de mi

⁸⁴⁷ Ebussuûd, **a.g.e.**, C: I, s. 54. Karş. Vâhidî, Ebü’l-Hasen Alî b. Ahmed (v. 468/1076), **el-Vecîz fi tefsiri’l-kitâbi’l-‘azîz**, nşr. Safvân Adnân Dâvûdî, 2 c., Dımaşk, Dâru’l-Kalem, 1415/ 1995, C: I, s. 93.

⁸⁴⁸ İ‘câz: Benzerinin getirilmesinden âciz bırakmak.

⁸⁴⁹ Ebussuûd, **a.g.e.**, C: I, s. 54.

⁸⁵⁰ Nisâ 4/46.

inanalım?)» Hayıra ihtimali olursa münafıklar, müminler gibi iman ettiklerini iddia etmiş ve nifaklarını inkâr etmiş olurlar. Buna göre anlam şudur: «İmanlarına itibar edilmeyen akılsızların iman ettiği gibi mi iman edelim? Biz onlar gibi iman edermiyiz ki onlar gibi iman etmemizi emrediyorsunuz?» Münafıklar, nasihat eden müminleri alaya alarak bu sözlerle onlara hitap etmişlerdir. Hayır mânasını kastediyor gibi görünerek müminler hakkında gerçekte şer anlamı kastetmişlerdir.”⁸⁵¹ Âlûsî burada der ki: “Şeriat zâhire bakar. Münafıklar, hayır anlamını kastetmiş göründükleri için müminler onlara karşı susmuş, cevap vermemiştir.”⁸⁵² Allah Teâlâ ise, şu âyette onların iddialarını en vurgulu bir şekilde reddetmiş ve cehaletlerini en açık bir şekilde ifşa etmiştir:

... أَلَا إِنَّهُمْ هُمُ السُّفَهَاءُ وَلَكِنْ لَا يَعْلَمُونَ

“... Biline ki, asıl akılsızlar onlardır, fakat bilmezler.”⁸⁵³

Ebussuûd Efendi, burada anlatılanlardan şu âyetin mânasının da anlaşılması olduğunu söyler:

وَإِذَا قِيلَ لَهُمْ لَا تُفْسِدُوا فِي الْأَرْضِ قَالُوا إِنَّمَا نَحْنُ مُصْلِحُونَ

Onlara, “Yeryüzünde düzeni bozmayın” denildiğinde, “Hayır, biz yalnızca ıslah edicileriz!” derler.⁸⁵⁴

Müfessirlerin çoğunluğuna göre münafıklar “Hayır, biz yalnızca ıslah edicileriz!” sözünü hayır mânası kastederek söylemişlerdir. Oysa münafıkların bu anlamı kastetmeleri münafıklık hallerine aykırıdır. Çünkü fesat çıkarmamaları için kendilerine nasihat eden müminlere cevap verirken çıkardıkları ifsadin ıslah olduğunu iddia etmeleri, düşmanlıklarını ve nifaklarını izhar etmek demektir. Oysa onlar ancak dine zarar vermek ve müminlere hainlik yapmak için müminlerle birlikte yaşamaktadırlar.”⁸⁵⁵

Müfessirimize göre münafıkların bu sözlerindeki işkâli çözümlenmenin yolu كَمَا تَأْمُرُكُمْ (Akılsızların inandıkları gibi mi inanalım?) sözündeki işkâlin çözümüyle aynıdır. Zira onların “Hayır, biz yalnızca ıslah edicileriz!” sözünün yalana ihtimal olduğu gibi, fesatlarını inkâr etmeye de ihtimali vardır. İkinci ihtimale göre âyet şu

⁸⁵¹ Ebussuûd, a.g.e., C: I, s. 54.

⁸⁵² el-Âlûsî, Rûhu'l-me'ânî, C: I, cüz 1, s. 155.

⁸⁵³ Bakara 2/ 13.

⁸⁵⁴ Bakara 2/ 11.

⁸⁵⁵ Ebussuûd, a.g.e., C: I, s. 54-55.

mânaya gelir: «Hayır, biz yalnızca ıslah edicileriz! Sizin bizden engellemeye çalıştığınız ifsat hâli asla bizden sudur etmez!» Münafıklar, bu sözü müminlerle alay etmek için söylemişlerdir. Hayır anlamını kastetmiş görünerek gerçekte yalan söylemeyi irade etmişlerdir. Bundan dolayı müminler onlara karşı susmuş, cevap vermemiştir. Onların kalplerinden geçeni en iyi bilen Allah Teâlâ, bu ikiyüzlü sözlerini reddederek onlara şöyle cevap vermiştir:

أَلَا إِنَّهُمْ هُمُ الْمُفْسِدُونَ ...

“Biline ki, gerçekten bozanlar onların ta kendileridir ..”⁸⁵⁶

4.4.2. Münafıkların Allah Yolunda İsteyerek Vermeleri

Ebussuûd Efendi, münafıkların gönüllü de verseler gönülsüz de verseler Allah yolunda harcamalarının kabul edilmeyeceğini bildiren şu âyetlerde işkâl bulunduğuna temas eder:

قُلْ أَنْفَقُوا طَوْعًا أَوْ كَرْهًا لَنْ يُتَقَبَلَ مِنْكُمْ إِنَّكُمْ كُنْتُمْ قَوْمًا فَاسِقِينَ * وَمَا مَنَعَهُمْ أَنْ تُقْبَلَ مِنْهُمْ نَفَقَاتُهُمْ إِلَّا أَنَّهُمْ كَفَرُوا بِاللَّهِ وَرَسُولِهِ وَلَا يَأْتُونَ الصَّلَاةَ إِلَّا وَهُمْ كُسَالَى وَلَا يُنْفِقُونَ إِلَّا وَهُمْ كَارِهُونَ

De ki: “İster gönüllü harcayın ister gönülsüz, sizden asla kabul edilmeyecek! Zira siz günaha gömülmüş kimseler oldunuz.” Yaptıkları harcamaların kabul edilmesine engel olan esas sebep de şudur: Onlar Allah’ı ve Peygamber’ini tanımadılar; namaza da ancak üşene üşene gelirler ve harcamalarını ancak gönülsüz olarak yaparlar.⁸⁵⁷

Müfessirimiz işkâl sebebini şöyle açıklar: أَنْفَقُوا طَوْعًا أَوْ كَرْهًا (İster gönüllü harcayın ister gönülsüz) âyetiyle وَهُمْ كَارِهُونَ (harcamalarını gönülsüz olarak yaparlar) âyeti arasında ilk bakışta çelişki olduğu sanılmaktadır. Zira âyette geçen gönülsüzlük (كَرَاهِيَّةً) ifadesi, gönüllülüğün (طَوَاعِيَّةً) zıddıdır. Allah Teâlâ, ilk âyetteki طَوْعًا sözüyle münafıklar hakkında gönüllülüğü zikretti. Sonraki âyette ise onlardan gönüllülüğü nefyedip, Allah yolunda onları gönülsüz harcama yapmakla vasıfladı. Nitekim Ebussuûd’dan yaklaşık beş asır önce yaşamış olan Zemahşerî’de bu soruyu sormuş ve müfessirimizin zikrettiği cevabı vermiştir.⁸⁵⁸ Şeyhülislâm bu işkâli iki şekilde çözümler:

⁸⁵⁶ Bakara 2/ 12. Ebussuûd, a.g.e., C: I, s. 55.

⁸⁵⁷ Tevbe 9/53-54.

⁸⁵⁸ ez-Zemahşerî, a.g.e., C: II, s. 271.

1. çözüm: Münafıkların mallarını gönüllü olarak Cenâb-ı Hakk'ın yolunda infak etmelerinden maksat, Allah Resûl'ü tarafından bir zorlama olmadan vermeleri demektir. Yoksa istekli ve hevesli olarak mallarını vermeleri kastedilmemiştir.⁸⁵⁹ Tîbî der ki: “Sanki onlara şöyle denilmiş oldu: İster Resulullah tarafından zorlanmış olarak infak edin, ister zorlanmamış olarak infak edin, sizden asla kabul edilmeyecektir.”⁸⁶⁰

2. çözüm: طَوْعًا أَنْفِقُوا طَوْعًا أَوْ كَرْهًا âyetindeki طَوْعًا sözü varsayım (farazî) olarak zikredilmiştir.⁸⁶¹ Âlûsî der ki: “Bu söz günlük kullarımdaki şu cümleye benzer. Muhatabın iyilik yapan biri olmadığı halde halde sahasını geniş tutmak için ona: إِنَّ أَحْسَنَتْ أَوْ أَسَأَتْ لَا أُزَوِّكُ (İster iyilik yap ister kötülük, seni ziyaret etmeyeceğim) dersin.⁸⁶² Müellifin bu açıklamalarından âyetler arasında hakiki bir tenâkuz olmadığı anlaşılabilir oldu.

4.5. MÜMİNLERLE İLGİLİ ÂYETLERDE GÖRÜLEN MÜŞKİL

4.5.1. Bağışlama ve İntikam Vasfının Müminde Toplanması

Allah Teâlâ, âyet-i kerimelerde âhiret sevabının müminler ve Rab'lerine tevekkül edenler için hayırlı ve kalıcı olduğunu⁸⁶³ zikrettikten sonra bu müminlerin faziletlerini sıralamıştır.⁸⁶⁴ Müfessirimiz, müminlerin bu faziletlerinden bahseden şu iki âyet arasında işkâl bulunduğunu söyler:

... وَإِذَا مَا عَضِبُوا هُمْ يَغْفِرُونَ

“... Öfkelendiklerinde dahi bağışlarlar.”⁸⁶⁵ Bu âyet, öfkelenildiğinde bağışlayan müminleri övmektedir. Çünkü bu haslet, müminlerde aranan değerli vasıflardandır.⁸⁶⁶ Diğer âyet-i kerime ise şöyledir:

وَالَّذِينَ إِذَا أَصَابَهُمُ الْبَغْيُ هُمْ يَنْتَصِرُونَ

⁸⁵⁹ Ebussuûd, a.g.e., C: II, s. 417.

⁸⁶⁰ et-Tîbî, Hâşiye ‘ale'l-Keşşâf, C:VII, s. 272.

⁸⁶¹ Ebussuûd, a.g.e., C: II, s. 417.

⁸⁶² el-Âlûsî, Rûhu'l-me‘ânî, C: V, cüz 10, s. 117.

⁸⁶³ Şûrâ 42/36.

⁸⁶⁴ Bu âyetler için bkz. Şûrâ 42/37-43.

⁸⁶⁵ Şûrâ 42/37.

⁸⁶⁶ Ebussuûd, a.g.e., C:V, s. 531.

“Onlara haksız bir saldırı yapıldığında elbirliğiyle kendilerini savunurlar.”⁸⁶⁷

Bu âyet ise, kendilerine haksız saldırıda bulunulduğunda meşru ölçüler dâhilinde yardımlaşarak intikam alan müminleri övmektedir. Çünkü onlar, zelil olarak yaşamayı çirkin görürler. Âyet-i kerime, bu haslete sahip olan müminleri şecaatle vasıflamaktadır.⁸⁶⁸

Ebussuûd Efendi, haksız saldırıya uğrayan müminlerin, adaletli olarak intikam almasının, kötülük yapanları bağışlamasına aykırı olmadığını ifade etmiştir. Zira bu iki hasletin her biri yerinde olduğu zaman methedilmiş, biri diğerinin yerinde olduğu zaman zemmedilmiştir. Çünkü hatasını itiraf edene yumuşaklık göstermek ve iyi kimselerin kusurlarını affetmek övülen bir davranıştır. Fakat zalimlere müsamahalı davranmak ve kötü kimselerin yanlışlarına göz yummak ise zemmedilen bir davranıştır. Zira zalime böyle davranmak onu azgınlığa teşvik etmek sayılır. Nitekim şairin şu beyti bu mânadadır:

إِذَا أَنْتَ أَكْرَمْتَ الْكَرِيمَ مَلَكْتَهُ * وَإِنْ أَنْتَ أَكْرَمَ اللَّئِيمَ تَمَرَدَا
وَوَضَعُ النَّدَى فِي مَوْضِعِ السَّيْفِ بِالْعُلَى * مُضِرٌّ كَوَضَعُ السَّيْفِ فِي مَوْضِعِ النَّدَى

İyiye ikram ettiğinde gönlünü fethedersin

Kötüye ikram edersen başına bela edersin

Kılıç gereken yerde ikram etmek yıkar devleti

İkram edilecek yerde kılıcın zarar verdiği gibi⁸⁶⁹

4.6. KULLARIN ÂHİRETTEKİ DURUMLARIYLA İLGİLİ ÂYETLERDE GÖRÜLEN MÜŞKİLLER

4.6.1. Kıyâmet Günü Kulların Sorguya Çekilip Çekilmemeleri

Müellife göre, bazı âyetlerde bütün ümmetlerin suale tabi tutulacakları bildirilmiş, bazı âyetlerde ise kullara günahlarından soru sorulmayacağı haber verilmiştir. Mahşerde sorgu-sualin olacağını ifade eden âyetlerden biri şöyledir:

فَلَنَسْأَلَنَّ الَّذِينَ أُرْسِلَ إِلَيْهِمْ وَلَنَسْأَلَنَّ الْمُرْسَلِينَ

⁸⁶⁷ Şûrâ 42/39.

⁸⁶⁸ Ebussuûd, a.e., C:V, s. 531.

⁸⁶⁹ Ebussuûd, a.e., C:V, s. 531-532. İki beyit Mütenebbî'ye aittir. Bkz. Ebü't-Tayyib Ahmed b. el-Hüseyn el-Mütenebbî (v. 354/965), *Dîvânü Ebi't-Tayyib el-Mütenebbî*, nşr. Abdülvehhâb Azzâm, Kâhire, 1363/1944, s. 361.

“Elbette kendilerine peygamber gönderilen kimseleri de, gönderilen peygamberleri de mutlaka sorgulayacağız.”⁸⁷⁰ Müfessirimize göre, kendilerine peygamber gönderilenlere: Peygamberlere nasıl karşılık verdiniz? Onların peygamberliğini ve davetini kabul ettiniz mi? diye sorulacaktır. Peygamberlere de: Size nasıl cevap verildi? diye sorulacaktır. Her iki tarafa sorulan soru kâfirleri azarlamak maksadıyladır.

Yukarıda geçen bu âyetle ilk bakışta çelişkili gibi görünen şu âyetlerde ise mücrimlerin günahlarından sorguya çekilmeyeceği haber verilmektedir:

... وَلَا يُسْئَلُ عَنْ ذُنُوبِهِمُ الْمُجْرِمُونَ

“... Ama suçluluğu kesinleşmiş olanlara artık günahları sorulmaz!”⁸⁷¹

فَيَوْمَئِذٍ لَا يُسْئَلُ عَنْ ذَنْبِهِ إِنْسٌ وَلَا جَانٌّ

“İşte o gün insana da cine de günahı hakkında soru sorulmaz (çünkü her şey apaçık ortadadır).”⁸⁷² Ebussuûd Efendi, bu âyetler arasındaki işkâli iki şekilde çözümler:

1.Çözüm: Âhiretteki sual iki kısımdır. İlk geçen âyette Allah Teâlâ azarlamak için sual sorar. Sonraki âyetlerde ise, işin aslını öğrenmek için sual sorulmayacağı ifade edilmektedir. Çünkü onlar simalarından tanınacağı için sorguya gerek kalmayacaktır. Bu ise kabirlerinden kalktıkları ve mertebelerine göre bölük bölük mahşer yerine sevkedildikleri sırada gerçekleşecektir.

2.Çözüm: Mahşerde birbirinden farklı duraklar vardır. İnceden inceye hesapların görüldüğü yerde sorguya çekileceklerdir. Azap edilecekleri yerde ise sorgu-suale çekilmeyeceklerdir.⁸⁷³

4.6.2. Mümin ve Kâfir Herkesin Cehenneme Uğraması

Ebussuûd Efendi'nin incelediği müşkil âyetlerden birisi de şudur:

وَإِنْ مِنْكُمْ إِلَّا وَارِدُهَا كَانَ عَلَى رَبِّكَ حَتْمًا مَقْضِيًّا

⁸⁷⁰ A'râf 7/6.

⁸⁷¹ Kasas 28/78.

⁸⁷² Rahmân 55/39.

⁸⁷³ Ebussuûd, a.g.e., C: II, s. 234-235; C: V, s. 665.

“İçinizden, oraya varmayacak hiçbir kimse yoktur. Bu, Rabb’inin kesinleşmiş bir hükmüdür.”⁸⁷⁴ Ona göre bu âyet, bütün insanların cehenneme uğrayacağını ifade etmektedir. Hâlbuki şu âyette, müminlerin cehennem azabından uzaklaştırılacağı haber verilmektedir:

إِنَّ الَّذِينَ سَبَقَتْ لَهُمْ مِنَّا الْحُسْنَىٰ أُولَٰئِكَ عَنْهَا مُبْعَدُونَ

“Daha önce Biz’den en güzel sonucun vaadini almış olanlara gelince, işte onlar cehennemden uzak tutulurlar.”⁸⁷⁵

Şeyhülislâm zâhirde birbirine muhalif gibi görünen bu iki âyet arasındaki işkâli üç şekilde çözümler:

1. Çözüm: Ona göre bu âyetteki **وَرُودٌ** kelimesi, “cehenneme varmak ve önünde bulunmak” anlamına gelir. Müminler ateşi sönmüş olduğu halde cehenneme uğrarlar. Nitekim Câbir (ra) şöyle rivâyet etmiştir: Bu âyet Peygamberimize sorulduğunda şöyle buyurdu: “Cennetlikler cennete girdiği zaman birbirlerine derler ki: Rabbimiz bize, cehenneme uğrayacağımızı vaatmemiş miydi? Bunun üzerine onlara şöyle denilir: Siz, cehenneme sönmüş iken uğradınız.”⁸⁷⁶

2. Çözüm: Bir görüşe göre, **وَرُودٌ** kelimesi, cehennem üzerinde uzatılmış olan köprüden geçmek anlamına gelir.

3. Çözüm: Diğer bir görüşe göre ise, mümin-kâfir herkes cehennemin etrafında diz çökmüş halde bekleyeceklerdir. Müminler bu hallerinden sonra kâfirlerden ayrıлып cennete girecekler; kâfirler ise diz çökmüş halde iken cehenneme atılacaktır.⁸⁷⁷

4.6.3. Kâfirlerin Cehennem Azabında Ebedî Kalıp Kalmaması

Ebussuûd Efendi, kâfirlerin cehennem azabında ebedî kalacaklarına delalet eden birçok kesin nasların olduğunu belirtmiştir.⁸⁷⁸ Bununla birlikte bazı âyetlerde tevkîl ve/veya istisna kelimelerinin geçtiğini belirten müfessirimiz bu ifadeleri ebedîlik anlamına uygun olarak açıklar. Âlûsî de, kâfirlerin cehennem azabında ebedî kalacakları hususunda Müslümanların icmaı olduğunu belirterek buna muhalif olan

⁸⁷⁴ Meryem 19/71.

⁸⁷⁵ Enbiyâ 21/101.

⁸⁷⁶ Ebussuûd, **a.g.e.**, C: III, s. 438.

⁸⁷⁷ Ebussuûd, **a.g.e.**, C: III, s. 438.

⁸⁷⁸ Ebussuûd, **a.g.e.**, C:III, s. 68-69. Bu naslardan bazıısı için bkz. Ebussuûd, **a.g.e.**, C: I, s. 610-611 (Nisâ 4/169); C: IV, s. 334 (Ahzâb 33/64-65); C: V, s. 780 (Cin 72/23).

görüŖe itibar edilmeyeceğini beyan etmiştir. Nitekim o, ebedîliği ifade eden kat'î nasların sayılamayacak kadar çok olup, muhalif görüşlerin buna muâriz olamayacağını zikretmiştir.⁸⁷⁹ Hafâcî de, ebedîliğe delalet eden kat'î naslar ile ebedîlik bulunmadığı izlenimi veren naslar arasında zıtlık olmadığını ifade etmiştir. Çünkü ihtimalli olan mana, kesin olan mânaya karşı koyamaz.⁸⁸⁰

Müfessirimizin, ebedîlik bulunmadığı izlenimi veren naslar konusunda ele aldığı âyetleri üç grupta inceleyebiliriz. Bu âyetlerin bazıları hem tevkît hem istisna ifade eder. Bazıları sadece istisna ifade eder. Bazıları ise sadece tevkît ifade eder. Ebussuûd Efendi bu âyetleri ebedîlik ifade eden âyetlere uygun şekilde açıklamıştır. Şimdi sırasıyla bu âyetleri müellifin nasıl açıkladığını görelim:

Tevkît ve İstisna İfade Eden Âyet-i kerîme:

فَأَمَّا الَّذِينَ شَقُّوا فِي النَّارِ لَهُمْ فِيهَا زَفِيرٌ وَشَهيقٌ * خَالِدِينَ فِيهَا مَا دَامَتِ السَّمَوَاتُ وَالْأَرْضُ إِلَّا مَا شَاءَ رَبُّكَ إِنَّ رَبَّكَ فَعَّالٌ لِّمَا يُرِيدُ

“Bedbaht olanlar ateştedirler, orada onlar her nefeste acıdan inleyip feryat ederler. Rabb'inin dilediğı hariç, onlar gökler ve yer durdukça o ateşte ebedî kalacaklardır. Rabb'in gerçekten istediğini yapar.”⁸⁸¹

Şeyhülislâma göre “gökler ve yer durdukça” (مَا دَامَتِ السَّمَوَاتُ وَالْأَرْضُ) sözü tevkît ifade edip bunun iki mânası vardır:

1. Mana: Bu söz, azabın kesintiye uğramayacağını, onların ebedî azapta kalacaklarını ifade eder.⁸⁸² Buna benzer ifadeleri Araplar günlük hayatlarında şu şekilde kullanırlar:

مَا دَامَ تِعَارُ: Tiâr⁸⁸³ dağı yerinde kaldığı sürece

مَا أَقَامَ نَبِيرٌ: Sebîr⁸⁸⁴ dağı ayakta durduğu müddetçe

مَا لَاحَ كَوْكَبٌ: Yıldız parıldadığı sürece

مَا اخْتَلَفَ اللَّيْلُ وَالنَّهَارُ: Gece ve gündüz birbirini takip ettiği müddetçe⁸⁸⁵

⁸⁷⁹ el-Âlûsî, **Rûhu'l-me'ânî**, C: VI, cüz 12, s. 146.

⁸⁸⁰ el-Hafâcî, **Hâşiye 'ale'l-Beyzâvî**, C: V, s. 140.

⁸⁸¹ Hûd 11/106-107.

⁸⁸² Ebussuûd, **a.g.e.**, C:III, s. 68.

⁸⁸³ Kays Aylân memleketindeki bir dağın ismidir. Yâkût el-Hamevî, Ebû Abdillâh Şihâbüddîn Yâkût b. Abdillâh (v. 626/1229), **Mu'cemü'l-büldân**, C: II, s. 33.

⁸⁸⁴ Mekke'de yer alan ve Hira dağının karşı hizasında bulunan bir dağın ismidir. Yâkût el-Hamevî, **Mu'cemü'l-büldân**, C: II, s. 233.

⁸⁸⁵ Ebussuûd, **a.g.e.**, C:III, s. 68.

Nitekim İbn Atiyye, Arapların âyette geçen sözü de kullandığına şöyle örnek verir: “Gökler ve yer durdukça bu işi yapmayacağım.”⁸⁸⁶

Ebussuûd Efendi’ye göre, Araplar bu sözle ebedîlik mânası kastettikleri gibi âyette de ebedîlik mânası kastedilmiştir. Yoksa âyette geçen söz, kâfirlerin cehennem azabında kalacakları süreyi belirlemek için gelmemiştir. Zira açık ve kesin naslar, kâfirlerin cehennem azabında sonsuz kalacağına ve dünyadaki gökler ve yerlerin bir gün son bulacağına delalet etmektedir.⁸⁸⁷

2. Mana: Müfessirimize göre kâfirlerin cehennem azabında kalmaları, “gökler ve yer durdukça” sözüne müteallik olursa, âyette geçen gökler ve yerden dünyanın değil âhiretin gökleri ve yeri kastedilir. Nitekim şu âyette âhiretin gökleri ve yerinden bahsedilmektedir:

يَوْمَ تُبَدَّلُ الْأَرْضُ غَيْرَ الْأَرْضِ وَالسَّمَوَاتُ ...

“Bir gün gelecek yer başka yere, gökler de başka göklere dönüştürülecek ...”⁸⁸⁸

Müfessirimize göre, âhiret halkı için daimî bir yer ve daimî bir göğün varlığını herkesin kesin olarak kabul etmesi, kâfirlerin cehennem azabında daimî kalmalarını âhiretteki gökler ve yerin daimî olduğuna bağlamak için yeterlidir. Artık âhiretteki gökler ve yerin hallerini ve keyfiyetlerini bilmeye ihtiyaç yoktur.⁸⁸⁹

Ebussuûd, “Rabb’inin dilediği hariç” (إِلَّا مَا شَاءَ رَبُّكَ) sözünün dört mânaya geldiğini zikretmiştir:

1. Mâna: Bu söz, ebedîlikten (خُلُودٌ) istisnadır. Şu âyetlerdeki istisna da buna benzer:

... لَا يَدُوقُونَ فِيهَا الْمَوْتَ إِلَّا الْمَوْتَةَ الْأُولَى ...
...“İlk ölümlerinden başka bir ölüm tatmayacaklar ...”⁸⁹⁰

... وَلَا تَنْكِحُوا مَا نَكَحَ آبَاؤُكُمْ مِنَ النِّسَاءِ إِلَّا مَا قَدْ سَلَفَ ...
...“Geçmişte olanlar bir yana, babalarınızın nikâhladığı kadınlarla evlenmeyin ...”⁸⁹¹

⁸⁸⁶ İbn Atiyye, *el-Muharrerü'l-vecîz*, C: III, s. 208.

⁸⁸⁷ Ebussuûd, *a.g.e.*, C:III, s. 68.

⁸⁸⁸ İbrâhîm 14/48.

⁸⁸⁹ Ebussuûd, *a.g.e.*, C:III, s. 68.

⁸⁹⁰ Duhân 44/56.

⁸⁹¹ Nisâ 4/22.

... لا يَدْخُلُونَ الْجَنَّةَ حَتَّى يَلِجَ الْجَمَلُ فِي سَمِّ الْخِيَاطِ ...”⁸⁹² kadar cennete giremeyeceklerdir! ...”

Yani bu üç âyette istisna edilen şeylerin (müstesna) meydana gelmesi imkânsız (muhal) olduğu gibi Cenâb-ı Hakk’ın kâfirler için azabın sona ereceğini dilemesi de imkânsızdır. Bu üç âyetteki müstesnanın imkânsız olduğu akılla bilinir. Cenâb-ı Hakk’ın kâfirler için azabın sona ereceğini dilemesinin imkânsız olduğu ise nakille bilinir. Buna göre âyet-i kerîme şu mânaya gelir: “Allah Teâlâ’nın cehennemde kalmamalarını dilemesi hariç kâfirler bütün zamanlarda cehennem ateşinde kalacaklardır. Cehennemin ebedîliğini gerektiren kesin nasların hükmüyle Cenâb-ı Hakk’ın bu dileği imkânsız olduğundan dolayı kâfirlerin cehennemde kalma müddetinin sona ermesi imkânsızdır.”⁸⁹³ Müfessirimiz, Cenâb-ı Hakk’ın “Rabb’inin dilediği hariç” (إِلَّا مَا شَاءَ رَبُّكَ) sözünden kâfirler için azabın sona ermesini dilememesinin vacip olduğu zannedilebileceğinden dolayı bu zannı defetmek için bu sözden sonra Cenâb-ı Hakk’ın şöyle buyurduğunu zikreder:

... إِنَّ رَبَّكَ فَعَّالٌ لِّمَا يُرِيدُ

“... Rabb’in gerçekten istediğini yapar.”⁸⁹⁴

Yani Allah Teâlâ, zıddının düşünülmesi mümkün olmayacak şekilde kâfirleri cehennemde ebedî bıraktığı vakitte, kendi iradesiyle bunu yapar ve kendi dileğine göre buna hükmeder. Kendine vacip olmasından dolayı değildir. O’nun dilemesi, hikmetine dayanmaktadır. Hikmeti ise, kulların yaptıkları fiillere karşılık vermesidir.⁸⁹⁵

2. Mâna: Müfessirimiz قِيلَ diyerek isim zikretmeden Zemahşerî’nin şu görüşünü nakleder: “Rabb’inin dilediği hariç” (إِلَّا مَا شَاءَ رَبُّكَ) sözü, ateş azabında ebedî kalmaktan istisnadır. Zira kâfirler ebedî olarak sadece ateş azabında kalmayacaklar. Bilakis dondurucu soğuk (zemherîr), başka azap türleri ve bütün bunlardan daha şiddetli olan bir azapla azaplandırılacaklardır. Bu azap ise, Allah Teâlâ’nın onlara gazap etmesi, onları zelil ve alçak etmesidir.”⁸⁹⁶

⁸⁹² A’râf 7/40.

⁸⁹³ Ebussuûd, a.g.e., C:III, s. 68-69.

⁸⁹⁴ Hûd 11/107.

⁸⁹⁵ Ebussuûd, a.g.e., C:III, s. 69.

⁸⁹⁶ Ebussuûd, a.g.e., C:III, s. 69. Karş. ez-Zemahşerî, el-Keşşâf, C: II, s. 414.

3. **Mâna:** Müfessirimiz istisna edatı olan **إِلَّا** kelimesinin **غَيْرُ** (başka) mânasıyla tefsir edildiğini nakleder. Bu mânanın, ikinci mânaya uygun olduğunu söyler.

4. **Mâna:** Bazılarına göre ise, (ما شاء رَبُّكَ) âyet-i celîlesindeki **مَا** ismi mevsulünden vasıf anlamı kastedildiği için bu kelime **مَنْ** ismi mevsulü mânasına gelir. Buna göre âyet-i kerîmenin mânası şöyledir: “Bedbaht kimseler, ebedî kalmak üzere cehennem ateşi içindedirler. Fakat Cenâb-ı Hakk’ın ebedî kalmalarını dilemediği âsi müminler bundan müstesnadır.”⁸⁹⁷

Müfessirimiz daha sonra, müminlerin cennette ebedî kalacağını anlatan şu âyeti tefsir eder:

وَأَمَّا الَّذِينَ سَعِدُوا فَفِي الْجَنَّةِ خَالِدِينَ فِيهَا مَا دَامَتِ السَّمَوَاتُ وَالْأَرْضُ إِلَّا مَا شَاءَ رَبُّكَ عَطَاءٌ غَيْرَ مَجْذُوزٍ

“Mutlu olanlara gelince onlar da cennettedirler. Rabb’inin dilediği hariç, gökler ve yer durdukça onlar da orada kesintisiz bir lütuf olarak ebedî kalacaklardır.”⁸⁹⁸ Müellif, burada geçen **وَالْأَرْضُ وَالسَّمَوَاتُ** âyetindeki tefsirin önceki âyetin tefsiriyle aynı olduğunu zikreder. Yani **وَالْأَرْضُ وَالسَّمَوَاتُ** sözü ile sonsuzluk (te’bîd) anlamı kastedildiğinden cennet ehlinin cennette ebedî kalacağı ifade edilmiş olur. Ebussuûd Efendi’ye göre bu âyetteki “Rabb’inin dilediği hariç” (إِلَّا مَا شَاءَ رَبُّكَ) sözünün iki mânaya ihtimali vardır:

1. **Mâna:** Bu söz, müminlerin cennette ebedî kalmamalarını imkânsız bir şeye bağlamak içindir.⁸⁹⁹ Yani müellife göre, Cenâb-ı Hakk’ın müminler için cennette ebedî kalmamalarını dilemesi imkânsızdır. Çünkü birçok kesin nasların hükmü, cennette ebedî kalmalarını gerektirmektedir.

2. **Mâna:** Allah Teâlâ bu sözüyle, müminler için hazırladığı ruhanî nimetleri kastetmiştir. Nitekim Resulullah aleyhisselam bu nimetleri, bir hadisi kudsîde şöyle haber vermiştir:

قَالَ اللَّهُ تَعَالَى: أَعَدَدْتُ لِعِبَادِي الصَّالِحِينَ مَا لَا عَيْنٌ رَأَتْ، وَلَا أُذُنٌ سَمِعَتْ وَلَا خَطَرَ عَلَى قَلْبِ بَشَرٍ

⁸⁹⁷ Ebussuûd, a.e., C:III, s. 69.

⁸⁹⁸ Hûd 11/108.

⁸⁹⁹ Ebussuûd, a.g.e., C:III, s. 69.

“Allah Teâlâ buyurdu ki: Ben sâlih kullarım için hiçbir gözün görmediği, hiçbir kulağın duymadığı, hiçbir insanın hatırına gelmeyen nimetler hazırladım.”⁹⁰⁰

4.6.4. Cehennem Ehlinin Kurtuluş Ümidi Olmamakla Beraber Ölümü İstemesi

Şeyhülislâm şu iki âyet-i kerimeyi de müşkil âyetler arasında incelemiştir:

إِنَّ الْمُجْرِمِينَ فِي عَذَابٍ خَالِدُونَ * لَا يُفْتَرُ عَنْهُمْ وَهُمْ فِيهِ مُبْلِسُونَ

“Günaha batıp kalmış olanlar kuşkusuz cehennem azabında devamlı kalacaklar, azapları hafifletilmeyecek ve (kurtuluştan) ümit kesip susacaklar!”⁹⁰¹

وَنَادُوا يَا مَالِكُ لِيَقْضِ عَلَيْنَا رَبُّكَ ...

“Ey Mâlik, Rabb’in bizim işimizi bitirsin! ...”⁹⁰²

Ona göre bu âyet-i kerimede kâfirler, azaptan kurtulmak için ölmeyi isterler. Bu âyet, kurtuluştan ümit kestiklerini ifade eden önceki âyete aykırı (münâfî) değildir. Çünkü onların ölmek için yaptıkları bu dua, azabın şiddetinden dolayı bir feryat ve ölüm temennisidir.⁹⁰³ Hafâcî’nin dediği gibi bu feryat, ümit kesmelerine aykırı değildir. Aynı şekilde ölümü temenni etmeleri de ümit kesmelerine aykırı değildir. Zira bazen imkânsız olan şeylere de temennide bulunulur.⁹⁰⁴ Nitekim kâfirlerin azaptan kurtulmak için bu âyette ölümü temenni etmesi böyledir.

4.6.5. Mümini Kasten Öldürenin Cehennemde Ebedi Kalıp Kalmaması

Ebussuûd Efendi, Ehl-i sünnet mezhebine göre günahkâr müminlerin ebedî cehennemde kalmayacağını⁹⁰⁵ ve bunu teyit eden birçok naslar bulunduğunu

⁹⁰⁰ Ebussuûd, a.e., C:III, s. 69. el-Buhârî, el-Câmi‘u’s-sahîh, “el-Tevhîd”, 35, “el-Tefsîr”, 32 Müslim, Sahîh-u Müslim, “el-Îmân”, 84.

⁹⁰¹ Zuhuf 43/74-75.

⁹⁰² Zuhuf 43/77.

⁹⁰³ Ebussuûd, a.g.e., C: V, s. 551.

⁹⁰⁴ el-Hafâcî, Hâşiye ‘ale’l-Beyzâvî, C: VII, s. 451.

⁹⁰⁵ Ebussuûd, a.g.e., C: I, s. 344.

belirtmiştir.⁹⁰⁶ Bununla birlikte şu âyetin zâhirinden mümini kasten öldüren bir kimsenin mümin de olsa cehennemde devamlı kalacağı anlaşılmaktadır:

وَمَنْ يَقْتُلْ مُؤْمِنًا مُتَعَمِّدًا فَجَزَاؤُهُ جَهَنَّمُ خَالِدًا فِيهَا وَغَضِبَ اللَّهُ عَلَيْهِ وَلَعْنَهُ وَأَعَدَّ لَهُ عَذَابًا عَظِيمًا

“Kim de bir mümini kasten öldürürse cezası, içinde devamlı kalmak üzere cehennemdir. Allah ona gazap etmiş, onu lânetlemiş ve onun için büyük bir azap hazırlamıştır.”⁹⁰⁷ Nitekim Hariciler ve Mu‘tezile bu âyetin zâhirine tutunarak mümini kasten öldürenin cehennem ateşinde ebedî kalacağını söylemişlerdir.⁹⁰⁸ Fakat Şeyhülislâm bu âyette onların tutunacak delilleri olmadığını söyleyerek âyeti üç şekilde açıklamış ve onlara cevap vermiştir:

1. Açıklama: “Mümini kasten öldürmenin cezasının ebedî cehennem olması” ifadesi, bu kötü fiilden şiddetle vazgeçirmek için zikredilmiştir. Nitekim bu mânada gelen birçok hadis-i şerif, bu âyet-i kerimeyi teyit etmektedir. Bu hadis-i şeriflerden bazısı şöyledir:

وَالَّذِي نَفْسِي بِيَدِهِ لَزَوَالِ الدُّنْيَا عِنْدَ اللَّهِ أَهْوَنُ مِنْ قَتْلِ مُؤْمِنٍ.

“Nefsim elinde olan Zât’a yemin ederim ki, dünyanın yıkılması Allah katında bir müminin öldürülmesinden daha değersizdir.”⁹⁰⁹

لَوْ أَنَّ رَجُلًا قَتَلَ بِالْمَشْرِقِ وَآخَرَ رَضِيَ بِالْمَغْرِبِ لِأَشْرِكٍ فِي دَمِهِ.

“Şayet doğuda bir adam öldürülse, batıdaki bir kimse buna rıza gösterse, o kimse öldürülenin kanına ortak edilir.”⁹¹⁰

مَنْ أَعَانَ عَلَى قَتْلِ مُؤْمِنٍ وَلَوْ بِشَطْرِ كَلِمَةٍ جَاءَ يَوْمَ الْقِيَامَةِ مَكْتُوبٌ بَيْنَ عَيْنَيْهِ آيسٌ مِنْ رَحْمَةِ اللَّهِ تَعَالَى.

“Yarım kelimeyle dahi olsa, bir müminin öldürülmesine yardım eden kimse, kıyâmet günü alında “Bu kişi, Allah’ın rahmetinden ümidini kesmiştir” yazısıyla gelecektir.”⁹¹¹ Müfessirimiz, Cenâb-ı Hakk’ın bu konudaki sertlik ve tehdit ifâdelerinin sünnetullahaya uymak amacıyla sahabe ve tabiinin sözlerinde de geçtiğini söyler. Mesela İbn Abbas (ra)’tan şöyle rivâyet edilir:

لَا تَوْبَةَ لِقَاتِلِ الْمُؤْمِنِ عَمَدًا

⁹⁰⁶ Ebussuûd, a.g.e., C: , s. 567.

⁹⁰⁷ Nisâ 4/93.

⁹⁰⁸ Ebussuûd, a.g.e., C: I, s. 567.

⁹⁰⁹ en-Nesâî, es-Sünenü’l-kübrâ, C: III, s. 416-17, “el-Muhârebe”, 1.

⁹¹⁰ ez-Zemahşerî, el-Keşşâf, C: I, s. 539.

⁹¹¹ İbn Mâce, “ed-Diyât”, 1.

“Mümini kasten öldürenin tövbesi yoktur.”⁹¹² Süfyân es-Sevrî’den de (v. 161/778) şöyle rivâyet edilir:

إِنَّ أَهْلَ الْعِلْمِ كَانُوا إِذَا سُئِلُوا قَالُوا لَا تَوْبَةَ لَهُ

“İlim ehline mümini kasten öldürenin durumu sorulduğunda, onun tövbesinin olmadığını söylerlerdi.”⁹¹³

2. Açıklama: Müfessirimize göre âyetteki “ebedî kalmak” (خُلِدَ) ifadesinden “daimî kalmak” değil, “uzun süre kalmak” anlamı kastedilmiştir. Çünkü âsi olan müminlerin azaplarının ebedî olmadığını açıkça beyan eden birçok nas bulunmaktadır. Yine Ebû Hureyre (ra)’ın (v. 58/678) merfu olarak rivâyet ettiği bir hadisi şerifte Peygamberimiz şöyle buyurmaktadır:

هُوَ جَزَاؤُهُ إِنْ جَازَاهُ

“Şayet Allah onu cezalandıracak olsaydı onun cezası cehennemde ebedî kalmak olurdu.”⁹¹⁴ Nitekim bu kimsenin günahının, tövbe etmekle bağışlandığı gibi, tövbe etmeden bağışlanacağı da İbn Abbas (ra)’dan rivâyet edilmiştir. Vâhidî’ye (v. 468/1076) göre bu konuda kural şudur: “Allah Teâlâ’nın vaadinden dönmesi caiz değildir. Fakat vaîdinden dönmesi (azap tehdidini uygulamaması) caizdir. Nitekim Resulullah (as)’ın sünneti de bu şekilde olmuştur. Enes b. Mâlik’in rivâyet ettiği bir hadisi şerifte Allah Resul’ü şöyle buyurur: Allah Teâlâ, her kime yaptığı amele karşılık sevap vaadettiyse onu mutlaka yerine getirir. Her kimi yaptığı amele karşılık azapla tehdit ettiyse, dilerse affeder; dilerse azap eder.”⁹¹⁵ Ebussuûd Efendi’ye göre gerçek şudur ki, bu âyette Vâhidî’nin zikrettiği kuralı uygulamak zorunlu değildir. Çünkü Cenâb-ı Hak bu âyette, “mümini öldürenin cezasının böyle” olduğunu haber verir. Yoksa “mümini öldüreni böyle cezalandıracağını” haber vermez. Nitekim şu âyet de bunun gibidir:

وَجَزَاؤُا سَيِّئَةٍ سَيِّئَةٌ مِثْلُهَا...

⁹¹² İbn Ebî Şeybe, Ebû Bekr Abdullah b. Muhammed (v. 235/849), **el-Musannef**, thk. Muhammed Avvâme, Beyrut, Dâru Kurtuba, 1427/2006, “ed-Diyât”, 153.

⁹¹³ Ebussuûd, **a.g.e.**, C: I, s. 567;

⁹¹⁴ Ebussuûd, **a.g.e.**, C: I, s. 567.

⁹¹⁵ Ebussuûd, **a.e.**, C: I, s. 567-568. Vâhidî, , **el-Vasît fi tefsîri’l-Kur’âni’l-mecîd**, thk. Âdil Ahmed Abdülmevcûd v.dğr., 3 c., Beyrut, Dâru’l-kütübi’l-‘ilmiyye, 1415/1994, C: II, s. 100. Karş. Ebû Ya’lâ, **el-Müsned**, “Sabit el-Bünânî ‘an Enes”, 561, C: VI, s. 66.

“Bir kötülüğün karşılığı ona denk bir cezadır⁹¹⁶ ...”⁹¹⁷ Şayet Allah Teâlâ bu âyet ile her kötülüğü misliyle cezalandıracağını haber vermiş olsaydı o takdirde bu âyet, O’nun şu sözüne muâriz olurdu:

... وَيَعْفُوا عَنْ كَثِيرٍ

“... Kaldı ki Allah birçoğunu da bağışlar.”⁹¹⁸

3. Açıklama: Bu âyet, mümini öldürmeyi helal sayanlar hakkındadır. İkrime ve bir kısım müfessir bu görüştedir. Görüşlerine delil olarak da bu âyetin kinâne oğullarından Mikyas b. Dabâbe ismindeki mürted hakkında indiğini zikretmişlerdir. Zira âyet-i kerimelerde, umumî olan lafza itibar edilir, hususî olan sebebe itibar edilmez.⁹¹⁹ Yani onlara göre âyet hususî bir sebep üzere indiyse de, mümini öldürmeyi helal sayan herkesi kapsamaktadır. Böyle kimselerin kâfir olduğu ve kâfirlerin de cehennemde ebedî kalacağı konusunda işkâl yoktur.

4.6.6. Bir Kimsenin Başkasının Günahını Yüklenip Yüklenemeyeceği

Allah Teâlâ, hiç kimsenin başkasının günahını yüklenemeyeceğini İsrâ suresinin âyetinde şöyle haber vermektedir:

... وَلَا تَزِرُ وَازِرَةٌ وِزْرَ أُخْرَى ...

“... Hiç kimse başkasının günah yükünü üstüne almaz ...”⁹²⁰ Ebussuûd Efendi’ye göre bu tür âyetler şu mânadadır: “Hiç kimse başkasının günahını yüklenip, başkası da günahının yükünden (azabından) kurtaramaz. Aksi takdirde amelin amel eden kişi için gerekliliği ihlal olmuş olur. Bilakis herkes ancak kendi günahını yüklenir.

Şeyhülislâm, İsrâ sûresindeki âyetle birbirine zıt gibi görünen aşağıdaki âyetleri ve bir de hadisi şerifi incelemiş; bunlar arasındaki manayı uzlaştırmak suretiyle işkâli çözümlenmiştir:

1. Âyet-i kerime:

⁹¹⁶ “Cezadır” diye çevirdiğimiz kelime, mealin orijinalinde “davranıştır” şeklindedir.

⁹¹⁷ Şûrâ 42/40.

⁹¹⁸ Şûrâ 42/30. Ebussuûd, a.g.e., C: I, s. 568.

⁹¹⁹ Ebussuûd, a.g.e., C: I, s. 567.

⁹²⁰ İsrâ 17/15. Bu mânadaki diğer âyetler için bkz. En‘âm 6/164; Fâtır 35/18; Zümer 39/7; Necm 53/38; Fecr 89/25-26.

مَنْ يَشْفَعُ شَفَاعَةً حَسَنَةً يَكُنْ لَهُ نَصِيبٌ مِنْهَا وَمَنْ يَشْفَعُ شَفَاعَةً سَيِّئَةً يَكُنْ لَهُ كِفْلٌ مِنْهَا ...

“Kim güzel bir şefaatte bulunursa ondan kendisi için bir nasip olur; kim de kötü bir işe aracılık ederse onun da buna denk bir payı olur ...”⁹²¹

Ebussuûd’a göre, bu âyette zikredilen iyi veya kötü bir işe aracılık etmek, bir kimsenin başkasının yaptığı iyilikten fayda göreceğine, başkasının yaptığı kötülükten zarar göreceğine delalet etmektedir. Oysa İsrâ sûresi ve benzeri âyetlerde hiçbir kimsenin başkasının günahını yüklenmeyeceği bildirilmiştir. Ona göre buradaki “iyi bir işe aracılık edip bundan fayda gören” aslında “kendisinin yaptığı iyilikten fayda görmüş” olur. Ya da “kötü bir işe aracılık edip bundan zarar gören” aslında “kendisinin yaptığı kötülükten zarar görmüş” olur. Zira kişinin yaptığı iyilik ve kötülüğün karşılığı kendisinden ayrılmaz. Aracılık yapılan kişiye ulaşan ancak aracılığın faydası ya da zararındır. Yoksa iyiliğin karşılığı olan sevap veya kötülüğün karşılığı olan günah aracılık yapılan kişiye ulaşmaz.⁹²²

2. Âyet-i kerime:

لِيَحْمِلُوا أَوْزَارَهُمْ كَامِلَةً يَوْمَ الْقِيَامَةِ وَمِنْ أَوْزَارِ الَّذِينَ يُضِلُّونَهُمْ بِغَيْرِ عِلْمٍ ...

“Sonuç olarak, kıyamet gününde kendi günahlarını eksiksiz yüklendikleri gibi bilgisizce saptırdıkları kimselerin günahlarından da yüklenmiş oldular ...”⁹²³ Müfessirimize göre, burada ifade edilen “başkasından yüklenmiş oldukları günahlar” ancak “saptırmalarının (إِضْلَالًا) cezasıdır.” Yoksa onlar, dalalet düşenlerin yani sapanların saptmalarının (ضَلَالًا) cezasını yüklenmeyeceklerdir. Bunun cezası, ancak dalalet düşenler üzerinedir.⁹²⁴

3. Âyet-i kerime:

وَلِيَحْمِلَنَّ أَثْقَالَهُمْ وَأَثْقَالًا مَعَ أَثْقَالِهِمْ ...

“Onlar mutlaka kendi günah yükleriyle birlikte başka yükler de yüklenecekler ...”⁹²⁵

Aynı şekilde bu âyet-i kerime, dalalet düşürenlerin kendi günahlarından başka günahlar yükleneceklerine delalet etmektedir. Müellife göre bunun anlamı şudur: “Kendi dalalet günahlarıyla beraber dalalet düşürme günahlarını da

⁹²¹ Nisâ 4/85.

⁹²² Ebussuûd, a.g.e., C: III, s. 316.

⁹²³ Nahl 16/25.

⁹²⁴ Ebussuûd, a.g.e., C: III, s. 316.

⁹²⁵ Ankebût 29/ 13.

yükleneceklerdir.” Dolayısıyla sapıtma ve saptırma onların kendi günahlarıdır. Öyleyse bu âyette başkalarının günahlarını yüklenme yoktur.⁹²⁶

Hadis-i şerif:

مَنْ سَنَّ سُنَّةً سَيِّئَةً فَعَلَيْهِ وِزْرُهَا وَوِزْرُ مَنْ عَمِلَ بِهَا إِلَى يَوْمِ الْقِيَامَةِ

“Her kim kötü bir çığır açarsa hem açtığı çığırın günahı ve hem de kıyâmet gününe kadar o yolda yürüyenlerin günahı onun üzerindedir.”⁹²⁷

Ebussuûd’a göre bu hadis-i şerif, İsrâ suresi ve benzeri âyetlerle ihtilaf etmez. Zira açtığı kötü çığırda kendisini takip edenlerden yüklendiği günah, saptırmasının günahıdır. Bu ise, başkasına değil kendisine ait olan günahıdır.⁹²⁸

4.6.7. Şefaât Meselesi

Mutezilenin şefaât ile ilgili âyetleri yanlış yorumlamaları ve günümüzde bazı ilahiyatçıların da şefaati inkâr etmelerinden dolayı Ebussuûd Efendi’nin açıklamaları ışığında bu konuya kısaca yer vermeyi uygun gördük. Müfessirimiz, Mutezile’nin şu âyete tutunarak, büyük günah işleyenler müminler için âhirette şefaatin olmayacağını iddia etmiştir:

وَأَتَّقُوا يَوْمًا لَا تَجْزِي نَفْسٌ عَنْ نَفْسٍ شَيْئًا وَلَا يُقْبَلُ مِنْهَا شَفَاعَةٌ وَلَا يُؤْخَذُ مِنْهَا عَدْلٌ وَلَا هُمْ يُنصَرُونَ

“Öyle bir günden korkun ki, o gün kimse başkası için bir şey ödeyemez; hiç kimseden şefaât kabul olunmaz, hiçbir kimsenin yerine başkası kabul edilmez. Onlara asla yardım da yapılmaz.”⁹²⁹

Müellif Mutezile’nin bu iddiasını şöyle cevaplar: “Şefaât hakkında gelen birçok âyet-i kerimeler⁹³⁰ ve hadis-i şerifler⁹³¹, kıyâmet günü şefaati umumî olarak

⁹²⁶ Ebussuûd, **a.g.e.**, C: IV, s. 367.

⁹²⁷ **Sahîh-u Müslim**, “ez-Zekât”, 19.

⁹²⁸ Ebussuûd, **a.g.e.**, C: V, s. 650.

⁹²⁹ Bakara 2/ 48.

⁹³⁰ Bu âyet-i kerimelerden bazıları için bkz. Meryem 19/87; Sebe’ 34/23; Necm 53/26.

⁹³¹ Bu hadis-i şeriflerden bazıları şöyledir: شَفَاعَتِي لِأَهْلِ الْكِبَائِرِ مِنْ أُمَّتِي “Benim şefaati ümmetimden büyük günah işleyenler içindir.” (et-Tirmizî, **Sünen**, “Sıfatı’l-kıyâme”, 11).

أُرِيبْتُ مَا تَلَقَى أُمَّتِي مِنْ بَعْدِي وَسَفَكَ بَعْضُهُمْ دِمَاءَ بَعْضٍ وَكَانَ ذَلِكَ سَابِقًا مِنْ اللَّهِ كَمَا سَبَقَ فِي الْأَمَمِ قَبْلَهُمْ فَسَأَلْتُهُ أَنْ يُرِيلَنِي شَفَاعَةً فِيهِمْ يَوْمَ الْقِيَامَةِ فَفَعَلَ

“Benden sonra ümmetimin karşılaşacağı olaylar; birbirlerinin kanlarını dökecekleri bana gösterildi. Bunlar, önceki ümmetlerin başından da geçmişti. Bunun üzerine Rabb’imden kıyâmet günü onlar hakkında beni şefaati kılmasını istedim. O da kabul etti.” (Ahmed b. Hanbel, **el-Müsned**, 6/428). Konevî, büyük günah sahipleri hakkında şefaatin olacağını ifade eden hadis-i şeriflerin manen tevâtür derecesinde olduğunu zikreder. Konevî, **Hâşiye ‘ale’l-Beyzâvî**, C: II, s. 75.

nefyeden bu âyeti kâfirlere tahsîs etmektedir. Nitekim bu âyetteki hitabın kâfirlere yönelik olması ve peygamber olan atalarının kendilerine şefaathane edeceğine inanan Yahudilere cevap vermek için nâzil olması bu manayı teyit etmektedir.⁹³²

Ebussuûd Efendi, Necm suresindeki şu âyetin şefaatin varlığına delalet eden âyetlerle çelişmediğini ifade etmek üzere şu açıklamayı yapar:

وَأَنْ لَّيْسَ لِلْإِنْسَانِ إِلَّا مَا سَعَى

“İnsan ancak çabasının sonucunu elde eder.”⁹³³

Şeyhülislâm’a göre bu âyet, insanın sadece kendi amelinden faydalanacağını, başkasının amelinin ona fayda vermeyeceğini beyan etmektedir. Bununla birlikte kendisine ait olmayan birçok amelden insanın fayda göreceği anlaşılmaktadır. Mesela Peygamberlerin şefaati⁹³⁴, meleklerin istiğfari⁹³⁵, hayatta olanların ölmüş olanlara dua etmesi⁹³⁶ ve onların adına sadaka vermek⁹³⁷ bunlardan bazılarıdır. Müfessirimiz bu iki konu arasındaki işkâli, telif yoluyla şöyle çözümler: Başkasına ait olan amellerin insana fayda vermesi, o insanın mümin olması şartına bağlıdır. İmanı olmayan kişi başkasının amellerinden fayda göremez. Aslında fayda veren başkasının ameli değil kişinin kendi amelidir. Onun için âyette “İnsan ancak kendi çabasının karşılığını elde eder” denilmiştir. Zira kişi, her ne kadar başkasının amelinin kendisine katkısı olsa yine kendi amelinden faydalanmış sayılmaktadır.⁹³⁸

4.6.8. Cennet Ehlinin Bilezikleri

Bazı âyetlerde cennet ehlinin altın bileziklerle, bazısında ise gümüş bileziklerle süsleneceği haber verilmektedir. Ebussuûd Efendi bu âyetler arasında işkâl olduğunu belirterek bunu çözmüştür. Cennet halkının altın bileziklerle bezeneceğini ifade eden âyet şudur:

⁹³² Ebussuûd, **a.g.e.**, C: I, s. 121.

⁹³³ Necm 53/39.

⁹³⁴ Ebussuûd, **a.g.e.**, C: IV, s. 350 (Sebe’ 34/ 23).

⁹³⁵ Bkz. Ebussuûd, **a.g.e.**, C: IV, s. 481 (Mü’min 40/7).

⁹³⁶ Ebu Üseyd Malik (ra) anlatıyor: Bir adam: “Ey Allah’ın Resulü! Anne ve babamın vefatlarından sonra da iyilik yapma imkânı var mı, ne ile onlara iyilik yapabilirim?” diye sordu. Resulullah (as): “Evet vardır” dedi ve açıkladı: “Onlara dua etmek, onlar için istiğfar etmek, onlardan sonra vasiyetlerini yerine getirmek, onların akrabalarına sıla-i rahmi ifa etmek ve dostlarına ikramda bulunmaktır.” **Sünenü’n-bni Mâce**, “el-Edeb”, 2.

⁹³⁷ İbni Abbas (r.a)’dan rivayet edildiğine göre, bir adam şöyle dedi: “Ey Allah’ın Resulü! Ben yanında değilken annem vefat etti. Onun adına sadaka vermem, kendisine fayda verir mi?” Peygamber Efendimiz: “Evet” dedi. el-Buhârî, **el-Câmi‘u’s-sahîh**, “el-Vesâyâ”, 15.

⁹³⁸ Ebussuûd, **a.g.e.**, C: V, s. 650.

... يُحَلُّونَ فِيهَا مِنْ أَسَاوِرَ مِنْ ذَهَبٍ ...

“... Onlar orada altın bileziklerle süsleneceklerdir ...”⁹³⁹ Onların gümüş bileziklerle süsleneceğini anlatan âyet ise şudur:

.... وَحُلُوا أَسَاوِرَ مِنْ فِضَّةٍ ...

“... Gümüş bileziklerle süslenmişlerdir ...”⁹⁴⁰

Müfessirimiz, cennet ehlinin gümüş bileziklerle süsleneceğini haber veren âyetin, altın bileziklerle süsleneceklerini haber veren âyetle çelişmediğini belirttiğinden sonra bu işkâli dört şekilde çözümler:

1. Cennet ehlinin her birinin ellerinde birçok bilezikler vardır. Bunların bazısı altından, bazısı gümüştendir.

2. Cennet ehli bazen altın, bazen gümüş bilezik takacaklardır.

3. Cennet ehlinin bazısı altın, bazısı gümüş bileziklerle süsleneceklerdir. Zira onların takıları dünyada işledikleri amellere göre değişir. Müellif, bu tefsirin şu mânaya gelebileceğini de söyler. “Bu bileziklerden maksat, Allah Teâlâ’nın cennet ehli üzerine amellerinin farklılığına göre akıttığı nurlar da olabilir. Bu nurlar, altın ve gümüşün farklı olduğu gibi birbirinden farklıdır. Elleriyle yaptıkları amellerin karşılığı olduğu için âyet-i kerimede bu nurlara bilezikler (أَسَاوِرَ) denilmiştir. Ebussuûd’un verdiği bu üç cevap وَحُلُوا أَسَاوِرَ مِنْ فِضَّةٍ cümlesinin وَيَطُوفُ عَلَيْهِمْ وِلْدَانٌ مُخَلَّدُونَ cümlesinin (Her birinin etrafında ölümsüz gençler pervane olur ...) ⁹⁴¹ cümlesine atfedilmesine (matuf) göredir. “Ölümsüz gençler”den maksat “ebedî olarak genç ve güzel kalacak genç hizmetçiler” anlamındadır.

4. عَالِيَهُمْ ثِيَابٌ سُنْدُسٍ خُضْرٌ وَحُلُوا أَسَاوِرَ مِنْ فِضَّةٍ cümlesi, hemen öncesinde geçen وَإِسْتَبْرَقٌ cümlesinde bulunan عَالِيَهُمْ lafzındaki mecrur zamir هُمْ’dan hâl olabilir. Bu zamir, öncesinde geçen وِلْدَانٌ مُخَلَّدُونَ “ölümsüz gençler” lafzına dönmektedir. Buna göre, وَحُلُوا أَسَاوِرَ مِنْ فِضَّةٍ âyetinde gümüş bileziklerle süslenen kimseler “ölümsüz

⁹³⁹ Kehf 18/31; Hac 22/23; Fâtır 35/33.

⁹⁴⁰ İnsân 76/21.

⁹⁴¹ İnsân 76/19.

⁹⁴² İnsân 76/21.

gençler”; يُحَلَّوْنَ فِيهَا مِنْ أَسَاوِرَ مِنْ ذَهَبٍ; âyetinde altın bileziklerle süslenecek olanlarsa ölümsüz gençlerin hizmet ettiği cennet ehlidir.⁹⁴³

4.7. İMAN-AMEL MÜNASEBETİYLE İLGİLİ ÂYETLERDE GÖRÜLEN MÜŞKİLLER

4.7.1. Amelsiz İmanın Geçerli Olup Olmaması

Ebussuûd Efendi, amelsiz imanın geçerli olup olmaması konusunda alakalı bazı âyetleri Ehl-i sünnet ile Mu‘tezile arasında tartışmıştır. Doğrudan müşkilü’l-Kur’ân’ın konusu olmamakla birlikte Şeyhülislâm bu konuyu akaidle alakalı müşkil olarak incelediği için biz de bunu müşkil âyetler içine aldık:

هَلْ يَنْظُرُونَ إِلَّا أَنْ تَأْتِيَهُمُ الْمَلَائِكَةُ أَوْ يَأْتِيَ رَبُّكَ أَوْ يَأْتِيَ بَعْضُ آيَاتِ رَبِّكَ يَوْمَ يَأْتِي بَعْضُ آيَاتِ رَبِّكَ لَا يَنْفَعُ نَفْسًا إِيْمَانُهَا لَمْ تَكُنْ أَمَنَتْ مِنْ قَبْلُ أَوْ كَسَبَتْ فِي إِيْمَانِهَا خَيْرًا ...

“(İnanmak için) ille de kendilerine meleklerin gelmesini veya Rabb’inin gelmesini ya da Rabb’inden bazı işaretlerin gelmesini mi bekliyorlar? Daha önce inanmamış yahut inancı sayesinde bir iyilik yapmamış kimseye, Rabb’inden bazı işaretler geldiği gün iman etmesi fayda sağlamaz ...”⁹⁴⁴

Müfessirimizin zikrettiği bir görüşe göre, “meleklerin gelmesi”nden kastedilen “azap meleklerinin gelmesi”, “Rabb’in gelmesi”nden maksat “Rabb’in azap emrinin gelmesi”, “Rabb’inden bazı işaretlerin (âyetlerin) gelmesi”nden maksat ise, müşriklerin “Göğü parça parça üzerimize indirmelisin”⁹⁴⁵ gibi sözlerle Peygamberimizden istedikleri mucizelerdir.⁹⁴⁶

Ebussuûd Efendi, Arap dilinde أُوْ harfinin terdîd yani iki şey arasında muhayyerlik ifade ettiğini belirtir.⁹⁴⁷ Bu âyetteki أُوْ harfinin olduğu cümlenin başında nefiy edatı olan لَمْ bulunmaktadır. Müfessirimiz bu gibi cümlelerde nefyin, bazen terdîd üzerine geldiğini söyler. Bu durumda nefiy, أُوْ harfinin hem öncesi ve hem de sonrasının nefyini ifade eder. Bu hükmün zıddı ise, iki şeyden yani أُوْ harfinin öncesi ve sonrasından birinin gerçekleşmesiyle olur. Bazen de terdîd, nefiy üzerine gelir. Bu

⁹⁴³ Ebussuûd, a.g.e., C: V, s. 804.

⁹⁴⁴ En’âm 6/158.

⁹⁴⁵ İsrâ 17/92.

⁹⁴⁶ Ebussuûd, a.g.e., C: II, s. 225.

⁹⁴⁷ Ebussuûd, a.g.e., C: II, s. 32.

durumda terdîd, وُ harfinin öncesi ve sonrasında birinin nefyini ifade eder. Bu hükmün zıddı ise, iki şeyin birlikte gerçekleşmesiyle olur.⁹⁴⁸

Bu âyetteki وُ harfinin ifade ettiği terdîd, nefiy üzerine gelmiştir. Bu durumda terdîd, imanın fayda vermemesi noktasında وُ harfinin öncesi ve sonrasında sadece birinin olmamasının (nefiy) yeterli olduğunu ifade eder. Buna göre mâna şöyledir: “Rabb’inin bazı âyetleri geldiği zaman daha önce iman etmemiş yahut iman sayesinde bir iyilik yapmamış kimseye iman etmesi fayda sağlamaz.” Bu hüküm zorunlu olarak şu sonucu doğurur: “Rabb’inin bazı âyetleri geldiği zaman hem daha önce iman eden, hem de imanı kendisine iyilik kazandıran kimseye iman etmesi fayda sağlar.”⁹⁴⁹

Müfessirimize göre, Mu‘tezile mezhebi bu âyeti delil olarak amelsiz imanın muteber olmadığını savunur. Ona göre bu âyet Mu‘tezilenin görüşüne delil olmaz. Çünkü âyetteki nefyin terdîde hamledilmesi durumunda mânanın sahih olması zorunluluğundan dolayı bu âyet Mu‘tezile’nin görüşünü ispatlamaz. Ebussuûd Efendi’ye göre, nefyin terdîd üzere gelmesi ya mantûk yoluyla⁹⁵⁰ nefyin umumi olmasını gerektirir. Yani imanın fayda vermemesinin iki şarta birden bağlı olduğunu yani hem önceden iman etmemeye, hem de imanın iyilik kazandırmamasına bağlı olduğunu ifade eder. Mefhum yoluyla⁹⁵¹ ise, imanın fayda vermesinin iki şeyden birine bağlı olduğunu yani ya daha önce iman etmeye ya da imanın iyilik kazandırmasına bağlı olduğunu ifade eder. Terdîd üzerine gelen nefyin (nefiy umumiliğinin) bu mânaları ifade etmesi atıf harfi olan وُ harfinin öncesi ve sonrasında gerçek anlamda birbirinden ayrı (munfasile-i hakîkiyye) olmayıp Mâniatü’l-hulûv⁹⁵² olmasından dolayıdır. Buna göre âyetin mânası şöyle olur: “Rabb’inin bazı âyetleri geldiği zaman daha önce iki şeyden biri kendisinde olmayan kimseye imanı fayda sağlamaz. Bu iki şey ya sırf imandır ya da iman sayesinde kazandığı iyiliktir. Sonuç

⁹⁴⁸ Ebussuûd, **a.g.e.**, C:II, s. 32.

⁹⁴⁹ Ebussuûd, **a.g.e.**, C: II, s. 226.

⁹⁵⁰ Mantûk: Lafzın, sözün konusu içinde delalet ettiği manadır. et-Tehânevî, **Keşşâfü ıstılâhâti’l-fünûn ve’l-‘ulûm**, C: II, s. 1420.

⁹⁵¹ Mefhum: Lafzın, sözün konusu dışında delalet ettiği manadır. et-Tehânevî, **a.g.e.**, C: II, s. 1154.

⁹⁵² Mâniatü’l-hulûv: İki cüzünün ayrılmaları caiz olmayıp, birleşmeleri caiz olan önermedir. Hücetü’l-İslâm Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed el-Gazzâlî (v. 505/1111), **Mi’yârü’l-‘ilm**, nşr. Muhyiddin Sabrî el-Kürdî, 2. bs., Kâhire, el-Matbaatü’l-Arabiyye, 1346/1927, s. 73.

olarak ikisinden hangisi olursa olsun yani amelle birlikte olan veya amelsiz iman o vakitte kişiye fayda sağlar.”⁹⁵³

Müfessirimiz özet olarak şunları ifade eder: Rabb’inin bazı âyetleri geldiği zaman şu kimseye iman etmesi fayda sağlar:

1. Önceden sadece iman etmiş fakat hayır kazanmamış,

2. Önceden iman etmekle birlikte hayır da kazanmıştır. Nitekim Ebussuûd Efendi, birçok âyet-i kerime ve hadis-i şerifin bu iki durumdaki imanın fayda vereceğini açıkça beyan ettiğini zikretmektedir.⁹⁵⁴

Müfessirimiz daha sonra bu meseleyi Ehl-i sünnet ile Mu‘tezile arasında soru cevap tarzında uzunca tartışır.⁹⁵⁵ Özetle şöyle der: Yukarıda geçen âyet-i kerime, imanın cehennemde sonsuz kalmaktan kurtarmaya yeterli olduğuna delalet eden naslara karşı koyamaz. Çünkü zannî delilin katî delile karşı durmaktan uzak olduğu malumdur.⁹⁵⁶

Şeyhülislâm, şu âyet-i kerimenin de Ehl-i sünnet görüşüne zıt bir mânaya delalet etmediğini beyan eder:

إِنَّ الَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ يَهْدِيهِمْ رَبُّهُمْ بِإِيمَانِهِمْ ...

“İman edip dünya ve âhiret için yararlı işler yapanlara Rab’leri, inanmaları sebebiyle yol gösterir ...”⁹⁵⁷

Bu âyet, hidâyete sebep olan imanın hususi iman olduğunu açıkça beyan etmektedir. Bu iman, salih amelle birlikte olan imandır. Âyetteki bu mânâ, salih amelden yoksun olan imanın cennete ulaştıracağını ve bu imana sahip bir kimsenin cehennemde ebedî kalmayacağını söyleyen Ehl-i sünnet’in görüşüne muhalif değildir. Zira âyet-i kerimenin mantûku, salih amelle birlikte olan imanın cennete ulaştırmaya sebep olduğuna delalet eder. Fakat bu veya başka bir âyet-i kerime, cennete ulaştırmaya sebep olan her imanın, salih amelle birlikte olan iman olduğuna delalet etmez. Çünkü Ebussuûd Efendi’ye göre böyle bir delaletin söz konusu olması takdirinde şu âyet bunun zıddını ifade etmektedir:

الَّذِينَ آمَنُوا وَلَمْ يَلْبِسُوا إِيمَانَهُمْ بِظُلْمٍ أُولَئِكَ لَهُمُ الْأَمْنُ وَهُمْ مُهْتَدُونَ

⁹⁵³ Ebussuûd, a.g.e., C: II, s. 226.

⁹⁵⁴ Ebussuûd, a.g.e., C: II, s. 226.

⁹⁵⁵ Geniş bilgi için bkz. Ebussuûd, a.g.e., C: II, s. 226-228.

⁹⁵⁶ Ebussuûd, a.g.e., C: II, s. 228.

⁹⁵⁷ Yûnus 10/9.

“İnanıp da imanlarına herhangi bir haksızlık bulaştırmayanlar var ya, işte güven onlarıdır ve onlar doğru yolu bulanlardır.”⁹⁵⁸ Zira müfessirlerin ittifakla zikrettikleri gibi, âyette geçen zulümden maksat şirktir. Buna göre âyet “imanlarına bir şirk bulaştırmayanlar” anlamındadır. Müfessirimize göre bu âyete zâhirine göre anlam verilse bile yine Ehl-i sünnetin lehine delil olmaktadır. Şöyle ki, bir kimse iman etse ve salih amel işlemese; sonra da haram işleyerek veya farzı terkederek zulüm işlemeyen önce ölse âyette geçen doğru yolu bulanlara dâhil olur.⁹⁵⁹

Ayrıca müellif, salih amelin imandan cüz olmadığına şu âyet-i kerimeyi delil getirmiştir:

لَا تَجِدُ قَوْمًا يُؤْمِنُونَ بِاللَّهِ وَالْيَوْمِ الْآخِرِ يُوَادُّونَ مَنْ حَادَّ اللَّهَ وَرَسُولَهُ وَلَوْ كَانُوا آبَاءَهُمْ أَوْ أَبْنَاءَهُمْ أَوْ إِخْوَانَهُمْ أَوْ عَشِيرَتَهُمْ أُولَئِكَ كَتَبَ فِي قُلُوبِهِمُ الْإِيمَانَ ...

“Allah’a ve âhiret gününe iman eden bir topluluğun, Allah’a ve peygamberine düşmanlık eden kimselere -babaları, oğulları, kardeşleri yahut diğer akrabaları da olsa- sevgiyle bağlandıklarını göremezsin. İşte Allah bu müminlerin kalplerine imanı nakşetmiştir ...”⁹⁶⁰ Yani imanı onların kalplerine yerleştirmiştir. Şeyhülislâm’a göre bu âyet amelin, iman mefhumundan ayrı bir şey olduğuna delildir. Zira kalpte yerleşmiş olan şeyin cüzü de kalpte yerleşmiştir. Amelin imandan cüz olması durumunda amelinde kalpte yerleşmiş olması gerekir. Oysa azaların amelinden hiçbiri kalpte yerleşmiş değildir.⁹⁶¹

4.7.2. İmanın Artıp Eksilmesi

Ebussuûd Efendi, şu âyetin tefsirinde imanın artıp eksilmesi veya artıp eksilmemesi konusunda âlimler tarafından üç görüş beyan edildiğini zikreder:

إِنَّمَا الْمُؤْمِنُونَ الَّذِينَ إِذَا ذُكِرَ اللَّهُ وَجِلَّتْ قُلُوبُهُمْ وَإِذَا تُلِيَتْ عَلَيْهِمْ آيَاتُهُ زَادَتْهُمْ إِيمَانًا ...

“Mü’minler o kimselerdir ki, Allah’ın adı anıldığında yürekleri titrer, kendilerine Allah’ın âyetleri okunduğunda bu onların imanlarını arttırır ...”⁹⁶² Müfessirimiz tefsirindeki usûlü üzere genelde görüş sahiplerinin ismini zikretmez.

⁹⁵⁸ En‘âm 6/82.

⁹⁵⁹ Ebussuûd, **a.g.e.**, C: II, s. 470.

⁹⁶⁰ Mücâdele 58/22.

⁹⁶¹ Ebussuûd, **a.g.e.**, C: V, s. 700.

⁹⁶² Enfâl 8/2.

Bu görüşlerin de kime ait olduğunu zikretmemiştir. Görüşlerin mezheplere aidiyeti belli olsun diye biz her görüşü zikrettikten sonra o görüş sahibini belirttik.

1. “İmanın artması”, imanın keyfiyeti bakımından olur.⁹⁶³ Yani şüphesizliğin (يَقِينٌ) ve kalp sükûnetinin (طُمَأْنِينَةٌ نَفْسٌ) artmasıyla olur. Zira delillerin çokluğu ve kuvvetli olması şüpheyi giderir; gönül yatışması ve şüphesizliğin artmasını gerektirir.⁹⁶⁴ Müfessirimiz bu görüşü tercih ederek şöyle der: “En doğrusu şudur ki, tasdikın kendisi artar ve kuvvetlenir. Çünkü peygamberler ve keşif erbabının şüphesiz inancı (yakîni) ile ümmetin bireylerinin şüphesiz inancı arasında fark vardır. Nitekim Hazreti Ali’nin (v. 40/661) şu sözü de zikredilen bu mânaya dayalıdır:

لَوْ كُشِفَ الْعِطَاءُ مَا أَزْدَدْتُ يَقِينًا

“Âhiretin örtüsü açılrsa da yakînim artmaz.”⁹⁶⁵ Yani şüphesizliğin (yakînin) haddizatında artmayı kabul ettiğine delildir. Aynı şekilde, bir tane delili olan şeyi tasdik etmekle birçok delili olan şeyi tasdik etmek arasında da açık fark vardır.⁹⁶⁶ Ayrıca müellif, imanın keyfiyet bakımından artmasına şu âyeti delil olarak zikreder:

الَّذِينَ قَالَ لَهُمُ النَّاسُ إِنَّ النَّاسَ قَدْ جَمَعُوا لَكُمْ فَاخْشَوْهُمْ فَزَادَهُمْ إِيمَانًا ...

“Birtakım insanlar onlara, "İnsanlar size karşı asker toplamışlar, onlardan korkun" dediler de bu, onların imanlarını arttırdı ...”⁹⁶⁷ Zira ünsiyet kurmakla, tefekkür etmekle ve delillerin yardımıyla şüphesiz inancın (يَقِينٌ) arttığı kesindir. Nitekim İbn Ömer (ra)’ın (v. 756/1355) rivâyet ettiği şu hadisi şerif bunu teyit eder:

قُلْنَا: يَا رَسُولَ اللَّهِ الْإِيمَانُ يَزِيدُ وَيَنْقُصُ؟ قَالَ: نَعَمْ يَزِيدُ حَتَّى يُدْخَلَ صَاحِبَهُ الْجَنَّةَ، وَيَنْقُصُ حَتَّى يُدْخَلَ صَاحِبَهُ النَّارَ.

“Ey Allah’ın Resulü! İman artar ve eksilir mi? diye sorduk. Resulullah (as) şöyle cevap verdi: Evet! Artar hatta sahibini cennete girdirir. Noksanlaşır hatta sahibini cehenneme girdirir.”⁹⁶⁸

Adudüddîn el-İcî (v. 756/1355) ve Teftâzânî (v. 792/1390) imanın keyfiyet bakımından artacağı görüşünde olan kelâmcılardan bazısıdır.⁹⁶⁹

⁹⁶³ Ebussuûd, a.g.e., C: V, s. 792.

⁹⁶⁴ Ebussuûd, a.e., C: II, s. 341.

⁹⁶⁵ Ebussuûd, a.e., C: II, s. 341.

⁹⁶⁶ Ebussuûd, a.e., C: II, s. 341-342.

⁹⁶⁷ Âli İmrân 3/173.

⁹⁶⁸ Ebussuûd, a.g.e., C: I, s. 448.

2. “İmanın artması”, sayı bakımından olur.⁹⁷⁰ Yani imanın kendisi artmaz ve eksilmez. İmanın artması ancak iman edilecek şeylerin artmasıyla olur. Zira her âyet indikçe mümin o âyeti tasdik eder, böylece imanının sayısı artardı. İmanın kendisi ise, artmaz ve eksilmez. Olduğu hâl üzere kalıcıdır.⁹⁷¹ Konevî, Ebû Hanîfe’nin bu görüşü tercih ettiğini kaydeder. Ona göre Beyzâvî de (v. 685/1286) bu görüşü tercih etmiştir.⁹⁷²

3. Ameller imana dâhildir. Amellerin artmasıyla iman da artar.⁹⁷³ Bu görüş İmam Şâfi’ye (v. 204/820) aittir. Konevî’ye göre, İmam Şâfi’ bu sözyle amelin imanın hakikatinden bir cüz değil, kemâlatından bir cüz olduğunu kastetmiştir.⁹⁷⁴

4.8. DEĞERLENDİRME

Ebussuûd Efendi, Mekke ve Medine döneminde yaşayan farklı inanç gruplarına hitap eden bazı âyetleri müşkil olarak değerlendirip bunların çözümüne ihtiyaç duymuştur. Bu müşkillerin tamamına yakını âyetler arasındaki teâruz zannından kaynaklanmaktadır. Müminler, müşrikler, Ehli Kitap ve münafiklarla ilgili bazı âyetler onun çözümlendiği müşkillerdendir. Kulların âhiretteki durumlarından bahseden bazı âyetleri de müşkil görmüş ve çözümlenmiştir. Müfessirimiz saydığımız bütün bu işkâllerin çözümünde te’lif yöntemini uygulamıştır. Doğrudan müşkilü’l-Kur’ân’ın konusu olmamakla birlikte mezhep ihtilafından kaynaklanan akaidle alakalı bazı âyetleri de müşkil olarak değerlendirir.

⁹⁶⁹ el-Ferhârî, Ebû Abdîrrahmân Abdülazîz b. Ahmed (v. 1239/1824’dan sonra), **en-Nibrâs fî şerhi’l-‘Akâid**, nşr. Okan Kadir Yılmaz, İstanbul, Yasin Yayınevi, 1433/2012, s. 549.

⁹⁷⁰ Ebussuûd, **a.g.e.**, C: V, s. 792.

⁹⁷¹ Ebussuûd, **a.e.**, C: II, s. 341.

⁹⁷² Konevî, **a.g.e.**, C: III, Tekmile, s. 264.

⁹⁷³ Ebussuûd, **a.g.e.**, C: II, s. 341.

⁹⁷⁴ Açıklama için bkz. Konevî, **a.g.e.**, C: III, Tekmile, s. 264.

SONUÇ

Müşkilü'l-Kur'ân ilmi, ulûmu'l-Kur'ân'ın en önemli nevilerinden biridir. Zira bu ilim, Kitâbullah'ın anlaşılmasına ve onun hakkındaki şüphelerin izale edilmesine önemli katkı sağlamaktadır. Önceki dönemlerde İbn Kuteybe (v. 276/889) ile sistematik hâle gelen bu ilim, kıraat ihtilafı, nazım, lahin, lafzın mânaya muhalefeti, müşterek lafız, âyetler arasındaki zâhirî ihtilaf, müteşabih, mecaz, istiare, kinâye, hazf, tekrar, ziyâde, ta'rîz ve benzeri konuları kapsarken Süyûtî (v. 911/1505) ile birlikte bu ilmin tanımı hususi bir çerçeve kazanmış, sadece ilk bakışta aralarında teâruz izlenimi veren âyetleri konu edinmeye başlamıştır. İbn Akîle (v. 1150/1737) tarafından Süyûtî'nin müşkilü'l-Kur'ân kavramına getirdiği tanıma eleştiriler olsa da, sonraki dönemlerde Süyûtî'nin tanımı tercih edilmiş olmalı ki, kendisinden sonra çizdiği çerçevede çalışmalar yapılmıştır. Ebussuûd Efendi ise (v. 982/1574) **“İrşâdü'l-'akli's-selîm ilâ mezâya'l-Kitâbi'l-Kerîm”** adlı tefsirinde her iki tarife de temas etmiştir. Aralarında ilk bakışta çelişki olduğu sanılan âyetlerin çözümünde Süyûtî'den etkilendiğini söyleyebiliriz. Nitekim Ebussuûd Efendi, iki nas arasında zâhirde mevcut olan ihtilafı Süyûtî gibi müşkil diye isimlendirmektedir. Ayrıca o, bu tür müşkil âyetleri çözerken sık sık, bu âyet şu âyete münafî değil tarzında ifadeler kullanmaktadır. Bununla birlikte Ebussuûd Efendi, İbn Kuteybe'nin umumi anlamda ele aldığı müşkil tarifini de büsbütün terk etmiş değildir. Özellikle ulûhiyet, Allah'ın sıfatları, O'nun hakkındaki teşbih ifadeleri ve diğer bazı âyetleri müşkil olarak ele alıp tevil yoluyla çözümleyerek İbn Kuteybe'nin tanımını da göz önünde bulundurmuştur. Zaten İbn Kuteybe'nin tanımı maksadın zor anlaşıldığı âyetleri ihtiva ettiği gibi teâruz izlenimi veren âyetleri de kapsamaktadır. Dolayısıyla Ebussuûd Efendi'nin müşkil âyetleri çözümünde metot bakımından kendisinden önceki her iki müfessirden etkilendiğini söyleyebiliriz.

Ebussuûd Efendi, tefsirinde ağırlıklı olarak ilk bakışta birbiriyle mütenakız gibi görülen âyetler arasındaki işkâli çözüme kavuşturarak müşkilü'l-Kur'ân ilmine önemli bir katkı sağlamıştır. Ayrıca kendisinden önceki Zemahşerî, Fahrüddîn Râzî, Beyzâvî ve daha birçok müfessirin müşkil âyetlere dair çözümlerini tahlil ederek bunları kendine özgü bir üslupla, farklı ve yeni çözümler ilave ederek istifadeye sunmuştur. Bazen müşkillerin çözümünde Ehl-i sünnet ile Mutezile, Havâric ve

Râfizî gibi diğerk mezheplerin görüşlerini tartışmıştır. Onların kendi görüşlerine delil getirdikleri âyetin diğerk âyetlerin anlamına muhalif olmasından yola çıkarak ortaya çıkan işkâli çözümlenmiştir. Bu da müşkilü'l-Kur'ân ilmine ayrı bir katkı sağlamaktadır.

Tefsiri inceleme neticesinde onun müşkil âyetleri, telif (uzlaştırma), tevil, tahsis, umumun neshi ve nesih gibi beş yolla çözümlendiğini tespit ettik. Yaratılış, peygamber kıssaları, farklı inanç grupları, kulların âhiretteki durumlarından bahseden âyetlerdeki işkâli telif yoluyla çözümlenmiştir. Allah'ın sıfatları ve fiilleriyle ilgili müşkil âyetlerin çözümünde dil ve belâgat tahlillerini sıkça kullanmış bunları tevil yoluyla çözmüştür. Bu bağlamda mecaz, istiare, kinâye, müşakele gibi açıklamalara başvurmuştur. Yine iman-amel konusundaki işkâli de tevil yoluyla gidermiştir. Fikhî konularla ilgili müşkil âyetlerdeki işkâli tahsis veya umumun neshi yöntemiyle çözmüştür. Âyetler arasında ilk bakışta var olduğu zannedilen tenâkuz bu yollardan biriyle çözülemediği takdirde neshe gitmiştir. Ebussuûd Efendi neshi bir zaruret saymış ve mümkün oldukça nesih yöntemine başvurmamıştır.

Edebî-lügavî ağırlıklı bir tefsir olması yanında, müşkil âyetlere dair getirdiği özgün çözümler ve analizci yaklaşımlar, eserin büyük bir ilmî dirâyet ürünü olduğunu, müellifin fıkhî otorite olduğu gibi tefsirde de otorite olduğunu gösteren delillerdendir. Ortaya koyduğu bu çözümler, Kur'ân ilimlerinin önemli nevilerinden olan müşkilü'l-Kur'ân sahasına önemli katkı sağladığı gibi alan araştırmacılarına da kolaylık sağlamıştır. Bu itibarla etkileri kendi döneminde olduğu gibi bütün İslam dünyasında günümüze kadar devam edegelmiştir. Ebussuûd tefsirinde dikkat çeken bir husus müşkil âyetleri enine boyuna tartışmasıdır. Bu da onun münazara ve mantık ilimlerinde mahir olduğunu göstermektedir. Yine dikkat çekici yönlerinden birisi de, farklı görüşlere eleştirel yaklaşımlarda bulunması ve kendine özgü bir düşünce yapısıyla bunları derinlemesine analiz etmesidir.

Ebussuûd Efendi'nin müşkilü'l-Kur'ân konusunda ortaya koyduğu çözümleri Zemahşerî, Râzî ve Beyzâvî'nin tefsirleriyle mukayese ettiğimizde mezkûr tefsirlerde bulamadığımız bazı özgün açıklamalar yaptığını görmekteyiz. Hatta Kur'ân-ı Kerim okurken genel anlamda zihnimize takılan birçok soruya Ebussuûd tefsirinde cevap bulmamız mümkündür. Müfessirimizin müşkil âyetlere getirdiği bu

çözümlerin kendisinden sonra İsmâil Hakkı Bursevî, Âlûsî ve İbn Acîbe gibi müfessirleri de etkilediğini görülmektedir.

Araştırma esnasında, gerek yurt içinde gerekse yurt dışında yapılan çalışmalar içerisinde müşkilü'l-Kur'ân'a dair verilen eserlerin listesinin tasnife tabi tutulmadığı görülmüştür. İ'rab, garîb kelimeler, fıkıh ihtilafları ve müteâriz gibi görünen âyetlere dair farklı alanlardaki müşkillerin hepsi müşkilü'l-Kur'ân başlığında listelenmiştir. Biz, araştırmacılara kolaylık sağlaması amacıyla bu çalışmamızda sadece ihtilaflı zannedilen âyetlere dair yazılan ulaşabildiğimiz eserlerin listesini verdik.

Bu çalışma vesilesiyle aralarında tenâkuz olduğu sanılan âyetler arasında hakikatte bir çelişki olmadığını bir kez daha görmüş olduk. Nitekim Kur'ân-ı Kerim, kendisinde çelişki olmadığını bizlere bizzat bildirmiştir (en-Nisâ 4/82). 23 sene içerisinde farklı zaman ve zeminlerde inmesine rağmen âyetler arasında ihtilaf bulunmaması bu Kitab'ın, ilmiyle herşeyi kuşatan Cenab-ı Hakk'ın kelamı olduğunun başka bir göstergesidir.

Ebussuûd Efendi'nin tefsirindeki kelâmla ilgili görüşleri ayrı bir çalışma konusu olacak niteliktedir. Zira o bir taraftan müntesibi olduğu Matürîdî mezhebinin görüşlerini bizlere yansıtırken, bir taraftan da Kaderiyye/Mutezile, Havâric ve Şîa gibi Ehl-i sünnet'e muhalif akımlara cevaplar vermektedir.

Ebussuûd Efendi, tefsirinde kıraatlerle ilgili zengin denebilecek bilgiler aktarmıştır. Kimi zaman aralarında mukâyese yaparak, kimi zaman tenkitlerde bulunarak orijinal açıklamalarda bulunmuştur. Müellifin kıraat ilmine bakışını yansıtması ve ilim dünyasına katkı sağlaması açısından bu eser üzerinde yapılacak kıraat çalışmalarının faydalı olacağı kanaatindeyiz.

Müşkil âyetlerin çözümüne yer veren tefsirleri incelediğimizde bazı âlimlerin müşkil saydığı âyetlerin diğer bazısı tarafından müşkil olarak ele alınmadığı görülmüştür. Bazen de onların müşkil saymadığı âyetlerin diğerleri tarafından müşkil olarak alındığını gördük. Buradan hareketle âyetlerdeki işkâl değerlendirmesinin göreceli (izâfi) bir yaklaşım olduğu anlaşılmaktadır. Bu bakımdan her müfessirin kendine özgü bir bakış açısına sahip olduğu için müşkil âyetleri konu eden tefsirlerin müstakil olarak incelenmesi ve müşkil âyetlerin tespit edilmesi, hem o müfessirin

görüŖ açısını yansıtması hem de müşkil âyetlerin çözümünde çeŖitlilięi artırması bakımından önem arz etmektedir.

Ŗunu da ifade edelim ki, âyetler arasında teâruz izlenimi veren durumları çözümleyen çalıŖmalar bulunmakla birlikte, lügat kaideleriyle, bilimsel hakikatlerle, duyularla ve akılla ilk bakıŖta çeliŖkili gibi görünen âyetleri ve hadisleri ele alan, günümüz problemlerine çözüm sunan müstakil çalıŖmaların yapılmasının faydalı olacağı kanaatindeyiz. Bu çalıŖmalar, MüŖkilü'l-Kur'ân ve Muhtelifü'l-hadîs alanında günümüze kadar yapılan çalıŖmaları tamamlayıcı mahiyette olacaktır. Ayrıca âyetlerle hadîs-i Ŗerifler arasında ihtilaf var olduğu sanılan konuların yeterince incelenip ortaya konulması da ilim dünyasına katkı sağlayacaktır. Nitekim Ebussuûd Tefsiri bu konuda çalıŖma yapmak için yeterli malzemeyi sunmaktadır. ÇalıŖmamızın bir boşluğu dolduracağını ve bundan sonra yapılacak çalıŖmalara katkıda bulunacağını ümit ederiz.

KAYNAKÇA⁹⁷⁵

- Abdullâh b. Hamed el-Mansûr, **Müşkilü'l-Kur'âni'l-Ker'im**, 2. bs., el-Memleketü'l-Arabiyyetü's-Su'ûdiyye, Dâru İbni'l-Cevzî 1433 h.
- Abdülhamid, İrfan, "Cebriyye", **Diyanet İslam Ansiklopedisi (DİA)**, İstanbul, 1993, C: VII, s. 205.
- Abdürrezzâk b. Hemmâm es-San'ânî, **el-Musannef**, 11 c., thk. Habîburrahmân el-Â'zamî, 2. bs., Beyrut, el-Meclisü'l-ilmî, 1403/1983.
- Agar, Mehmet Emin, **Ebussuûd Efendi'ye Atfedilen Bir Baytarnâme**, İstanbul, t.y.
- Ahmed b. Hanbel, **er-Red 'ale'z-Zenâdika ve'l-Cehmiyye fîmâ Şekket fihî min müteşâbih'il Kur'ân ve teevelethü 'alâ gayri te'vîlih**, nşr. Dağış b. Şebîb el-'Acîmî, Kuveyt, Gares li'n-neşr ve't-tevzi, 1426/2005.
- _____, **el-Müsned**, 3 c., 6 cüz, İstanbul, Çağrı yay., 1982/1402.
- Ahmed b. Muhammed el-Edirnevî, **Tabakâtü'l-müfessirîn**, thk. Süleyman b. Salih el-Hazzî, Medine-i Münevvere, 1997.
- Ali b. Bâlî, **el-'İkdü'l-manzûm fî zikri efâdili'r-Rûm (eş-Şekâiku'n-Nu'mâniyye fî 'ulemâi'd-Devleti'l-'Osmâniyye zeyli)**, Beyrut, Dârü'l-kitâbi'l-Arabî, 1395/1975.
- Ali el-Kârî, Ebü'l-Hasen Nûrüddîn Alî b. Sultân Muhammed, **Dav'ü'l-me'âlî li-bed'i'l-emâlî**, nşr. Muhammed Abdüllatîf Ferfûr, Dimaşk, 1962, (İstanbul, Dersaadet ofset).
- el-Âlûsî, Ebü's-Senâ Şihâbüddîn Mahmûd b. Abdillâh, **Rûhu'l-me'ânî fî tefsîri'l-Kur'âni'l-'azîm ve's-seb'i'l-mesânî (Rûhu'l-me'ânî)**, 15 c., Beyrut, Dârü ihyâi't-türâsi'l-Arabî, t.y.

⁹⁷⁵ Referans dipnotlarında, aynı kaynağa ikinci veya daha fazla atıfta bulunulduğunda eserin ismi kısaltılarak veya meşhur olan ismiyle verilmiştir. Burada parantez içinde verilen bazı eser isimleri bunu ifade etmektedir.

- Aşık Çelebi, **Zeylü’ş-Şekâikü’n-Nu‘mâniyye fî ‘ulemâi’d-Devleti’l-‘Osmâniyye**, thk. Abdürrezzâk Berekât, Kahire, Dârü’l-hidâye, 1428/2007.
- Ateş, Süleyman, “Cennet Kimsenin Tekelinde Değildir”, **İslâmî Araştırmalar**, C: III, sy. 1, Ankara 1989, s. 7-24.
- Atsız, Hüseyin Nihal, **İstanbul Kütüphanelerine göre Ebussuud Bibliyografyası**, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1967.
- Bağdatlı İsmail Paşa, **Hediyetü’l-‘ârifîn esmâü’l-müellifîn ve âsârü’l-musannifîn**, nşr. I. C. Rifat Bilge, II. C. Mahmud Kemal İnal-Avni Aktuç, 2 c., İstanbul, Milli Eğitim Basımevi, 1951-1955 (Beyrut, Dârü ihyâi’t-türâsi’l-Arabî ofset).
- _____, **Îzâhü’l-meknûn fi’z-zeyl ‘alâ Keşfi’z-zunûn ‘an esâmi’l-kütüb ve’l-fünûn**, nşr. Şerâfeddin Yaltkaya-Kilisli Rifat Bilge, 2 c., İstanbul, Milli Eğitim Basımevi, 1945-47 (Beyrut, Dârü ihyâi’t-türâsi’l-Arabî Ofset, 1405/1985).
- Bâkılânî, Ebû Bekr Muhammed b. Tayyib, **Kitâbü Temhîdi’l-evâil ve telhîsi’d-delâil**, thk. İmâdüddin Ahmed Haydar, Beyrut, Müessesetü’l-kütübi’s-sekâfiyye, 1987/1407.
- Baysun, M. Cavid, “Ebussuûd Efendi”, **İslâm Ansiklopedisi [İA]**, 13 c., İstanbul, Milli Eğitim Basımevi, 1964, C: IV, s. 97.
- el-Begavî, Ebû Muhammed Muhyissünne el-Hüseyn b. Mes‘ûd el-Ferrâ’, **Me‘âlimü’t-Tenzîl**, thk. Muhammed Abdullah en-Nemr-Osman Cum‘a Damîriyye- Süleyman Müslim el-Haraş, 8 c., Riyad, Dâru Taybe, 1409/1989.
- el-Bennâ, Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed, **İthâfü Fuzalâi’l-beşer fi’l-kırâati’l-erba‘ate ‘aşer**, nşr. Enes Mihre, Beyrut, Dârü’l-kütübi’l-ilmiiyye, 1419/1998.
- el-Beyhakî Ebu Bekr Ahmed b. Hüseyin, **el-Esmâ ve’s-sifât**, nşr. Muhammed Zâhid el-Kevserî, Kâhire, el-Mektebetü’l-Ezheriyye, 1358 h.
- _____, **Şu‘abü’l-îmân**, nşr. Muhammed Saîd b. Besyûnî Zağlûl, 9 c., Beyrut, Dârü’l-kütübi’l-ilmiiyye, 1421/2000.

- el-Beyzâvî, Nâsirüddîn Abdullah b. Ömer, **Envârü't-Tenzîl ve esrârü't-te'vîl/Tefsîrû'l-Kâdî'l-Beyzâvî [Hâşiyetü'ş-Şihâb 'alâ Tefsîri'l-Beyzâvî** kenarında], 8 c., Beyrut, Dârü Sâdır, t.y.
- Bilge, Mustafa L., "Necran", **DİA**, İstanbul, 2006, C: XXXII, s. 507.
- Bilmen, Ömer Nasuhi, **Büyük Tefsir Tarihi**, 2 c., İstanbul, Bilmen Yayınevi, 1973.
- Brockelmann, **Tarihu'l-edebi'l-'Arabî**, Kahire, 1995.
- el-Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl, **el-Câmi'u's-sahîh**, nşr. Mustafa Dîb el-Bugâ, 7 c., Beyrut, Dâru İbn Kesîr, 1410/1990.
- Bursalı Mehmed Tâhir, **Osmanlı Müellifleri**, 3 c. İstanbul, Matbaa-i Âmire, 1334.
- Cevdet Bey, **Tefsir Tarihi**, İstanbul, Ahmed Kâmil Matbaası, 1927.
- el-Cürcânî, Ebü'l-Hasen Muhammed b. Alî, **Şerhu'l-mevâkıf**, c. 4, Beyrut, Dârü'l-kütübi'l-ilmîyye, 1419/1998.
- _____, **et-Ta'rîfât**, Mısır, Matbaatü'l-Hayriyye, 1306 h.
- Çelebi, İlyas, "Ye'cüc ve Me'cüc", **DİA**, İstanbul, 2113, C: XXXXIII, s. 373.
- ed-Desûkî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed, **Hâşiyetü'd-Desûkî 'alâ Şerhi's-Sa'd [Şurûhu't-Telhîs içinde] (Hâşiyetü'alâ Sa'd)**, 4 c., Beyrut, Dârü's-Sürûr, t.y.
- Düzenli, Pehlul, **Osmanlı Hukukçusu Şeyhülislâm Ebussuûd Efendi ve Fetvaları** (Doktora tezi), Konya 2007.
- Ebû 'Azbe, Hasan b. Abdülmuhsin, **er-Ravzatü'l-behiyye fîmâ beyne'l-Eşâ'ire ve'l-Mâtürîdiyye**, Haydarâbâd, Meclisü Dâireti'l-me'ârif, 1322/1905.
- Ebû Alî el-Fârisî, Hasen b. Ahmed, **el-Hücce li'l-kurrâi's-seb'a**, nşr. Bedreddin Kahvecî-Beşîr Cüveycâtî, c. 7, Beyrut, Dârü'l-Me'mûn li't-türâs, 1404-1419/1984-1999.
- Ebû Dâvûd, Süleymân b. el-Eş'as es-Sicistânî, **Sünenü Ebî Dâvûd**, thk., Abdülkâdir Abdülhayr, Seyyid Muhammed Seyyid, Seyyid İbrahim, 5 c., Kâhire, Dârü'l-hadîs, 1420/1999.

Ebû Hayyân, Muhammed b. Yûsuf el-Endelüsî, **el-Bahrü'l-muhît**, thk., Âdil Ahmed Abdülmevcûd ve Alî Muhammed Mu'avviz, 9 c., Beyrut, Dârü'l-kütübi'l-ilmiyye, 1422/2001.

Ebû Ya'lâ Ahmed b. Alî el-Mevsilî, **el-Müsned**, nşr. Hüseyin Selîm Esed, 16 c., Dımaşk-Beyrut, Dârü'l-me'mûn li't-türâs, 1404-1410/1984-1990.

Ebussuûd b. Muhyiddin Muhammed el-Îmâdî, **Îrşâdü'l-'akli's-selîm ilâ mezâyâ'l-Kitâbi'l-Kerîm (Îrşâd)**, nşr., Abdülvasîf Muhammed, 5 c., Kâhire, Darü'l-'usûr, 1347 h. (Darü'l-fikr ofset, t.y.).

_____, **Îrşâdü'l-'akli's-selîm ilâ mezâyâ'l-Kitâbi'l-Kerîm**, Topkapı Sarayı Ktp., III. Ahmed, nr: A 50.

el-Ferhârî, Ebû Abdirrahmân Abdülazîz b. Ahmed, **en-Nibrâs fî şerhi'l-'Akâid**, nşr. Okan Kadir Yılmaz, İstanbul, Yasin Yayınevi, 1433/2012.

Fîrûzâbâdî, Muhammed b. Yakub, **el-Kâmûsü'l-Muhît**, Beyrut, Müessesetü'r-Risâle, 1416/1996.

el-Gazzâlî, Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed, **Mi'yârü'l-'ilm**, nşr. Muhyiddin Sabrî el-Kürdî, 2. bs., Kâhire, el-Matbaatü'l-Arabiyye, 1346/1927.

el-Hafâcî, Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed, **Hâşiyetü's-Şihâb 'alâ Tefsîri'l-Beyzâvî/'Înâyetü'l-Kâdî ve kifâyetü'r-Râzî (Hâşiyetü 'ale'l-Beyzâvî)**, 8 c., Beyrut, Dârü Sâdır, t.y.

el-Hâkim, Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillâh, **el-Müstedrek 'ale's-Sahîhayn**, thk. Mustafa Abdülkadir Atâ, 5 c., Beyrut, Dârü'l-kütübi'l-ilmiyye, 1422/2002.

Hallâf, Abdülvehhâb, **İlmü usûli'l-fıkh**, Kâhire, Dârü'l-hadîs, 1423/2003.

Hammer, **Büyük Osmanlı Tarihi**, nşr. Mümin Çevik-Erol Kılıç-Osman Demirtepe, İstanbul 1992.

Hanay, Necattin, "Aksarâyî'nin Kitabü'l-Es'ile Ve'l-Ecvibe'si Ve Yorum Metodu", **Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi**, C: 17, sy. 2, 2017.

- el-Haymî, Salâh, **Fihrisü mahtûtâti dâri'l-kütübi'z-zâhiriyye: 'Ulûmü'l-Kurâni'l-Kerîm**, Dımaşk, Matbûâtü mecmai'l-lügati'l-Arabiyye, 1403 h.
- Hayrettin Karaman, Mustafa Çağrıçı, İbrahim Kâfi Dönmez, Sadrettin Gümüş (Heyet), **Kur'an Yolu Meâli**, Ankara, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2013.
- İbn Akîle, Cemâlüddîn Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed el-Mekkî, **ez-Ziyâde ve'l-ihsân fî 'ulûmi'l-Kur'ân**, nşr. Muhammed Safâ Hakkî (nev' 1-45), Fehd b. Ali el-Ândes (nev' 46-90), İbrâhîm b. Muhammed el-Mahmûd (nev' 91-119), Muslih b. Abdülkerîm es-Sâmidî (nev' 120-143), Hâlid Abdülkerîm el-Lâhim (nev' 144-154), 10 c., el-İmârâtü'l-Arabiyyetü'l-Müttahide, Merkezü'l-buhûs ve'd-dirâsât-Câmi'atü's-şârîka, 1427/2006.
- İbn Âşûr, Muhammed et-Tâhir b. Muhammed, **et-Tahrîr ve't-tenvîr (et-Tahrîr)**, 15 c., Tunus, ed-Dârü't-Tûnusiyye, 1984.
- İbn Atıyye, Ebû Muhammed Abdülhak b. Gâlib el-Endelüsî, **el-Muharrerü'l-vecîz fî tefsîri'l-kitâbi'l-'azîz**, thk. Abdüsselâm Abdüşşâfiî Muhammed, 6 c., Beyrut, Dârü'l-kütübi'l-ilmîyye, 1422/2001.
- İbn Ebî Şeybe, Ebû Bekr Abdullâh b. Muhammed, **el-Musannef**, thk. Muhammed Avvâme, Beyrut, Dâru Kurtuba, 1427/2006.
- İbn Hacer, Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî el-Askalânî, **el-Kâfi's-şâfi**, (el-Keşşâf hâmişinde), nşr. Muhammed Abdüsselâm Şâhîn, 4 c., 3. bs., Beyrut, Dârü'l-kütübi'l-ilmîyye, 1424/2003.
- _____, **Fethü'l-Bârî bi-şerhi Sahîhi'l-Buhârî**, 13 c., Kâhire, el-Matbaatü'l-hayriyye, 1319-1329 h.
- İbn Kesîr, Ebü'l-Fidâ 'İmâdüddîn İsmâil b. Şihâbiddîn, **el-Bidâye ve'n-nihâye**, nşr. Ahmed Ebû Müslim-Ali Necîb Atavî-Fuad Seyyid-Mehdî Nâsırüddîn, 8 c., 5. bs., Beyrut, Dârü'l-kütübi'l-ilmîyye, 1409/1989.

- İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullâh b. Müslim ed-Dîneverî, **Te'vîlü Müşkili'l Kur'ân**, nşr. Sa'd b. Necdet Ömer, Beyrut, Müessesetu'r-risâle nâşirûn, 1435/2014.
- İbn Mâce, Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd, **Sünen İbn Mâce**, thk. Muhammed Fuâd Abdülbâki, 4 c., Kâhire, Darü'l-hadis, 1426/2005.
- İbnü'l-Esîr, Ebu's-Seâdât Mecdüddîn el-Mübârek b. Muhammed, **en-Nihâye fi garîbi'l-hadîs ve'l-eser**, nşr. Muhammed Ebû Fadl Âşûr, 4 c., Beyrut, Dâru ihyâi't-türâsi'l-Arabî, 1422/2001.
- İbnü'l-İmâd, Şihâbüddîn Ebü'l-Felâh Abdülhay b. Ahmed el-Hanbelî, **Şezerâtü'z-zeheb fi ahbâri men zeheb**, nşr. Abdülkâdir el-Arnaût-Mahmûd el-Arnaût, 10 c., Beyrut, Dâru İbn Kesîr, 1406/1986-1414/1993.
- İbnü'l-Kıftî, Ebü'l-Hasen Cemâlüddîn Alî b. Yûsuf el-Kıftî, **İnbâhu'r-ruvât 'alâ enbâhi'n-nuhât**, 4 c., nşr. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim, Kahire, Daru'l-fikri'l-Arabî, 1406/1986.
- İbnü'l-Müneyyir, Nâsırüddîn Ahmed b. Muhammed, **el-İntisâf limâ tedammenehü'l-Keşşâf mine'l-i'tizâl [el-Keşşâf hâmişinde] (el-İntisâf)**, nşr., Muhammed Abdüsselâm Şâhîn, 4 c., 3. bs., Beyrut, Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye, 1424/2003.
- İbnü't-Temcîd, Muslihuddîn Mustafa b. İbrâhîm el-Rûmî, **Hâşiyetü İbni't-Temcîd 'alâ Tefsîri'l-Beyzâvî [Hâşiyetü'l-Konevî 'alâ Tefsîri'l-Beyzâvî kenarında] (Hâşiyetü 'ale'l-Beyzâvî)**, 7 c., İstanbul, el-Matbaatü'l-Âmire, 1286 h. (el-Mektebetü'l-Mahmûdiyye ofset, t.y.).
- el-İskâfî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillâh el-Hatîb, **Dürretü't-tenzîl ve gurretü't-te'vîl fi beyâni'l-âyâti'l-müteşâbihât fi kitâbi'llâhi'l-âzîz**, Beyrut, Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye, 1433/2012.
- İsmâil Hakkı Bursevî, **Rûhu'l-Beyân**, nşr., Halîl Eser, 10 c., İstanbul, 1389 h.
- İsmâil Konevî, Ebü'l-Fidâ İsmâil Vehbî b. Muhammed, **Hâşiyetü'l-Konevî 'alâ Tefsîri'l-Beyzâvî (Hâşiyetü 'ale'l-Beyzâvî)**, 7 c., İstanbul, (el-Mektebetü'l-Mahmûdiyye ofset, t.y.).

Kâdî Abdülcebbâr, Ebü'l-Hasen Abdülcebbâr b. Muhammed, **Tenzîhü'l-Kur'ân 'ani'l-metâ'in (Tenzîhü'l-Kur'ân)**, nşr. Hıdr Muhammed Nebhâ, Beyrut, Dârü'l-kütübi'l-ilmiyye, 2008.

Karaman, Hayreddin, **İslâm Hukuk Tarihi**, İstanbul 1989.

Kâtib Çelebi, **Keşfü'z-zunûn 'an esâmi'l-kütüb ve'l-fünûn**, 2 c., İstanbul, Maarif Matbaası, 1941-1943.

el-Kazvîni, Ebü'l-Me'âlî Celâlüddîn Muhammed b. Abdurrahmân, **Telhîsü'l-Miftâh (Telhîs)**, İstanbul, Şirket-i Sahâfiye-i Osmâniyye Matbaası, t.y. (Salah Bilici Kitabevi ofset).

_____, **el-İzâh fî 'ulûmi'l-belâga**, Beyrut, Darü'l-kütübi'l-ilmiyye, 1424/2003.

el-Kefevî, Ebü'l-Bekâ Eyyûb b. Mûsâ, **el-Külliyât Mu'cem fi'l-mustalahât ve'l-furûki'l-lugaviyye**, thk. Adnan Derviş-Muhammed Mısrî, 2. bs., Beyrut, Müessesetü'r-risâle, 1419/1998.

el-Kefevî, Mahmûd b. Süleyman, **Ketâibü a'lâmi'l-ahyâr min fukahâ-i mezhebi'n-Nu'mâni'l-muhtâr**, 2 c., Kütüphane-i meclis-i şûrâ-i millî, nr. 87847.

el-Kurtubî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed, **el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'ân (Tefsîr)**, 10 c., Beyrut, Dârü'ihyâi't-türâsi'l-Arabî, 1405/1985.

el-Leknevî, Muhammed Abdülhay b. Muhammed Abdilhalîm, **el-Fevâidü'l-behiyye fî terâcimi'l-Hanefiyye**, Beyrut, Darü'l-ma'rife, t.y.

el-Mâtürîdî, Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed, **Te'vîlâtü Ehli's-sünne (Te'vîlât)**, thk. Mecdî Bâsellûm, 10 c., Beyrut, Dârü'l-kütübi'l-ilmiyye, 1426/2005.

el-Mâverdî, Ebü'l-Hasen Alî b. Muhammed el-Basrî, **en-Nuket ve'l'uyûn**, Beyrut, Dârü'l-kütübi'l-ilmiyye, t.y.

Mecdî Efendi, **Hadâiku's-Şekâik: Terceme-i Şekâik-ı Nu'mâniyye**, İstanbul, Dârü't-tibâati'l-Âmire, 1269 h.

el-Mecme'u'l-melikî buhûsi'l-hadâreti'l-İslâmiyye, **el-Fihrisü's-şâmil li't-türâsi'l-Arabiyyi'l-İslâmiyyi'l-mahtût: 'Ulûmü'l-Kur'ân, Mahtûtâtî't-tefsîr ve 'ulûmih**, Amman, Müessesetü'Âli'l-beyt, 1989.

Mecmûa, Slm. Ktp., Esad Ef, 3809.

Mergînânî, Ali b. Ebu Bekr, **el-Hidâye şerh-u Bidâyetü'l-mübtedî**, Kahire, t.y.

Milli Tetebbular Mecmûası, İstanbul, 1331.

Muhammed Abduh b. Hasen Hayrillah, **Müşkilâtü'l-Kur'ân'il-Kerîm ve Tefsîrû sûreti'l-Fâtîha**, nşr. M. Reşîd Rızâ, Kâhire 1323 h.; Beyrut, Dârü mektebeti'l-hayât, t.y.

Muhammed Emîn b. Hayrullah el-Hatîb el-Ömerî, **Ticânü'l-beyân fî müşkilâti'l-Kur'ân**, thk. Hasan Muzaffer er-Rezzû, Bağdat, Matbaatü İşbîliyyeti'l-hadîse, 1404 h.

Mukâtil, Ebü'l-Hasen Mukâtil b. Süleymân b. Beşîr, **Tefsîru Mukâtil b. Süleymân**, thk. Abdullâh Mahmûd Şehâte, 5 c., Beyrut, Dârü ihyâi't-türâsi'l-Arabî, 1423/2002.

el-Mutayrî, Abdülmuhsin b. Zeben, **De'âva't-tâinîn fi'l-Kur'âni'l-Kerîm fi'l-karni'r-râbi'i 'âşere'l-hicrî ve'r-reddü 'aleyhâ**, Beyrut, Dârü'l-beşâiri'l-İslâmiyye, 1427/2006.

el-Mütenebbî, Ebü't-Tayyib Ahmed b. El-Hüseyn, **Dîvânü Ebi't-Tayyib el-Mütenebbî**, nşr. Abdülvehhâb Azzâm, Kâhire, 1363 h.

en-Nedîm, Ebu'l-Ferec Muhammed b. Ebî Ya'kûb İshâk, **el-Fihrist**, nşr. Rızâ Teceddüd, 3. bs., Dârü'l-meysere, 1988.

en-Nesâî, Ebû Abdirrahmân Ahmed b. Şuayb en-Nesâî, **es-Sünenü'l-kübrâ**, thk. Hasen Abdülmün'im Şelebî [Abdülmuhsin et-Türkî'nin girişiyile birlikte], 12 c., Beyrut, Müessesetü'r-risâle, 2001/1421.

en-Nesefî, Ebü'l-Berekât Hâfızüddîn Abdullah b. Ahmed, **Tefsîrû'n-Nesefî/Medârikü't-Tenzîl ve Hakâiku't-te'vîl**, 2 c., İstanbul, Dârü'l-Edâ (Ofset).

Nev'îzâde Atâî (v. 1045/1635), **Hadâiku'l-hakâik fî tekmileti's-Şekâik**, 2 c., nşr. Suat Donuk, İstanbul, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yay., 2017.

- en-Nîsâbûrî, Beyânülhak Ebu'l-Kâsım Mahmûd b. Ebi'l-Hasen, **Bâhirü'l-burhân fî müşkilâti me'âni'l-Kur'ân**, nşr. Suâd bint Sâlih b. Saîd Bâbekî, 2 c., Mekketü'l-mükerreme, Ümmü'l-kurâ Üniversitesi bs., 1419/ 1998.
- Pakalın, M. Zeki, **Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü**, İstanbul, 1993.
- Peçuylu İbrahim Efendi, **Peçevî Tarihi**, 2 c., İstanbul, el-Matbaatü'l-Âmire, 1283 h.
- er-Râgıb el-İsfahânî, Ebü'l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed, **Müfredâtü elfâzi'l-Kur'ân**, nşr. Safvân Adnân Dâvûdî, 4. bs., Dimaşk, Dârü'l-Kalem, 1430/ 2009.
- er-Râzî, Ebû Abdillâh Fahrüddîn Muhammed b. Ömer, **et-Tefsîrü'l-kebir/Mefâtihu'l-gayb**, 16 c., 3. bs., Kâhire, Mektebü'l-i'lâmi'l-İslâmî, 1311 h.
- _____, **'İsmetü'l-enbiyâ**, nşr. Muhammed Hicâzî, Kâhire, Dârü'l-beşâiri'l-İslâmiyye, 1406/1986.
- er-Râzî, Ebû Abdillâh Zeynüddîn Muhammed b. Ebubekir, **Es'iletü'l-Kur'âni'l-mecîd ve ecvibetühâ (Es'iletü'l-Kur'ân)**, Beyrut, el-Mektebetü'l-'asriyye, 1431/2010.
- Receb Abdülmunsif Abdülfettâh, "Menhecü's-şeyh İbn 'Useymîn fî beyâni müşkili'l-Kur'ân", **Nedvetü cuhûdi's-Şeyh Muhammed el-'Useymîn el-'ilmiye**, Kasım Üniversitesi, 1431/2010.
- es-Sâbûnî, Nürüddîn Ahmed b. Mahmûd, **el-Bidâye fî usûli'd-dîn**, Dimaşk, Matbaatü Muhammed Haşim el-Ketbî, 1399/1979 (İstanbul, Elif Ofset, 1995).
- es-Sâbûnî, Muhammed Ali, **Safvetü't-tefâsîr**, 4. bs., 3 c., Beyrut, Dâr'ü-Kur'âni'l-Kerîm, 1402/1981.
- Sa'lebî, Ebû İshâk Ahmed b. Muhammed en-Nîsâbûrî, **el-Keşf ve'l-beyân**, thk. Ebû Muhammed b. Âşûr, 10 c., Beyrut, Dârü ihyâi't-türâsi'l-Arabî, 1422/2002.
- es-San'ânî, Ebû Bekr Abdürrezzâk b. Hemmâm, **Tefsîrü'l-Kur'ân**, nşr. Mustafa Müslim Muhammed, 3 c., Riyad, Mektebetü'r-rüşd, 1410/1989.

- Sekkâkî, Ebû Ya'kûb Sirâcüddîn Yûsuf b. Ebî Bekr, **Miftâhu'l-'ulûm**, nşr., Naîm Zerzûr, 2. bs., Beyrut, Dârü'l-kütübi'l-ilmîyye, 1407/1987.
- es-Semîn el-Halebî, Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Yûsuf, **ed-Dürrü'l-masûn fî 'ulûmi'l-kitâbi'l-meknûn**, c. 11, Dımaşk, Dârü'l-Kalem, 1406-1415/ 1986-1994.
- Suûd Efendi, **Beyânülhak**, 1. sene, C. II., sy. 43, 5 Ramazan 1327, 7 Eylül, 1325, Dersaâdet- Rûşen Matbaası, s. 947; sy. 42, s. 931; sy. 43, s. 946.
- Sülün, Murat, "Mahiyeti, Sebep ve Çözümleri Çerçevesinde Müşkili'l-Kur'ân", **Kur'ân ve Tefsir Araştırmaları-III**, İstanbul 2002.
- es-Süyûtî, Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr, **el-İtkân fî 'ulûmi'l-Kur'ân**, nşr. Mustafa Dîb el-Buga, 2 c., Beyrut, Dâru İbn Kesîr, 1416/1996.
- _____, **et-Tahbîr fî 'ilmi't-tefsîr**, Beyrut, Dârü'l-kütübi'l-ilmîyye, 1408/1988.
- Şah Veliyyullah Ahmed b. Abdirrahîm ed-Dihlevî, **el-Fevzü'l-kebîr fî usûli't-tefsîr** (çvr. Selmân el-Hüseynî en-Nedvî), Dımaşk, Dâru'l-Gavsânî li'd-dirâsâti'l-Kur'âniyye, 1429/2008.
- eş-Şerîf el-Murtazâ, Ebü'l-Kâsım Alî b. el-Hüseyn, **Emâli'l-Murtazâ/Gurerü'l-fevâid ve dürerü'l-kalâid (Emâlî)**, thk. Muhammed Ebü'l-fazl İbrâhîm, Beyrut, el-Mektebetü'l-'asriyye, 1425/2004.
- Şeyhzâde, Muhammed b. Muslihiddin Mustafa el-Kocevî, **Hâşiyetü Şeyhzâde 'alâ Tefsîri'l-Kâdı'l-Beyzâvî (Hâşiyetü 'ale'l-Beyzâvî)**, 4 c., İstanbul, Hakikat kitâbevi, 1415/1994.
- eş-Şinkîtî, Muhammed el-Emîn b. Muhammed (1907-1974), **Edvâü'l-beyân fî îzâhi'l-Kur'ân bi'l-Kur'ân**, 9 c., Mekketü'l-mükerreme, Darü âlemi'l-fevâid, 1426 h.
- _____, **Def'u îhâmi'l-ızdırâb 'an âyâti'l-Kitâb**, Mekketü'l-mükerreme, Darü âlemi'l-fevâid, t.y.
- et-Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr, **Câmiu'l-beyân 'an te'vîli âyi'l-Kur'ân (Tefsîr)**, thk. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî, 26 c., Kâhire, Dârü'l-Hecer, 1422/2001.

- Tahâvî, Ebû Ca'fer Ahmed b. Muhammed, **Şerhu Müşkili'l-Âsâr**, nşr. Şuayb el-Arnaût, 16 c., Beyrut, Müessesetü'r-risâle, 1415/1994.
- et-Tehânevî, Muammed Ali b. Ali, **Keşşâfü ıstulâhâti'l-fünûn ve'l-'ulûm**, nşr. Aloys Sprenger ve William Nassau Lees, 2 c., Kalküta 1862 (İstanbul, Darü Kahraman ofset, 1404/1984).
- et-Tîbî, Ebû Muhammed Şerefüddîn Hüseyin b. Abdillâh, **Fütûhu'l-gayb fi'l-keşf 'an kınâ'i'r-reyb (Hâşiye 'ale'l-Keşşâf)**, thk. Muhammed Abdürrahim başkanlığında bir heyet, 17 c., Dübey, Câizetü Dübey ed-devliyye li'l-Kurâni'l-Kerîm, 1434/2013.
- et-Tirmizî, Ebû İsâ, **Sünen** (Kütüb-i Sitte ve şerhleri içinde), nşr. Ahmed Muhammed Şâkir-Muhammed Fuâd Abdülbâk-İbrâhim Utve Avd, 5 c., Kahire 1356-1382/1937-1962 (3 c., 5 cüz., İstanbul, Çağrı yay.-Dârü's-sahnûn, 1413/1992, ofset).
- Turan, Fikret, "Şeyhülislam Ebussuûd'un İmla Kuralları: Onaltıncı Yüzyılda Osmanlı İmlasında Yerleşme Eğilimleri ve Bir Tepki", **İlmi Araştırmalar**, sy. 9, İstanbul 2000, s. 221-238.
- Vâhidî, Ebü'l-Hasen Alî b. Ahmed, **el-Vecîz fi tefsîri'l-kitâbi'l-'azîz**, nşr. Safvân Adnân Dâvûdî, 2 c., Dimaşk, Dârü'l-Kalem, 1415/ 1995.
- _____, **el-Vasît fi tefsîri'l-Kur'âni'l-mecîd**, thk. Âdil Ahmed Abdülmevcûd v.dğr., 3 c., Beyrut, Dârü'l-kütübi'l-'ilmiyye, 1415/1994, C: II, s. 100.
- Yâkût el-Hamevî, Ebû Abdillâh Şihâbüddîn Yâkût b. Abdillâh, **Mu'cemü'l-büldân**, 5 c., Beyrut, Dârü ihyâi't-türâsi'l-Arabî, 1399/1979.
- Yerinde, Âdem, "Nüşatü'l-müellif ve Akdemü nüsah li-tefsîri Ebissuûd İrşâdi'l-'akli's-selîm ilâ mezâyâ'l-Kitâbi'l-Kerîm", **Yakın Doğu Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Yıl 1, C: I, sy. 2, Güz 2015, s. 216.
- Yurdagür, Metin, "Haşviyye", **DİA**, İstanbul, 1997, C: XVI, s. 426.
- ez-Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed, **Siyeru a'lâmi'n-nübelâ**, 25 c., Beyrut, Müessesetü'r-risâle, 1996. 1405/1985.

ez-Zehabî, Muhammed Hüseyin, **et-Tefsîr ve'l-müfessirûn**, 3 c., Kâhire, Mektebetü Vehbe, 1976.

ez-Zemahşerî, Ebü'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer, **el-Keşşâf 'an hakâikı gavamidi't-Tenzîl ve 'uyûni'l-ekâvîl fî vucûhi't-te'vîl (el-Keşşâf)**, nşr., Muhammed Abdüsselâm Şâhîn, 4 c., 3. bs., Beyrut, Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye, 1424/2003.

ez-Zerkeşî, Ebû Abdillâh Bedrüddîn Muhammed b. Bahâdır, **el-Burhân fî 'Ulûmi'l-Kur'ân**, nşr. Muhammed Ebü'l-Fazl İbrâhîm, 4 c., 3. bs., Kâhire, Mektebetü dâri't-türâs, 1404/1984.

ez-Ziriklî, Ebû Gays Muhammed Hayrüddîn b. Mahmûd, **el-A'lâm kamûsü terâcim li-eşheri'r-ricâl ve'n-nisâ min'el-'arab ve'l-müsta'rebîn ve'l-müsteşrikîn**, 8 c., 15. bs., Beyrut, Dâru'l-'ilmi li'l-melâyîn, 2002.

ÖZGEÇMİŞ

Adı Soyadı: Murat Dinler

Adres ve İletişim Bilgileri

Adres: Saray Cumhuriyet Mah. Kutlubey Cad. 3/1 no: 18 Pursaklar/Ankara.

Telefon: 0535 364 71 17

Mail: muraddinler@gmail.com

Doğum Tarihi: 1973

Medeni hâli: Evli, iki çocuk babası.

Bildiği diller: Arapça

Eğitim Durumu

Lisans: Ankara Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, İlahiyat Lisans Tamamlama Uzaktan Eğitim Programı (İLİTAM), 2011.

Yüksek Lisans: Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı, Arap Dili ve Belagatı Dalı, “**Mehmed Zihni Efendi'nin Şerhu Teshîli't-tahsîl Adlı Eseri (inceleme ve tahkik)**”, [Prof. Dr. Ahmet Turan Arslan danışmanlığında], İstanbul 2013.

Doktora: Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı, Tefsir Bilim Dalı, “**Ebussuûd Tefsirinde Müşkilü'l-Kur'ân**”, [Prof. Dr. Sadrettin Gümüş danışmanlığında], İstanbul 2018.

İş Deneyimi

1993-1999 İstanbul'da bir Arapça kursunda Arapça ve İslâmi ilimler öğretimi

2001-2012 İstanbul'da bir tekâmül kursunda Arapça ve İslâmi ilimler öğretimi

2012-2013 İstanbul Mustafa İpekçi Kur'ân Kursu'nda hafızlık öğretimi (DİB'e bağlı)

2013-2013 İstanbul Aydınoglu Kur'ân Kursu'nda hafızlık öğretimi (DİB'e bağlı)

2013-2018 İstanbul İsmailağa Kur'ân Kursu'nda Arapça ve İslâmi ilimler öğretimi (DİB'e bağlı)

2018- ... Ankara 15 Temmuz Şehitleri Ehl-i Beyt Kur'ân Kursu'nda Arapça ve İslâmi ilimler öğretimi (DİB'e bağlı)

Akademik Çalışmalar

Murat Dinler, “Müşkilü'l-Kur'ân”, **FSM İlmî Araştırmalar İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi**, S. 11 (Bahar), İstanbul 2018.

Murat Dinler, “Nüzül-i İsâ –aleyhisselam- 1”, **Marifet Aylık İlim ve Kültür Dergisi**, S. 29, (Şubat), s. 90-94, İstanbul 2015.

Murat Dinler, “Nüzül-i İsâ –aleyhisselam- 2”, **Marifet Aylık İlim ve Kültür Dergisi**, S.30, (Mart), s. 62-65, İstanbul 2015.

Ahmed Şihabüddin es-Senûsî, “Allah’a Giden Yol: Geçici Dünya ve Sonsuz Ahiret”, (Çev. Murat Dinler), **Marifet Aylık İlim ve Kültür Dergisi**, S. 4, (Ocak), s. 116-118, İstanbul 2013.

Fehmi Ahmed Abdurrahman el-Kazzâz, “Kâinatın Efendisi'nin Doğumuna Sevinmek”, (Çev. Murat Dinler), **Marifet Aylık İlim ve Kültür Dergisi**, S. 5, (Şubat), s. 54-58, İstanbul 2013.

Fehmi Ahmed Abdurrahman el-Kazzâz, “İmâm-ı A'zam ve Haber-i Vâhid”, (Çev. Murat Dinler), **Marifet Aylık İlim ve Kültür Dergisi**, S. 7, (Nisan), s. 28-31, İstanbul 2013.

Fehmi Ahmed Abdurrahman el-Kazzâz, “İmâm-ı A'zam'ın Faziletleri”, (Çev. Murat Dinler), **Marifet Aylık İlim ve Kültür Dergisi**, S. 8, (Mayıs), s. 26-36, İstanbul 2013.

Fehmi Ahmed Abdurrahman el-Kazzâz, “Haccın Müjdeleri”, (Çev. Murat Dinler), **Marifet Aylık İlim ve Kültür Dergisi**, S. 13, (Ekim), s. 26-34, İstanbul 2013.

Muhyiddin Avvâme, “Ümmetin Kur'ân'a İhtiyacı”, (Çev. Murat Dinler), **Marifet Aylık İlim ve Kültür Dergisi**, S. 3, (Aralık), s. 80-83, İstanbul 2012.

Uluslararası Akademik Çalışmalar

Saçaklızâde, “er-Risaletü’z-zallâmiyye fî kavlihî Teâlâ: Zâlike bimâ kaddemet eydüküm” (Dirâse ve tahkik: Murat Dinler), **Mecelle me’hadü’l-mahtûtâtî’l-‘Arabiyye**, C: 60, cüz: 1, s. 117-149, Kahire 1437/2016.

M. Sait Özervarlı, “4. Ünite, Melek İnancı”, **İslam İnanç Esasları**, (Türkçe’den Arapça’ya çev. Murat Dinler), “el-Vahdetü’r-râbi‘a, el-Îmân bi’l-melâike”, **Üsüsü’l-‘akîdeti’l-İslâmiyye**, AÖF İlâhiyat Arapça Önlisans Programı, Eskişehir 2017.

‘Alemüddîn Ali el-‘Irâkî, “Saff sûresinden Müddessir sûresine kadar” ve “Yâsîn sûresinden Sâd sûresindeki «isbâtü’ş-şuf’a» kelimesine kadar”, (Dirâse ve tahkik: Murat Dinler), **el-İnsâf muhtasaru’l-İntisâf mine’l-Keşşâf**, İSAM, yayımlanma aşamasında.

Kitap Tanıtımı/Yayın Değerlendirme

Murat Dinler, “Sadrettin Gümüş, Seyyid Şerîf Cürçânî ve Arap Dilindeki Yeri”, **FSM İlmî Araştırmalar İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi**, S. 5 (Bahar), s. 491-496, İstanbul 2015.